

ΘΡΑΚΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ

ΕΤΗΣΙΑ ΕΚΔΟΣΗ
ΤΟΥ ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΥ
ΟΜΙΛΟΥ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ

ΤΟΜΟΣ

ΕΒΔΟΜΟΣ

ΚΟΜΟΤΗΝΗ 1987-1990

ΘΡΑΚΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ

ΘΡΑΚΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ

ΕΤΗΣΙΑ ΕΚΔΟΣΗ
ΤΟΥ ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΥ
ΟΜΙΛΟΥ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ

ΤΟΜΟΣ

ΕΒΔΟΜΟΣ

ΚΟΜΟΤΗΝΗ

1987-1990

ΘΡΑΚΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ

ΕΤΗΣΙΑ ΕΚΔΟΣΗ
ΤΟΥ ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΥ
ΟΜΙΛΟΥ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ

ΤΟΜΟΣ

ΕΒΔΟΜΟΣ

ΚΟΜΟΤΗΝΗ 1987-1990

ΘΡΑΚΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ

ΑΡΙΘΜΟΣ ΑΝΤΙΤΥΠΟΥ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ
ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ
ΣΤΗΝ ΑΝΤΙΣΤΟΙΧΗ

ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ «ΘΡΑΚΙΚΗ ΚΟΜΟΤΗΝΗ»

ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΣ ΟΜΙΛΟΣ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ
ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ 1959
ΕΔΡΑ ΚΟΜΟΤΗΝΗ, ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ 42, ΤΗΛ. 27344

ΚΕΝΤΡΟ ΘΡΑΚΙΚΩΝ ΜΕΛΕΤΩΝ
ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ 1982

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

Πρόεδρος	: Πρωτ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ
Αντιπρόεδρος	: ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΚΟΪΜΤΖΟΓΛΟΥ
Γεν. Γραμματέας	: ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΕΥΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ
Ταμίας	: ΣΤΕΛΛΑ ΚΑΛΟΓΕΡΕΑ
Σύμβουλοι	: ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΚΑΖΑΝΤΖΗΣ
	: ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΚΥΡΕΖΗΣ
	: ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΛΙΑΠΗΣ
	: ΙΩΑΝΝΗΣ ΜΑΚΙΔΗΣ
	: ΘΕΟΔΩΡΑ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Προϊστάμενος	: Πρωτ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ
Μέλη	: ΣΤΕΡΓΙΟΣ ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΗΣ
	: ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΚΑΤΣΙΜΙΓΑΣ
	: ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΚΟΪΜΤΖΟΓΛΟΥ
	: ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΣ ΚΑΛΟΓΕΡΑΣ
	: ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΛΙΑΠΗΣ
	: ΜΑΡΙΑ ΜΑΡΚΙΔΟΥ
	: ΠΕΤΡΟΣ ΜΑΤΣΚΙΔΗΣ
	: ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ

Πρωτ. ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ

ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΣ «ΘΡΑΚΙΚΗΣ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑΣ»

1. Η «Θρακική Έπετηρίδα» είναι έκδοση του Κέντρου Θρακικών Μελετών τμήματος του Μορφωτικού Όμιλου Κομοτηνής.

2. Στη «Θρακική Έπετηρίδα» δημοσιεύονται μελέτες και άρθρα που αφορούν την Θράκη (Βόρεια, Ανατολική και Δυτική). Επίσης λογοτεχνικά κείμενα Θρακών λογοτεχνών και βιβλιοκρισίες για βιβλία και δημοσιεύσεις που αναφέρονται στην Θράκη.

3. Τα κείμενα που αποστέλλονται για δημοσίευση πρέπει: α) να μην καταλαμβάνουν έκταση μεγαλύτερη από $2\frac{1}{2}$ τυπογραφικά φύλλα (40 σελίδες), β) να μην περιέχουν προσωπικές επιθέσεις ή άντεγκλήσεις και γ) να συνοδεύονται από σύντομη περίληψη στην γαλλική ή αγγλική γλώσσα και από σύντομο (έως μισή σελίδα γραφομηχανής) βιογραφικό σημείωμα του συνεργάτη.

4. Η δημοσίευση των αποστελλομένων κειμένων εξαρτάται από την έγκριση της Έπισημονικής Επιτροπής του Κέντρου Θρακικών Μελετών του Μορφωτικού Όμιλου Κομοτηνής.

5. Τα κείμενα που αποστέλλονται για δημοσίευση πρέπει να είναι ευνάγιστα, κατά προτίμηση δακτυλογραφημένα, γραμμένα στη μία όψη της κόλλας και στην οριστική τους μορφή.

6. Στους συνεργάτες της «Θρακικής Έπετηρίδας» προσφέρονται 50 αντίτυπα των κειμένων τους. Εκτύπωση περισσότερων ανατύπων γίνεται με δαπάνη του συνεργάτη και μόνον εάν τό έχει ζητήσει κατά την παράδοση της συνεργασίας του. Ο εκδότης διατηρεί τό δικαίωμα της εκτύπωσης και διαθέσεως για λογαριασμό του ανατύπων της κάθε συνεργασίας.

7. Για κάθε βιβλίο ή περιοδικό που αποστέλλεται στό Κέντρο Θρακικών Μελετών για την «Θρακική Έπετηρίδα» ή στό Μορφωτικό Όμιλο για την βιβλιοθήκη του, γίνεται μνεία στις βιβλιογραφικές σελίδες της εκδόσεως.

8. Τα ένυπόγραφα άρθρα της «Θρακικής Έπετηρίδας» δημοσιεύονται μέ προσωπική ευθύνη των συγγραφέων για τό περιεχόμενο, την γλωσσική μορφή και τό τονικό σύστημά τους. Ο εκδότης είναι υπεύθυνος για την προσαρμογή των χειρογράφων στους τεχνικούς κανόνες δημοσίευσης και τά άνυπόγραφα κείμενα.

9. Η «Θρακική Έπετηρίδα» άνταλάσσεται μέ όλες τίς άνάλογες εκδόσεις.

10. Η σχετική μέ την έκδοση άλληλογραφία πρέπει να άπευθύνεται στην έξής διεύθυνση: Μορφωτικό Όμιλο Κομοτηνής, Κέντρο Θρακικών Μελετών, Για την «Θρακική Έπετηρίδα», Αγίου Γεωργίου 42, 69100 Κομοτηνή.

Τιμές διαθέσεως του έβδομου τόμου (1987-1990):

α) για τούς προεγγραφόμενους συνδρομητές	δρχ. 2000
β) για τούς ιδιώτες	δρχ. 2500
γ) για νομικά πρόσωπα	δρχ. 3000
δ) για φοιτητές και μαθητές	δρχ. 2000

Οί ίδιες τιμές ίσχύουν και για τούς προηγούμενους τόμους.

Ο ἑβδομος τόμος τῆς «Θρακικῆς Ἐπετηρίδας» εἶναι ἀφιερωμένος στόν Καθηγητή Γεώργιο Μπακαλάκη. Ἡ Ἐπιστημονική Ἐπιτροπή τοῦ Κέντρου Θρακικῶν Μελετῶν καί τό Διοικητικό Συμβούλιο τοῦ Μορφωτικοῦ Ὁμίλου Κομοτηνῆς μέ συγκίνηση καί χαρά ἀποδέχθηκαν τήν σχετική πρόταση πού διαβίβασε ἐκ μέρους μαθητῶν τοῦ Καθηγητῆ, ὁ κ. Χαράλαμπος Μπακιρτζής. Κι' αὐτό γιατί πιστεύουν ὅτι ἡ φιλοξενία τοῦ ἀφιερώματος αὐτοῦ ἀποτελεῖ ἀπότιση ὀφειλόμενου χρέους στόν διαπρεπῆ ἐπιστήμονα, πού μόχθησε ὅσο ἐλάχιστοι τῆς γενιᾶς του γιά τήν Θράκη καί τίμησε τόν Ὁμιλο μέ τήν συνεργασία του. Πέρα ἀπό αὐτό φρονοῦν ὅτι ἡ καταχώριση στίς σελίδες τῆς Ἐπετηρίδας πονημάτων μιᾶς πλειάδας ἐκλεκτῶν ἐπιστημόνων, ἀποτελεῖ τιμή γιά τήν ἔκδοση. Αὐτός ὑπῆρξε ὁ λόγος πού γιά πρώτη φορά ἐγκρίθηκε ἡ κατ' ἐξάιρεση δημοσίευση στήν Ἐπετηρίδα μελετῶν πού δέν ἀναφέρονται στήν Θράκη.

Ὁ τόμος αὐτός ξεκίνησε σάν ἀφιέρωμα στά ὀγδοηκοστά γενέθλια τοῦ τιμωμένου (1988). Ἡ καθυστέρηση ὅμως πού σημειώθηκε στήν προετοιμασία καί στοιχειοθέτησή του, δέν ἐπέτρεψαν στούς ἐκδότες, στούς ἐπιμελητές καί τούς συνεργάτες νά τόν παραδώσουν στά χέρια τοῦ τιμωμένου, ὁ ὁποῖος ἀπροσδόκητα ἀπεδήμησε ἀπό τόν κόσμον τοῦτο, ὅταν ὅλα ἦταν ἔτοιμα γιά τήν κυκλοφορία τοῦ τόμου. Ἐκ τῶν πραγμάτων λοιπόν, τό ἀφιέρωμα κατέστη μεταθανάτια ἐκδήλωση τιμῆς στόν μεγάλο δάσκαλο.

Οἱ ἐκδότες ὑποκλινόμενοι μέ σεβασμό στήν μνήμη τοῦ Γεωργίου Μπακαλάκη παραδίδουν στήν κρίση τοῦ ἀναγνωστικοῦ κοινοῦ τόν ἑβδομο τόμο μέ τήν πεποίθηση ὅτι ἀναμφίβολα εἶναι καλλίτερος ἀπό τούς προηγουμένους καί ἀποτελεῖ σταθμό στήν πορεία τῆς Ἐπετηρίδας.

Εἶναι σκόπιμο νά κλείσει τό σημείωμα αὐτό μέ τήν πληροφορία ὅτι τό Διεθνές Συμπόσιο Θρακικῶν Μελετῶν πού εἶχε ἀναγγελθεῖ στόν ἕκτο τόμο, πραγματοποιήθηκε μέ ἐξαιρετική ἐπιτυχία ἀπό 28 ἕως 31 Μαΐου 1989 στήν Κομοτηνή. Ὁ χαρακτήρας τοῦ παρόντος τόμου δέν ἐπιτρέπει τήν παράθεση περισσοτέρων πληροφοριῶν, οἱ ὁποῖες θά περιληφθοῦν στόν ἐπόμενο ὀγδοο τόμο.

Κομοτηνή, Μάιος 1991

Όταν μαθητές του Γεωργίου Μπακαλάκη θέλησαν νά αφιερώσουν στην 80ή επέτειο των γενεθλίων του μία συλλογή αρχαιολογικών άρθρων, σκέφτηκαν ότι θά ήταν ταιριαστό αν αυτή συμπεριλαμβανόταν σέ κάποιο τόμο της «Θρακικής Έπετηρίδας» πού εκδίδει ο Μορφωτικός Όμιλος Κομοτηνής. Ο τιμώμενος δάσκαλος της Αρχαιολογίας αγάπησε καί όδοιπόρησε ως νέος στή θρακική γή, συλλέγοντας όστρακα καί «πέτρες» δουλεμένες από χέρι ανθρώπινο καί συνδυάζοντας πληροφορίες γραπτών πηγών, τέχνης καί αρχαιολογίας, καί καθιέρωσε όχι μόνο τό είδος της έρευνας πού όνόμασε προανασκαφική, αλλά καί μακριά από τά έπίσημα τότε φώτα της αρχαιολογικής δημοσιότητας, την έρευνα της Θράκης.

Τέτοιου χαρακτήρα ας είναι τά άρθρα των μαθητών, των συνεργατών καί των φίλων πού ακολουθοῦν, ένα όδοιπορικό στην Αρχαιολογία.

Όταν δ' ό καιρός του θανείν έλθων τύχη,
οὐδ' αν προς αὐλὰς Ζηνὸς εκφύγοι μολών.

Η έκτύπωση του τόμου αυτού είχε φτάσει στο τελευταίο στάδιο της σελιδοποίησης όταν, στις 26 Απριλίου 1991 τό πρωί, ό Γ. Μπακαλάκης ξαφνικά πέρασε τό ποτάμι της ζωής καί βρέθηκε στην όχθη του άλλου κόσμου.

Γεώργιος Γούναρης
Στέλλα Δρούγου
Χαράλαμπος Μπακιρτζής
Διαμαντής Τριαντάφυλλος

Εν τούτοις, η επιμέλεια του τόμου αυτού είχαν:

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΓΟΥΝΑΡΗΣ
ΣΤΕΛΛΑ ΔΡΟΥΓΟΥ
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ
ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	Σελ.
ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΕΠΙΜΕΛΗΤΩΝ ΤΟΜΟΥ	XIII
ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΤΖΗΠΟΛΥΧΡΟΝΗ ΗΛΕΚΤΡΑ, Επιφανειακές έρευνες στην περιοχή γύρω από τα Σύμβολα του Ν. Ροδόπης	1-23
ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ ΜΑΝΟΛΗΣ, Πρώτες σκέψεις για τα τελευταία ευρήματα της Βεργίνας	25-34
ΒΟΥΤΥΡΑΣ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ, Εικάζειν	35-48
ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ, Η έννοια της πολιτιστικής ομάδας στη Νεολιθική Εποχή της Νότιας Βαλκανικής (ΜΝ ΙΙΙ και ΝΝ)	49-56
ΔΡΟΥΓΟΥ ΣΤΕΛΛΑ, Ένας ασημένιος κάλυκας από τη Βεργίνα	57-64
ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ ΝΙΚΟΣ, Ο πολιτισμός της Παραδημής - Προβλήματα ορισμού	65-80
ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ ΧΑΪΔΩ, Πορτραίτο της Αγριππίνας της Νεώτερης	81-102
ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ ΕΥΤΥΧΙΑ - ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ, Παλαιοχριστιανικό κτίσμα στη Μαρώνεια	103-144
ΚΟΥΡΤΕΣΗ-ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑ - ΦΑΚΛΑΡΗΣ ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ, Οικισμός προϊστορικών χρόνων στη Λεπτή Ορεστιάδος	145-157
ΜΑΝΤΗΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ, Το ανάγλυφο του Μουσείου Θάσου, Λ3255, και τα ανάγλυφα φατνώματα του προνάου του Ιερού της Σαμοθράκης	159-170
ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ, Ιστορική σκιαγραφία της Κομοτηνής	171-199
ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ - ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, Προϊστορικά όστρακα εκ Διδυμοτείχου	201-211
ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ-ΠΑΤΕΡΑ ΜΑΡΙΑ, Ένα τοπικό ιερό Διός Υψίστου κοντά στην Καβάλα	213-221
ΣΙΝΟΣ ΣΤΕΦΑΝΟΣ, Η Μονή της Κοσμοσωτείας της Βήρας και η ιστορία του οικισμού της κατά τους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους	223-246

ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ ΘΕΟΔΟΣΙΑ, Ο Καλός Ποιμένας της Προ- κοννήσου, παρατηρήσεις στην όψιμη μικρασιατική πλαστι- κή	247-283
ΤΙΒΕΡΙΟΣ ΜΙΧΑΗΛΗΣ, Παναθηναϊκή εικονογραφία	285-295
ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, Η Θράκη του Αιγαίου πριν από τον ελληνικό αποικισμό	297-322
ΤΣΑΤΣΟΠΟΥΛΟΥ ΤΖΕΝΗ, Η ελληνική παρουσία στο Β. Αιγαίο. Οι αποικίες της Σαμοθράκης	323-334
ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ ΓΙΩΡΓΟΣ, Ως ξεναγός του ελληνικού τοπίου και της ζωής!	335-338

ΗΛΕΚΤΡΑ ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ-ΧΑΤΖΗΠΟΥΛΥΧΡΟΝΗ

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΤΑ ΣΥΜΒΟΛΑ ΤΟΥ Ν. ΡΟΔΟΠΗΣ

Η ανασκαφή στο θολωτό τάφο των Συμβόλων¹ έδωσε την ευκαιρία για την αρχαιολογική έρευνα της γύρω περιοχής, που έγινε κυρίως με τη μορφή της επιφανειακής επισκόπησης και σε ορισμένες περιπτώσεις με δοκιμαστικές τομές.

Η περιοχή που ερευνήθηκε, περιλαμβάνει πεδινές εκτάσεις ανατολικά και δυτικά από τον ποταμό Πορ-Πορ και χαμηλούς λόφους στους πρόποδες της ανατολικής Ροδόπης που υψώνεται βαθμιδωτά προς τα βόρεια.

Ο χωματόδρομος που οδηγεί από την Κομοτηνή στα Σύμβολα συνεχίζεται και μετά το χωριό, παράλληλα με τον Πορ-Πορ (Σχ. 1)^{*}, εκεί όπου παλιότερα υπήρχε μόνο ένα μονοπάτι ανάμεσα στα υψώματα και δημιουργεί έτσι ένα πέρασμα προς βορρά, κοντινό με το κυρίως πέρασμα που υπάρχει ανατολικότερα και οδηγεί στα βουλγαρικά σύνορα μέσω Νυμφαίας.

Γειτονικές περιοχές που περιβάλλουν τα Σύμβολα είναι προς τα δυτικά, της Δύμης, Φωλιάς, Αγιάσματος και Θάμνων και στ' ανατολικά της Πανδρόσου και Νυμφαίας.

Οι πληροφορίες που έχουμε μέχρι τώρα για όλες αυτές τις θέσεις βόρεια της Κομοτηνής και στις οποίες θ' αναφερθούμε συνοπτικά, βασίζονται στις επιφανειακές παρατηρήσεις και ευρήματα^{**}.

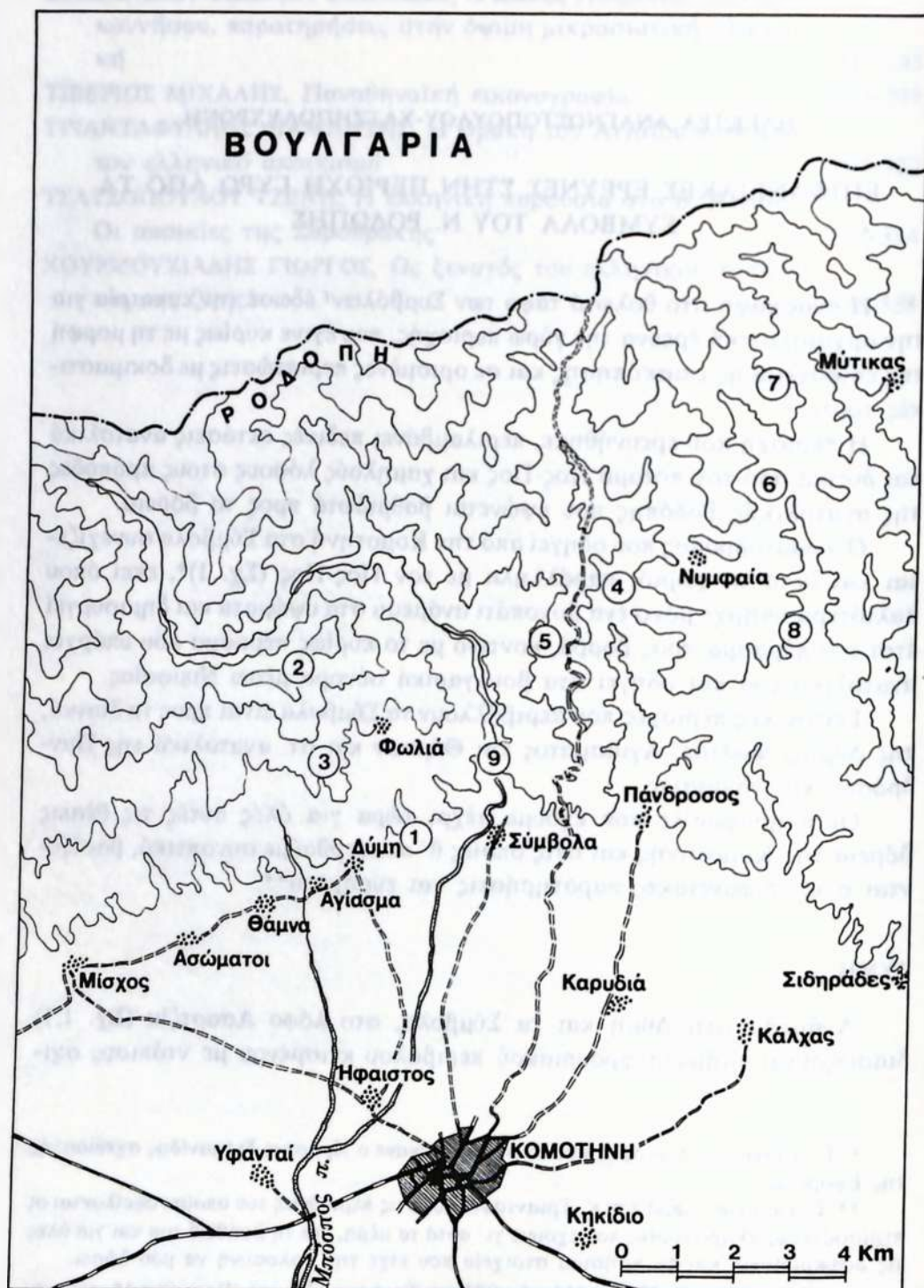
ΔΥΜΗ

Ανάμεσα στη Δύμη και τα Σύμβολα, στο λόφο Ασαρτζίκ (Σχ. 1,1) διασώζονται τμήματα φρουριακού περιβόλου κτισμένου με ντόπιους σχι-

* Το χάρτη της περιοχής και το σχέδιο 2 έκανε ο Χρήστος Σισμανίδης σχεδιαστής της Εφορείας.

** Ευχαριστώ θερμά τον κ. Τριαντάφυλλο, στις περιοδείες του οποίου οφείλονται οι περισσότερες πληροφορίες που έχουμε γι' αυτά τα μέρη, για τη βοήθειά του και για όλες τις διευκρινίσεις και τα χρήσιμα στοιχεία που είχε την καλοσύνη να μου δώσει.

1. ΑΔ 31, 1976, Β₂ Χρον., 314, πίν. 253 και Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 1, 1987, 441-443, πίν. 11-17.

Σχ. 1. Χάρτης της περιοχής.

στόλιθους χωρίς συνδετικό υλικό. Μέσα στον περίβολο διακρίνονται καταστρεμμένα κυκλικά και τετράπλευρα κτίσματα, ενώ στην ανατολική πλευρά του υψώματος διακρίνονται κυκλικά κτίσματα και έξω από τον περίβολο².

Τα λιγοστά επιφανειακά όστρακα είναι χονδροειδή χειροποίητα και θραύσματα από πιθάρια.

Σε σπηλιά που υπάρχει στην ίδια περιοχή³, βρέθηκε κεραμική εποχής σιδήρου, χονδροειδής αστίλβωτη και στιλβωμένη με διακόσμηση αυλακωτή και εμπιέστη, θραύσματα πιθαριών και μυλόπετρας και κεραμική βυζαντινών χρόνων (Εικ. 1).

Κοντά στο χωριό, στο λατομείο Κ. Παπαδόπουλου, αποκαλύφθηκε ταφικό πιθάρι με κτερίσματα αβαφή πήλινα αγγεία και χάλκινα κοσμήματα ρωμαϊκών χρόνων⁴ και στο λατομείο Παναγιωτίδη βρέθηκαν θραύσματα πιθαριών που διασώζουν τους μολύβδινους συνδέσμους τους.

Στη θέση Κισλά Ντερέ, 2 χλμ. βόρεια του χωριού, υπάρχουν θεμέλια βυζαντινών κτισμάτων και βρέθηκε κεραμική βυζαντινών χρόνων, θραύσματα γραπτών κονιαμάτων καθώς και τμήμα λίθινης αξίνας.

Στην περιοχή της Δύμης επίσης έχουν βρεθεί: επιτύμβια στήλη με παράσταση νεκρόδειπνου και επιγραφή ρωμαϊκής εποχής (ΑΓΚ 11/1936), κάνθαρος ελληνιστικών χρόνων με διακόσμηση δυτικής κλιτύος τοπικού εργαστηρίου (ΑΓΚ 246), τμήματα μυολίθων και χάλκινα νομίσματα Μαρώ-νειας (400-350 π.Χ.) και (μετά το 146 π.Χ.), ρωμαϊκά και υστερορωμαϊκά νομίσματα.

ΦΩΛΙΑ

Στην περιοχή της Φωλιάς, στη θέση Εσκή Μιναρέ ή Μεζαρλίκ, 1 χλμ. νότια του χωριού και στην ανατολική όχθη του Πος-Πος, βρέθηκαν όστρακα χονδροειδή χειροποίητα, θραύσματα από κεραμίδια στέγης και από πιθάρια, τμήματα και δύο ενσφράγιστες λαβές θασίτικων αμφορέων, όστρακα μελαμβαφή ελληνιστικής εποχής, θραύσματα μυολίθων, κεραμική βυζαντινής εποχής, καθώς και τμήμα από λίθινο πέλεκυ, πυρήνες, απολεπίσματα και λεπίδες πυριτολίθων.

Στην ίδια περιοχή, 500 μ. ΝΔ του χωριού, βρέθηκε χειροποίητη ντόπια κεραμική και λιγοστά όστρακα ελληνιστικής εποχής.

2. Δ. Τριαντάφυλλος, ΑΔ 27, 1972, Β₂ Χρον., 539-540.

3. Η αυτοψία έγινε από το συνάδελφο Δ. Μάτσα και το φύλακα αρχαιοτήτων Φ. Κωνσταντινίδη.

4. Δ. Τριαντάφυλλος, ΑΔ 28, 1973, Β₂ Χρον., 468.

Παρόμοια χειροποίητη κεραμική έχουμε και από τις θέσεις Ιν-Καγιασί, 2 χλμ. βόρεια του χωριού, Καπουλού Μπουνάρ, 1 χλμ. βόρεια του χωριού και από τη θέση Κλισέ, 500 μ. ΒΔ από το παλιό χωριό της Φωλιάς, που βρισκόταν βορειότερα του σύγχρονου κι έχει εγκαταλειφθεί.

Στην τελευταία αυτή θέση υπάρχουν σωρολιθιές που προέρχονται από κυκλικούς ταφικούς περιβόλους και βρέθηκαν όστρακα εποχής σιδήρου και κεραμική βυζαντινής εποχής.

ΑΓΙΑΣΜΑ

Από την περιοχή Αγιάσματος προέρχεται ενεπίγραφο τμήμα αρράβδωτου κιονίσκου (ΑΓΚ 45/1957), που χρονολογείται στους ύστατους ρωμαϊκούς χρόνους⁵.

ΘΑΜΝΑ

Στο ύψωμα «Καλές», 8 χλμ. ΒΑ των Θάμνων (Σχ. 1,2), διασώζονται τμήματα από περίβολο μικρού φρουρίου ή φυλακείου με περίμετρο γύρω στα 100 μ.⁶ Από τα τμήματα αυτά άλλα είναι κτισμένα χωρίς συνδετικό υλικό κι άλλα είναι ασβεστόκτιστα.

Η επιφανειακή κεραμική είναι ντόπια χειροποίητη με εμπύεστη και πλαστική διακόσμηση και κεραμική κλασικής, ελληνιστικής, ρωμαϊκής και βυζαντινής εποχής (Εικ. 2).

Στη θέση Τσομπάν Καγιά (Σχ. 1,3), 5 χλμ. ΒΑ του χωριού, ανάμεσα σε βράχους που έχουν πολλές μικρές λαξευτές κυκλικές κοιλότητες, διακρίνονται ίχνη από ταφικούς κυκλικούς περιβόλους με κιβωτιόσχημους τάφους⁷. Παρόμοιοι τάφοι μέσα σε κυκλικούς περιβόλους είναι γνωστοί κι από άλλες περιοχές, όπως από τους Ασκητές και την περιοχή της Μαρώνειας⁸.

Μικρές κυκλικές κοιλότητες λαξευμένες σε βράχο έχουμε και στη θέση Κιντίκ Ταρλά, 8 χλμ. βόρεια των Θάμνων, ενώ τέτοιου είδους λαξεύματα σε βράχους έχουν παρατηρηθεί σε πολλά μέρη κοντά σε οικισμούς ή νεκροταφεία της Δυτικής Θράκης⁹.

Σε απόσταση 12 χλμ. ΒΑ των Θάμνων, βρέθηκε χειροποίητη ντόπια κεραμική, όστρακα ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής και ανάμεσά τους

5. Γ. Μπακαλάκη, Θρακικά ευχαριστήρια εις τον Δία, Θρακικά 6, 1935, 310-316.

6. Δ. Τριαντάφυλλος, ΑΔ 33, 1978, Β₂ Χρον., 309.

7. Ό.π., σ. 309.

8. Δ. Τριαντάφυλλος, ΑΔ 29, (1973-1974), Β₂ Χρον., 818.

9. Δ. Τριαντάφυλλος, Υπαίθρια ιερά στη χώρα των Κικόνων, ανακοίνωση στο συνέδριο Thracia Pontica III, 1985, Θρακικά Χρονικά 41, 1986, 60.

θραύσματα από δύο οξυπύθμενους αμφορίσκους από τους οποίους ο ένας είναι χειροποίητος.

Μικροί οξυπύθμενοι αμφορίσκοι που συνδέονται πιθανότατα με θρησκευτικές τελετές έχουν βρεθεί σε υψώματα της Θράκης¹⁰.

Στη θέση Τσουκούρ Ταρλά, 4 χλμ. βόρεια του χωριού, βρέθηκαν θραύσματα από χονδροειδή, χειροποίητα, ντόπια αγγεία και πιθάρια και λιγοστά όστρακα ελληνιστικών χρόνων, ενώ στη θέση Καραγάτς Ταρλά, 2 χλμ. βόρεια του χωριού, υπάρχουν διάσπαρτα θραύσματα από κεραμίδια στέγης, ντόπια χειροποίητη κεραμική και κεραμική ρωμαϊκής εποχής.

Άφθονη ρωμαϊκή κεραμική έχουμε και από το χώρο της Πανεπιστημιούπολης, νότια των Θάμνων.

Από τη θέση Τασλίκ προέρχεται χειροποίητο πολύμυξο λυχνάρι από γκρίζο πηλό (ΑΓΚ 3282/79) του 2ου αι. π.Χ.¹¹ και στη θέση Τασλικλάρ βρέθηκε ακέραιος μεγάλος πίθος (ΑΓΚ 2419/79).

Εκτός από τα ευρήματα αυτά στην περιοχή των Θάμνων έχουν βρεθεί χάλκινα νομίσματα Μαρώνειας (μετά το 146 π.Χ.), ρωμαϊκά και υστερορωμαϊκά νομίσματα.

ΠΑΝΔΡΟΣΟΣ

Στο χώρο των παιδικών κατασκηνώσεων, 2 χλμ. βόρεια του χωριού, βρίσκονται όστρακα χειροποίητα ντόπια και κεραμική ρωμαϊκής εποχής.

Στη θέση Σουλού Λεμέ, όπως ονομάζεται γυμνός λόφος 3 χλμ. βόρεια του χωριού και στην ανατολική όχθη του χειμάρρου Μπουκλουτζά, διακρίνονται σωρολιθίες που προέρχονται από δύο κυκλικά κτίσματα.

Η κεραμική είναι ντόπια χειροποίητη με πλαστική διακόσμηση και κεραμική ελληνιστικών χρόνων.

Από μικρό καλλιεργημένο λόφο στη θέση Κρύο Νερό, νότια από τις παιδικές κατασκηνώσεις, έχουμε ντόπια κεραμική, θραύσματα απο πιθάρια και τμήματα μυλολίθων, ενώ αμέσως βόρεια του χωριού και μέχρι τη θέση Κρύο Νερό, βρίσκουμε ρωμαϊκή κεραμική.

Χειροποίητη κεραμική έχει βρεθεί σε απόσταση 5 χλμ. ΒΑ του χωριού και βόρεια του υψώματος Μπος-Τεπέ, όπως και στη θέση Σεϊτάν Κιουπρού, που είναι μακρόστενος λόφος κοντά στον Μπουκλουτζά.

ΝΥΜΦΑΙΑ

Αρκετές είναι οι θέσεις στην περιοχή της Νυμφαίας, όπου διασώζονται

10. Δ. Τριαντάφυλλος, Η Θράκη του Αιγαίου πριν από τον ελληνικό αποικισμό, ανακοίνωση στο Συνέδριο Thracia Pontica IV, 1988.

11. Δ. Τριαντάφυλλος, ΑΔ 34, 1979, Β₂ Χρον., 338.

οικοδομικά λείψανα και κυρίως τμήματα περιβόλων.

Έτσι στη θέση Αλή Τεπέ, 2 χλμ. ΝΔ του χωριού (Σχ. 1,4), διακρίνονται κυκλικά κτίσματα και δυτικότερα, σε κορυφή υψώματος, υπάρχει μικρός ωοειδής περίβολος κατασκευασμένος με πέτρες χωρίς συνδετικό υλικό και με διαστάσεις 16×14 μ. Στο κέντρο του περιβόλου υπάρχει πλακόστρωτο κυκλικού σχήματος και ίσως πρόκειται για λατρευτικό χώρο¹².

Βρέθηκε ντόπια χειροποίητη κεραμική, όστρακα αβαφή ιστορικών χρόνων και πήλινο αμφικωνικό σφοντύλι.

Σε ύψωμα 4 χλμ. ΝΔ του χωριού, διασώζονται βυζαντινά τείχη και έχει εντοπιστεί νεκροταφείο ανάμεσα στο χωριό και το στρατιωτικό φυλάκειο της περιοχής (Σχ. 1,5).

Στη θέση Καλέ Τεπέ ανάμεσα στα χωριά Νυμφαία - Άνω και Κάτω Μύτικας (Σχ. 1,6), υπάρχει ελλειψοειδής περίβολος κτισμένος με ντόπιους σχιστόλιθους. Στο εσωτερικό του διασώζονται ένα ελλειψοειδές κι ένα κυκλικό κτίσμα και βρέθηκαν όστρακα χειροποίητα, μερικά με πλαστική διακόσμηση, θραύσματα από μεγάλα πιθάρια και όστρακα βυζαντινής εποχής¹³.

Περίβολος εντοπίστηκε και στη θέση Σέλιστε, 7 χλμ. ΒΑ του χωριού (Σχ. 1,7). Στο εσωτερικό του περιβόλου διακρίνονται τετράπλευρα και κυκλικά κτίσματα και σε απόσταση 300 μ. ΝΑ, εντοπίστηκε νεκροταφείο με κιβωτιόσχημους τάφους¹⁴.

Η επιφανειακή κεραμική περιλαμβάνει όστρακα ντόπια χειροποίητα, αβαφή ιστορικών χρόνων και θραύσματα από πιθάρια.

Φρουριακός περίβολος ίδιας κατασκευής με τους προηγούμενους και με οκτώ κυκλικά κτίσματα στο εσωτερικό του υπάρχει και στο ύψωμα Βεράν Μπαλάρ (Παλιά Αμπέλια)¹⁵. Περίπου 50 μ. βόρεια του περιβόλου εντοπίστηκαν κιβωτιόσχημοι τάφοι και τα όστρακα της περιοχής είναι ντόπια χειροποίητα και αβαφή ιστορικών χρόνων.

Στη θέση Τους-Τσου-Ντερέ, 4 χλμ. ΝΑ του χωριού (Σχ. 1,8) έχουν εντοπιστεί θεμέλια κτισμάτων και κιβωτιόσχημοι τάφοι¹⁶.

Η κεραμική είναι ντόπια χειροποίητη και βυζαντινών χρόνων και από τη θέση αυτή προέρχονται χάλκινα ειδώλια Δία (ΑΓΚ 306) και αλόγου (ΑΓΚ 308) του 2ου αι. μ.Χ.¹⁷.

12. Δ. Τριαντάφυλλος, ΑΔ 27, 1972, Β₂ Χρον., 538.

13. Ό.π., σ. 538-539, πίν. 474α.

14. Ό.π., σ. 539, πίν. 474β, 474γ.

15. Ό.π., σ. 537-538.

16. Ό.π., σ. 537-538.

17. Δ. Τριαντάφυλλος, Τέσσερα Θρακικά Ευρήματα, ΑΑΑ V, 3, 1972, 381-383, 384-385, εικ. 1, 2, 4, 5.

Επίσης έχουν βρεθεί τμήματα από αρράβδωτους κιονίσκους, χάλκινα νομίσματα Μαρώνειας (4ου-3ου αι. π.Χ.) και (μετά το 146 π.Χ.) ρωμαϊκά και βυζαντινά νομίσματα.

Ντόπια χειροποίητη κεραμική έχουμε και από τις θέσεις Ντεβέ Μπουρούν, 3 χλμ. νότια του χωριού και Μπαξέ Σιρτή, όπου υπάρχει τετράπλευρο κτίσμα και κιβωτιόσχημος τάφος 30 μ. νότια από αυτό.

Από την περιοχή της Νυμφαίας προέρχονται τμήματα από αρράβδωτους κίονες, χάλκινα κοσμήματα βυζαντινής εποχής, λυχνάρι και αμφορίσκος ρωμαϊκών χρόνων και χάλκινο ειδώλιο Ερμή¹⁸.

ΣΥΜΒΟΛΑ*

Στη θέση Τσουμλέκι Κρουν, 1,5 χλμ. νότια του χωριού και 500 μ. ανατολικά του δρόμου Κομοτηνής-Συμβόλων, βρέθηκαν επιφανειακά, μικρά κομματάκια χαλκού και αβαφή όστρακα.

Στις τρεις μικρές δοκιμαστικές τομές που έγιναν στο σημείο απ' όπου είχαμε τα ευρήματα και που ήταν ένα περιορισμένης έκτασης ακαλλιέργητο τμήμα χωραφιού, βρέθηκαν μέχρι βάθους 0,20 μ., θραύσματα από situla και λίγα αβαφή και μελαμβαφή όστρακα.

Ανάμεσά τους υπήρχε βάση από κάνθαρο ελληνιστικών χρόνων και έμβολο οξυπύθμενου αμφορέα από γκρίζο πηλό.

Στα χαμηλότερα στρώματα, από τα 0,20 μ. και μέχρι το 1 μ., το χώμα ήταν σκληρό χωρίς όστρακα ή άλλα ευρήματα.

Στην ίδια θέση και λίγο βορειότερα από το σημείο των δοκιμαστικών τομών, βρέθηκε πυραμιδοειδής αγνόθα από πηλό με πολλές προσμείξεις.

Από τη θέση Παμουκτσι Γιολ, 700 μ. περίπου νότια του χωριού και ανατολικά του δρόμου που οδηγεί σ' αυτό, έχουμε όστρακα αβαφή, έμβολο οξυπύθμενου αμφορέα κι ένα χάλκινο νόμισμα Μαρώνειας 4ου-3ου αι. π.Χ.

Αμέσως νότια του χωριού στη θέση Γκιολτζούκ, βρίσκονται όστρακα χονδροειδή χειροποίητα και κεραμική βυζαντινών χρόνων και στο ύψωμα Κορού, 700 μ. ανατολικά του χωριού, βρέθηκαν θραύσματα από πιθάρια και κεραμική ρωμαϊκών χρόνων.

Σε δοκιμαστική τομή που έγινε σε ακαλλιέργητο τμήμα χωραφιού στη θέση Αλ Ταρλά, 300 μ. ανατολικά των Συμβόλων, αποκαλύφθηκε υποθεμελίωση ημικυκλικού κτίσματος κατασκευασμένου με μεγάλες ποταμίσιες κροκάλες χωρίς συνδετικό υλικό (Εικ. 3).

Αποτελείται από δύο καμπύλους ομόκεντρους τοίχους, πάχους 0,50-0,60

* Πολλές ευχαριστίες οφείλονται στο φύλακα αρχαιοτήτων κ. Κωνσταντίνο Τογκαλίδη για τη βοήθειά του σε όλη τη διάρκεια της έρευνας στην περιοχή των Συμβόλων.

18. Δ. Τριαντάφυλλος, ΑΔ 29 (1973-74), Χρον. Β₂, 791.

μ. και σωζ. ύψους 0,40-0,80 μ., που τα άκρα τους είναι στραμμένα προς τα νότια ενώ το μεταξύ τους διάστημα είναι μπαζωμένο με κροκάλες και χώμα, έτσι ώστε σχηματίζεται μια ημικυκλική κατασκευή με διάμετρο 15 μ. και πλάτος 3,50-4 μ. Μόνο σ' ένα σημείο προς το δυτικό άκρο της κατασκευής ο χώρος δεν είναι μπαζωμένος και δημιουργείται ένας ακανόνιστος διάδρομος ανάμεσα στους δύο τοίχους με πλάτος που κυμαίνεται από 0,40-0,70 μ. (Εικ. 4).

Στο ΝΑ άκρο οι τοίχοι φαίνεται να σταματούν, ενώ στο ΝΔ τμήμα είναι καταστρεμμένοι και υπάρχουν κυρίως οι κροκάλες του μπαζώματος. Στο σημείο αυτό και σε απόσταση 0,50 μ. προς τα δυτικά, αποκαλύφθηκε καμπύλος τοίχος κατασκευασμένος κι αυτός με κροκάλες και μέ πάχος 0,50 μ. και σωζ. ύψος 0,30-0,50 μ. (Εικ. 5).

Στα άκρα του που βλέπουν προς τα δυτικά και απέχουν μεταξύ τους 4 μ., ο τοίχος είναι καταστρεμμένος.

Η ταύτιση των κτισμάτων αυτών είναι προβληματική, ενώ τα ευρήματα βοηθούν στη χρονολόγησή τους.

Βρέθηκαν αβαφή όστρακα και χάλκινο λυχνάρι υστερορωμαϊκών χρόνων, δύο πήλινες αγνύθες, θραύσματα και βάσεις από πιθάρια και αμφορέα, τμήματα από σιδερένιο σκεύος και τρία σιδερένια εργαλεία, σιδερένιο μαχαίρι και έξι χάλκινα νομίσματα. Από αυτά τα δύο είναι Κωνσταντίου Β' (350 μ.Χ.), ένα Βάλεντος (364-378 μ.Χ.) και ένα Ιοβιανού (364 μ.Χ.)¹⁹. Τα υπόλοιπα δύο ήταν πολύ φθαρμένα για να μπορούν να ταυτιστούν.

Στο ύψωμα Ουζούν-Τζου-Οβά, 2 χλμ. ΒΑ του χωριού και βόρεια του δασικού δρόμου προς Νυμφαία-Πάνδροσο, εντοπίστηκαν κιβωτιόσχημοι τάφοι και έγινε έρευνα σε πέντε από αυτούς.

Οι τάφοι βρέθηκαν σε μικρό βάθος από 0,10-0,30 μ. και είχαν κατεύθυνση από τ' ανατολικά προς τα δυτικά.

Ήταν κατασκευασμένοι από πλακόσχημες πέτρες αρκετές από τις οποίες είχαν μετακινηθεί από την αρχική τους θέση, ενώ ανάμεσα και γύρω από τις καλυπτήριες πλάκες υπήρχαν μικρότερες πέτρες (Εικ. 6).

Τα οστά ήταν διαλυμένα και μόνο σ' έναν από αυτούς βρέθηκαν δύο πήλινα λυχνάρια υστερορωμαϊκών χρόνων.

Το 1973, περίπου 200 μ. βόρεια των Συμβόλων και στην αριστερή πλευρά του δρόμου, είχε αποκαλυφτεί κιβωτιόσχημος τάφος κομμένος στη μέση από την εποχή που ανοιγόταν ο δρόμος και από τότε ήταν βέβαιη η ύπαρξη εκτεταμένου νεκροταφείου και άγνωστου οικισμού στην περιοχή ανατολικά του Ποσ-Ποσ²⁰.

19. R. A. G. Carson, Coins, No 360, No 366, No 368.

20. Δ. Τριαντάφυλλος, ΑΔ 29, 1973-74, Χρον. Β, 819-820.

Το 1976, όταν έγιναν οι πρώτες σωστικές ανασκαφικές εργασίες στο θολωτό τάφο βόρεια του χωριού και στην ανατολική όχθη του Πορ-πορ (Σχ. 1,9), σε όλη την έκταση του τύμβου που τον κάλυπτε, βρέθηκαν κιβωτιό-σχημοι τάφοι κατασκευασμένοι με αδρές σχιστολιθικές πλάκες και με άξονα από Α προς τα Δ. Αρκετοί από τους τάφους ήταν κτερισμένοι με χάλκινα κοσμήματα και σ' έναν από αυτούς βρέθηκε χάλκινο βυζαντινό νόμισμα του 10ου-11ου αι. μ.Χ.*

Παρόμοιοι τάφοι βρέθηκαν και σε δοκιμαστικές τομές που έγιναν βόρεια, ανατολικά και νοτιοανατολικά του τύμβου.

Συγκεκριμένα έχουμε τάφους σε απόσταση 2 και 7 μ. βόρεια του τύμβου, 3 μ. ανατολικά, 60 μ. ΒΑ και 200 μ. ΝΑ, όπου φάνηκε και μικρό τμήμα καταστρεμμένου τοίχου, μήκους 2,5 μ., κατασκευσμένου με κροκάλες και ασβεστοκονίαμα και με κατεύθυνση από Α προς τα Δ.

Σε όλες τις περιπτώσεις οι τάφοι ήταν πυκνά τοποθετημένοι και κατασκευασμένοι με σχιστολιθικές πλάκες αλλά και με κροκάλες που αφθονούν στην περιοχή (Εικ. 7). Ο άξονάς τους ήταν Α-Δ και ήταν κατά κανόνα κτερισμένοι με χάλκινα κοσμήματα που τους χρονολογούν στο 10ο-11ο αι. μ.Χ. (Εικ. 8, 9).

Εκτός όμως από τους τάφους, στην ίδια περιοχή αποκαλύφθηκαν και δύο κτίσματα βυζαντινών χρόνων.

Έτσι σε απόσταση 82 μ. ανατολικά του τύμβου και σε βάθος 0,40 μ., φάνηκε η θεμελίωση ορθογώνιου κτίσματος με άνοιγμα εισόδου στη δυτική του μακριά πλευρά και με διαστάσεις, βόρεια πλευρά: 4,50 μ. μήκος, νότια πλευρά: 4,90 μ., ανατολική πλευρά: 6,80 μ. και δυτική πλευρά: 7,10 μ.

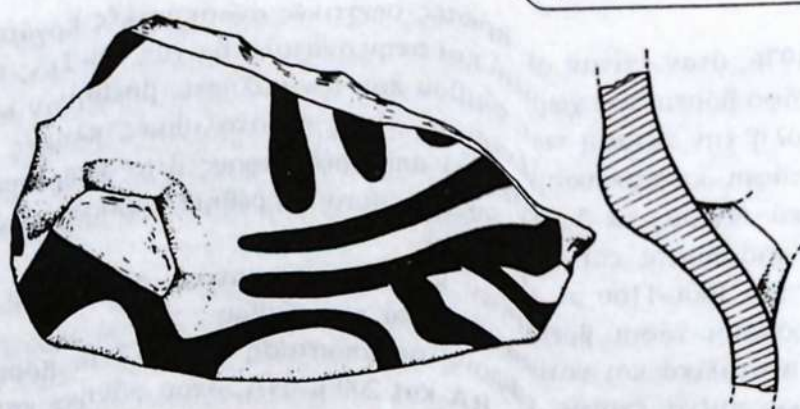
Οι τοίχοι από κροκάλες και χώμα, διασώζονται σε ύψος 0,20 μ. και έχουν πάχος 0,60 μ. Κατά τον καθαρισμό στο εσωτερικό του κτίσματος, βρέθηκαν κεραμίδια στέγης και κεραμική βυζαντινών χρόνων.

Τμήμα κτίσματος παρόμοιας κατασκευής αποκαλύφθηκε σε απόσταση 57 μ. βόρεια του τύμβου. Αποτελείται από δύο συνεχόμενα δωμάτια που έχουν διαστάσεις 5,60 × 3,60 μ. το δυτικό και 7,40 × 5,60 μ. το ανατολικό, και που συνεχίζονται προς τα νότια και τ' ανατολικά (Εικ. 10).

Βρέθηκαν κεραμίδια στέγης, όστρακα αβαφή και εφυσωμένα και σιδερένια μικροαντικείμενα.

Στην προσπάθεια να συγκεντρωθούν περισσότερα στοιχεία για την περιοχή αυτή γύρω από τον ελληνιστικό τάφο, έγιναν ακόμα έξι διερευνητικές τομές στις οποίες βρέθηκαν όστρακα ντόπια χειροποίητα, βυζαντινά, ρωμαϊκά και λιγότερα ελληνιστικά.

* Η συντήρηση των ευρημάτων της περιοχής έγινε από τους συντηρητές της Εφορείας Επαγγελίας και Γιάννη Λαϊνίδη.

Σχ. 2. Όστρακο του 6ου αι. π.Χ. από δοκιμαστική Συμβόλων. τομή ανατολικά του τάφου των

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασαν τρεις από αυτές τις τομές, οι οποίες θα πρέπει να συνεχιστούν όταν θα υπάρχει η δυνατότητα μια και καλλιιεργεί-ται όλη αυτή η περιοχή.

Έτσι σε τομή που έγινε 45 μ. ανατολικά του τύμβου (διαστάσεις τομής 4×3 μ.), βρέθηκαν σε βάθος 0,60-2 μ. άφθονα όστρακα ρωμαϊκής εποχής, ντόπια χειροποίητα, θραύσματα από πιθάρια και λίγα μελαμβαφή όστρακα.

Η κεραμική αυτή βρέθηκε ανάμεσα σε κροκάλες που εμφανίστηκαν σ' αυτό το βάθος και που συνεχίζονται προς τα νότια, όπου θα πρέπει να συνεχιστεί και η έρευνα.

Σε μικρή τομή (3×2 μ.) που έγινε σε απόσταση 85 μ. ανατολικά του τύμβου, εκεί όπου αρχίζουν οι χαμηλοί λόφοι της περιοχής και λίγο βορειότερα από το σημείο που εντοπίστηκε το βυζαντινό κτίσμα, βρέθηκε ανάμεσα σε λιγοστά μικρά αβαφή όστρακα και σε βάθος 0,40 μ., ένα όστρακο από ανοιχτόχρωμο πηλό με κόκκινα και καφέ διακοσμητικά θέματα (Σχ. 2), που μπορεί να χρονολογηθεί στα τέλη του 6ου αι. π.Χ.²¹. Από τα χαμηλότερα στρώματα στην ίδια τομή δεν είχαμε κανένα εύρημα.

Στη δοκιμαστική τομή που έγινε τέλος σε απόσταση 28 μ. βόρεια του τύμβου (διαστάσεις τομής 7×3 μ.), εκτός από τα χονδροειδή χειροποίητα και τα βυζαντινά όστρακα που βρέθηκαν στα πρώτα στρώματα, σε βάθος 0,70-1,40 μ. και ανάμεσα σε κροκάλες στο ΒΑ τμήμα της τομής, βρέθηκε μεγάλη ποσότητα από θραύσματα οξυπύθμενων αμφορέων του 4ου αι. π.Χ. (Εικ. 11-14), βάσεις και θραύσματα από πιθάρια, ντόπια κεραμική με πλαστική διακόσμηση (Εικ. 15-16), καθώς και όστρακα μελαμβαφή και από

21. D. Robinson, "Olynthus XIII", Vases found in 1934 and 1938, 50-51, pl. 7, 8, 9.

γκρίζο πηλό (Εικ. 17). Συγκολλήθηκε* το επάνω τμήμα από έξι αμφορείς από τους οποίους ο ένας φέρει χαρακτή γραμμή γύρω από το λαιμό και χαραγμένο ημικύκλιο στο σημείο που αρχίζει η κοιλιά του, ενώ άλλοι δύο φέρουν από τρεις παράλληλες χαρακτές γραμμές στις λαβές τους.

Η έρευνα θα πρέπει να συνεχιστεί κι εδώ με την επέκταση της τομής για να διευκρινιστεί ο λόγος ύπαρξης των ευρημάτων στο σημείο αυτό.

Το 1966 σε απόσταση 500 μ. βόρεια του τάφου, στη θέση «Ο μύλος του Τσάμη», όπου είναι και το υδραγωγείο της Κομοτηνής²², βρέθηκαν: κράνος χαλκιδικού τύπου, σιδερένια λόγχη μήκους 1,32 μ. που θα μπορούσε να ταυτιστεί με τη θρακική ρομφαία²³, κάνθαρος ελληνιστικών χρόνων και θραύσματα από άλλους κάνθαρους και ταφικά πιθάρια.

Το 1988 λίγο νοτιότερα από αυτή τη θέση, βρέθηκε και παραδόθηκε σιδερένια αιχμή δόρατος (Εικ. 18).

Δυτικά της γέφυρας του υδραγωγείου, βρίσκονται όστρακα ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων και συνεχίζοντας προς τα βόρεια, στις θέσεις Τσομπάν Μεζάρ και Ματζίρ Ταρλά, 1,5 και 2 χλμ. βόρεια του χωριού αντίστοιχα, βρέθηκαν θραύσματα από πιθάρια και ντόπια χειροποίητη κεραμική.

Όστρακα χειροποίητα ντόπια, μερικά με πλαστική διακόσμηση, βρέθηκαν και στις θέσεις Καρτάλ Καγιά και Μπας Ντερμέν, 2,5 και 3 χλμ. βόρεια των Συμβόλων. Στην τελευταία θέση βρέθηκαν και θραύσματα από πιθάρια και κεραμική βυζαντινών χρόνων.

Στη θέση Τσιαβδάρ Ταρλά, 3,5 χλμ. βόρεια του χωριού, βρέθηκαν όστρακα χονδροειδή χειροποίητα, μερικά με πλαστική διακόσμηση, θραύσματα και τμήμα από κάλυμμα πιθαριού με μικρές κυκλικές εκβανθύσεις στην επάνω επιφάνειά του.

Στην ίδια θέση και στη δυτική όχθη του Πορ-Πορ, εντοπίστηκε εκτεταμένο νεκροταφείο με κιβωτιόσχημους τάφους και ορθογώνιο κτίσμα κατασκευασμένο με μεγάλες και μικρές κροκάλες και με διαστάσεις, βόρεια πλευρά: μήκος 7,90 μ., νότια πλευρά: 7,60 μ., ανατολική: 4,65 μ. και δυτική πλευρά: 5,56 μ.

Στη δυτική πλευρά υπάρχει το άνοιγμα της εισόδου και οι τοίχοι που έχουν πάχος 0,65-0,75 μ. και σωζ. ύψος 0,70-0,80 μ., πατούν σ' ένα είδος κρηπιδώματος ύψους 0,30 μ. Γύρω από τη βόρεια και τη νότια πλευρά του

* Η συγκόλληση και συντήρηση των ευρημάτων έγινε από τους συντηρητές της Εφορείας Θανάση και Φώτω Κανέλλη.

22. Α. Βαβρίτσας, ΑΔ 21, 1966, 377, πίν. 398.

23. Kamen Kolev, The ancient Thracian iron sword Rhomphaia, ΒΑ Βουλγαρία. Παρελθόν και Παρόν. Συνέδριο 1985, 315, πίν. 2. 3. 4

κτίσματος υπήρχαν κιβωτιόσχημοι τάφοι (Εικ. 19) αρκετοί από τους οποίους ήταν παιδικοί.

Στη θέση Φουρλίκ, 4 χλμ. βόρεια του χωριού, βρέθηκαν όστρακα ντόπια χειροποίητα με πλαστική διακόσμηση, αβαφή όστρακα ιστορικών χρόνων και βυζαντινή κεραμική.

Τέλος στη Μικρή Άδα, όπου οδηγεί ο δρόμος βόρεια των Συμβόλων, βρέθηκαν ταφικά πιθάρια και χάλκινα κοσμήματα βυζαντινών χρόνων.

Εκτός από τα ευρήματα αυτά, στην περιοχή των Συμβόλων έχουν βρεθεί χάλκινα νομίσματα Μαρώνειας (400-350 π.Χ.) και (4ου-3ου αι. π.Χ.), χάλκινο νόμισμα Ροιμητάλκου, ρωμαϊκά και βυζαντινά νομίσματα.

Η εύφορη πεδιάδα της Κομοτηνής που σταματάει στους πρόποδες της Ροδόπης, υπήρξε πηγή πλούτου και αντιπαλότητας για τις δύο ελληνικές αποικίες της Μαρώνειας και της Στρώμης που είχαν ιδρυθεί στην παραλιακή της ζώνη²⁴.

Η έκταση της χώρας των αποικιών προς βορρά δεν είναι γνωστή²⁵, ενώ τα στοιχεία που υπάρχουν μέχρι τώρα δείχνουν ότι οι θρακικοί πληθυσμοί συνυπάρχουν ειρηνικά με τους Έλληνες αποίκους, ύστερα από τις πρώτες πιθανόν συγκρούσεις, και παραμένουν σε πεδινούς οικισμούς στην περιφέρεια των αποικιών²⁶. Παράλληλα υπάρχει μια διείσδυση των Ελλήνων προς τα υψώματα της Ροδόπης, όπου έχουμε κυρίως τις θρακικές εγκαταστάσεις²⁷.

Τα στοιχεία που έχουμε από τις περιοχές που αναφέρθηκαν, ενισχύουν την άποψη αυτή και μας δίνουν μια εικόνα για τη συνεχή και πυκνή κατοίκηση της περιοχής μέχρι και τα βυζαντινά χρόνια.

Η ανεύρεση ντόπιας θρακικής κεραμικής στις περισσότερες θέσεις που αναφέραμε όπως και τα οικοδομικά λείψανα σε ορισμένες περιοχές (Δύμη, Νυμφαία, Θάμνα), παρέχουν ενδείξεις για τις θρακικές εγκαταστάσεις της

24. Γ. Μπακαλάκης, Προανασκαφικές έρευνες στη Θράκη, 1958, 84 κ.ε., και σημ. 1 σ. 95. Γ. Μπακαλάκης, Ανασκαφή Στρώμης, 1967, 143-145. Δ. Λαζαρίδης, Μαρώνεια και Ορθγορία, 1972, 4, 10, 11. Δ. Τριαντάφυλλος, Αρχαϊκό Νεκροταφείο στη Δυτική Θράκη, Ann.ScAtene 61, 1983, 196. Δ. Τριαντάφυλλος, Συμμαχία Ρωμαίων και Μαρωνιτών, Θρακική Επετηρίδα 4, 1983, 428, ανακοίνωση στο VIII Διεθνές Συνέδριο Ελληνικής και Λατινικής Επιγραφικής, 1982. Μ. Σαρλά-Πεντάζου - Β. Πεντάζος, Μαρώνεια, Αρχαιολογία 13, 1984, 46. Π. Πάντος, Αρχαιολογική τοπογραφία Αβδήρων, Δίκαιας παρ' Αβδήρα και Στρώμης (7ος-5ος αι. π.Χ.). Η παρούσα θέση των ερευνών, ανακοίνωση στο Συνέδριο Thracia Pontica III, Θρακικά Χρονικά 41, 1986, 71.

25. Δ. Τριαντάφυλλος, ό.π. (σημ.24), Συμμαχία Ρωμαίων και Μαρωνιτών, 428-429, σημ. 41.

26. Δ. Τριαντάφυλλος, ό.π. (σημ.24), Αρχαϊκό Νεκροταφείο στη Δυτική Θράκη, 195. Π. Πάντος, ό.π. σημ. 24, 71.

27. Δ. Τριαντάφυλλος, Οχυρωματικοί περίβολοι στην ενδοχώρα της Αιγαιακής Θράκης, Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, 1990, 690-691.

περιοχής αν και η έλλειψη σαφών χρονολογικών στοιχείων δε βοηθάει στην ακριβή χρονολόγησή τους.

Παράλληλα η εισαγμένη κλασική και ελληνιστική κεραμική, οι θασιτικοί αμφορείς, τα νομίσματα της Μαρώνειας που έχουν βρεθεί σε όλες σχεδόν αυτές τις περιοχές (Δύμη, Φωλιά, Θάμνα, Νυμφαία, Σύμβολα), μαρτυρούν την ύπαρξη εμπορικών σχέσεων με τις περιοχές αυτές²⁸, όπως εξάλλου συμβαίνει και με άλλες θέσεις που έχουν εντοπιστεί δυτικότερα στους πρόποδες της Ροδόπης²⁹.

Ιδιαίτερα η κεραμική που βρέθηκε στην επίχωση του τύμβου στον τάφο των Συμβόλων και που φτάνει και στον 5ο αι. π.Χ., η ανεύρεση της μαρμαρίνης στήλης με την ανθεμωτή επίστεψη του 5ου αι. π.Χ. στην οροφή του θαλάμου³⁰, το όστρακο του 6ου αι. π.Χ. και η κεραμική του 4ου αι. π.Χ. που βρέθηκαν στις δοκιμαστικές τομές της περιοχής, δείχνουν μια σαφή σχέση με τις αποικίες και μαρτυρούν μια πρώιμη διείσδυση των Ελλήνων στην περιοχή που συνεχίστηκε και τα επόμενα χρόνια.

Δυστυχώς μέχρι τώρα δεν εντοπίστηκε κάποιος οικισμός που όλα τα στοιχεία δείχνουν ότι θα πρέπει να υπάρχει στην περιοχή των Συμβόλων και προς τα εκεί στρέφονται οι προσπάθειές μας, ώστε να συγκεντρωθούν όλα αυτά τα στοιχεία που θα μας επιτρέψουν να γνωρίσουμε περισσότερα για τον τρόπο εγκατάστασης των Ελλήνων αποίκων και για τις σχέσεις τους με το θρακικό πληθυσμό της περιοχής.

SUMMARY

Surface research at Symbola, Rhodope, associated with excavation works at the vaulted Tomb of the above area, as well as all available information from surface observations and findings from sites on foothills and mountain side of eastern Rhodope, north of Komotini, provide us interesting data on the dense population of the area up to the Byzantine years, on the Thracian settlements and the penetration of the Greeks in these areas, starting from early times and going on to later years.

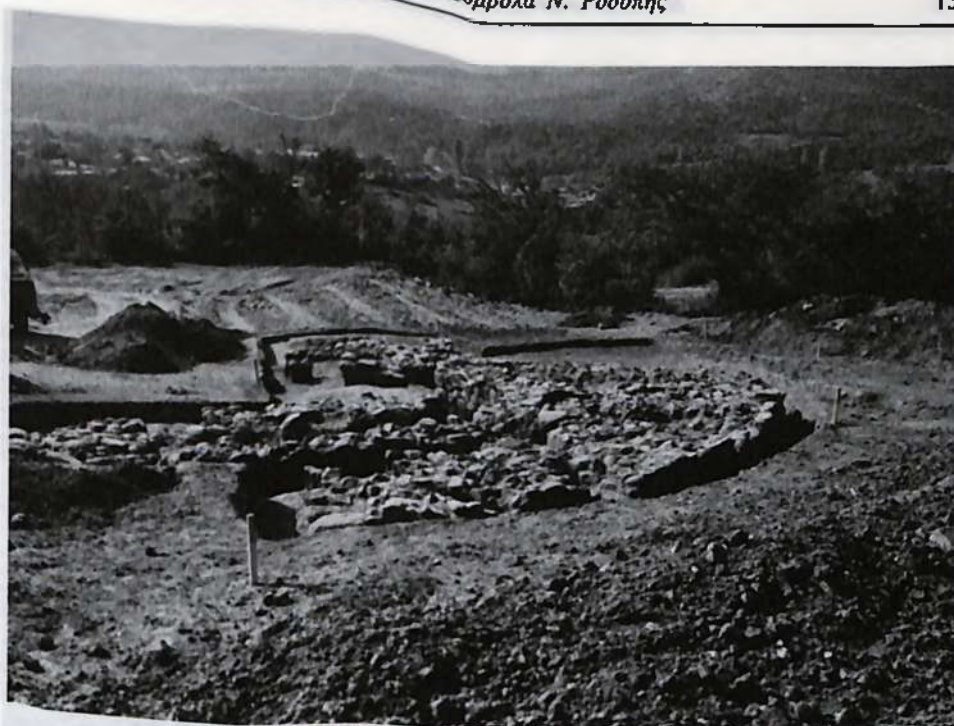
28. Δ. Τριαντάφυλλος, ό.π. (σημ. 24), Συμμαχία Ρωμαίων και Μαρωνιτών, 428-429 σημ. 41. Π. Πάντος, The present situation of the studies in archaeological topography of western Thrace, *Pulpudeva* 4, 1980, 170-171.

29. Δ. Τριαντάφυλλος, ό.π. (σημ. 27), 691, σημ. 24.

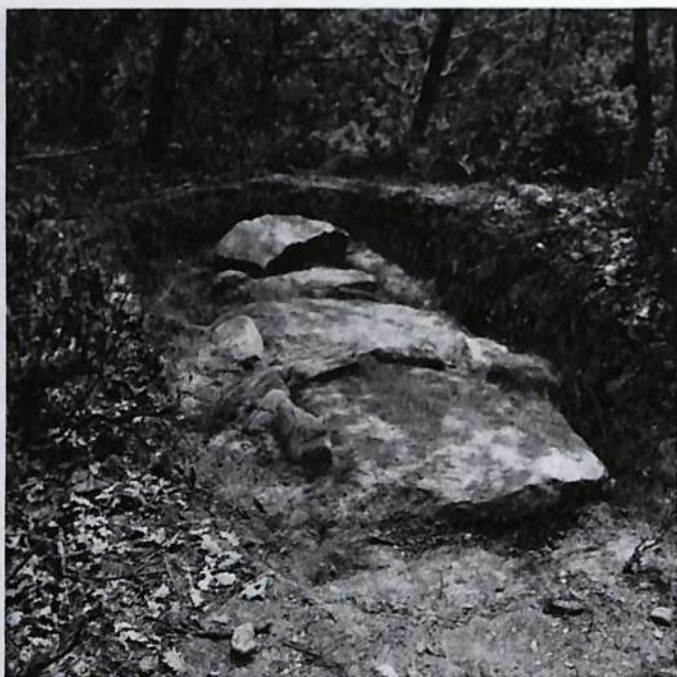
30. Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη I, 1987, 441-443.

Εικ. 1. Επιφανειακή κεραμική από τη Σπηλιά της Δύμης. Εικ. 2. Επιφανειακή κεραμική από το ύψωμα «Καλές» Θάμνων.

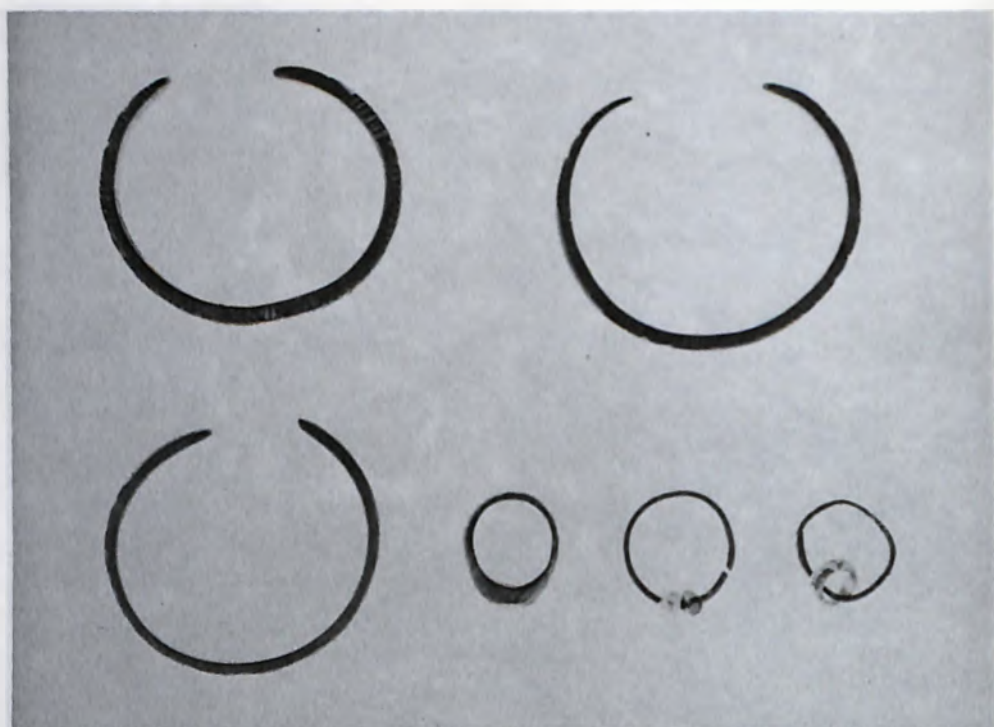
Εικ. 3. Θεμελίωση ημικυκλικού χτίσματος στη θέση Αλ Ταρλά Συμβόλων. Εικ. 4. Λεπτομέρεια από το δυτικό τμήμα του ημικυκλικού κτίσματος στη θέση Αλ Ταρλά.

Εικ. 5. Ημικυκλικός τοίχος στη θέση Αλ Ταρλά. Εικ. 6. Κιβωτιόσχημος τάφος στο ύψωμα Ουζούν-Τζου-Οβά Συμβόλων.

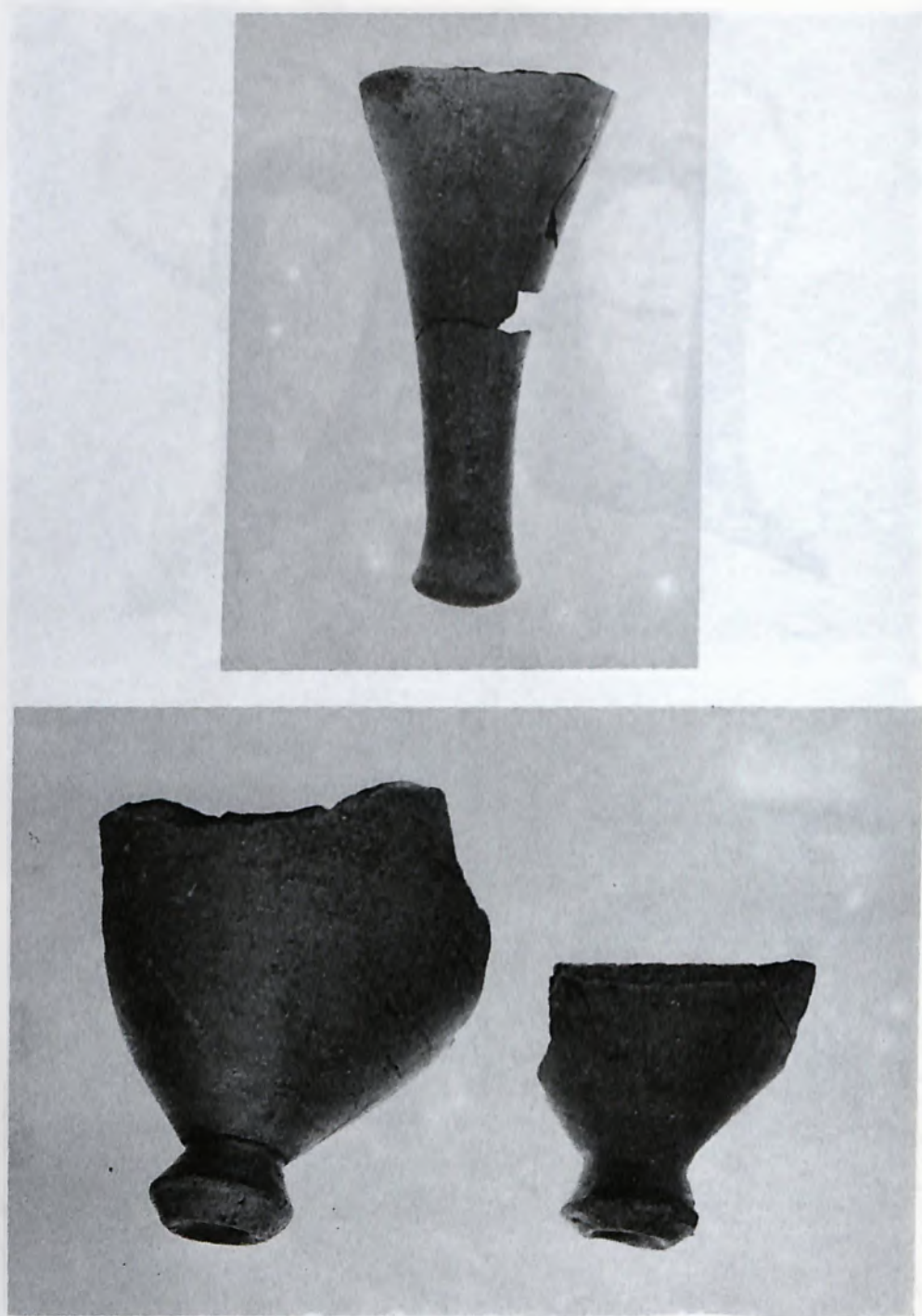
Εικ. 7. Κιβωτιδόσχημοι τάφοι βυζαντινών χρόνων σε δοκιμαστική τομή βόρεια του θολωτού τάφου των Συμβόλων. Εικ. 8. Ευρήματα από κιβωτιδόσχημους τάφους βυζαντινών χρόνων στην περιοχή των Συμβόλων.

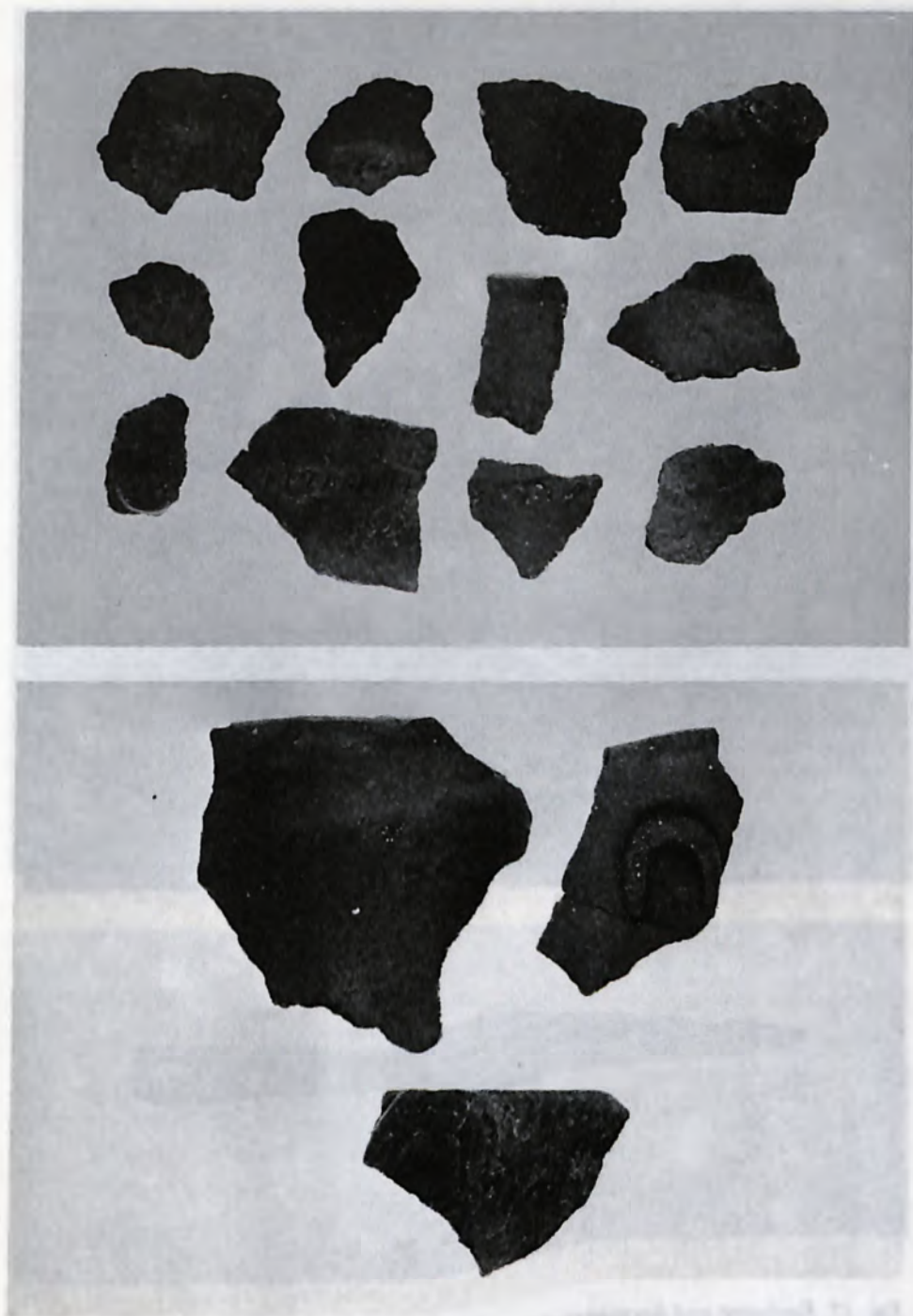
Εικ. 9. Ευρήματα από κιβωτιόσχημους τάφους βυζαντινών χρόνων στην περιοχή των Συμβόλων. Εικ. 10. Τμήμα βυζαντινού χτίσματος βόρεια του θολωτού τάφου των Συμβόλων.

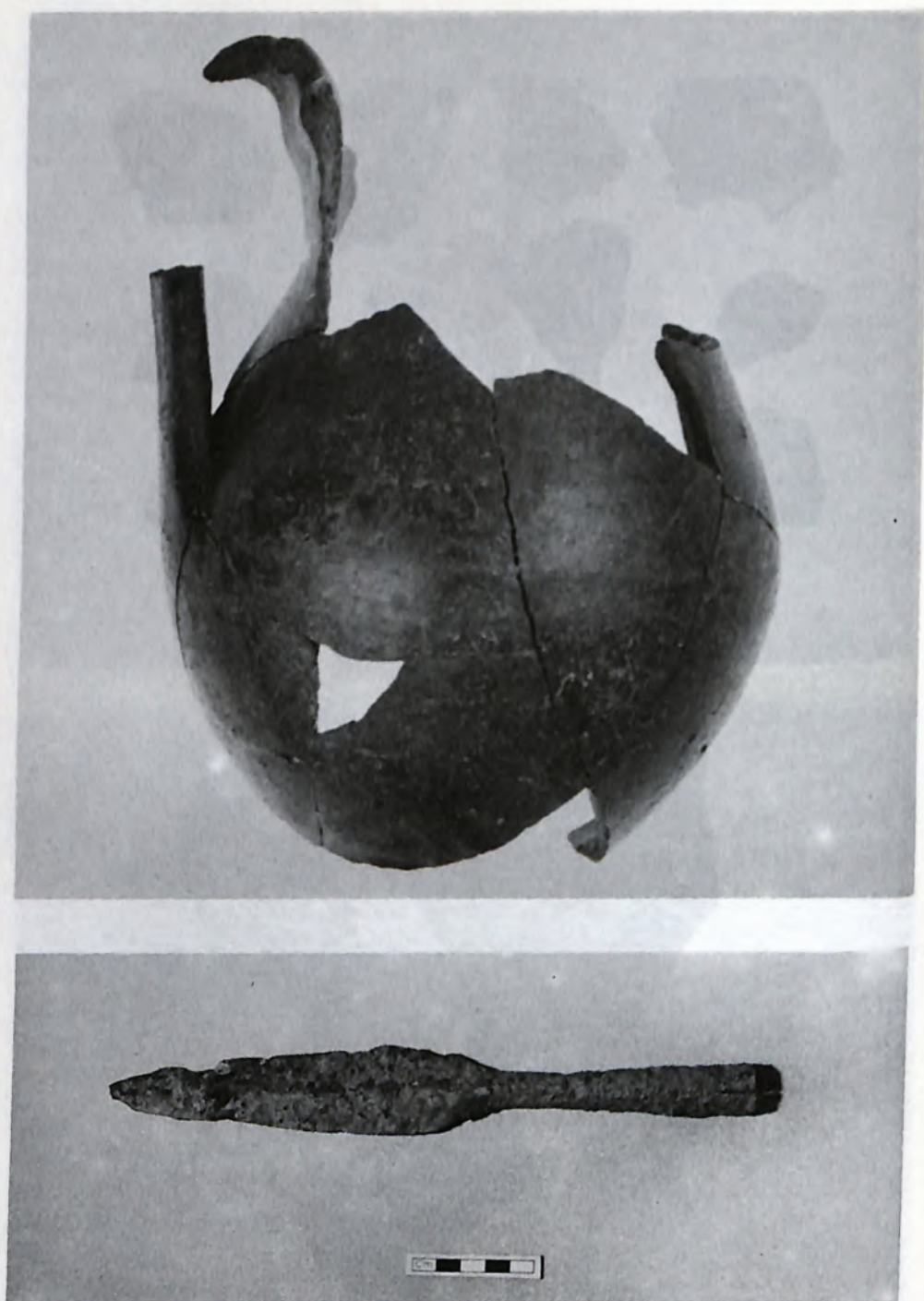
Εικ. 11-12. Ευρήματα από δοκιμαστική τομή βόρεια του θολωτού τάφου των Συμβόλων.

Εικ. 13-14. Ευρήματα από δοκιμαστική τομή βόρεια του θολωτού τάφου των Συμβόλων.

Εικ. 15-16. Ευρήματα από δοκιμαστική τομή βόρεια του θολωτού τάφου των Συμβόλων.

Εικ. 17. Ευρήματα από δοκιμαστική τομή βόρεια του θολωτού τάφου των Συμβόλων. Εικ. 18. Τυχαίο εύρημα από την περιοχή του υδραγωγείου στα Σύμβολα.

Εικ. 19. Η βόρεια πλευρά του βυζαντινού κτίσματος στη θέση Τσιαβδόρ Ταρλά Συμβόλων.

ΜΑΝΟΛΗΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ

ΠΡΩΤΕΣ ΣΚΕΨΕΙΣ ΓΙΑ ΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΒΕΡΓΙΝΑΣ

Με τον Γιώργο Μπακαλάκη μας συνδέει παλιά φιλία και συνεργασία τόσο στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, όσο και στην ανασκαφή του ανακτόρου της Βεργίνας. Με πολλή χαρά λοιπόν καταθέτω τη μικρή προσφορά μου στον τόμο αυτόν, που τιμά τον άνθρωπο και τον επιστήμονα που αφιέρωσε ολόκληρη τη ζωή του στην αρχαιολογική έρευνα του βορειοελλαδικού χώρου. Βέβαια η συμβολή του στην εξερεύνηση της Θράκης στάθηκε πρωτοποριακή και καίρια, όμως και οι μελέτες του για την αρχαιολογία της Μακεδονίας δεν είναι λιγότερο σημαντικές. Γι' αυτό πιστεύω πως θα δεχτεί με την επιείκεια που τον διακρίνει τις σκέψεις που ακολουθούν.

Η ιστορία της Μακεδονίας πριν από τα χρόνια της βασιλείας του Φιλίππου Β' και του Αλεξάνδρου Β' ήταν ουσιαστικά άγνωστη ως πριν από λίγα χρόνια, γιατί ούτε οι γραπτές φιλολογικές πηγές ούτε οι επιγραφικές μαρτυρίες πρόσφεραν τις απαραίτητες πληροφορίες για την ανάπτυξή της. Σκόρπιες και ευκαιριακές μνείες των αρχαίων ιστορικών για πρόσωπα και γεγονότα που συνδέονταν με την ιστορία των πόλεων-κρατών της νότιας Ελλάδας μας επιτρέπουν να σκιαγραφήσουμε ένα αμυδρό περίγραμμα της ιστορικής διαδρομής του βορειοελλαδικού αυτού βασιλείου, που έμελλε να κυριαρχήσει από τον 4ο προχριστιανικό αιώνα και ύστερα, αρχικά σε ολόκληρη την Ελλάδα και στη συνέχεια σε όλη την εγγύς Ανατολή. Ήταν τέτοια η ανεπάρκεια των ιστορικών δεδομένων, ώστε ακόμη και η θέση της πρώτης πρωτεύουσας του μακεδονικού κράτους, των Αιγών, να τοποθετείται λανθασμένα, σε μεγάλη μάλιστα απόσταση από την πραγματική τοποθεσία της, και μόλις πρόσφατα κατορθώσαμε να την εντοπίσουμε εκεί όπου σήμερα βρίσκεται το χωριό της Βεργίνας. Και είναι βέβαια αυτονόητο πως η γνώση της τοπογραφίας μιας περιοχής αποτελεί βασική προϋπόθεση για την ασφαλή έδραση της ιστορικής της έρευνας.

Την ουσιαστική ανυπαρξία γραπτών πηγών για την πρώιμη ιστορία των Μακεδόνων δεν αναπλήρωνε, ατυχώς, ούτε η αρχαιολογική έρευνα, γιατί ο βορειοελλαδικός χώρος είχε μείνει ανεξερεύνητος και μόνον σποραδικά και τυχαία ευρήματα πρόσφεραν κάποια στοιχεία· όμως και αυτά αφορούσαν κυρίως τη μεταγενέστερη περίοδο, προπάντων την εποχή της Ρωμαϊοκρα-

τίας. Δεν ωφελεί να αναζητηθούν εδώ οι λόγοι αυτής της καθυστέρησης, μπορεί όμως να σημειώσει κανείς πως οι ιστορικές συνθήκες που επικρατούσαν στη Μακεδονία τα νεότερα χρόνια (τουρκοκρατία, βαλκανικοί πόλεμοι, πρώτος παγκόσμιος πόλεμος) και το ενδιαφέρον των αρχαιολόγων για τα γνωστά κέντρα του ελληνικού πολιτισμού (Αθήνα, Δελφοί, Ολυμπία, Δήλος, Μυκήνες, Κνωσός κτλ.), όπου τα αποτελέσματα της αρχαιολογικής έρευνας ικανοποιούσαν τις πιο απαιτητικές προσδοκίες τους, άφηναν τη Μακεδονία στο περιθώριο των ερευνητικών στόχων. Ελάχιστες, αποσπασματικές και σε πολύ περιορισμένη κλίμακα ήταν οι ανασκαφές που έγιναν από Έλληνες και ξένους αρχαιολόγους πριν από τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο (ορθότερα θα έπρεπε να λέμε: από την πρώτη φάση του παγκόσμιου πολέμου του εικοστού αιώνα). Η μόνη συστηματική ανασκαφή αυτής της περιόδου είναι η ανασκαφή του ανακτόρου της Βεργίνας από τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (που χρηματοδοτούσε την έρευνα) Κ. Α. Ρωμαίο, που άρχισε το 1938 και διακόπηκε με την κήρυξη του ελληνοϊταλικού πολέμου στις 28 Οκτωβρίου 1940. Η ανασκαφική έρευνα της Βεργίνας υπήρξε η πιο μακρόχρονη, συστηματική και αδιάλειπτη και ύστερα από τον τελευταίο πόλεμο. Η ανασκαφή του ανακτόρου συνεχίστηκε αρχικά από τον ίδιο τον Κ. Α. Ρωμαίο σε συνεργασία με τον Έφορο Αρχαιοτήτων Χαράλαμπο Μακαρόνα και στη συνέχεια από τον καθηγητή Γ. Μπακαλάκη και τον συντάκτη αυτού του κειμένου, οι οποίοι την ολοκλήρωσαν, αποκάλυπτοντας σε όλη του την έκταση το λαμπρό αυτό οικοδόμημα των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων.

Αλλά στην περιοχή της Βεργίνας ανασκάφηκε συστηματικά, από το 1952 ως το 1961, ένα από τα μεγαλύτερα νεκροταφεία τύμβων, που χρονολογείται στην πρώιμη εποχή του σιδήρου (1000-600 π.Χ.). Στο ίδιο νεκροταφείο είχαν αποκαλυφθεί τάφοι του 4ου, 3ου και 2ου π.Χ. αιώνα, αλλά όχι τάφοι του 6ου και 5ου π.Χ. αιώνα. Τυχαία όμως ευρήματα βεβαίωναν ότι η περιοχή δεν έπαψε να κατοικείται και κατά τους δύο αυτούς αιώνες, ώστε το χάσμα της ανασκαφικής έρευνας δεν ανταποκρινόταν στην ιστορική πραγματικότητα, αλλά στη συμπτωματική αδυναμία μας να επισημάνουμε τη θέση του αρχαϊκού και κλασικού νεκροταφείου. Με βάση όλα τα στοιχεία που διαθέταμε ως τα 1968 έκρινα ότι μπορώ να διατυπώσω την άποψη ότι η αρχαία πόλη που υπήρχε στη Βεργίνα, και την οποία ο L. Heuzey ταύτιζε με τη Βάλλα, είχε μια μακρότατη ζωή, που άρχιζε γύρω στα 1000 π.Χ. και συνεχιζόταν αδιάσπαστη ως τους πρώτους αυτοκρατορικούς χρόνους, με σημείο ακμής τον 4ο προχριστιανικό αιώνα. Όταν όμως, ύστερα από την υπόθεση του N. Hammond (1968) και τα ευρήματα της ανασκαφής του 1976 στη Μεγάλη Τούμπα της Βεργίνας, βεβαιωθήκαμε πως η πόλη αυτή δεν ήταν η άγνωστη σχεδόν και ασήμαντη Βάλλα, αλλά η πρώτη πρωτεύουσα

των Μακεδόνων, οι Αιγές, οι προοπτικές και η σημασία της ανασκαφικής έρευνας πήραν νέα τροπή. Η αποκάλυψη των βασιλικών τάφων το 1977-78 στάθηκε σταθμός για την έρευνα της περιοχής. Η αποκάλυψη του θεάτρου, ενός μικρού ναού, της ενεπίγραφης βάσης αναθήματος της Ευρυδίκης Σίρρα, μητέρας του Φιλίππου, και πολλών λειψάνων της πόλης ενίσχυσαν την πεποίθησή μας πως η συνέχιση της ανασκαφής θα προσκομίσει νέα, σημαντικά τεκμήρια για την ιστορική φυσιογνωμία της Μακεδονίας. Η εμμονή και η συστηματική ερευνητική προσπάθεια με την επικουρία της αγαθής τύχης μας οδήγησαν για μιαν ακόμη φορά σε πολύ αξιόλογα αποτελέσματα, τα οποία ελπίζουμε πως θα συμβάλλουν καίρια στη γνώση της πρώιμης ιστορίας των Μακεδόνων, προπάντων της πολιτιστικής τους ταυτότητας.

Η τυχαία εκσκαφή το 1987 ενός αρχαϊκού τάφου στις παρειές του σκάμματος που οδηγεί στην είσοδο του μακεδονικού τάφου που είχε ανασκάψει ο Κ. Α. Ρωμαίος το 1938, στάθηκε η αφορμή μιας εξαιρετικά γόνιμης έρευνας στην περιοχή αυτή, όπου κανείς μας δεν υποπευόταν ως τότε την ύπαρξη άλλων τάφων. Η διαμόρφωση μάλιστα του εδάφους μας έκανε να πιστεύουμε πως τα όρια της πόλης έφταναν ως τα άκρα του πρανούς βόρεια από τον «τάφο του Ρωμαίου», με αποτέλεσμα να μας δημιουργεί προβλήματα η παρουσία του τάφου αυτού μέσα στην πόλη. Η αποκάλυψη λοιπόν του αρχαϊκού τάφου με έπεισε ότι ήταν αναγκαία η έρευνα όλης της έκτασης, αφού έκρινα ότι ήταν αδύνατο να υπάρξει μόνον ένας μεμονωμένος τάφος. Θυμήθηκα άλλωστε αμέσως τα τρία κορινθιακά όστρακα του δού π.Χ. αιώνα που είχαν βρεθεί από τον Κ. Α. Ρωμαίο μέσα στον μακεδονικό τάφο και τα οποία ο δάσκαλός μου νόμιζε ότι είχαν διατηρηθεί ως «κειμήλια» και τοποθετήθηκαν κατά τον ενταφιασμό του νεκρού, κρίνοντας πως ήταν αδύνατο να είχαν πέσει μέσα στον τάφο «με χρώματα εξωτερικά». Την άποψη αυτή είχα αμφισβητήσει στην έκθεση της ανασκαφής μου του 1953. Πιστεύοντας ότι η πόλη στην οποία ανήκε το νεκροταφείο των τύμβων εκτεινόταν ως την παρειά του υψώματος βόρεια από τον τάφο, υπέθεσα ότι τα κορινθιακά όστρακα έπεσαν στον τάφο μαζί με τα χρώματα των παλαιότερων στρωμάτων που ανασκάφηκαν κατά την κατασκευή του και την κάλυψή του. Η ανεύρεση του αρχαϊκού τάφου βεβαίωνε ότι τα όστρακα εκείνα έπεσαν στον τάφο με τα χρώματα που τον είχαν καλύψει, τα οποία όμως προέρχονταν όχι από στρώματα του παλιού οικισμού, αλλά από αρχαϊκή ή αρχαϊκές ταφές, που καταστράφηκαν κατά την κατασκευή του. Προχώρησα λοιπόν αμέσως στην εξερεύνηση του χώρου ανατολικά από τον «τάφο του Ρωμαίου» με την ελπίδα —σχεδόν βεβαιότητα— ότι θα επισημάνουμε και άλλους αρχαϊκούς τάφους. Η έκπληξή μας ήταν μεγάλη, όταν σε μικρή απόσταση ανατολικά από τον μακεδονικό «τάφο του Ρωμαίου» αποκαλύ-

φθηκαν πώρινοι λίθοι σε μεγάλη έκταση. Η ανασκαφή της περιέργης κατασκευής οδήγησε τελικά στην ανεύρεση ενός ακόμη μακεδονικού καμαρωτού τάφου, ο οποίος όμως ήταν εγκιβωτισμένος μέσα σε μια παραλληλεπίπεδη εξωτερικά κατασκευή. Ο τάφος αυτός ήταν συλημένος, αλλά στον κυρίως θάλαμο βρέθηκε ένας μοναδικός μαρμαρίνος θρόνος με ζωγραφιστή και γλυπτή διακόσμηση, ενώ ο πίσω τοίχος του θαλάμου είχε διαμορφωθεί ως πρόσοψη ιωνικού κτιρίου. Από την κεραμική που σώθηκε μπορούμε να χρονολογήσουμε τον τάφο γύρω στα 340 π.Χ. και να διαπιστώσουμε πως είναι ο αρχαιότερος από όλους τους μακεδονικούς τάφους που γνωρίζουμε ως τώρα (και ο μεγαλύτερος σε μήκος). Έτσι ο αριθμός των μακεδονικών τάφων, που βρέθηκαν στη Βεργίνα-Αιγές φτάνει τους ένδεκα. Η θέση του δίπλα στον «τάφο του Ρωμαίου» έρχεται να προστεθεί στα παραδείγματα των τριών τάφων του «τύμβου Μπέλλα» και των τριών βασιλικών της Μεγάλης Τούμπας, και να μας κάνει να σκεφθούμε μήπως θα έπρεπε να ερευνήσουμε και όλες τις άλλες περιπτώσεις μακεδονικών τάφων, οι οποίοι βρέθηκαν μεμονωμένοι. Όσο γνωρίζω, όλοι σχεδόν αποτελούν τυχαία ευρήματα και οι ανασκαφείς, πιστεύοντας ότι οι τάφοι αυτοί ήταν μεμονωμένοι, δεν επέκτειναν την ανασκαφική τους έρευνα στον γύρω χώρο.

Ωστόσο, όσο και αν η αποκάλυψη του τάφου αυτού μας πρόσφερε ένα μοναδικό μνημείο, πολύτιμο τόσο για την αρχιτεκτονική του ιδιορρυθμία, όσο και για τον μνημειακό θρόνο που έκλεινε, ο στόχος της έρευνάς μας έμενε πάντα η αναζήτηση του αρχαϊκού νεκροταφείου. Γι' αυτόν τον λόγο συνεχίσαμε την έρευνα ανατολικά του νέου μακεδονικού τάφου και η πρόβλεψή μας για την ύπαρξη στη θέση αυτή αρχαϊκού νεκροταφείου όχι μόνον επιβεβαιώθηκε, αλλά και ξεπεράστηκε από την αποκάλυψη και τάφων του 5ου προχριστιανικού αιώνα, ώστε το κενό των δύο αιώνων που υπήρχε στις γνώσεις μας άρχισε να καλύπτεται και να υπάρχει πλέον η βάσιμη ελπίδα πως η συνέχιση της έρευνας θα αποβεί πολύ αποδοτική. Ως τώρα αποκαλύφθηκαν και ανασκάφηκαν, ο ένας δίπλα στον άλλον, πέντε ακόμη τάφοι. Ο παλαιότερος απ' αυτούς μπορεί να χρονολογηθεί γύρω στο 500-490 π.Χ., είναι δηλαδή 30 περίπου χρόνια νεότερος από τον τάφο που βρέθηκε στις παρειές του σκάμματος του «τάφου του Ρωμαίου». Οι υπόλοιποι τέσσερεις είχαν συληθεί στην αρχαιότητα, και μάλιστα σε πολύ πρώιμους χρόνους, αλλά οι αρχαίοι τυμβωρύχοι μας άφησαν πολλά και πολύτιμα αντικείμενα, που μας επιτρέπουν μια πρώτη πιθανή χρονολόγηση. Έτσι, με χρονολογική σειρά, έχουμε ένα λάκκο-τάφο του 480-70 π.Χ., έναν όμοιο λάκκο του 460 π.Χ., έναν κτιστό κιβωτιόσχημο του 460-50 π.Χ. και έναν ακόμη κιβωτιόσχημο κτιστό του 420-10 π.Χ.¹ Μολονότι τα ευρήματα

1. Οι χρονολογίες που δίνονται δεν μπορούν να θεωρηθούν απολύτως ακριβείς, γιατί

δεν έχουν ακόμη συντηρηθεί, ώστε να είναι δυνατή η μελέτη τους, επιτρέπουν μερικές πρώτες παρατηρήσεις και εκτιμήσεις. Και οι πέντε αυτοί τάφοι είναι γυναικείοι και ήταν εξαιρετικά πλούσιοι. Ο αρχαιότερος και ασύλητος είχε πήλινες γυναικείες προτομές ιωνικής τέχνης, χάλκινα αγγεία και άφθονα χρυσά κοσμήματα, ανάμεσα στα οποία υπήρχαν ελάσματα με μυθολογικές παραστάσεις. Το σύνολο σχεδόν των χρυσών κοσμημάτων είναι αντίστοιχο με το σύνολο των πλουσιότερων τάφων της Σίνδου, ώστε θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για πολιτιστική ταυτότητα των δύο θέσεων. Είναι ενδεικτική η ύπαρξη σ' αυτόν ασημένιων επίχρυσων καττυμάτων, ένδειξη εντελώς ασυνήθιστου πλούτου, αλλά και υψηλής κοινωνικής διάκρισης της νεκρής. Η σύληση του λάκκου-τάφου που χρονολογούμε γύρω στα 460 π.Χ. μας στέρησε από τα χρυσά κοσμήματα, τα οποία πρέπει να ήταν το ίδιο τουλάχιστον πλούσια με του παλαιότερου, αν κρίνουμε από τα χρυσά καττύματα που βρέθηκαν σ' αυτόν και από τις πολυάριθμες και μοναδικές ηλεκτρινες ψήφους του περιδεραιού. Η σύληση του παλαιότερου από τους δύο κιβωτίοσχημους τάφους ήταν ολοκληρωτική· εν τούτοις σε δύο από τις κυλινδρικές οπές του δαπέδου, από τις τέσσερις που υπήρχαν για τη στήριξη προφανώς ξύλινης κλίνης ή τράπεζας, βρέθηκαν πολλά χρυσά δισκάρια με ανάγλυφο το «μακεδονικό αστέρι» και μερικοί χρυσοί ρόδακες μαζί με δύο χρυσά κωνικά αντικείμενα, που μαρτυρούν ότι και αυτός ο τάφος ανήκε σε εξαιρετικά πλούσια γυναίκα.

Ολοκληρωτική ήταν και η σύληση του δεύτερου λάκκου-τάφου που χρονολογούμε στα 480-70 π.Χ. Και μόνον η απουσία οποιουδήποτε αντικειμένου θα ήταν ακρετή ένδειξη ότι όλο το περιεχόμενό του πρέπει να αποτελούνταν από πολύτιμα αντικείμενα, τα οποία οι τυμβωρύχοι έκριναν άξια να συλήσουν. Ωστόσο πέρα από την αρνητική αυτή ένδειξη υπάρχουν τα ανασκαφικά δεδομένα, για τα οποία δεν είναι δυνατόν να γίνει λόγος εδώ, αλλά και ένα ακόμη σύνολο ευρημάτων, τα οποία μαρτυρούν για την ιδιαιτερότητά του και βέβαια για τον εξαιρετικό πλούτο του. Στην επίχωση του λάκκου, που είχε βάθος μεγαλύτερο από 4 μ., βρέθηκαν 25 τουλάχιστον πήλινα κεφάλια φυσικού μεγέθους και άριστης τέχνης. Τα περισσότερα εικονίζουν γυναικεία μορφή που φέρει διάδημα, άλλα φαίνεται ότι εικονίζουν ανδρική μορφή και ένα ανδρική «δαιμονική» μορφή με έντονες ρυτίδες στο μέτωπο και στις παρειές. Η ιωνική τους καταγωγή είναι πρόδηλη, όπως άλλωστε και όλων των άλλων κεραμικών ειδωλίων και προτομών που έχουν βρεθεί ως τώρα στους τάφους αυτής της περιοχής. Είναι πρόωρη η προσπά-

στηρίζονται σε μια πρώτη και πρόχειρη εκτίμηση κατά τη διάρκεια της ανασκαφής, πριν από τον καθαρισμό και τη συντήρηση των ευρημάτων και βέβαια πριν από την προσεκτική τους εξέταση και μελέτη.

θεια να ερμηνεύσουμε τη σημασία της παρουσίας των κεφαλών αυτών επάνω στην ταφή, όπως επίσης και η προσπάθεια ταύτισής των· πρώτη εντύπωση είναι ότι η μία γυναικεία μορφή εικονίζει την Περσεφόνη ή κάποιαν αντίστοιχη θεότητα, ενώ μια δεύτερη (αν, όπως διακρίνω από τα θραύσματα, πράγματι υπάρχει δεύτερη και η διαφορά δεν οφείλεται στην πολλαπλή χρήση της μήτρας) θα μπορούσε να θεωρηθεί κατά συνέπεια ως η Δήμητρα. Περισσότερο τολμηρή θα ήταν η συσχέτιση των μορφών αυτών προς Καβειρικά μυθολογούμενα ή προς τους «θεούς» της Σαμοθράκης, με τους οποίους είναι μαρτυρημένη η σχέση της βασιλικής οικογένειας των Μακεδόνων. Ωστόσο είναι πρόωρη και παρακινδυνευμένη κάθε συζήτηση τη στιγμή αυτή, αφού το εύρημα είναι εντελώς πρόσφατο και η αποκατάστασή του δεν έχει ακόμη αρχίσει. Ο δεύτερος, και νεότερος κιβωτιόσχημος τάφος είναι από τους μεγαλύτερους που έχουν αποκαλυφθεί ως τώρα στη Μακεδονία. Ο «τάφος της Περσεφόνης» της Μεγάλης Τούμπας της Βεργίνας έχει βέβαια μεγαλύτερο μήκος, αλλά σημαντικά μικρότερο πλάτος. Και ο τάφος αυτός είχε συληθεί, αλλά όσα οι τυμβωρύχοι έκριναν ότι δεν άξιζε να αφαιρέσουν ήταν τόσα και τόσο πολύτιμα για μας, ώστε είναι δύσκολο να υπολογίσουμε αυτά που μας στέρησαν². Θα μνημονεύσω μονάχα μερικά από τα πιο αξιόλογα ευρήματα που οι τυμβωρύχοι όχι μόνον δεν σύλησαν, αλλά είχαν την καλή διάθεση να μην καταστρέψουν· θα πρόσθετα μάλιστα ότι για το σύνολο σχεδόν των πιο σημαντικών απ' αυτά έδειξαν ιδιαίτερη φροντίδα να τα περισώσουν, τοποθετώντας τα με προσοχή και τάξη επάνω στον σωρό τα χώματα που είχαν αποθέσει στη νοτιοανατολική γωνία του τάφου. Πραγματικά σ' εκείνο το σημείο βρήκαμε «ξαπλωμένες» με επιμέλεια επάνω στα «μπάζα» εννέα λευκές ληκύθους και ένα αλάβαστρο· η ποιότητα των ληκύθων, όσο μπορώ να κρίνω από την πρώτη εντύπωση πριν από τον καθαρισμό, είναι πολύ καλή και η χρονολόγησή τους στη δεκαετία 430-20 π.Χ. πολύ πιθανή. Μια ακόμη λευκή λήκυθος, τα στόμια άλλων δύο και ένας παναθηναϊκός αμφορέας βρέθηκαν όρθια σε άλλο σημείο του δαπέδου. Τρεις ακόμη μικρότερες μαρμαρίνες λήκυθοι και μια μαρμαρίνη πλημοχόη συμπληρώνουν την απροσδόκητη αυτή συλλογή εκλεκτών αγγείων, που συνόδευαν τη νεκρή στην άλλη ζωή της. Από τα υπόλοιπα αντικείμενα του τάφου που εγκατέλειψαν οι τυμβωρύχοι αξίζει να σημειώσουμε τα δύο αυγά στρουθοκαμήλου, από τα οποία το ένα σώθηκε σχεδόν ακέραιο, αν και

2. Από τις ανασκαφικές παρατηρήσεις νομίζω ότι μπορώ να αναπαραστήσω με μεγάλη ακρίβεια τον τρόπο με τον οποίο εργάστηκαν οι τυμβωρύχοι, ακόμη και να χρονολογήσω με σχετική πιθανότητα τον χρόνο της σύλησης. Επειδή νομίζω ότι ο τρόπος με τον οποίο εργάστηκαν είναι ασυνήθιστος και μαρτυρεί υψηλή επαγγελματική εμπειρία και σύστημα, θα προσπαθήσω να τον περιγράψω σε ειδικό άρθρο με τη βοήθεια διαφωτιστικών σχεδίων.

σπασμένο. Δεν μπορούμε να είμαστε ακόμη βέβαιοι αν οι μικρές χάλκινες φιάλες που υπήρχαν στον τάφο ανήκαν σ' αυτόν ή μεταφέρθηκαν από τους τυμβωρύχους από τους γειτονικούς τάφους, που είχαν συληθεί από τους ίδιους. Είναι βέβαιο πως μια χάλκινη λαβή «πάτερας» που έχει τη μορφή κούρου δεν μπορεί να ανήκει στον τάφο των ληκύθων, αλλά πιθανότατα μεταφέρθηκε σ' αυτόν από τον τάφο με τα πήλινα κεφάλια. Αυτή η άποψη ενισχύεται από το γεγονός ότι στον ίδιο τάφο βρέθηκαν δύο κομμάτια πήλινων κεφαλιών, που προέρχονται αναντίρρητα από τον γειτονικό τάφο-λάκκο, ενώ ο μεγαλύτερος αριθμός των ηλεκτρικών ψήφων του περιδεραιού του τάφου με τα χρυσά καττύματα συγκεντρώθηκε από τα «μπάζα» κάτω από τις λευκές ληκύθους.

Η συνέχιση της ανασκαφής του νεκροταφείου αυτού των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων ελπίζουμε πως θα προσφέρει και άλλα στοιχεία ώστε να σχηματίσουμε ακριβέστερη και ευκρινέστερη εικόνα της φυσιογνωμίας της κοιτίδας του μακεδονικού βασιλείου στην πρώιμη αυτή περίοδο. Ωστόσο μερικές πρώτες σκέψεις, τις οποίες γεννούν τα ευρήματα που είχαμε ως τώρα, μπορούν να διατυπωθούν, έστω και ως υποθέσεις εργασίας.

1. Οι πέντε τάφοι που αποκαλύφθηκαν ανατολικά από τον «τάφο με τον θρόνο» σε μικρή απόσταση ο ένας από τον άλλο, είναι όλοι γυναικείοι. Η χρονολόγησή τους από το 500 π.Χ. περίπου, του αρχαιότερου, ως τα τέλη περίπου του 5ου π.Χ. αιώνα, του νεότερου, γεννά ορισμένα ερωτηματικά, αφού θα περίμενε κανείς, σύμφωνα με την αρχή της οριζόντιας στρωματογραφίας που ισχύει στα νεκροταφεία, ταφές χρονικά πλησιέστερες. Τέλος, παρά τη σύληση των τεσσάρων από τους πέντε, είναι πρόδηλο πως και οι πέντε ήταν τάφοι εξαιρετικά πλούσιοι, με σπάνια και κάποτε μοναδικά αντικείμενα. Τα αργυρά και χρυσά καττύματα, οι θαυμάσιες και πολυάριθμες πήλινες κεφαλές, η συλλογή των λευκών ληκύθων και των μαρμάρινων αγγείων μαρτυρούν ότι οι νεκρές στις οποίες ανήκαν κατείχαν εξαιρετικά υψηλή θέση στην κοινωνία των Αιγών.

Ο συνδυασμός των τριών αυτών παρατηρήσεων, (μόνον γυναικείοι τάφοι, εξαιρετικά πλούσιοι με μοναδικά αντικείμενα, που απέχουν αρκετά μεταξύ τους χρονικά) μας οδηγεί στη σκέψη ή έστω στην απορία μήπως η περιοχή αυτή του νεκροταφείου προοριζόταν για την ταφή μιας ορισμένης ιεραρχικά κατηγορίας γυναικών. Θα ήταν πολύ τολμηρό να μιλήσουμε για ταφές ηγεμονικές;

2. Είναι πρόδηλη η στενή σχέση των ευρημάτων της Βεργίνας με του νεκροταφείου της Σίνδου· τα χρυσά κοσμήματα, τα ασημένια καττύματα, ένα σιδερένιο εξάλειπτρο, μια σιδερένια μικρή άμαξα και μια ασημένια φιάλη, αντικείμενα σπανιότατα και ιδιαίτερα πολύτιμα επιτρέπουν να ταυτίσουμε πολιτιστικά τις δύο θέσεις.

3. Ο «ιωνικός» χαρακτήρας των πήλινων ειδωλίων, προτομών και των κεφαλών είναι βέβαιος. Το ίδιο ισχύει και για τα περισσότερα από τα ειδώλια που βρέθηκαν στη Σίνδο.

4. Χαρακτηριστική είναι η ύπαρξη άφθονων μετάλλινων, κυρίως χάλκινων, σκευών, τόσο στους τάφους της Βεργίνας, όσο και της Σίνδου. Η επίδοση των τεχνιτών σε όλους τους κλάδους της μεταλλοτεχνίας και της κοσμητικής των πολύτιμων μετάλλων είναι εξαιρετικά υψηλή. Τούτο, σε συνδυασμό με τη μεγάλη ποσότητα, μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι υπήρχαν στην περιοχή εργαστήρια και τεχνίτες με μεγάλη εμπειρία, οι οποίοι είχαν ασκηθεί στην επεξεργασία των πρώτων υλών που υπήρχαν άφθονες στη Μακεδονία. Έτσι η ύπαρξη των άφθονων και θαυμαστών μετάλλινων αντικειμένων του 4ου προχριστιανικού αιώνα που γνωρίζαμε ως τώρα από τον μακεδονικό χώρο, δεν είναι λογικό να αναζητείται πέραν αυτού, αλλά πρέπει να θεωρηθεί ως η συνέχεια μιας μακράς παράδοσης που φθάνει τουλάχιστον ως τους αρχαϊκούς χρόνους.

5. Η παρουσία άφθονων κορινθιακών και αττικών αγγείων στους τάφους των δύο νεκροταφείων, από τα μέσα περίπου του 6ου π.Χ. αιώνα ως το τέλος του 5ου π.Χ. αιώνα μαρτυρεί τη στενή, συστηματική και αδιάσπαστη επαφή της περιοχής με τα δύο μεγάλα εμπορικά και καλλιτεχνικά κέντρα της νότιας Ελλάδας. Η ανεύρεση μάλιστα στη Βεργίνα ενός τόσο μεγάλου αριθμού λευκών ληκύθων εξαιρετικής ποιότητας, πράγμα σπανιότατο έξω από την Αττική και την Ερέτρια, μαρτυρεί πολύ ουσιαστικότερες πολιτιστικές συναρτήσεις και όχι απλή συναλλαγή.

6. Το νεκροταφείο της Σίνδου και οι τάφοι της Βεργίνας ανήκουν σε κοινωνία με πολύ υψηλό οικονομικό, βιοτικό και πολιτιστικό επίπεδο, τέτοιο που δεν μπορεί να αποδοθεί σε μια γεωργική και κτηνοτροφική οικονομία με περιορισμένους πόρους και αντίστοιχη πολιτική οργάνωση.

Πέρα όμως από τις παρατηρήσεις αυτές, που αποτελούν διαπιστώσεις αντικειμενικές και σε μεγάλο βαθμό αποδείξιμες, έχουμε, νομίζω, το δικαίωμα να προχωρήσουμε και στη συναγωγή κάποιων γενικότερων συμπερασμάτων, την ορθότητα των οποίων μόνον η παραπέρα έρευνα και μελέτη θα αποδείξει ή θα ανατρέψει.

α. Η σχέση των δύο νεκροταφείων, Βεργίνας και Σίνδου, φαίνεται ότι είναι πολύ στενή, ώστε μας επιτρέπει να θεωρήσουμε τους κατοίκους των δύο θέσεων μέλη μιας κοινής πολιτιστικής κοινότητας.

Είναι λοιπόν πολύ λογικό να προχωρήσουμε στο συμπέρασμα ότι ανήκαν και στην ίδια πολιτική ή κρατική ενότητα. Αυτό σημαίνει ότι οι Μακεδόνες, που γνωρίζουμε τώρα ότι είχαν την πρωτεύουσά τους στη Βεργίνα, είχαν περάσει τον Αξιό πολύ ενωρίτερα από όσο ως τώρα υποθέταμε και είχαν επεκτείνει το κράτος τους ανατολικά του Αξιού. Ίσως

η αρχαιολογική έρευνα κατορθώσει να συμβάλλει έτσι και σ' ένα ακόμη καίριο σημείο της πρώιμης ιστορίας των Μακεδόνων, που απασχόλησε και απασχολεί ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια τους ιστορικούς (βλ. τελευταία M. Zahmt, *Die Entwicklung des makedonischen Reiches bis zu den Perserkriegen*, Chiron, 14, 1984, 325-368).

β. Όλοι οι αρχαιολόγοι είχαμε διαπιστώσει ως τώρα «ιωνικές» επιδράσεις στα έργα τέχνης που είχαν βρεθεί στον βορειοελλαδικό χώρο και χρονολογούνταν ως τα τέλη περίπου του 5ου π.Χ. αιώνα, όταν η αττική κοινή έχει πια επιβληθεί. Νομίζω πως τα ευρήματα των ανασκαφών των τελευταίων χρόνων στη Μακεδονία όχι μονάχα επιβεβαιώνουν τη διαπίστωση αυτή, αλλά μας οδηγούν ακόμη πιο πέρα και μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε μια ακόμη τολμηρότερη, ίσως και ουσιαστικότερη, προσέγγιση. Όταν μιλούμε για «επίδραση» έχουμε στο νου μας κάποια στοιχεία που έρχονται να προστεθούν και να επηρεάσουν τον αρχικό πυρήνα ενός άλλου, ξένου, πολιτιστικού ή καλλιτεχνικού κόσμου. Έτσι λ.χ. μιλούμε για τις ανατολικές επιδράσεις στην ελληνική τέχνη του 7ου π.Χ. αιώνα ή για τις ελληνικές επιδράσεις στην τέχνη της Ανατολής. Όμως στην περίπτωση της αρχαϊκής εποχής στη Μακεδονία δεν έχουμε τέτοιες επιδράσεις, αλλά η διαπίστωση που κάνουμε είναι ότι η Μακεδονία και ο βορειοελλαδικός χώρος γενικότερα ανήκουν στον ίδιο πολιτιστικό χώρο ή στην πολιτιστική κοινότητα που αποκαλούμε «ιωνική» και απλώνεται από τη Ρόδο και τη Μικρά Ασία ως τις βόρειες παρυφές του Αιγαίου και ακόμη βορειότερα. Ας μην ξεχνούμε άλλωστε ότι όλη αυτή η περιοχή ανήκει στον χώρο της Ανατολής που βρίσκεται κατά κάποιο τρόπο λιγότερο ή περισσότερο εξαρτημένη από το Περσικό κράτος, άρα σε μια πολιτειακή ενότητα που επιτρέπει και ενισχύει και κάθε άλλη συνάρτηση, γνωριμία, συναλλαγή και επαφή. Μένει να εξακριβώσουμε ως ποιο σημείο η Μακεδονία δεχόταν έτοιμα τα δημιουργήματα των μεγάλων εμπορικών και πολιτιστικών κέντρων του ιωνικού κόσμου και πού άρχιζε η δική της παραγωγή και επομένως συμβολή. Ένας τομέας που ιδιαίτερα πρέπει να ερευνηθεί είναι η μεταλλοτεχνία, όπου ενδέχεται να διαπιστωθεί πολύ σημαντικότερη η δημιουργικότητα των εργαστηρίων της Μακεδονίας —ανεξάρτητα από τον τόπο καταγωγής των τεχνιτών— από όσο υποθέταμε ως σήμερα.

γ. Οφείλουμε να είμαστε επιφυλακτικοί στη συναγωγή εθνολογικών συμπερασμάτων από κάποια μεμονωμένα αρχαιολογικά στοιχεία και οπωσδήποτε είναι ανάγκη να απαλλαγούμε από προκαταλήψεις ή και υπολानθάνουσες σύγχρονες εθνικιστικές διαθέσεις. Η διατύπωση λ.χ. ότι «οι τάφοι Θρακών ηγεμόνων (*chiefstains*), όπως αυτοί που βρέθηκαν πρόσφατα στη Σίνδο, ήταν πλούσιοι σε χρυσά κοσμήματα» και η ανεπιφύλακτη απόδοση στον «θρακικό χαρακτήρα» όλων σχεδόν των ευρημάτων των ίδιων τάφων,

που γίνεται στον τόμο IV της CAH (σ. 249-50), δεν νομίζω ότι μπορεί να θεωρηθεί ασφαλής. Οι αρχαίοι τάφοι της Βεργίνας θα μπορούσαν να αντιστρέψουν τον συλλογισμό και να οδηγήσουν στο συμπέρασμα ότι τα στοιχεία αυτά χαρακτηρίζουν τον «μακεδονικό χαρακτήρα» των τάφων της Σίνδου. Αλλά φοβούμαι πως τέτοιοι χαρακτηρισμοί, προτού ακόμη μελετήσουμε το σύνολο των ευρημάτων και προτού προχωρήσουμε σε συγκέντρωση περισσότερου υλικού, οδηγούν σε σφαλερά πορίσματα· γι' αυτό είναι φρόνιμο να είμαστε περισσότερο συγκρατημένοι στη διατύπωση τέτοιων κρίσεων.

Κλείνοντας αυτή την «ολίγην τε φίλην τε δόσιν» στον αγαπητό συνάδελφο, θα ήθελα να σημειώσω πως η πολύχρονη ανασκαφική έρευνα της Βεργίνας, που ξεκίνησε από τον Léon Heuzey και συνεχίστηκε από τον Κ. Α. Ρωμαίο, προσφέρει κάθε μέρα και πιο σημαντικά στοιχεία για την αποκατάσταση της ιστορικής φυσιογνωμίας των Μακεδόνων, που δεν εμφανίστηκαν αιφνίδια τον 4ο προχριστιανικό αιώνα με μια λάμψη πανελληνίας ακτινοβολίας, αλλά είχαν μια μακρότατη παράδοση πολιτιστικής δημιουργίας, την οποία μόλις αρχίσαμε να ανακαλύπτουμε *ἐν λίθοις φθεγγόμενοις καὶ μνημείοις σωζομένοις*, όπως τόσο εύγλωττα και επιγραμματικά σημείωνε ο Μ. Γ. Δήμιτσας στο πολύτιμο έργο του που κυκλοφόρησε πριν από έναν αιώνα.

SUMMARY

The excavation in the area E from «the tomb of Romaïos» at Vergina during these three last years yielded significant evidence:

1. The oldest and biggest Macedonian tomb was discovered. The architecture of this monument is unique, because a) the vaulted building is enclosed within a rectangular structure, and b) a magnificent facade of an Ionic building with a false door and two windows is represented on the rear wall. However, the most interesting find was the marble throne with the painted and the plastic decoration.

2. Six burials with rare and rich grave offerings and dated from 530 to 420 B.C. were discovered. Thus, the cemetery of the 6th-5th centuries was discovered providing evidence for an unknown period; until now the finds of Vergina were either dated from the 10th to the 7th centuries, or from the 4th century onwards. The grave goods of these burials are similar to those from Sindos, indicate the close relations of the area to Ionia and furthermore, suggest the economic and the cultural prosperity of Aigai before the 4th century B.C.

ΕΜΜ. ΒΟΥΤΥΡΑΣ

ΕΙΚΑΖΕΙΝ*

Η πολύπλευρη σημασία του συμποσίου για την αρχαία ελληνική κοινωνία είναι ευρύτατα γνωστή και πολλές ειδικές μελέτες έχουν ως τώρα συμβάλλει στην κατανόηση αυτής της συνήθειας που μπορούσε να συνδυάζει τη διασκέδαση με τη σοβαρή αντιμετώπιση σημαντικών ζητημάτων και αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα του τρόπου ζωής των αρχαίων Ελλήνων¹. Ξέρουμε ότι ένα σημαντικό μέρος της αρχαϊκής λυρικής ποίησης είχε ως κύριο ακροατήριο το κοινό των συμποσίων, που αποτελούνταν από άνδρες της ανώτερης τάξης². Για τα συμπόσια προοριζόταν επίσης το μεγαλύτερο μέρος από τα καλύτερα αγγεία που παρήγαν τα κεραμικά εργαστήρια, όπως φαίνεται από τα σχήματά τους και συχνά και από τη διακόσμησή τους. Άλλωστε, σε αρκετές περιπτώσεις, διάφορα αγγεία του ποτού (κύλικες, σκύφοι, κάνθαροι) έχουν εγχάρακτες επιγραφές, γραμμένες συνήθως από τους κατόχους τους, σχετικές με τη χρήση τους αυτή³. Τα προσωπικά αυτά

* Ευχαριστώ τον Κ. Τσαντσάνογλου και τον Δ. Ιακώβ, που είχαν την υπομονή να ακούσουν τις απόψεις μου και να τις συζητήσουν μαζί μου, καθώς και τον Μ. Τιβέριο, που είχε την καλοσύνη να διαβάσει μια πρώτη μορφή της μελέτης και να συνεισφέρει χρήσιμες παρατηρήσεις.

1. Για το μεγάλο αυτό θέμα βλ. J.-M. Dentzer, *Le motif du banquet couché dans le Proche-Orient et le monde grec du VIIe au IVe siècle avant J.-C.*, BEFAR 246 (1982), ιδιαίτ. 429-52· πρβλ. και B. Fehr, *Gnomon* 56 (1984) 538-39.

2. Στην ατμόσφαιρα του αρχαϊκού συμποσίου μας μεταφέρουν πολλά ποιήματα, ιδίως του Ανακρέοντα. Για τη θεματολογία της συμποτικής ποίησης, ειδικά των *σκολίων*, βλ. B. A. van Groningen, *Pindare au banquet*, Leiden 1960, ιδιαίτερα την εισαγωγή 11-18. Ωστόσο η πιο ζωντανή και πλήρης περιγραφή του περιβάλλοντος του συμποσίου βρίσκεται σε μια ελεγεία του Ξενοφάνη που παραδίδει ο *Αθήναιος*, 462c (απ. 1 West, Diels). Μια ζωντανή εικόνα συμποσίου της υστεροαρχαϊκής εποχής μας δίνει, ανάμεσα σε πολλά άλλα αγγεία, ένας αποσπασματικά σωζόμενος κρατήρας του Ευφρονίου στο Μόναχο, όπου συμμετέχει και ο ίδιος ο αγγειογράφος: Beazley, ARV² 1619, 3bis. Para. 322. L. Burn και R. Glynn, *Beazley Addenda*, Οξφόρδη 1982, 73. D. von Bothmer, *GettyMusJ* 14 (1986) 18. Ενδιαφέρον είναι ότι μπροστά στο στόμα ενός από τους συμπότες υπάρχει μια επιγραφή, που είναι η αρχή ενός ύμνου —πιθανότατα ενός *σκολίου*, σύμφωνα με τη γνώμη του Beazley (βλ. E. Vermeule, *AntK* 8 [1965] 38-39).

3. Παρά την πληθώρα των επιμέρους δημοσιεύσεων, δεν υπάρχει ως τώρα συγκεντρωτική μελέτη γι' αυτή την κατηγορία επιγραφών· βλ. S. Ferri, «*Sui vasi greci con*

αντικείμενα —που τα βρίσκουμε συνήθως ως κτερίσματα στους τάφους των κατόχων τους— μας μεταφέρουν μιαν άμεση και ζωντανή εικόνα της ατμόσφαιρας που επικρατούσε στα συμπόσια της αρχαϊκής και της πρώιμης κλασικής εποχής. Ανάμεσά τους ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα εύρημα από το αρχαίο νεκροταφείο της Ακάνθου (της σημερινής Ιερισσού), αποικίας των Ανδρίων στην ανατολική ακτή της Χαλκιδικής, που δημοσίευσε πρόσφατα η Κ. Ρωμιοπούλου. Πρόκειται για ένα αγγείο με πλαστική διακόσμηση, έναν αμφιπρόσωπο αττικό κάνθαρο, που χρονολογείται με πολλή πιθανότητα στη δεκαετία 480-70 π.Χ.⁴ (Εικ. 1-4). Το σώμα του είναι διαμορφωμένο στη μία όψη σε πρόσωπο γυναίκας ενώ στην άλλη σε πρόσωπο με νεγροειδή χαρακτηριστικά. Αξιοσημείωτο είναι ότι η επιδερμίδα του νέγρου αυτού δεν έχει αποδοθεί με μαύρο, αλλά με κόκκινο χρώμα. Στο μέσο περίπου του λαιμού, στο σημείο όπου οι λαβές ενώνονται με το σώμα, δηλώνεται με χάραξη ένας βλαστός κισσού πλαισιωμένος από ζωγραφιστά φύλλα. Το διακοσμητικό αυτό μοτίβο αποτελεί σαφή αναφορά στον Διόνυσο και την ακολουθία του και σχετίζεται έτσι με τη χρήση του σκεύους στα συμπόσια. Δεν είναι χωρίς σημασία το γεγονός ότι το αντικείμενο αυτό προέρχεται από τον τάφο μιας ευκατάστατης και φιλάρεσκης γυναίκας, όπως δείχνουν τα υπόλοιπα κτερίσματα⁵.

Αμέσως κάτω από το χείλος του κανθάρου υπάρχει χαρακτή σπιγραφή γραμμένη σε έναν στίχο. Το κείμενό της περιλαμβάνει δύο ξεχωριστές κύριες προτάσεις, που η κάθε μία τους αντιστοιχεί σε μία από τις όψεις του αγγείου (Εικ. 5-6). Η σειρά με την οποία πρέπει να διαβαστούν είναι, όπως θα προσπαθήσω να δείξω στη συνέχεια, η εξής⁶:

Ἐρώνασσα εἰμι⁷ καλὲ πάνυ. Τίμυλλος καλὸς ἡὸς τόδε τὸ πρόσωπον.

epigrafi acclamatorie», StC10 2 (1962) 340-96 και *M. Guarducci, Epigrafia greca III*, Ρώμη 1974, 329-57.

4. Κ. Ρωμιοπούλου, «Αμφιπρόσωπος κάνθαρος από τάφο της αρχαίας Ακάνθου», Αμνητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο, Θεσσαλονίκη 1987, 723-28, πίν. 140-41 και 143. Η Ρωμιοπούλου συσχετίζει το αγγείο με το εργαστήριο του ζωγράφου του Συρίσκου και το τοποθετεί πολύ πειστικά στα χρόνια 480-70 π.Χ., χρονολόγησή με την οποία συμφωνούν, άλλωστε, και τα άλλα κτερίσματα του τάφου που απαρτίζονται στη σημ. 2.

5. Η νεκρή ήταν τοποθετημένη μαζί με τα κτερίσματα σε πήλινη λάρνακα. Τα αντικείμενα αυτά παραμένουν αδημοσίευτα. Από τον σύντομο κατάλογο που δίνει η Ρωμιοπούλου, ό.π., 723 σημ. 2, φαίνεται ότι τα αγγεία που βρέθηκαν σχετίζονται με τον καλλωπισμό («πλημμοχόη», εξάλειπτρο, μικρά γυάλινα αγγεία) και το ποτό (ο αμφιπρόσωπος κάνθαρος και μία ακόμη αττική κύλικα). Υπήρχαν επίσης και δύο πήλινες γυναικείες προτομές.

6. Η Ρωμιοπούλου, ό.π., 726, τις τοποθετεί σε αντίστροφη σειρά, χωρίς να δικαιολογεί την επιλογή της.

7. Ο λόγος για τον οποίον παραλείπω την έγκλιση του τόνου είναι ότι θεωρώ το

Η πρώτη πρόταση είναι χαραγμένη στην πλευρά με το πρόσωπο της γυναίκας και η δεύτερη στην πλευρά με το πρόσωπο του νέγρου· είναι προφανές ότι σχετίζονται και οι δύο με τον πλαστικό διάκοσμο του σκεύους, όπως φανερώνει άλλωστε και η δεικτική αντωνυμία στην έκφραση *τόδε τὸ πρόσωπον* επάνω από τη μορφή του νέγρου⁸. Ενδιαφέρουσα είναι ακόμη η διαπίστωση ότι στην πλευρά της γυναικείας κεφαλής το κείμενο είναι διατυπωμένο σε πρώτο πρόσωπο, ενώ στην πλευρά της κεφαλής του νέγρου η αναφορά στον Τίμυλλο γίνεται σε τρίτο πρόσωπο. «Ομιλητής» δεν είναι συνεπώς το ίδιο το αγγείο, όπως συμβαίνει συχνά σε παρόμοιες επιγραφές⁹, αλλά το γυναικείο κεφάλι, το οποίο λειτουργεί ως υποκατάστατο μιας συγκεκριμένης γυναίκας σε μια φανερή προσπάθεια αυτοπροβολής. Για να κεντρίσει το ενδιαφέρον του «ακροατή» η ταύτιση αυτή απαιτεί την παρουσία της όμορφης Ηρώνας, που ήταν πιθανότατα και η ιδιοκτήτρια του σκεύους¹⁰. Επομένως, το συμπέρασμα ότι η Ηρώνασσα δεν είναι άλλη από την ίδια τη νεκρή στον τάφο της οποίας βρέθηκε το εντελώς προσωπικό αυτό αντικείμενο φαίνεται σχεδόν επιβεβλημένο¹¹. Εξίσου αναπόφευκτη είναι η σκέψη ότι το σχόλιο σχετικά με τη μορφή του Τίμυλλου «εκφωνείται» και αυτό από την Ηρώνασσα. Το συμπέρασμα αυτό στηρίζεται σε δύο παρατηρήσεις: (1) Οι δύο προτάσεις του κειμένου αποτελούν μία νοηματική ενότητα με κοινό στοιχείο την αναφορά στην εξωτερική εμφάνιση των δύο προσώπων που κοσμούν το αγγείο. (2) Ο ενιαίος γραφικός χαρακτήρας φανερώνει ότι τα γράμματα της επιγραφής χαραχτήκαν όλα ταυτόχρονα και από το ίδιο χέρι. Ακόμη και αν το χέρι αυτό δεν ταυτίζεται με εκείνο της ιδιοκτήτριας του κανθάρου, που φαίνεται και το πιθανότερο, το κείμενο δημιουργεί την εντύπωση ότι έχει γραφτεί καθ' υπαγόρευσίν της¹².

κείμενο έμμετρο (βλ. πιο κάτω σημ. 14), με έκθλιψη του τελικού α: η φιλολογική μεταγραφή θα ήταν: *Ἡρώνασσ' εἰμι*.

8. Για τη λειτουργία της δεικτικής αντωνυμίας *τόδε* στην πρώιμη ποιητική γλώσσα (ειδικότερα στο έπος) βλ. Ν. Χ. Χουρμουζιάδη, «Νέστορος εὐποτον ποτήριον», ΕΕΦΣΠΘ 18 (1979) 535-36. Στην επιγραφή μας έχουμε τη συνηθέστερη χρήση, όπου ο ομιλητής δείχνει, προσδιορίζοντάς το με την αντωνυμία, ένα συγκεκριμένο αντικείμενο σε κάποιον παρόντα ή υποθετικόν ακροατή.

9. Συχνά στις εγχάρακτες επιγραφές μιλούν τα ίδια τα αντικείμενα. Βλ. M. Burzachechi, «Oggetti parlanti nelle epigrafi greche», Epigraphica 24 (1962) 3-54: πρβλ. O. Masson και J. Taillardat, ZPE 59 (1985) 137.

10. Δεν αποκλείεται η επιγραφή να έχει και έναν λανθάνοντα «κτητορικό» χαρακτήρα: Σε γνήσιες κτητορικές επιγραφές αγγείων τονίζεται συχνά η συνάφεια ανάμεσα στον κτήτορα και το κτήμα με εκφράσεις όπως *καλὸς καλοῦ*. Για παραδείγματα βλ. Masson και Taillardat, ό.π., 138.

11. Πρβλ. Ρωμιοπούλου, ό.π., 727 και Bull. ép. 1988, 510 (O. Masson και L. Dubois).

12. Πρβλ. Bull. ép., ό.π.: «Les deux graffites ont pu être écrits soit par Hérónassa elle-

Παρόλη τη σχετική απλότητα στη διατύπωση και την απουσία καθαρά ποιητικών εκφράσεων, το κείμενο της επιγραφής που μας απασχολεί είναι, νομίζω, έμμετρο. Χρειάζεται ομολογουμένως κάποια επιφυλακτικότητα στη διαπίστωση αναγνωρίσιμων μετρικών ενότητων σε σχετικά απλά επιγραφικά κείμενα όπως το δικό μας. Άλλωστε οι περισσότερες από τις προσπάθειες προς αυτή την κατεύθυνση έχουν καταλήξει σε τουλάχιστον αμφιλεγόμενα αποτελέσματα¹³. Ωστόσο, μια πρώτη προσπάθεια αποτύπωσης της ποσότητας των συλλαβών¹⁴ φανερώνει την ύπαρξη ενός ρυθμού που είναι δύσκολο να έχει προκύψει από απλή σύμπτωση:

- - - - υ υ - υ - / - - - υ υ - υ υ - υ - -

Μια προσεκτικότερη ανάλυση του σχήματος αυτού δείχνει ότι η κάθε μία από τις προτάσεις αποτελεί μian αυτοτελή μετρική ενότητα, μια «περίοδο», που μπορεί να αναλυθεί με βάση τα λεγόμενα αιολικά μέτρα, πιο συγκεκριμένα το κώλον που ονομάζεται «γλυκώνειος»: Η πρώτη είναι ένας «εννεασύλλαβος» (επν ή χgl), δηλαδή ένας «γλυκώνειος» με μία επιπλέον συλλαβή στην αρχή¹⁵, και η δεύτερη ένας «σαπφικός ενδεκασύλλαβος» (δηλαδή ένας «γλυκώνειος» που έχει επεκταθεί εσωτερικά κατά έναν δάκτυλο¹⁶) προσauξημένος κατά μία συλλαβή στο τέλος (gl^{d-}). Η τελευταία αυτή προσθήκη λειτουργούσε πιθανότατα ως ένα είδος κατάληξης, φαινόμενο όχι σπάνιο σε μετρικές ενότητες βασισμένες στον «γλυκώνειο», σύμφωνα με μια εύστοχη επισήμανση του Wilamowitz¹⁷. Δεν φαίνεται

même qui se serait moquée d'un prétendant, soit par un prétendant qui aurait voulu se moquer d'un rival». Η δεύτερη δυνατότητα μου φαίνεται απίθανη και για άλλους λόγους, αλλά κυρίως επειδή συμβιβάζεται δύσκολα με το γεγονός ότι το αγγείο ανήκε στην Ηρώνασσα, η οποία μιλά σε πρώτο πρόσωπο.

13. Ο πρώτος που επιδόθηκε σε τέτοιες δοκιμές ήταν ο *Th. Bergk*, για τις προσπάθειες του οποίου εκφράστηκε με δικαιολογημένο σκεπτικισμό ο *Wilamowitz*, *Griechische Verskunst*, Βερολίνο 1921, 381. Πιο πρόσφατα ο *C. Gallavotti*, *Metri e ritmi nelle iscrizioni greche*, Suppl. 2 al «*Bollettino dei classici*», Acc. Naz. dei Lincei, Ρώμη 1979, επιχείρησε να δείξει ότι πολλές φαινομενικά πεζές επιγραφές είναι στην πραγματικότητα έμμετρες, χωρίς όμως να είναι πάντοτε πειστικός: πρβλ. *P. A. Hansen*, CR n.s. 34 (1984) 286-89.

14. Για την προσωδία θεωρώ ότι υπάρχει έκθλιψη του τελικού α στο όνομα *Ἑρώνασσα* και ότι το σύμπλεγμα άφωνου και υγρού στη λέξη *πρόσωπον* κάνει το προηγούμενο φωνήεν θέσει μακρό, όπως στον Όμηρο και στους λυρικούς ποιητές: βλ. *P. Maas*, *Greek Metre* (μετ. H. Lloyd-Jones), Οξφόρδη 1966, 124.

15. Για το σχετικά σπάνιο αυτό κώλον βλ. *M. West*, *Greek Metre*, Οξφόρδη 1982, 66 και σημ. 80, στον οποίον οφείλεται και η ονομασία «εννεασύλλαβος».

16. Βλ. *B. Snell*, *Griechische Metrik*³, Göttingen 1982, 45. Αυτό το μετρικό σχήμα είναι κυρίως γνωστό από τη χρήση του στο τέλος μιας μορφής σαπφικής στροφής (πρβλ. πιο κάτω, σημ. 18).

17. *Wilamowitz*, ό.π., (σημ. 13) 249: «Gar nicht selten begegnet als letztes Glied einer

εξάλλου να είναι τυχαίο το γεγονός ότι η μετρική δομή της επιγραφής στο σύνολό της παρουσιάζει κάποια ομοιότητα με έναν συγκεκριμένο τύπο σαπφικής στροφής, που αποτελείται από δύο «γλυκωνείους» και έναν «ενδεκασύλλαβο» (gl // gl // gl^d //) και μας παραδίδεται π.χ. στο απ. 94 Lobel-Page¹⁸. Η σχέση αυτή δείχνει ότι, αν και τα μέτρα εμφανίζονται, όπως είδαμε, ως αυτοτελείς περίοδοι, μπορούν να θεωρηθούν μέρη ενός συγκροτημένου όλου. Με τον τρόπο αυτόν είναι δυνατόν να εξηγηθεί και η πλαισίωση των δύο κώλων με μία συλλαβή στην αρχή και μία στο τέλος, ως μέσο για να δημιουργηθεί η εντύπωση της ολοκλήρωσης σε μια περιορισμένης έκτασης μετρική ενότητα. Η παρατήρηση αυτή ενισχύει ακόμη περισσότερο την αρχική εντύπωση ότι το κείμενο της επιγραφής είναι έμμετρο και βοηθά στον καθορισμό της σειράς με την οποία πρέπει να διαβαστούν οι δύο προτάσεις.

Σημαντικό στοιχείο για την κατανόηση της επιγραφής αποτελεί ο προορισμός του αγγείου για την οينوποσία σε συμπόσια. Εφόσον η ιδιοκτήτριά του ήταν γυναίκα, και μάλιστα με ιδιαίτερη ευαισθησία σε θέματα εμφάνισης, είναι λογικό να συμπεράνουμε ότι ανήκει στη μόνη κατηγορία γυναικών που με βεβαιότητα συμμετείχαν στα αρχαϊκά και στα κλασικά χρόνια σε ανδρικές διασκεδάσεις αυτού του είδους, ότι ήταν δηλαδή πιθανότατα εταίρα¹⁹. Το όνομά της, που φαίνεται ότι είναι ιωνικό²⁰, δεν μαρτυρείται από άλλου ως όνομα εταίρας, θυμίζει όμως την Αρχεάνασσα, *τὴν ἐκ Κολοφῶνος ἐταίραν*, που μας είναι γνωστή από δύο λογοτεχνικά

Reihe von Glykoneen ein Vers, der um eine Silbe länger ist; ich habe ihn öfter einfach als solchen bezeichnet, ungern, weil ich nicht verstand, daß für eine Zeit, die noch kein festes Maß kannte, die Bildung einer Klausel mit Zusatz ebenso nahe lag, wie durch Abstrich; beides ergab den erwünschten klingenden Schluß. So ist es ganz verständlich».

18. Βλ. West, ό.π., 32-33 με εναλλακτικές μετρικές αναλύσεις.

19. Η άποψη ότι οι καθώς πρέπει γυναίκες δεν συμμετείχαν στα συμπόσια των ανδρών δεν χρειάζεται ιδιαίτερη τεκμηρίωση· ενδεικτική είναι η μαρτυρία του *Ισαίου*, 3,14. Αντίθετα οι εταίρες ήταν βέβαια ευπρόσδεκτες. Ιδιαίτερα στις αγγειογραφίες της υστεροαρχαϊκής εποχής εμφανίζονται συχνά σε σκηνές συμποσίου. Βλ. *I. Peschel*, Die Hetäre bei Symposion und Komos in der attisch rotfigurigen Vasenmalerei des 6.-4. Jahrh. v. Chr., Φρανκφούρτη 1987, 197-209 (ειδικά για την περίοδο 500-475) και *C. Reinsberg*, Ehe, Hetärentum und Knabenliebe im antiken Griechenland, Μόναχο 1989, 112-14. Για τη συμμετοχή των γυναικών στα συμπόσια από γενικότερη σκοπιά βλ. *J. Martin*, Symposion. Die Geschichte einer literarischen Form, Paderborn 1931, 34.

20. Πρβλ. Bull. έρ., ό.π., (σημ. 11): «Le nom Héronassa est ionien, comme bien d'autres de cette série». Το γυναικείο αυτό όνομα απαντά εδώ για πρώτη φορά, αλλά το ανδρικό *Ήρώναξ* είναι γνωστό από τη Μασσαλία (*Bechtel*, HPN 46, 142) και από τη Λέσβο (*Frazer-Matthews*, LGPN στο λ.). Για την ιωνική του προέλευση συνηγορεί και η ψίλωση, που κατά τα άλλα δεν αποτελεί διαλεκτικό χαρακτηριστικό της επιγραφής, όπως δείχνει η παρουσία δασείας στον σύνδεσμο *hός*.

επιγράμματα, ένα του Ασκληπιάδη²¹ και ένα αποδιδόμενο στον Πλάτωνα²². Στο περιβάλλον του συμποσίου ταιριάζει άλλωστε απόλυτα και ο έκδηλα σκωπτικός τόνος του κειμένου²³: Η σύγκριση του Τίμυλλου ως προς την εμφάνιση με το πρόσωπο του νέγρου στο αγγείο είναι σίγουρα ένα πείραγμα (εύστοχο ή όχι, δεν μπορούμε να ξέρουμε) απόλυτα σύμφωνο με το εύθυμο πνεύμα που ξέρουμε ότι επικρατούσε συχνά κατά τη διάρκεια των συμποσίων²⁴. Είναι βέβαιο πως η νεγροειδής αυτή φυσιογνωμία εμπεριέχει όλα τα χαρακτηριστικά που συνέθεταν στα μάτια των αρχαίων Ελλήνων την αντίστροφη ακριβώς εικόνα από εκείνη της ιδανικής ομορφιάς. Η εντύπωση ότι πρόκειται για μια ασυνήθιστη και μάλλον κωμική μορφή ενισχύεται και από τις κατσαρές τούφες γενιού που δηλώνεται με μαύρο βερνίκι στους κροτάφους και στο πηγούνι (Εικ. 3-4). Πάντως, τα έντονα φρύδια, τα εξώφθαλμα μάτια, η σιμή μύτη και τα παχιά χείλια είναι τα κατά συνθήκην συστατικά ενός άσχημου ανδρικού προσώπου, που συμβαίνει μάλιστα να συνδέεται κάποτε συνειρμικά με αρνητικές διανοητικές ή ψυχικές ιδιότητες —όπως π.χ. στην περίπτωση των ούτιδανών και άμμηχανοεργών Σατύρων²⁵. Δεν είναι τυχαίο ότι αυτά ακριβώς τα φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά προσπαθεί με σόφισμα να προβάλλει ως ωραιότερα ο Σωκράτης στο Συμπόσιο του Ξενοφώντα, κεφ. 5, στην προσπάθειά του να νικήσει σε έναν ιδιότυπο διαγωνισμό ομορφιάς τον Κριτόβουλο. Το αστείο της επιγραφής είναι επομένως άμεσο αποτέλεσμα της αντιπαράθεσης των δύο προσώπων

21. Παλ. Ανθ. 7,217· *Epigrammata Graeca*, ed. D. L. Page, Asclepiades 34.

22. Βλ. D. L. Page, *Further Greek Epigrams*, Οξφόρδη 1981, 165-66, με εισαγωγή και σχόλια.

23. Βλ. Ρωμιοπούλου, ό.π., 727 (με κάποια αμφιβολία) και Bull. έρ., ό.π. (σημ.11): «... très certainement d'inspiration humoristique et railleuse».

24. Ιδιαίτερα εύγλωττη μαρτυρία για το πνεύμα αυτό αποτελούν οι στίχοι μιας ελεγείας άγνωστου ποιητή (adesp. 27 West [Iambi et elegi graeci]):

3 *χρή δ', όταν εις τοιοῦτο συνέλθωμεν φίλοι ἄνδρες*
 πρᾶγμα, γελᾶν παίζειν χρησαμένους ἀρετῇ,
 5 *ἤδεσθαί τε συνόντας, ἐς ἀλλήλους τε φ/λ/ναρεῖν*
 καὶ σκώπτειν τοιαῦθ' ὅλα γέλωτα φέρειν.

Είναι βέβαια γνωστό ότι στα συμπόσια η διασκέδαση περιελάμβανε συχνά εκτός από τα αυτοσχέδια σκώμματα των συμποτών και κανονικές παραστάσεις από επαγγελματίες γελωτοποιούς· βλ. Martin, ό.π. (σημ. 19) 51-64.

25. *Ησιόδος*, απ. 123 Merkelbach-West. Σχετικά με το «σατυρικό ήθος», που μορφοποιείται οπτικά στο παρουσιαστικό των Σατύρων βλ. τις καίριες παρατηρήσεις του Ν. Χ. Χουρμούζιάδη, *Σατυρικά*, Αθήνα 1974, 119-20. Η ομοιότητα ανάμεσα στα χαρακτηριστικά των νέγρων και των Σατύρων έχει επισημανθεί από ορισμένους αρχαιολόγους. Είναι, ωστόσο, αμφίβολο αν είχε το πολύ συγκεκριμένο νόημα που προσπαθεί να της αποδώσει λ.χ. η E. Simon, *SchwNR* 49 (1970) 17· βλ. σχετικά W. Raeck, *Zum Barbarenbild in der Kunst Athens im 6. und 5. Jahrhundert v. Chr.*, Βόννη 1981, 200-201.

που κοσμούν το αγγείο: Η λέξη καλός χρησιμοποιείται πρώτα κυριολεκτικά και έπειτα ειρωνικά²⁶, καθώς χαρακτηρίζει διαδοχικά δύο διαμετρικά αντίθετους φυσιογνωμικούς τύπους.

Χάρη στην επιγραφή του, ο αμφιπρόσωπος κάνθαρος από την Άκανθο μας προσφέρει τη δυνατότητα να επανεξετάσουμε τις ποικίλες ερμηνείες που έχουν προταθεί για το είδος αυτό των αγγείων με πλαστική διακόσμηση²⁷. Ο τρόπος με τον οποίο τα δύο πρόσωπα χρησιμοποιούνται για τη διατύπωση ενός ειρωνικού σχολίου που υπογραμμίζει τις διαφορές τους ενισχύει, πιστεύω, σημαντικά τη γνώμη όσων υποστήριξαν ότι η βασική επιδίωξη του αγγειοπλάστη ήταν να αντιπαραθέσει εντελώς διαφορετικές ανθρώπινες φυσιογνωμίες²⁸, κάτι που φαίνεται ότι ερέθιζε τη φαντασία μιας ειδικής τουλάχιστον κατηγορίας αγοραστών. Το παράδειγμα της Ακάνθου αποτελεί σαφέστατη μαρτυρία ότι τέτοια αγγεία προσφέρονταν ιδιαίτερα για τη δημιουργία εύθυμης ατμόσφαιρας στα συμπόσια, καθώς ο διάκοσμός τους μπορούσε εύκολα να δώσει λαβή για σκωπτικές παρατηρήσεις. Δεν αποκλείεται βέβαια τα ίδια αντικείμενα να αποτελούσαν, σε διαφορετικές στιγμές, την αφορμή για σοβαρότερες συζητήσεις (που είχαν και αυτές τη θέση τους στα συμπόσια²⁹), οι οποίες θα μπορούσαν π.χ. να περιστρέφονται

26. Η ειρωνική χρήση του επιθέτου καλός ήταν, φαίνεται, συνηθισμένη (όπως και σήμερα) σε περιπαικτικές εκφράσεις. Βλ. π.χ. Πίνδ., Πυθ. II, 73: καλός τοι πύθων παρά παίσιν, δει/ καλός. Πρβλ. την παράφραση ενός αρχαίου σχολιαστή (Drachmann II, σ. 53, 20 κ.ε.): σύνες τό λεγόμενον, δ οί παῖδες εἰώθασι λέγειν, πύθων καλός, πρὸς τὸν πύθικον οὐκ ὄντα καλὸν ἀλλ' εἰδεχθῆ. Δεν ενδιαφέρει εδώ η ερμηνεία της φράσης —ούτε η ενδεχόμενη επίκριση κατά του Βακχυλίδη που υποκρύπτει σύμφωνα με ορισμένους σχολιαστές— αλλά η ειρωνική αντιστροφή της σημασίας του επιθέτου.

27. Δεν συμμερίζομαι στο σημείο αυτό τον σκεπτικισμό της Ρωμιοπούλου, ό.π., 725-26.

28. Για τις διάφορες απόψεις βλ. W. Raeck, ό.π., (σημ. 25) 199-203 και J. Biers, «Some Thoughts on the Origin of the Attic Head Vases», στον τόμο: Ancient Greek Art and Iconography (επιμ. W. Moon) Madison, Wisconsin 1983, 121. Πάντως το γεγονός ότι η επιδερμίδα του νέγρου στο αγγείο από την Άκανθο αποδίδεται με κόκκινο χρώμα μειώνει κάπως την ισχύ της παρατήρησης του Beazley, JHS, 49 (1929) 39: «... it seemed a crime, not to make negroes when you had that magnificent black glaze». Συναφείς με τη γνώμη που υποστηρίζεται εδώ είναι οι ερμηνείες του E. Buschor, «Das Krokodil des Sotades», MjJb 11 (1919) 41 και του F. M. Snowden, Blacks in Antiquity (1970) 25. Αξίζει να τονίσουμε ότι στην αρχαϊκή εποχή οι άνθρωποι σκέφτονταν και εκφράζονταν συχνά με τη βοήθεια αντιθετικών εννοιών: βλ. H. Fränkel, Dichtung und Philosophie des frühen Griechentums³, Μόναχο 1969, 603-604 (Index A, 4.7-1: Folien).

29. Η ελεγεία από την οποία προέρχεται το παράθεμα στη σημ. 24 συνεχίζει:

7 ἡ δὲ σπουδὴ ἐπέσθω, ἀκοῦωμέν [τε] ληγόντων
ἐν μέρει· ἡδ' ἀρετὴ συμποσίου πέλεται.

Είναι βέβαια γνωστό ότι, το αργότερο από την εποχή του Πλάτωνα, το συμπόσιο μπορεί

γύρω από τη σχετικότητα της ομορφιάς³⁰ ή την επίδραση του κλίματος στην όψη των ανθρώπων³¹.

Πάντως, το περιπαικτικό σχόλιο της Ηρώναςσας σχετικά με τον Τίμυλλο μπορεί εύκολα να ενταχθεί σε ένα συγκεκριμένο είδος συμποτικών σκωμμάτων που ήταν, όπως φαίνεται, ιδιαίτερα δημοφιλές. Πρόκειται για τη συνήθεια να παρομοιάζονται ορισμένοι συμπότες, ειδικά οι λιγότερο ευεγδείς, με κωμικά ζώα ή πρόσωπα. Η τεχνική αυτή ονομαζόταν *εικάζειν* και αποτελούσε πιθανότατα αντιστροφή ανάλογων εγκωμιαστικών συγκρίσεων, όπως αυτή που συναντούμε στη Σαπφώ, απ. 115 Lobel-Page:

Τίωι σ', ὦ φίλε γάμβρε, κάλως εικάσδω;
δρπακι βραδίνωι σε μάλιστ' εικάσδω.

Ότι το *εικάζειν* ανήκε στα συνηθισμένα συμποτικά σκώματα, το μαθαίνουμε από τον Ξενοφώντα, *Συμπ.* VI 8-10, και τον Λουκιανό, *Συμπ.* 19³². Φαίνεται ότι συχνά τα αστεία αυτά στηρίζονταν σε απρόσμενες και παράδοξες συγκρίσεις, όπως φαίνεται από ένα χωρίο του Αριστοτέλη, *Περὶ ζώων γεν.* IV 3, 769b18: *πολλάκις οἱ σκώπτοντες εικάζουσι τῶν μὴ καλῶν ἐνίους, τοὺς μὲν αἰγὶ ψυσῶντι πῦρ τοὺς δ' οἷ κυρίττοντι*³³. Τη συνήθεια αυτή την εκμεταλλεύεται ο Αλκιβιάδης του πλατωνικού *Συμποσίου*, 214e κ.ε., για να επαινέσει τον Σωκράτη *δι' εἰκόνων*, φαινομενικά *ἐπὶ τὰ γελοιότερα*, στην πραγματικότητα όμως *τοῦ ἀληθοῦς ἔνεκα*, οὐ *τοῦ γελοίου*, συγκρίνοντάς τον με σιληνὸ ἀλλὰ και με τον Μαρσύα³⁴.

Με βάση τις παρατηρήσεις αυτές δεν είναι, νομίζω, δύσκολο να υποθέσουμε ποιά ήταν η χρήση του κανθάρου και γιατί χαράχτηκε επάνω του η σκωπτική επιγραφή που του προσδίδει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Πρόκειται, όπως είδαμε, για το προσωπικό ποτήρι της Ηρώναςσας, μιας εταίρας που ζούσε στην Άκανθο στο πρώτο τρίτο του 5ου αι. π.Χ., και είχε σύνδεσμο με κάποιον Τίμυλλο, τον οποίον ακολουθούσε, φαίνεται, στα συμπόσια. Είναι πολύ πιθανό ότι, θέλοντας να επιδείξει τις ικανότητές της και να κάνει αισθητή την παρουσία της σ' αυτό το περιβάλλον, συνέθεσε κάποτε τους στίχους που διαβάζουμε, για να τους απαγγείλει την ώρα των σκωμμάτων και

να μετατραπεί σε κανονική φιλοσοφική συνάντηση· βλ. *Martin*, ό.π., (σημ. 13), σε διάφορα σημεία.

30. Πρβλ. *Ξενοφάνη*, απ. 16 Diels.

31. Πρβλ. το Ιπποκρατικό σύγγραμμα *Περὶ ἀέρων, ὑδάτων, τόπων*.

32. Πρβλ. *Martin*, ό.π., (σημ. 19) 55.

33. Πρβλ. *E. Voutiras*, Studien zu Interpretation und Stil griechischer Porträts des 5. und frühen 4. Jahrhunderts (διδ. διατριβή, Βόννη 1980) 21 και σημ. 55.

34. Τη σχέση αυτού του επαίνου με το *εικάζειν* που συνηθιζόταν στα συμπόσια την επισημαίνει ο *I. Συκουτρίης*, Πλάτωνος Συμπόσιον², Αθήνα 1949, 164 και 198 σημ. 2.

του *εικάζειν*. Το περιεχόμενο ανταποκρινόταν προφανώς στην ιδιοσυγκρασία της και στις απαιτήσεις της δουλειάς της: Καλούσε πρώτα με αυταρέσκεια τους συμπότες να αναγνωρίσουν ως απεικόνισή της το πρόσωπο της γυναίκας στη μία πλευρά του αγγείου από το οποίο έπινε, και στη συνέχεια περιέπαιζε το συνοδό της για τα διαφορετικά χαρακτηριστικά του δικού του προσώπου (που πιθανότατα δεν ήταν ιδιαίτερα όμορφο), συγκρίνοντάς τον με τον νέγρο στην άλλη πλευρά του ίδιου αγγείου. Η αντίθεση είχε όλες τις προϋποθέσεις για να προκαλέσει γέλια στην εύθυμη από το κρασί συντροφιά και το αστείο (που δεν αποκλείεται να υπέκρυπτε και ένα ερωτικό παίγνιον) φαίνεται ότι θεωρήθηκε πετυχημένο, ίσως μάλιστα και από τον ίδιο τον Τίμυλλο³⁵. Έτσι η Ηρώνασσα αποφάσισε να χαράξει τους στίχους κάτω από το χείλος του σκεύους για να τους θυμάται και ενδεχομένως να τους επαναλαμβάνει. Παρόμοιες επιγραφές με συμποτικά αστεία υπάρχουν και άλλες σε τέτοια αγγεία, με πρώτο το πασίγνωστο ποτήρι του Νέστορα, που το κείμενό του είναι μια κομψή και ποιητικά διατυπωμένη ερωτική παρότρυνση³⁶. Παραθέτω εδώ ένα παράδειγμα χωρίς λογοτεχνικές αξιώσεις, ελάχιστα παλιότερο από το δικό μας, από την Ερβησσό της Σικελίας, κοντά στον Ακράγαντα³⁷:

*Τοῦτον τὸν σκύφον Πόρκος ἀποδίδοτι ἐς τὸν θίασον τὸν π[οτᾶ]ν·
αἱ δ' ἐφίλε Φρύναν, οὐκ ἄλλος κ' ἄγε· ἡ δὲ γράψας τὸν ἀννέμο<ν>τα πυγίζει.*

Σε κάπως ελεύθερη απόδοση: «Αυτόν τον σκύφο ο Πόρκος τον επιστρέφει στη συντροφιά των οίνοποτών. Αν πάλι αγαπούσε τη Φρύνη, δεν θα την έπαιρνε άλλος. Και αυτός που τα έγραψε αυτά θα “ανασκοποίσει” όποιον τα διαβάσει.» Η πρώτη πρόταση δείχνει ότι το αγγείο χρησιμοποιούνταν σε συμπόσια. Στη συνέχεια διαπιστώνουμε την παρουσία μιας εταίρας που ερωτοτροπούσε με τους συμπότες. Τέλος, το κείμενο ολοκληρώνεται με ένα άσεμνο αστείο, χαρακτηριστικό για το πνεύμα που επικρατούσε συχνά σε

35. Σύμφωνα με τον *Αριστοτέλη*, *Ρητ.* I 11, 1371b33-1372a1: *ὁμοίως δὲ καὶ ἐπεὶ ἡ παιδιὰ τῶν ἡδέων καὶ πᾶσα ἄνεσις, καὶ ὁ γέλως τῶν ἡδέων, ἀνάγκη καὶ τὰ γελοῖα ἡδέα εἶναι, καὶ ἀνθρώπων καὶ λόγους καὶ ἔργα.* Πρέπει να τονίσουμε ότι οι αρχαίοι διέκριναν κατά κανόνα το γελοῖον από τον ψόγον: *Αριστοτ., Ποιητ.* 1448b24-39· πρβλ. *C. H. Whitman, Aristophanes and the Comic Hero*, Cambridge, Mass. 1964, 36.

36. *P. A. Hansen, Carmina epigraphica graeca saec. VIII-IV a. Chr. n.*, Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1983, αρ. 454. Βλ. την εμπεριστατωμένη ανάλυση του *N. Χουρμουζιάδη*, *ό.π.*, (σημ. 8) 527-49.

37. Βλ. *Masson και Taillardat, ό.π.*, (σημ. 9) 140. Η επιγραφή περιλαμβάνεται στη συλλογή του *P. A. Hansen, Carmina epigraphica graeca saec. V-IV a. Chr. n.*, Βερολίνο-Νέα Υόρκη 1989. Η συμπλήρωση *π[οτᾶ]ν* οφείλεται στον *B. Forssman*, *Münch. St. z. Sprachw.* 34 (1976) 39-46.

τέτοιες συγκεντρώσεις³⁸.

Έχουμε επομένως να κάνουμε με επιγραφές που σχετίζονται άμεσα με τη χρήση των σκευών στα οποία είναι χαραγμένες και προϋποθέτουν το εύθυμο περιβάλλον του συμποσίου, όπου έχουν θέση και τα ερωτικά υπονοούμενα. Ειδικότερα η επιγραφή στον κάνθαρο της Ηρώναςσας μας μεταφέρει, πιστεύω, σε μιαν ατμόσφαιρα αρκετά καλλιεργημένη, όπου «η ανθρώπινη επικοινωνία κάποτε συμπυκνώνεται σε συνοπτικές ποιητικές δοκιμές, για να αποκρυσταλλωθεί η διάθεση της στιγμής³⁹». Το γεγονός ότι περιέχει ένα σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις όχι και πολύ πρωτότυπο —και πιθανότατα επαναλαμβανόμενο— αστείο δεν αναιρεί την εντύπωση ότι προέρχεται από μια γυναίκα με κάποια παιδεία και απευθύνεται σε ένα ανδρικό κοινό που ήξερε να εκτιμά και να χαίρεται τα κομψά διατυπωμένα πειράγματα.

ZUSAMMENFASSUNG

Gegenstand dieses Beitrags ist ein in der Nekropole von Akanthos gefundener attischer Kantharos mit plastischer Dekoration, der von der Ausgräberin, K. Rhomiopoulou, veröffentlicht und überzeugend in das Jahrzehnt 480-70 v.Chr. datiert wurde. Das Gefäß ist auf der einen Seite als Frauenkopf und auf der anderen als Negerkopf ausgeformt; es gehörte einer wohlhabenden Frau, in deren Grab es zusammen mit anderen Beigaben gelegt worden war. Da es sich um einen beim Gelage benutzten Trikkebecher handelt, wurde mit Recht angenommen, daß seine Besitzerin Hetäre war.

Von besonderem Interesse ist die unter dem Rande eingeritzte Inschrift, die wahrscheinlich metrisch ist und folglich als ein beim Symposion vorgelesenes kurzes Gedicht gedeutet werden kann. Der über dem Frauenkopf geschriebene Satz deutet diesen als die "schöne Heronassa", während auf der anderen Seite ein gewisser Timyllos ironisch mit dem Negerkopf verglichen wird. Letztere Bemerkung ist wohl als ein aus der literarischen Überlieferung bekannter Spaß zu verstehen, das sog. *εἰκάζειν*, d.h. der scherzhafte Vergleich eines Symposion-Teilnehmers mit einem unschönen Tier oder Menschen.

Daraus läßt sich schließen, daß das Gefäß von seiner Besitzerin bei Symposien auf bestimmte Weise eingestzt wurde: Mit Hilfe der Inschrift hob

38. Για τη σεμνή και την άσεμνη συμπεριφορά στα συμπόσια βλ. την ωραία μελέτη του Χ. Καρούζου, «Ἄσπιλ' ἐν νέοισι», ΑΜ 77 (1962) 121-29.

39. Η εύστοχη αυτή διατύπωση του Ν. Χουρμουζιάδη, ό.π. (σημ. 8) 548 αναφέρεται στο ποτήρι του Νέστορα, ισχύει όμως, νομίζω, εξίσου και για τον κάνθαρο της Ηρώναςσας.

sie zunächst ihre eigene Schönheit hervor und verspottete anschließend ihren Liebhaber als weniger schöne Person. Ähnliche situationsbezogene Äußerungen, die mit beim Symposion ausgesprochen wurden, sind auch sonst auf Trinkbechern angebracht worden.

Damit ist ein Ansatz für die Deutung der plastischen Dekoration mit Frauen- und Negerkopf auf attischen Trinkgefäßen gegeben: Wahrscheinlich waren sie speziell für die Verwendung bei Symposien konzipiert, wo sie gegebenenfalls zu scherzhaften Bemerkungen oder auch zu ernster Diskussion Anlaß geben konnten.

Εικ. 1-2. Αττικός αμφιπρόσωπος κάνθαρος από την Άκανθο. Μουσείο Θεσσαλονίκης.

Εικ. 3-4. Αττικός αμφιπρόσωπος κάνθαρος από την Άκανθο: Πλάγιες όψεις.

Εικ. 5-6. Αττικός αμφιπρόσωπος κάνθαρος από την Άκανθο: Η εγχάρακτη επιγραφή.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Β. ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗΣ ΟΜΑΔΑΣ ΣΤΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΤΗΣ ΝΟΤΙΑΣ ΒΑΛΚΑΝΙΚΗΣ (MN III και NN)

Σκοπός του άρθρου αυτού είναι να εκτεθούν (1) τα συμπεράσματα που είχα διατυπώσει ύστερα από πρόσφατη έρευνα για το θέμα, (2) να εκτεθούν τα δεδομένα που προέκυψαν από εντελώς πρόσφατες και κάπως ανέλπιστες συζητήσεις γύρω από το ίδιο θέμα και (3) να ανανεωθούν, εφόσον αυτό θα ήταν αναπόφευκτο, τα ήδη διατυπωμένα συμπεράσματα.

1. Η πρόσφατη έρευνά μου για το θέμα αυτό (Γραμμένος 1987) στηρίχθηκε κυρίως στην ανάλυση του θέματος των οικισμών και της δημογραφίας και του θέματος των ανταλλαγών κατά τα τέλη της MN και τη NN στη Μακεδονία, των ανταλλαγών δηλαδή που είναι δυνατό να εντοπίσει η αρχαιολογική έρευνα: του πυριτόλιθου, του spondylus και της κεραμικής.

Με βάση την επιφανειακή, κατά κύριο λόγο, και την ανασκαφική έρευνα, έχει γίνει προσπάθεια (και Γραμμένος 1984) να ορισθούν οι ομάδες των νεολιθικών οικισμών που παρουσιάζουν μία ενότητα τοπογραφική και γεωαρχαιολογική και μία ενότητα ως προς τις κεραμικές κατηγορίες. Οι ομάδες αυτές παρουσιάζουν ομοιογένεια ως προς την εξάπλωσή τους στο χώρο, δεν θα μπορούσε δηλαδή σε μία από αυτές να περιέχεται οικισμός π.χ. της περιοχής του Αξιού και του Στρυμόνα. Αυτό, με βάση το σύνολο των κριτηρίων που αναφέραμε, είναι αδύνατο.

Ως προς το θέμα των ανταλλαγών για όλες τις περιοχές της Μακεδονίας και της ευρύτερης της περιοχής και για όλα τα υλικά (πυριτόλιθος, spondylus, κεραμική) διαπιστώνονται, σε γενικές γραμμές, τα ίδια πράγματα.

Ακέφαλη δομή από ανεξάρτητες μεταξύ τους κοινότητες (οικισμούς) με παραγωγική και τεχνολογική αυτάρκεια. Οι ανταλλαγές, που δεν ξεπερνούν στην ανώτατη περίπτωση τα 50 χλμ. ως προς την απόσταση της διακίνησης των αγαθών, ήταν ανταλλαγές περισσευμάτων, χωρίς δηλαδή εμπορικό χαρακτήρα με την ουσιαστική σημασία της λέξης, ήταν δηλαδή ανταλλαγές με χαρακτήρα αμοιβαιότητας. Την αμοιβαιότητα αυτή δεν καταργεί η διαπίστωση ότι υπάρχουν οικισμοί με πολύ μεγαλύτερη έκταση ή με δραστηριότητες που στους άλλους δεν παρατηρούνται τόσο έντονα. Εννοούμε τη συγκέντρωση του spondylus (υλικού με διαπιστωμένη διακίνηση

μεγάλης απόστασης) σε οικισμούς όπως η Τούμπα Σερρών, ή σε οικισμούς που εντάσσονται στο χώρο της εξάπλωσης του πολιτισμού Vinča για τους οποίους, ωστόσο, ο Charman (1981, 80 κ.ε.) δέχεται ότι θα πρέπει να εμφάνιζαν διαφορετική εθιμική συμπεριφορά σε σχέση με τους άλλους, συμπεριφορά που εκπροσωπούν συγκεκριμένοι αρχηγοί, άρα θα πρέπει να εκφράζουν κοινωνική διαστρωμάτωση. Χωρίς καθόλου να υποστηρίζω ότι ο Charman έχει άδικο και μάλλον αμήχανα, θα παρατηρούσα τα εξής: α. Με βάση την ανασκαφική και την επιφανειακή έρευνα, ο spondylus είναι ασύγκριτα περισσότερος ποσοτικά στην Ανατολική Μακεδονία σε σχέση με την Κεντρική και, ίσως, λιγότερο σε σχέση με τη Δυτική. β. Οπωσδήποτε, οι πελατιακές σχέσεις μεγάλων αποστάσεων που είναι διαπιστωμένες από την εξάπλωση του υλικού αυτού, αφού βορειοαιγαιοπελαγίτικος spondylus βρέθηκε τόσο στον πολιτισμό Vinča όσο και στη Βουλγαρία και βορειότερα, θα πρέπει να ερευνηθούν με βάση τη συστηματοποίηση των αναλύσεων για τον εντοπισμό της προέλευσης του spondylus και τη μεγαλύτερη διευκρίνιση των σχέσεων αυτών και της αμοιβαιότητας ή μη αμοιβαιότητάς τους. γ. Επειδή και στην Ανατολική Μακεδονία, πολύ λιγότερο στην υπόλοιπη, αλλά και στη Θράκη, συσσωρευμένος spondylus δεν έχει βρεθεί, σε αντίθεση με τη Βουλγαρία και τον πολιτισμό Vinča, θα μπορούσε να δεχθεί κανείς ότι θα υπήρχε μία αλυσίδα από ανθρώπους που θα έκαναν τις ανταλλαγές αυτές, πάντα με αμοιβαία ανταλλάγματα, μέχρις ότου το είδος αυτό φθάσει στον προορισμό του, δηλαδή στους οικισμούς με μεγάλη ζήτηση. Η υπόθεση αυτή δεν εξηγεί βέβαια τη ζήτηση αυτή, εκτός αν θα μπορούσε να συνδεθεί με το εύρημα της Βάρνας ή, γενικότερα, ό,τι συνιστά το φαινόμενο του λ. πρωτοουρμπανισμού στη Βαλκανική (Evans-Rasson 1984). Αλλά για το ερώτημα αυτό και ειδικά για τα ερωτήματα που θέτει η διακίνηση του spondylus, δεν νομίζω ότι ακόμη υπάρχει η δυνατότητα να δοθεί κάποια συγκροτημένη απάντηση, όταν μάλιστα δεν έχει ακόμη εντοπισθεί νεολιθικό νεκροταφείο στη Μακεδονία. Εκείνο που προϋποθέτουν οι ανταλλαγές του spondylus είναι μία, όχι απλώς στοιχειώδης, διακοινοτική οργάνωση.

Τα ίδια πράγματα θα πρέπει να ισχύουν και για τα άλλα πολύτιμα υλικά που ξεπερνούν, όπως φαίνεται, το καθεστώς της μεταξύ των γειτονικών οικισμών ανταλλαγής των περισσευμάτων, δηλαδή το μάρμαρο (μαρμάρινα αγγεία), ο οψιανός και, ίσως, μερικές κατηγορίες πυριτολίθου. Ο οψιανός είναι ανύπαρκτος περίπου στη Μακεδονία, αλλά και τη Θράκη και έτσι η μελέτη των ανταλλαγών μεγάλων αποστάσεων που κατεξοχήν έχει συνδυασθεί με το υλικό αυτό, δεν φαίνεται να διευκολύνεται.

Αντίθετα, η μελέτη της διάδοσης των διαφόρων ειδών του πυριτολίθου, δηλαδή του εντοπισμού των πηγών του και της έρευνας των μηχανισμών των

ανταλλαγών στη μικροκλίμακα των ομάδων των οικισμών που αναφέραμε, φαίνεται ότι προσφέρεται περισσότερο. Στην Ανατολική Μακεδονία οι πηγές αυτές είναι πολλές, αφού μεγάλη είναι η ποικιλία του, άρα θα ήταν, με τα σημερινά δεδομένα, δύσκολη η μελέτη στην περιοχή αυτή μιας κεντρικής διάθεσης και κατανομής. Πρόσφατα έχει αρχίσει μία πολύ συστηματική και ουσιαστική προσπάθεια για τον εντοπισμό των πηγών του πυριτολίθου στην περιοχή αυτή (ανακοίνωση της Γεωργίας Κουρτέση-Φιλιππάκη στο πρόσφατο, Οκτώβριος 1989, συνέδριο του I.M.X.A. για τη Μακεδονία). Αντίθετα, στην Κεντρική Μακεδονία, ειδικά δηλαδή στη Β-ΒΔ Χαλκιδική, με τον εντοπισμό λατομείου πυριτολίθου μερικά χιλιόμετρα ΒΑ από τον οικισμό των Βασιλικών (Γραμμένος 1984), φαίνεται ότι μία τέτοια μελέτη είναι δυνατή. Γενικά πάντως (βλ. και την προκαταρκτική μελέτη της κ. Σκουρτοπούλου στο Γραμμένος κ.α. 1989), φαίνεται ότι τροφοδοτούσε την ομάδα των οικισμών Β1 (Γραμμένος 1984, 1987). Θα μπορούσε κανείς να υποθέσει τη συλλογή του υλικού από κατοίκους, ειδικευμένους ή απασχολούμενους απλώς στον τομέα αυτό, των γειτονικών μεγάλων οικισμών των Βασιλικών C, ή της Θέρμης Β και την αμοιβαία ανταλλαγή του με κατοίκους των οικισμών της ομάδας Β1, ομάδας που επεκτείνεται και προς τη θάλασσα.

Ειδικότερα για την κεραμική, το υλικό δηλαδή που, μάλλον, περισσότερο από κάθε άλλο προσφέρεται για τη μελέτη των ανταλλαγών και όχι βέβαια μόνο αυτών, σήμερα θα λέγαμε ότι θα μπορούσαμε να έχουμε στη διάθεσή μας πίνακα με την εξάπλωση των διαφόρων κεραμικών κατηγοριών στο χώρο της Κεντρικής και της Ανατολικής Μακεδονίας (Γραμμένος 1987). Η συστηματική ανάλυση και επαύξηση στο μέλλον του πίνακα αυτού προσφέρεται για μια ειδική μελέτη του θέματος της διακοσμημένης κεραμικής: μιας τυπολογικής με βάση τους τύπους της συμμετρίας όπως υπάρχουν στη φύση και την περιγράφει η επιστήμη της κρυσταλλογραφίας (Otto 1985) και μιας άλλης που συνδυάζει τους τύπους αυτούς με την ανθρωπολογική εμπειρία. Αρχικές εκτιμήσεις βεβαίως έχουν γίνει (Γραμμένος 1987). Τα συμπεράσματα της Washburn (ιδιαίτερα 1983) είναι πραγματικά καίρια (εκθέτονται στο Γραμμένος 1987) και, χωρίς μεγάλο φόβο απλούστευσης, θα μπορούσαν να συνοψισθούν στο ότι κοινότητες με πολιτιστική ομοιογένεια (cultural group) που έχουν επαφές και ίδιο τρόπο ζωής, χρησιμοποιούν τα ίδια σύνολα από πολιτιστικές δομές. Ακόμη κι αν υπάρχουν διαφορές στα διακοσμητικά μοτίβα, εκείνο που ενδιαφέρει είναι η βασική δομική διευθέτησή τους. Δηλαδή επικοινωνία διαπιστώνεται όχι όταν τα διακοσμητικά στοιχεία είναι τα ίδια, αλλά όταν είναι ίδια η δομή των διακοσμητικών στοιχείων. Η δομή των τελευταίων στην Ανατολική Μακεδονία είναι μονοδιάστατη και όχι δισδιάστατη, όπως στη Θεσσαλία, πέρα βέβαια από

την όποια διαφοροποίηση των διακοσμητικών στοιχείων. Πράγμα που σημαίνει ότι οι όποιες σχέσεις ως προς τη διακοσμημένη κεραμική, και σε ό,τι αυτό συνεπάγεται, της Θεσσαλίας με την Ανατολική Μακεδονία ή π.χ. την Αλβανία, μάλλον, ως ένα ορισμένο σημείο, έχουν επισημανθεί ύστερα από οφθαλμοφανείς και όχι δομικές διαπιστώσεις. Με βάση, ακόμη, τα μέχρι σήμερα γνωστά, τόσο στην Κεντρική όσο και στην Ανατολική Μακεδονία, αλλά και τη Θράκη, θα ήταν δύσκολο να δεχθούμε αυτό που κατά την Washburn ισχύει στη Θεσσαλία, δηλαδή την ύπαρξη ειδικευμένων εργαστηρίων κεραμικής αλλά και στη νοτιότερη Ελλάδα, δηλαδή την ύπαρξη κεντρικών αγορών οι οποίες διέθεταν τα κεραμικά προϊόντα. Στις ομάδες δηλαδή των οικισμών μας οι κεραμικές κατηγορίες αντιπροσωπεύονται ομοιόμορφα. Οι εκτιμήσεις, ωστόσο, της Washburn για τη Θεσσαλία και τη νοτιότερη Ελλάδα θα μπορούσαν, ίσως, μελλοντικά να αποδειχθούν πρόωρες αφού, μέχρι σήμερα, δεν έχουμε συστηματική δημοσίευση των οικισμών επιφανειακής κεραμικής της Θεσσαλίας κτλ. Η ύπαρξη περισσεύματος κεραμικής, ή και κάθε είδους περισσεύματος, φαίνεται ότι δεν θα προξενούσε διακοινοτική κοινωνική ανισότητα και ότι, τελικά, από τα δέκα είδη ανταλλαγών που προτείνονται για όλη την ανθρώπινη εξελικτική πορεία για τα νεολιθικά πράγματα των περιοχών που μας απασχολούν και όχι βέβαια μόνο αυτών, θα πρέπει να ισχύουν τα εξής (Renfrew 1984 (1975), 119 κ.ε.): το δεύτερο, δηλαδή οι αμοιβαίες ανταλλαγές μεταξύ ανθρώπων που διαβιούν σε διαφορετικά σπίτια ενός οικισμού, το τρίτο, δηλαδή οι αμοιβαίες ανταλλαγές στα όρια του ζωτικού χώρου των οικισμών και το τέταρτο, δηλαδή η ανταλλαγή των αγαθών από οικισμό σε οικισμό. Εκείνο που φαίνεται ότι είναι σίγουρο, είναι ότι η διαπίστωση της όποιας ανισότητας, διακοινοτικής ή ενδοκοινοτικής ως προς την κατανομή των διαφόρων υλικών στις ομάδες των οικισμών, δεν συνιστά τις προϋποθέσεις για πολιτιστική αλλαγή. Αντίθετα, κάθε είδους μετασχηματισμοί στις ομάδες αυτές θα πρέπει να οδηγούν σε πολιτιστική αλλαγή.

Είναι αυτονόητο ότι όλα όσα εκτέθηκαν οδηγούν στο πρόβλημα ή, μάλλον, συνιστούν το πρόβλημα του πολιτισμού ή του πολιτιστικού κύκλου, ή της πολιτιστικής ομάδας, που φαίνεται ότι από τότε που τέθηκε για πρώτη φορά από τον Kossina, δεν θα πάψει να απασχολεί την αρχαιολογική έρευνα, αλλά βέβαια και το ενδιαφέρον για τις πολιτικές της διαστάσεις. Πάντως, από τη συζήτηση που προηγήθηκε προκύπτει ότι, αν μη τι άλλο, η σχέση της απόστασης και της διαφοροποίησης των τεχνοπραγμάτων στο χώρο είναι ευθέως ανάλογη, δηλαδή όσο μεγαλώνει η απόσταση μεγαλώνει και η διαφοροποίηση. Και βέβαια, ύστερα από συζητήσεις ετών στις οποίες προστέθηκε και η ανθρωπολογική εμπειρία (κυριότατα ύστερα από τις μελέτες του Hodder και ανεξάρτητα από τις γενικές του θέσεις, (βλ. βιβλ.

στο Γραμμένος 1987), προκύπτει ότι η ομοιογένεια των υλικών καταλοίπων σε ένα χώρο, ή σε μία ομάδα οικισμών δεν σημαίνει οπωσδήποτε και φυλετική ομοιογένεια.

2. Αλλά όπως ήδη αναφέραμε, τα θέματα αυτά, ενώ φαινόταν ότι είχαν πια τεθεί στο περιθώριο, τουλάχιστον από μία συγκεκριμένη κατηγορία βιβλιογραφίας, εννοώ αγγλόφωνης, φαίνεται ότι επανέρχονται και πάλι μέσα από τόμο του οποίου εκδότης είναι ο Shennan (1989), ένας παλιός θιασώτης των προβληματισμών αυτών. Στον τόμο αυτό ο Veit (1989) κάνει την πιο εμπειριστατωμένη βιβλιογραφικά σύνθεση στις μέρες μας για το θέμα αυτό. Το άρθρο δηλαδή λαμβάνει υπόψη του και την αγγλόφωνη αρχαιολογική αλλά και την ανθρωπολογική παράδοση η οποία δεν είχε τίποτε να κάνει με την έννοια έθνος, σε αντίθεση με τη γερμανική που αρχίζει από τον Kossina. Εκείνο που συνάγει κανείς από την ανασκόπηση του Veit, είναι ότι η έννοια πολιτισμός έχει αποφορτισθεί από την έννοια έθνος ακόμη και στη γερμανόγλωσση παράδοση η οποία, κυρίως μέσω του Lüning (βλ. βιβλ. στο άρθρο του Veit), έφθασε να αποδίδει στον όρο πολιτισμός, ή πολιτιστικός κύκλος, ή πολιτιστική ομάδα, μόνο τη χρονολογική της διάσταση και ότι αυτή συνεπάγεται, τη διάσταση δηλαδή αυτού που ο Childe είχε ονομάσει «αρχαιολογικό πολιτισμό». Ή, στην περίπτωση του Veit, ο όρος έθνος, καθαρμένος από την εθνικοσοσιαλιστική του υπόσταση, έχει μεγαλύτερη πληρότητα από τους όρους κοινωνία ή οικονομία (1989, 47), προηγουμένως, και: To sum up, the problem of the ethnic interpretation of archaeological data which has been the object of controversial discussion for so long does not differ significantly in nature from the problem of their sociological interpretation. In both cases we are faced with the question of inferring the status of a specific group of individuals when the status is not directly detectable by archaeological means. In the final analysis it is a matter of demonstrating a symbolic connection which is not in itself evident. It is therefore not credible for people to engage in the business of sociological interpretation while damning the enterprise of ethnic interpretation; of course, the reverse also applies. Και βέβαια (1989, 50): I believe that if we are able to draw one lesson from the German example it is that archaeology is not an appropriate medium for the contemporary debate and foundation of ethnic or national interests.

Στο συλλογικό αυτό τόμο επανέρχεται και η Washburn (1989) στην θετικότατη εθνοαρχαιολογική, ή τυπικά αρχαιολογική, και θεωρητικά κάπως δομική συμβολή της οποίας έχουμε ήδη αναφερθεί. Με βάση και πάλι την ανάλυση της συμμετρίας και με συγκεκριμένα ανθρωπολογικά παραδείγματα (μοτίβα κεντημάτων) δείχνει ότι (1989, 158): In sum, (a) basic-level features are combined and manipulated to form object-specific features,

and (b) consistencies in the appearance of basic-level features formulate the regularities that we see as stylistic. That is, culture-specific (i.e. ethnic) styles result from specific combinations and manipulations of basic-level, universal features of artefactual form such as symmetry, orientation, colour, texture, line, etc. Certain states (for example, particular symmetry classes) of these basic-level features are more salient to a particular group than to others.

Η Washburn, μαζί με άλλους, έμμεσα (1989, 160), αφού παραπέμπει και στο άρθρο που αναφέραμε για τη γραπτή κεραμική της Θεσσαλίας - Κεντρικής Ελλάδας (1983), δέχεται, και για τα αρχαιολογικά πράγματα, ότι η καθαρή εμμονή σε συγκεκριμένα είδη συμμετρίας σ' ένα σύστημα διακόσμησης δηλώνει ότι εντοπίζεται πολιτιστική ομάδα (cultural-group) και, τέλος, (1989, 171), ειδικά βέβαια για την ανθρωπολογία, «In particular, I have in two preliminary analyses, where symmetry was the only feature which varied, that people in an ethnic group consistently prefer certain pattern structures».

Τέλος, χρήσιμες είναι και οι διαπιστώσεις του Behrens (1976) ο οποίος, ξεκινώντας από άλλες βέβαια απαρχές, χρησιμοποιεί έναν παρεμφερή όρο, τον όρο «τοπική ομάδα» (Lokalgruppe) και σ' αυτόν δίνει κοινωνικοοικονομικό περιεχόμενο (1976, 48). Ο μετασχηματισμός των ομάδων αυτών σε φυλή (Stamm) είναι αποτέλεσμα των ειδικών συνθηκών κάθε περιοχής, ας πούμε για την περιοχή Mittelbe-Saale, στην οποία αναφέρεται ο Behrens, οφείλεται στην αύξηση του πληθυσμού στην NN και τις επιδράσεις από την ανατολική λεκάνη της Μεσογείου (1976, 52). Αυτοί οι μετασχηματισμοί θα μας απασχολήσουν και εμάς βέβαια για την περιοχή της Μακεδονίας, ιδιαίτερα ύστερα από την οριστικοποίηση του νέου καταλόγου των θέσεων της Κεντρικής Μακεδονίας ειδικά, κάτι που ήδη ετοιμάζεται και δεν θα βραδύνει να ολοκληρωθεί.

3. Σχετικά, τώρα, με την ανανέωση ή μη των μέχρι σήμερα συμπερασμάτων. Ισχυροποιείται μάλλον η έννοια της πολιτιστικής ομάδας (ένν. των οικισμών) η οποία παρουσιάζει ομοιογένεια και μικρή σχετικά έκταση. Αντίθετα αυτή η έννοια της ομάδας δεν μπορεί να ισχύσει για την εποχή του χαλκού και του σιδήρου όπου, αν θεωρηθεί ότι υπάρχουν τέτοιες ομάδες, αυτές καταλαμβάνουν μεγαλύτερες κατά πολύ εκτάσεις. Όπως ήδη είπαμε, οι μετασχηματισμοί των ομάδων, τα αίτιά τους, το είδος των νέων πληθυσμιακών συνόλων που προέκυψαν κτλ. είναι πράγματα που θα πρέπει να μελετηθούν σε βάθος. Εκείνη, επίσης, που θα πρέπει να θεωρείται ως ασφαλής άποψη, είναι ότι οι νεολιθικές ομάδες παρουσιάζουν κοινωνική και οικονομική ενότητα αφού οι δραστηριότητες των κατοίκων τους εντοπίζονται στο χώρο που καταλαμβάνουν. Με τα μέχρι σήμερα δεδομένα δεν μπορεί να εντοπισθεί κεντρική εξουσία, δηλαδή εξουσία ενός οικισμού

ακόμη κι αν υπάρχουν οικισμοί με ασύγκριτα μεγαλύτερες εκτάσεις, ενώ μία ενδοκοινοτική εξουσία θα ήταν πολύ δύσκολο να ανιχνευθεί με την παρούσα ανασκαφική κατάσταση. Μάλλον προς το παρόν θα πρέπει να δεχθούμε μία αυτάρκεια κατά οικογένεια.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Behrens* 1976. Hermann Behrens, Die Lokalgruppe - die sozialökonomische Grundheit in der Steinzeit, Festschrift für Richard Pittioni zum siebzigsten Geburtstag, Archaeologic Austriaca, Beiheft 13, Wien 1976, Band I, 47 κ.ε.
- Chapman* 1981. John Chapman, The Vinca Culture of South-East Europe, B.A.R. 117 (I-II), 1981.
- Evans - Rasson* 1984. Robert K. Evans, Judith A. Rasson, Ex Balkanis Lux? Recent Developments in Neolithic and Chalkolithic Research in South-East Europe, American Antiquity 49 (4), 1984, 713 κ.ε.
- Γραμμένος* 1984. Δημήτριος Β. Γραμμένος, Νεολιθικές έρευνες στην Κεντρική και Ανατολική Μακεδονία (δ.δ. Α.Π.Θ.), 1984.
- Γραμμένος* 1987. Δημήτριος Β. Γραμμένος, Νεολιθικά θέματα από τη Μακεδονία και την ευρύτερή της περιοχή, 1987 (υπό έκδοση στο Τ.Α.Π.).
- Γραμμένος κ.ά.* 1989. Δ. Β. Γραμμένος, Μ. Παππά, Ν. Ούρεμ-Κώτσος, Κατ. Σκουρτοπούλου, Ευτ. Γιαννούλη, Μπ. Τσιγαρίδα, Ανασκαφή Νεολιθικού οικισμού Θέρμης. Ανασκαφική περίοδος 1987. Μακεδονικά 1989 (εκδίδεται).
- Otto* 1985. Brinna Otto, Die verzierte Keramik der Sesklo und Diminikultur Thessaliens, Philipp von Zabern, Mainz am Rhein 1985.
- Renfrew* 1984 (1975). C. Renfrew, Trade as action at a distance, Renfrew 1984, 86 κ.ε. ανατύπωση από το J. A. Sabloff and C. C. Lamberg-Karlovsky (eds.), Ancient Civilisation and Trade, Albuquerque, Univ. of New Mexico Press School of American Research, 1975, 3 κ.ε.
- Renfrew* 1984. C. Renfrew, Approaches to Social Archaeology, Edinburgh University Press, 1984.
- Shennan* 1989. Stephen J. Shennan (ed), Archaeological Approaches to cultural Identity, Unwin Human, 1989.
- Veit* 1989. Ulrich Veit, Ethnic concepts in German prehistory: a case study on the relationship between cultural identity and archaeological objectivity, στο Shennan 1989.
- Washburn* 1983. Dorothy K. Washburn, Symmetry analysis of ceramic design: two tests of the method on Neolithic material from Greece and the Aegean, Structure and Cognition in Art, Dorothy K. Washburn (ed.), Cambridge University Press, 1983 138 κ.ε.
- Washburn* 1989. Dorothy K. Washburn, The property of symmetry and the concept of ethnic style, στο Shennan 1989.

ΣΤΕΛΛΑ ΔΡΟΥΓΟΥ

ΕΝΑΣ ΑΣΗΜΕΝΙΟΣ ΚΑΛΥΚΑΣ ΑΠΟ ΤΗ ΒΕΡΓΙΝΑ
ΜΙΚΡΗ ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΗ ΚΕΡΑΜΙΚΗ

Το μικρό καλυκωτό κύπελλο, που διάλεξα ως δώρο για τον καθηγητή Γ. Μπακαλάκη, βρέθηκε το 1980 σε μια μικρή πυρά-ταφή στο ανατολικό τμήμα της περιφέρειας της Μεγάλης Τούμπας στη Βεργίνα (Εικ. 1-3). Ήταν το πολυτιμότερο από τα κτερίσματα της ταφής, ενώ τα υπόλοιπα ήταν πήλινα αγγεία (σκύφος, ασκός-guttus, αρυβαλλοειδής λήκυθος) με σημαντικότερο ανάμεσά τους την ερυθρόμορφη πελίκη, που χρησίμευε ως τεφροδόχο αγγείο¹. Το σχήμα και η γραπτή παράστασή της ανήκουν στα χαρακτηριστικά γνωρίσματα της κατηγορίας Κερτζ και βέβαια αποδίδουν και το απαραίτητο χρονολογικό στίγμα για τα κτερίσματα και την ταφή. Δεν πρέπει να απέχει από την αλήθεια αν η ταφή χρονολογηθεί στις τελευταίες δεκαετίες του 4ου αιώνα π.Χ., χρονολόγηση που επιβεβαιώνεται και από τα υπόλοιπα αγγεία-κτερίσματα².

Το μικρό ασημένιο αγγείο της πυράς-ταφής 1980 έχει ύψος 0,06 μ. και διάμετρο χείλους 0,095 μ. Είναι κατασκευασμένο από ένα λεπτό φύλλο ασημιού με κάπως παχύτερο το κοίλο τμήμα του λαιμού και του χείλους (Εικ. 1-2). Πρόκειται για ένα γνωστό σχήμα του β' μισού του 4ου αιώνα π.Χ. —με παλιότερους όμως προδρόμους, αφού τα πλούσια ευρήματα των τελευταίων δεκαετιών, και ειδικά μάλιστα στη Μακεδονία, διαφωτίζουν την εικόνα του σημαντικά³. Είναι γνωστό ως «αχαιμενιδικό» και τα παραδείγματα από την περιοχή του βόρειου ελληνικού χώρου από πολύτιμα μέταλλα,

1. Βλ. για τους μικρούς τάφους στο ανατολικό τμήμα της Μεγάλης Τούμπας σχετική δημοσίευση (αδημ.) της συγγραφέως.

2. Βλ. άνω.

3. Η βιβλιογραφία είναι αρκετά πλούσια. Πρβλ. *Μ. Ανδρόνικος*, Βεργίνα. Οι βασιλικοί τάφοι (1984), 150 εικ. 112-114. Αρχαία Μακεδονία. Κατάλογος έκθεσης Μουσείου Θεσσαλονίκης στην Αυστραλία (1988) 294-295 αρ. 245-246 = *Μ. Μπέσιος*, Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη I, 1987, 218 εικ. 10, 2. *D. von Bothmer*, A Greek and Roman Treasury (1984), 47 αρ. 77 και 78. *A. Oliver jr.*, Silver for the Gods (1978) 40-41 αρ. 10-11. (Τα δυο τελευταία κυρίως από συλλογές και με την παλιότερη βιβλιογραφία). Ακόμη *Gold der Thraker* (1979) 160-161 αρ. 312, 317 (Branitschewo-Warbiza, β' μισό 4ου αιώνα π.Χ.).

κυρίως ασήμι, και πηλό περιγράφουν ανάγλυφα την προβληματική τους⁴.

Το σχήμα είναι απλό και αποτελείται από το κάτω ημισφαιρικό και κοσμημένο σώμα και τον ακόσμητο κοίλο λαιμό με το χείλος. Το κέντρο της ημισφαιρικής επιφάνειας ορίζεται εξωτερικά από τον διπλό τυπικό ρόδακα, ενώ εσωτερικά, στον πυθμένα το ίδιο σημείο κατέχει ένα μετάλλιο με ανάγλυφη παράσταση ενός κεφαλιού Διονύσου (Εικ. 3). Στον ώμο, στην ένωση δηλαδή της κοιλιάς και του λαιμού ξετυλίγεται μια ταινία με λέσβιο κυμάτιο και στη συνέχεια μια στενότερη με τον πλοχμό ένας συνδυασμός τυπικός όχι μόνο για τα ασημένια αυτά καλυκωτά αγγεία, αλλά και για πολλά άλλα έργα μικροτεχνίας κυρίως της εποχής αυτής⁵. Το χρυσό στις λεπτομέρειες του κοσμήματος, όπως στον μικρό εσωτερικό ρόδακα του κεντρικού, στην ένωση του λαιμού με την κοιλιά, στον πλοχμό και το ανάγλυφο κεφάλι του μεταλλίου στον πυθμένα δίνει στο πολύτιμο σκεύος μια ξεχωριστή χρωματικότητα και πολυτέλεια, που υπογραμμίζουν τα ανάγλυφα κοσμήματα. Δεν είναι λίγα τα παραδείγματα στη μικροτεχνία της χρήσης μετάλλων σε συνδυασμό για την απόδοση μιας ιδιαίτερης πολυτέλειας⁶.

Ο Μ. Pfrommer, ο οποίος έχει ταξινομήσει και μελετήσει την εξέλιξη και τους τύπους των μικρών αυτών αγγείων αναγνωρίζει στους κάλυκες με το κοντόχοντρο σώμα, όπως αυτό της Βεργίνας, έναν τύπο, ο οποίος καλύπτει χρονικά το β' μισό του 4ου αιώνα π.Χ. με μετάλλινα κυρίως παραδείγματα⁷. Όμως ο ίδιος αυτός τύπος επιβιώνει στον 3ο αιώνα με πήλινους ανάλογους κάλυκες και σε μια ευρύτερη μάλιστα περιοχή του βορειοελλαδικού χώρου⁸.

4. M. Pfrommer, Studien zu Alexandrinischer und grossgriechischer Toreutik frühhellenistischer Zeit (1987), 42 κ.ε. (με την παλιότερη βιβλιογραφία). Γ. Τουράτσογλου, Αρχαία Μακεδονία. Δ' Συμπόσιο (1986) 640-641 (για τα πήλινα). Επίσης B. A. Sparkes - L. Talcott, Athenian Agora XII, 121 κ.ε.

5. Ο συνδυασμός αυτός επαναλαμβάνεται και σε πολλά άλλα είδη σύγχρονης μικροτεχνίας. Πρβλ. παραδείγματα από υποσ. 3. Ακόμη ενδεικτικά ο κρατήρας του Δερβενίου. Ε. Γιούρη, Ο κρατήρας του Δερβενίου (1978), 53. Επίσης βλ. ανάλογους συνδυασμούς στην Αρχιτεκτονική και πλαστική von Graeve, Der Alexander-Sarkophag (1968).

6. Ανδρόνικος, ό.π., 162. Ν. Σταμπολίδης, AAA XV, 1982, 150. Οι συνδυασμοί μετάλλων και γενικά η χρήση διαφόρων υλικών στη μικροτεχνία-κοσμηματοποιία είναι πολύ διαδεδομένοι στο τέλος της κλασικής περιόδου, εγκαινιάζοντας τον ανάλογο ελληνιστικό κανόνα για χρωματικότητα. Πρβλ. τον χάλκινο λυχνούχο με επάργυρη διακόσμηση από τον μακεδονικό τάφο II της Μεγάλης Τούμπας στη Βεργίνα, Ανδρόνικος, ό.π., 160 εικ. 130-131. Για τα ελληνιστικά B. Deppert-Lippitz, Griechischer Goldschmuck (1985), 245.

7. Pfrommer, ό.π., 56 κ.ε.

8. Pfrommer, ό.π., 61 κ.ε. D. E. Strong, Greek and Roman Gold and Silver plate (1966), 99 κ.ε.

Κύριο γνώρισμα του κάλυκα, εκτός από το τυπικό σχήμα και το συνδυασμό του χρυσού και του ασημιού στη διακόσμηση, είναι το ανάγλυφο ραβδωτό κόσμημα της κοιλιάς που επαναλαμβάνεται σχεδόν σ' όλα τα γνωστά παραδείγματα. Ακριβώς όμως για τον λόγο αυτό το μικρό αγγείο της Βεργίνας αποκτά ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αφού με το φοιιδωτό-φυλλωτό κόσμημα της κοιλιάς του βγαίνει έξω από τον κανόνα αυτό: Στη θέση των ραβδώσεων υπάρχουν έξι σειρές μικρών φύλλων, φοιιδωτά διατεταγμένων, και τα οποία ξεκινούν από την ταινία του πλοχμού ως τον κεντρικό ρόδακα, μια διάταξη αξιοπρόσεκτη και πρωτόφαντη για ανάλογες φυτικές-διακοσμητικές συνθέσεις: συνήθως στα ανάλογα φυτικά κοσμήματα τα φύλλα έχουν φορά από το κέντρο προς την περιφέρεια, όπως μπορεί να δει κανείς λ.χ. στους νεότερους ελληνιστικούς ανάγλυφους σκύφους⁹. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς, ότι πρόκειται για μια λανθασμένη ή αρνητική αντιγραφή ενός σχετικού προτύπου, όπου όμως αυτό το πρότυπο είναι άγνωστο και δύσκολα υποθέτει κανείς τη μορφή του. Τα φύλλα έχουν ωσειδές σχήμα και στη θέση της κεντρικής νευρώσης δύο συγκλίνουσες γραμμές, ενώ άλλες μικρές λοξές αποδίδουν τις μικρές νευρώσεις, ένα σχήμα που συναντάται στην μεταλλοτεχνία για την απόδοση φτερών και φύλλων¹⁰. Όλα αυτά τα χαρακτηριστικά κάνουν το μικρό αγγείο από τη Βεργίνα χρήσιμο για την ιστορία του κοσμήματος. Δυο ακόμη παραδείγματα με ανάλογο φοιιδωτό-φυλλωτό κόσμημα αναφέρει ο M. Pfrommer, ένα από τη Βουλγαρία (Zlokuzene - β' μισό του 4ου αιώνα π.Χ.) και ένα με άγνωστη προέλευση (Εμπόριο, Λονδίνο - γ' τέταρτο του 4ου αιώνα π.Χ.) χωρίς όμως να είναι περισσότερες λεπτομέρειες γνωστές¹¹. Ένα ακόμη παράδειγμα, επίσης από τη Βουλγαρία, ο κάλυκας από το Βρανζενο στο γ' τέταρτο του 4ου αιώνα φαίνεται συγγενικό: η διακόσμηση είναι απλουστευμένη αφού λείπουν το κυμάτιο και ο πλοχμός, ενώ στην κοιλιά απλώνεται το σύστημα με μικρά τριγωνικά φύλλα, φοιιδωτά διατεταγμένα χωρίς νευρώσεις και με φορά κανονική, από το κάτω κέντρο προς το λαιμό¹².

Είναι φανερό ότι το μόνο αντίστοιχο σχήμα όμοιας φυτικής διακόσμησης βρίσκεται στο τέλος του 3ου αιώνα π.Χ., όπως προαναφέρθηκε, στην κατηγορία των ελληνιστικών ανάγλυφων σκύφων ('μεγαρικών')¹³. Μια

9. S. Rotroff, Athenian Agora XXII (1982), 16 κ.ε. (imbricate). Ο κανόνας και σε όλες τις ανάλογες συνθέσεις, όσο τουλάχιστον γνωρίζω. Πρβλ. Σ. Δρούγου, Εγνατία Ι, 1989, 71 κ.ε. (μαρμάρινο τραπέζι). D. Salzmann, Untersuchungen zu den antiken Kieselmosaiken (1982), πίν. 20 (Συκώνα), 31 (Βεργίνα).

10. Πρβλ. Pfrommer, ό.π., KTK I, πίν. I (ρυτό, Κάιρο JE 38093 (3ος αιώνας π.Χ.)).

11. Pfrommer, ό.π., 60, 238 (KaBM 34 και KaBM 35).

12. Gold der Thraker, ό.π., 160 αρ. 312 (= Pfrommer, ό.π., KaBM 33).

13. Rotroff, ό.π., 16 κ.ε.

πλούσια σε ποικιλία κοσμημάτων ομάδα ανάγλυφων σκύφων από τον αττικό Κεραμεικό πρωταρχικά έχουν την κυρτή τους επιφάνεια σκεπασμένη με μικρά τριγωνικά φύλλα σε φοιιδωτή διάταξη, όπου βέβαια και πάλι είναι αντίστροφη από αυτή του κάλυκα της Βεργίνας. Σχετικά ωστόσο όμοια είναι η διάπλαση των φύλλων ανάμεσα στα δυο χρονικά απομακρυσμένα αγγεία με την κεντρική νεύρωση και τις μικρές για τις διακλαδώσεις. Το ερώτημα που δημιουργεί η ομοιότητα, αλλά και η ανομοιότητα συγχρόνως του κοσμήματος, και η χρονική απόσταση ανάμεσα στους κάλυκες του 4ου αιώνα και τους ανάγλυφους σκύφους είναι ενδιαφέρον και χρήσιμο ακριβώς για τη διαδικασία στη διαμόρφωση διακοσμητικού θεματολογίου της ελληνιστικής κεραμικής. Ο Μ. Pfrommer υποστηρίζει με βάση κυρίως τα πήλινα παραδείγματα, ότι το σχήμα του κάλυκα, είτε μακεδονικού τύπου, είτε ασιατικού με τον πλούσιο φυτικό κόσμο, συνεχίστηκε να παράγεται και σε μέταλλο ακόμη και στον 3ο αιώνα¹⁴. Μολονότι ο 3ος αιώνας έχει να επιδείξει πολύ μικρό χρονολογημένο υλικό η άποψη αυτή είναι δυνατή, όπως δείχνουν τα ολιγάριθμα δεδομένα. Ωστόσο παραμένει η δυσκολία στην ερμηνεία και το ερώτημα για τους όρους και τους λόγους της αποδοχής και της μεταφοράς των θεμάτων από το ένα σχήμα, ή είδος στα νεότερα. Ο τρόπος απόδοσης του κοσμήματος στα μετάλλινα αγγεία, και η προσαρμογή στα νεότερα πήλινα σκεύη¹⁵ δεν δείχνουν μόνο τις διαφορετικές τεχνικές, αλλά επιπλέον και την εξέλιξη στην αντίληψή τους. Το φοιιδωτό-φυλλωτό κόσμημα είναι γνωστό στην αττική τέχνη από άλλα ανάγλυφα έργα, όπως οι μαρμαρίνες ανάγλυφες επιτύμβιες λουτροφόροι¹⁶. Αντίθετα, όσο μας είναι γνωστό, δεν εμφανίζεται ούτε στα αττικά πολυτελή πήλινα μελαμβαφή, ούτε στα αντίστοιχα μετάλλινα. Το πρώτο γνωστό παράδειγμα είναι προφανώς το καλυκωτό αγγείο της Βεργίνας, που οπωσδήποτε δεν είναι αττικό, αλλά ένα εγχώριο προϊόν όπως και τα άλλα δύο, που αναφέρει ο Μ. Pfrommer¹⁷. Η σχέση των δύο περιοχών, της Μακεδονίας και του αθηναϊκού κέντρου, είναι ιστορικά βεβαιωμένα, όμως είναι πολύ λίγο γνωστοί οι κανόνες και οι όροι των σχέσεων αυτών. Ο επόμενος σταθμός για το κόσμημα είναι ακριβώς η

14. Pfrommer, ό.π., 61 κ.ε.

15. S. Rotroff, *Hesperia* 51, 1982, 329 κ.ε. (Silver, Class and Clay). B. Barr-Sharrar, *The hellenistic and early Imperial decorative Bust* (1987) 53 κ.ε. J. Schäfer, *Hellenistische Keramik aus Pergamon* (1968), 67 υποσ. Ακόμη J. N. Salomonson, *BABesch* 57, 1982, 164 κ.ε. (Κεραμείς και τορευτές στα ελληνιστικά χρόνια). M. Candela, *BABesch* 60, 1985, 24 κ.ε. (θέματα τορευτικής).

16. Πρβλ. G. Kokula, *Marmor lutropholen* (1974), 162 κ.ε., πίν. 2, (L 35), πίν. 5, (O 34). U. Wedder, *Untersuchungen zur plastischen Ausstattung attischer Grabanlagen des 4. Jh.v.Chr.* (1985), 62 κ.ε. (ιδίως σ. 338 πίν. 36).

17. Βλ. άνω.

πλούσια και πολύ διαδεδομένη ομάδα των ανάγλυφων σκύφων (από το τέλος του 3ου αιώνα π.Χ.). Είναι δύσκολο να δεχτεί κανείς μια απευθείας σχέση των ελληνιστικών σκύφων με τα παλιότερα αυτά πολύτιμα μικρά μνημεία. Είναι πιθανότερο να αντλούν οι ελληνιστικοί κεραμείς από ένα «διεθνές» πλέον ελληνιστικό θεματολόγιο που διαμορφώνεται οριστικά στον 3ο αιώνα π.Χ. Ο αιώνας αυτός κληρονόμησε πολλά καλλιτεχνικά αγαθά της Αθήνας, αλλά συγχρόνως είναι και η εποχή που αξιοποίησε τις συμβολές και άλλων περιοχών με αποτέλεσμα να αποδίδει ο αιώνας αυτός την πρώτη περίοδο μιας «κοινής» ή «διεθνούς» ελληνιστικής έκφρασης¹⁸. Η ελληνιστική κεραμική αποτελεί το καλύτερο παράδειγμα των παρατηρήσεων αυτών: μόνο στον 3ο αιώνα με όλον τον κληρονομημένο πλούτο σχημάτων, κοσμημάτων και τεχνικής του 4ου αιώνα αποδίδει έναν νέο ιδιαίτερο χαρακτήρα, που γίνεται κτήμα ολόκληρου του ελληνιστικού κόσμου¹⁹. Οι τεχνίτες έχουν πλέον να αντλούν από τη νέα αυτή πηγή και να προσαρμόζουν τα θέματα στην αντίληψη ο καθένας του κέντρου όπου δημιουργεί.

Στο κέντρο του πυθμένα υπάρχει ένα μετάλλιο με ανάγλυφη παράσταση ενός κεφαλιού Διονύσου, όπως φανερώνουν τα μακριά μαλλιά πίσω στον αυχένα και ακόμη περισσότερο το χρυσό στεφάνι από φύλλα και καρπούς κισσού στην κορυφή του κεφαλιού²⁰. Η διχρωμία του υλικού εξαίρει τη μορφή και υπογραμμίζει τον τύπο, που αποδίδουν τα έντονα χαρακτηριστικά του προσώπου και η έντονη στροφή του κεφαλιού. Το ανάγλυφο μετάλλιο παρά το μικρό μέγεθος και τις μικρές φθορές ανήκει στα χαρακτηριστικά παραδείγματα της μικροπλαστικής, που έδωσε το β' μισό του 4ου αιώνα και τα ελληνιστικά χρόνια με τη μεταλλοτεχνία και κοσμηματοποιία²¹. Μικρά ανάγλυφα κεφάλια κοσμούν αγγεία ή άλλα σκεύη και παριστάνουν θεούς, κατά κανόνα, Διόνυσο, σάτυρους, Αφροδίτη²², όπως

18. Το θέμα είναι τεράστιο και θεμελιώδες για την ελληνιστική κεραμική και ενδιαφέρουν οι επιμέρους παρατηρήσεις ιδιαίτερα στον 3ο αιώνα π.Χ. Πρβλ. ενδεικτικά Ανακοίνωση *A. Furtwängler* (Κατηγορία Δυτ. Κλιτύος) στην Β' Συνάντηση για την Ελληνιστική Κεραμική (Ρόδος 1988 - τυπώνεται). Γενικά *H. Thompson*, *Hesperia* 3, 1934, 446, 457 κ.ε. («ανάγλυφοι σκύφοι»), *Schäfer*, ό.π., 9.

19. Γενικά *M. Rostovtzeff*, *The Social and Economic History of the Hellenistic World I-III* (1972), 75 κ.ε., 91 κ.ε., 190 κ.ε.

20. Βλ. άνω υποσ. 6.

21. Τα παραδείγματα είναι πολυάριθμα και κατά περίπτωση έχει συζητηθεί κάθε φορά το θέμα: Πρβλ. από τα προσωπεία του κρατήρα του Δερβενίου, *Γιούρη*, ό.π., πίν. 55-58, αλλά κυρίως τα μετάλλια αγγείων όπως αυτά των καλυκόσχημων αγγείων, βλ. υποσ. 3. Γενικά με την παλιότερη βιβλιογραφία αλλά με νεότερα παραδείγματα *B. Barr-Sharrar*, *The hellenistic and early Imperial decorative Bust* (1987) *passim* (ιδιαίτερα τα μετάλλια των κοσμημάτων και των πήλινων φιαλών) 121 κ.ε., 132 κ.ε., πίν. 64-67 H1-8 TC27-45.

22. Πρβλ. *Barr-Sharrar*, ό.π. Για τον Διόνυσο πρβλ. *J. Manfrini-Aragona*, *Bacchus dans*

αναγνωρίζονται συνήθως από τα εξωτερικά τυπικά γνωρίσματά τους. Ωστόσο τα κεφάλια αυτά όλο και πιο πολύ χαρακτηρίζονται από τα ιδιαίτερα στοιχεία, τα οποία, και αν ακόμη δεν ανταποκρίνονται στην τυπική έννοια του πορτραίτου²³, ωστόσο αποδίδουν ιδιαίτερους ανθρώπινους τύπους με ένα μάλιστα ίσως ορισμένο περιεχόμενο, όπως φανερώσουν ο σάτυρος και η μαινάδα λ.χ. στους ασημένιους κάλυκες από την Τούμπα του Παπά στη Σεβαστή Πιερίας, ή ακόμη καλύτερα ο σάτυρος από τον μακεδονικό τάφο II της Μεγάλης Τούμπας²⁴ της Βεργίνας. Φαίνεται όμως κιόλας από τον όψιμο 4ο αιώνα τα χαρακτηριστικά των μορφών αποδίδουν εμφαντικότερα φυσιογνωμικές ιδιαιτερότητες, οι οποίες επιτρέπουν την αναφορά στην έννοια του πορτραίτου, ένα φαινόμενο που ανιχνεύεται πολύ καλά πια στα ελληνιστικά χρόνια και μάλιστα στην κεραμική με τα μικρά πορτραίτα στον πυθμένα των άωτων σκύφων²⁵. Αυτή την τάση μόλις και αναγνωρίζει κανείς και στο κεφάλι του Διονύσου στο μικρό ασημένιο αγγείο από τη Βεργίνα, χωρίς βέβαια να είναι δυνατόν να αναγνωρίζει κανείς στο κεφάλι του Θεού τα χαρακτηριστικά ενός συγκεκριμένου ιστορικού προσώπου.

Ο μικρός ασημένιος κάλυκας της πυράς 1980 στη Μεγάλη Τούμπα της Βεργίνας αποδεικνύεται ως ένα χρήσιμο παράδειγμα της μεταλλοτεχνίας του όψιμου 4ου αιώνα, αφού στα χαρακτηριστικά του έχει στοιχεία που θα εξελιχθούν σε τυπικά γνωρίσματα της ελληνιστικής μικροτεχνίας και ιδιαίτερα της κεραμικής. Θα ήταν ευχής έργο να μπορούσε κανείς με ανάλογα ευρήματα του 3ου αιώνα π.Χ. να ανιχνεύσει και τις ιδιαίτερες διαδικασίες και τεχνικές με τις οποίες έγινε αυτή η μεταφορά και μεταλλαγή των θεμάτων. Το ιστορικό πλαίσιο είναι ευκολότερο να περιγραφεί, αφού κιόλας από το τέλος του 4ου αιώνα οι πολιτικές και κυρίως οι οικονομικές συνθήκες στον πολυκύμαντο ελληνιστικό κόσμο ευνοούν και τρέφουν όλες αυτές τις αλλαγές στην τέχνη και τις τεχνικές. Πολλά αγαθά οικονομικά και πολιτισμικά, γίνονται γρήγορα κτήμα πολλών ανθρώπων και μεταφέρονται μακριά από το κέντρο παραγωγής τους. Και όχι μόνο αυτό, αλλά και πολλές

les Bronzes hellenistiques et romaines (1987) 56 κ.ε., εικ. 17. Ακόμη *S. Karasu*, *Wandlungen*, *Festschrift Homann-Wedeking* (1975), 205 κ.ε.

23. Για την πρώτη αυτή έκφραση των ιδιαίτερων γνωρισμάτων μιας μορφής γενικά *E. Voutiras*, *Studien zu Interpretation und Stil griechischer Porträts des 5. und frühen 4. Jh.* (1980), 19 κ.ε., (27 κ.ε.). Ακόμη με επιμέρους θέματα *H. Kyrieleis*, *Bildnisse der Ptolemäer* (1975), 7 κ.ε. *N. Himmelmann-Windschütz*, *Drei Hellenistische Bronzen in Bonn* (1975), 6 κ.ε.

24. Βλ. άνω υποσ. 3.

25. Βλ. άνω υποσ. 21 και 22. Ακόμη *Α. Μαραγκού*, Μουσείο Μπενάκη, Συλλογή Ν. Π. Γουλανδρή (1978) αρ. 200-201 (Δημοσθένης-Φίλιππος Ε'). Για το τελευταίο (αρ. 201) πρβλ. διαφορετική ερμηνεία για το αρ. 201 Φίλιππος, Βασιλεύς των Μακεδόνων (1980), 179 εικ. 93 (Φίλιππος Β').

ιδέες θρησκευτικές ή πολιτικές ή μεγάλες καλλιτεχνικές δημιουργίες μεταφέρονται σε μικρά «βιοτεχνικά» ή καθημερινής χρήσης αντικείμενα²⁶. Αυτές όμως οι μεταφορές και οι αλλαγές γίνονται μαζί με άλλα γεγονότα ακριβώς οι αιτίες της μεγάλης κινητικότητας της τέχνης και των μορφολογικών αγαθών των ελληνιστικών αιώνων.

ZUSAMMENFASSUNG

Es handelt sich um einen silbernen Kelchbecher, der in einem Brand-Grab innerhalb des grossen Tumulus in Vergina 1980 gefunden wurde. Nach den anderen Beigaben (Tonvasen unter derer eine rotfigurige Pelike) wird der Grab in den letzten Dezennien des 4. Jh. v. Chr. datiert.

Der Kelchbecher gehört dem Makedonischen Typus nach M. Pfrommer. Er ist mit einem seltenen in dieser Zeit Reliefmuster verziert, also mit kleinen Blättern in Schuppen geordneten Reihen, die sich zum Zentrum des Bodens mit dem Doppeltrosetten richten. Das Ornament wird bis auf zwei noch Exemplaren zum erstmal für die Kelchbechern erkannt. Nur später, am Ende des 3. Jh.v.Chr., wird es zum Merkmal einer Gruppe der hellenistischen Relief becher («megarische» Becher). Im Boden des Bechers wurde ein Medallion mit dem Dionysos Kopf eingesetzt. Wie auch die Reliefmuster, so ähnlich hat der Kopf des Gottes Gold am Haar und dem Efeukranz.

Die Reliefverzierung und das Medallion werden Anlass für kleine Bemerkungen an dem Anfang der Hellenistischen Keramik, und zwar zum Prozeß der Übertragung der verschiedenen Motiven von einer Gattung zu anderem und vom Bereich zum Bereich.

26. Γενικά *Rostvitzeff*, ό.π., I 98 κ.ε., II 994 κ.ε. Ed. *Will*, *Histoire politique du monde hellenistique I-II* (1966-67), 148-178. Για τον 4ο αιώνα βλ. *S. Isager - M. H. Hansen*, *Aspects of Athenian Society in the 4th Century B.C.* (1975), 214 κ.ε.

Εικ. 1. Βεργίνα. Πυρά-ταφή 1980. Ασημένιος κάλυκας. Εικ. 2. Βεργίνα. Πυρά-ταφή 1980. Ασημένιος κάλυκας. Εικ. 3. Το μέταλλο από το εσωτερικό του ασημένιου κάλυκα της πυράς-ταφής 1980.

ΝΙΚΟΣ ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ

Ο ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΑΡΑΔΗΜΗΣ - ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΟΡΙΣΜΟΥ

Ο όρος «πολιτισμός» (culture) έχει καθιερωθεί στην προϊστορική αρχαιολογία και αποτελεί σχεδόν κοινό τόπο στη διεθνή βιβλιογραφία. Τα μεθοδολογικά και θεωρητικά προβλήματα που δημιουργεί η χρήση του συχνά αποτελούν αντικείμενο συζήτησης και προβληματισμού. Οι τελευταίες προϊστορικές έρευνες στην περιοχή της Θράκης υπήρξαν η αφορμή για την επανατοποθέτηση των προβλημάτων τα οποία θίγει η χρήση του όρου «πολιτισμός» στα πλαίσια της αρχαιολογικής ερμηνείας. Ο «πολιτισμός της Παραδημής» με τους σχετικά σαφείς τυπολογικούς, χρονολογικούς και γεωγραφικούς προσδιορισμούς αποτελεί ίσως μοναδική ευκαιρία για μια τέτοια προσπάθεια.

Εισαγωγή

Η χρήση του όρου «πολιτισμός» (culture) στην αρχαιολογία χρονολογείται από την εποχή που άρχισαν οι πρώτες προσπάθειες σύνθεσης των αρχαιολογικών δεδομένων και αποδέσμευσης της προβληματικής από την απλή περιγραφική και τυπολογική διαδικασία (Childe 1929). Ο ορισμός του «πολιτισμού» με την έννοια του αρχαιολογικού πολιτισμού (archaeological culture) ή της πολιτιστικής περιοχής (culture area) ήταν:

ένα σύνολο αρχαιολογικών τύπων που εμφανίζονται επαναλαμβανόμενοι συνέχεια και οι οποίοι συνδέονται μεταξύ τους με άλλα όμοια στοιχεία π.χ. κατασκευές, ταφές κλπ. (η έμφαση δική μου).

Η περιγραφή αυτή του όρου «πολιτισμός» παρ' όλο ότι κατά καιρούς αμφισβητήθηκε έντονα για υποκειμενισμό, για το γεγονός δηλαδή ότι η παρουσία ομοιοτήτων και διαφορών στο αρχαιολογικό υλικό εξαρτάται από την έκταση και ένταση της έρευνας σε μια περιοχή (Renfrew 1978), η χρησιμότητά της σαν μεθοδολογικό μέσο ανάλυσης παρέμεινε ισχυρή (Renfrew 1972, 1978a). Το πρόβλημα τελικά φαίνεται ότι δημιουργείται από τη στιγμή που η σύνθεση μέσα από μια συγκεκριμένη ερμηνευτική διαδικασία φτάνει στο σημείο να υπερβεί τα όρια της αντικειμενικής περιγραφής

(κατάταξη) και να περάσει στην κατασκευή υποθετικών ενοτήτων με σαφή χωροοργανωτικά και πολιτιστικά χαρακτηριστικά («πολιτισμός» - *cultures*).

Τι είναι όμως ο «αρχαιολογικός τύπος» που ουσιαστικά ορίζει την κλασική αυτή έννοια του «πολιτισμού»; Είναι αυτονόητο ότι η ποικιλία των «τύπων» αυτών οι οποίοι μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενα σύγκρισης είτε μέσα στον ίδιο πολιτισμό είτε ανάμεσα σε πολλούς είναι μεγάλη. Μπορεί να είναι ένα συγκεκριμένο κεραμικό χαρακτηριστικό (σχήμα, διακοσμητικό μοτίβο), μια οικοδομική πρακτική ή ακόμα στοιχεία λιθοτεχνίας.

Ωστόσο για να υπάρχει ισχυρή αποδεικτική αξία θα πρέπει η σύγκριση των πολιτιστικών αυτών στοιχείων (*culture traits*) να γίνεται κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις. Η πιο σημαντική απ' αυτές είναι η προϋπόθεση ότι η σύγκριση θα πρέπει να γίνεται πάντα ανάμεσα σε αντικείμενα τα οποία λειτουργούν στο ίδιο επίπεδο κοινωνικής, οικονομικής και τεχνολογικής εξέλιξης. Γιατί μόνο έτσι αποφεύγεται η σύγκριση αντικειμένων τα οποία ενώ είναι τυπολογικά διαφορετικά δεν υποδηλώνουν απαραίτητα μια διαφορετική παράδοση ή ένα διαφορετικό «πολιτισμό» αλλά απλά μορφοποιούν μια νέα κοινωνικοοικονομική και τεχνολογική πραγματικότητα της ίδιας παράδοσης. Όλα αυτά βέβαια με δεδομένο το γεγονός ότι η τεχνολογική εξέλιξη εντάσσεται και λειτουργεί στα πλαίσια της κοινωνικής και οικονομικής εξέλιξης της κοινότητας όπως ακριβώς πρότεινε και ο Childe από τα πρώτα συνθετικά έργα του (1929) και στη συνέχεια υποστήριξε ο White για τη λειτουργία της τεχνολογίας μέσα στο κοινωνικό πλαίσιο (1959, 27).

Το ζήτημα είναι βέβαια πώς κατανοεί κανείς τα πολιτιστικά αυτά μεγέθη της προϊστορικής κοινωνίας και πώς τα αποδεικνύει αρχαιολογικά. Όσον αφορά λόγου χάρη τη σχέση ανάμεσα στη διαδικασία της τεχνολογικής εξέλιξης και ορισμένα ανασκαφικά ευρήματα, και ειδικά κεραμικά αντικείμενα τα οποία θα μας απασχολήσουν στη συνέχεια, οι απόψεις είναι αντικρουόμενες. Πολλοί πιστεύουν ότι η εργαστηριακή ανάλυση (χημική, πειράματα κεραμικής καύσης, μικροσκοπική λεπτών τομών) εμφανών τεχνικών χαρακτηριστικών τους (πηλός, σχήμα, διακόσμηση) μπορεί να δώσει πολλές πληροφορίες για την εξέλιξη της τεχνολογίας (Ehrich 1965). Άλλοι πιστεύουν ότι τα χαρακτηριστικά των «αρχαιολογικών τύπων» δεν καθορίζονται αποκλειστικά από κριτήρια τεχνολογικά αλλά γενικότερα πολιτιστικά.

Ερωτήματα όπως τι είναι στυλ στην κεραμική, πότε και γιατί αλλάζει το σχήμα των αγγείων ή γιατί αλλάζει η διακόσμηση —και ως προς την τεχνική και ως προς τα διακοσμητικά σχέδια— φαίνεται ότι δεν μπορούν ν' απαντηθούν αποκλειστικά μέσα από μια καθαρά αρχαιολογική διαδικα-

σία είτε αυτή αφορά το επίπεδο της ανάλυσης είτε της σύνθεσης (Matson 1965, van der Leeuw-Pritchard 1984). Πιστεύω ότι η συγκριτική θεώρηση τέτοιων ζητημάτων μέσα από πλατειές ανθρωπολογικές προσεγγίσεις (εθνολογία, εθνογραφία) μπορεί να οδηγήσει σε δημιουργικές υποθέσεις σχετικά με την ερμηνεία τους (Foster 1965, 43).

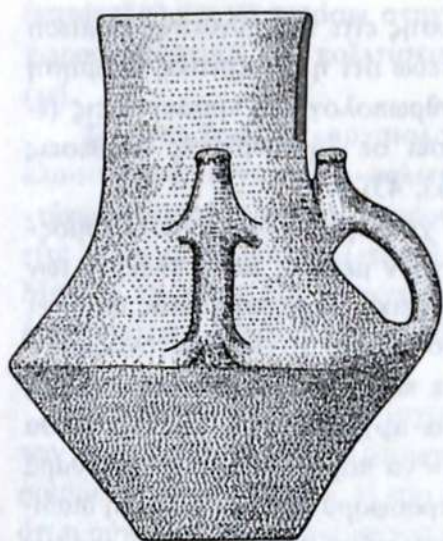
Τα ζητήματα που σχετίζονται με τη χρήση του όρου «πολιτισμός» είναι πολλά. Εδώ έγινε προσπάθεια να θιγούν μερικές μόνο πλευρές των προβλημάτων που σχετίζονται με την κεραμεική παραγωγή όπως θα γίνει κατανοητό και στη συνέχεια. Είναι ωστόσο ανησυχητικό το γεγονός ότι ο θεωρητικός προβληματισμός που εκτέθηκε περιληπτικά παραπάνω ελάχιστα φαίνεται ν' απασχολεί την τρέχουσα αρχαιολογική πρακτική. Θα μπορούσε η χρήση του όρου «πολιτισμός» να παρέμενε σαν ένας καθαρά μεθοδολογικός προσδιορισμός με θετική προσφορά στην αναλυτική διαδικασία (Bakalakis-Sakellariou 1981) αφήνοντας χώρο παράλληλα και για ένα γόνιμο ανθρωπολογικό προβληματισμό. Δυστυχώς ο τελευταίος θεωρείται από πολλούς μια αόριστη περιπτωσιολογία χωρίς αρχαιολογικό αντίκρυσμα και ερμηνευτική δυνατότητα.

Ωστόσο το πρόβλημα του «αρχαιολογικού πολιτισμού» είναι υπαρκτό. Θά 'λεγε κανείς ότι σ' ένα πρώτο επίπεδο είναι πρόβλημα ορισμού κριτηρίων και κατά δεύτερο λόγο ζήτημα οριοθέτησης του χαρακτήρα και της συμπεριφοράς των κριτηρίων αυτών (κοινωνία, οικονομία, τεχνολογία) —«τεχνολογικών» σύμφωνα με τους Άγγλους ή «υλικών-πολιτιστικών» κατά τους Αμερικανούς— μέσα στα πλαίσια της πολιτιστικής ομάδας π.χ. οικονομία της κεραμικής (van der Leeuw 1977, 70).

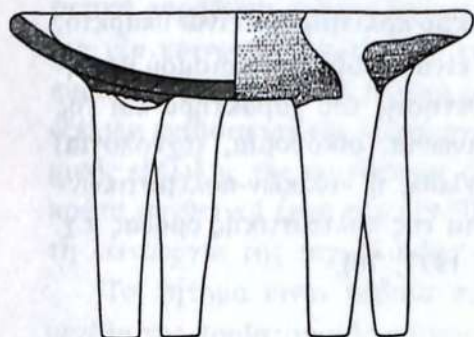
Πολιτισμός της Παραδημής

Οι παλιές ανασκαφές του Karanovo και Veselinovo στη Βουλγαρία όπως και της Παραδημής στην πεδιάδα της Ροδόπης αποκάλυψαν πριν αρκετά χρόνια μια σειρά από ενδιαφέροντα στοιχεία για την ακολουθία της προϊστορίας στο χώρο της νοτιοανατολικής Βαλκανικής (Mikon 1959, 88, Bakalakis-Sakellariou 1981). Η πρόσφατη δημοσίευση της θέσης των Σιταγρών (Renfrew-Gimbutas-Elster 1986) και οι συνεχιζόμενες έρευνες στο Karanovo (Hiller-Georgiev 1984, 85, 86, 87, 88) δίνουν ιδιαίτερη έμφαση σε στρωματογραφικά ζητήματα και θέματα κεραμικής κατανομής (Sherratt 1986a, 429).

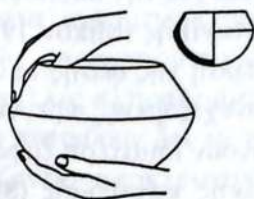
Ένα από τα βαθύτερα στρώματα του Karanovo είναι αυτό που ονομάζεται Karanovo III με πολύ χαρακτηριστικά πολιτιστικά στοιχεία σύμφωνα με τον ανασκαφέα (Mikon 1959, 90) ιδιαίτερα στο χώρο της κεραμικής. Η άποψη που έχει διατυπωθεί είναι ότι πρόκειται για μια ξεχωριστή πολιτι-

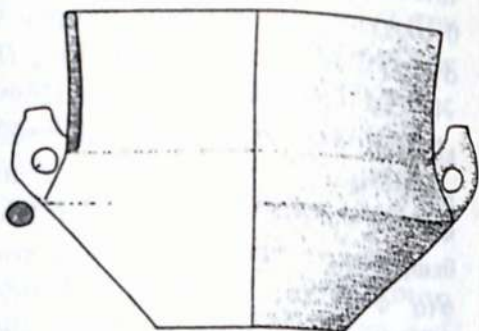
α. (Bakalakis 1981, XXI,4)

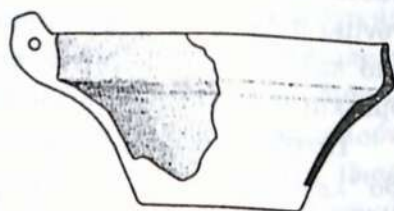
δ. (Bakalakis 1981, XXII,3)

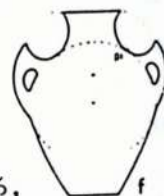
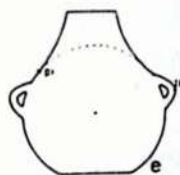
ε. (Hodges 1965, 115, fig.1,4)

β. (Bakalakis 1981, XXV)

γ. (Bakalakis 1981, XXV,3)

ζ. (Balfet 1984, 176, fig.g)

στική παράδοση, η οποία δεν έχει καμιά σχέση με τα στοιχεία της προηγούμενης στρωματογραφικής φάσης. Πρόκειται κυρίως για συγκεκριμένα σχήματα αγγείων και λαβών που συναντώνται για πρώτη φορά στην κεραμεική παράδοση της περιοχής (Σχ. 1, α-δ).

Τα ίδια κεραμικά χαρακτηριστικά έχουν μια εντυπωσιακή κατανομή στο χώρο της ευρύτερης Θράκης (νότια Βουλγαρία, ανατολική Μακεδονία, δυτική Θράκη). Στον οικισμό της Παραδημής ωστόσο φαίνεται ότι τα στοιχεία αυτά είναι ιδιαίτερα έντονα και καλύπτουν τις κυριότερες στρωματογραφικές φάσεις. Πρόσφατες ανασκαφές στην περιοχή της νοτιοανατολικής Ροδόπης (Προσκυνητές, Μάκρη) έφεραν στο φως παρόμοιο υλικό το οποίο και σ' αυτές τις περιπτώσεις διακρίνεται για την εμμονή του στα ίδια κεραμικά χαρακτηριστικά (σχήματα, λαβές, διακόσμηση) γεγονός που είχε εντοπίσει και ο Μπακαλάκης από τις πρώτες του έρευνες (Bakalakis-Sakellariou 1981, Σχ. 16). Το καινούργιο στοιχείο που προστέθηκε στις γνώσεις μας είναι η διαπίστωση ότι οι οικισμοί αυτοί έχουν μία και μοναδική φάση εγκατάστασης. Δεν υπάρχουν ενδείξεις για παλαιότερη κατοίκηση γεγονός που συνδέεται αναπόφευκτα με το άλυτο πρόβλημα της απουσίας των πρώτων φάσεων της νεολιθικής στην αιγαιακή Θράκη αλλά και την ανατολική Μακεδονία.

Θα μπορούσε κανείς να προχωρήσει στην ανάλυση της στρωματογραφικής κατανομής των κεραμικών αυτών χαρακτηριστικών σε κάθε θέση και να κάνει συγκριτικές παρατηρήσεις για την εμφάνιση και τη σχετική χρονολόγησή τους. Τέτοιες μελέτες έχουν γίνει με θετικά αποτελέσματα και δεν θα μας απασχολήσουν σ' αυτή τη μελέτη (Γραμμένος 1984, Fotiadis 1985). Ούτε θ' ασχοληθούμε με άλλα γενικότερα κεραμικά χαρακτηριστικά όπως η διακόσμηση με γραφίτη τα οποία έχουν μεγάλη διάδοση στο χώρο της νότιας Βαλκανικής και δεν συνδέονται αποκλειστικά με τις εξελίξεις στη Θράκη.

Κύριο αντικείμενο αυτής της μελέτης είναι η προσπάθεια να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα της παρουσίας και ερμηνείας των χαρακτηριστικών κεραμικών στοιχείων του λεγόμενου «πολιτισμού της Παραδημής» μέσα από μία ανθρωπολογική προσέγγιση.

Ερμηνευτικές προτάσεις για την παρουσία των παραπάνω κεραμικών χαρακτηριστικών στο χώρο της Βουλγαρίας και της αιγαιακής Θράκης στη διάρκεια της 5ης χιλιετίας έχουν διατυπωθεί πολλές. Η κατανομή συγκεκριμένων κεραμικών στοιχείων πάντα οδηγεί σε ερμηνευτικές προσεγγίσεις οι οποίες συχνά αποκτούν πολιτιστικές προεκτάσεις. Έτσι στο παρελθόν επιχειρήθηκαν ερμηνείες οι οποίες βασίστηκαν είτε στην οριζόντια κατανομή και σύγκριση των τύπων αυτών στο χώρο της Βαλκανικής και Ανατολίας είτε στην αναζήτηση μιας κάθετης τυπολογικής εξέλιξης στα

πλαίσια των οικισμών η οποία θα δικαιολογούσε ντόπια προέλευση. Η πρώτη άποψη για την παρουσία των νέων αυτών τύπων εκφράστηκε από τον Georgiev ο οποίος πίστευε ότι υπάρχει γενετική σχέση ανάμεσα στα κέντρα της νότιας Βουλγαρίας (Karapovo-Veselinovo) και της Παραδημής (οι κομβιόσχημες λαβές προέρχονται από το Karapovo ενώ τα στρογγυλά πόδια από το Kazanluk) (1969, 217, 1972, 30). Η δεύτερη άποψη που διατυπώθηκε από τον Garasanin απορρίπτει κάθε σχέση ανάμεσα στην κεραμεική παράδοση του Karapovo και της Παραδημής. Ο Μπακαλάκης όχι μόνο δεν αναγνωρίζει την προέλευση των στοιχείων της Παραδημής από το Karapovo III, αλλά αντίθετα διατυπώνει την άποψη ότι ίσως υπάρχει μια παράλληλη εξέλιξη των τύπων αυτών στις δύο θέσεις διαβλέποντας μάλιστα και έναν «επαρχιωτισμό» στα χαρακτηριστικά από το Karapovo (1981, 36).

Η γενετική εξάρτηση ή όχι ανάμεσα στο Karapovo III και την Παραδημή βέβαια δεν λύνει το πρόβλημα της προέλευσης των χαρακτηριστικών αυτών τύπων. Το ζήτημα περιπλέκεται ακόμα περισσότερο από το γεγονός ότι πολλά από τα τυπολογικά αυτά στοιχεία έχουν μια μεγαλύτερη γεωγραφική διάδοση και συναντώνται και στην Ανατολία όπως υποστηρίζει ο Georgiev (1972, 30) και ο Mellaart (1961, 39). Ειδικά όσον αφορά τις κομβιόσχημες λαβές η παρουσία τους σ' όλη την έκταση της νοτιοανατολικής Βαλκανικής στη διάρκεια της νεότερης νεολιθικής είναι ενδεικτική (Bakalakis-Sakellariou 1981, 15, σημ. 14).

Το επόμενο βήμα που επιχειρήθηκε ήταν η γεωγραφική ομαδοποίηση της κατανομής των τύπων αυτών με μια υπολανθάνουσα ερμηνευτική διάθεση. Και σ' αυτό το σημείο διατυπώθηκαν δύο απόψεις. Η πρώτη μιλά για ένα «βαλκανικό-ανατολικό» σύμπλεγμα ενώ η δεύτερη αποδέχεται μια αποκλειστικά «αιγαιακή-θρακική» εξέλιξη (Dhen-Garasanin 1965, 1). Ο Μπακαλάκης πιστεύει ότι η σχέση της Παραδημής με τις γειτονικές αιγαιακές θρακικές θέσεις είναι πολύ πιο ισχυρή απ' ό τι με τα τυπολογικά χαρακτηριστικά του Karapovo II-III - Veselinovo. Οι τελευταίες ανασκαφές στις θέσεις Προσκυνητές και Μάκρη επιβεβαιώνουν την άποψη αυτή με την έννοια ότι αποδεικνύουν την ισχυρή παρουσία των ιδιόμορφων κεραμικών χαρακτηριστικών στην παραθαλάσσια περιοχή της Θράκης και όσον αφορά την οριζόντια κατανομή τους αλλά και τη χρονική τους διάρκεια (Έργον 1986 και 1988, ΠΑΕ 1986 και 1988, υπό δημοσίευση).

Το πρόβλημα ωστόσο της παρουσίας και κατανομής των κεραμικών στοιχείων του Karapovo III και της Παραδημής στην περιοχή της νοτιοανατολικής Βαλκανικής παραμένει ανοικτό. Η καταγραφή της διάδοσης των στοιχείων αυτών στο χώρο με τον τρόπο που γίνεται δεν ερμηνεύει αλλά απλά επισημαίνει την έκταση ενός φαινομένου το οποίο από τη φύση του δεν περιορίζεται στα πλαίσια μιας τυπολογίας αλλά έχει πολιτιστική

διάσταση. Γιατί η πολιτιστική πλευρά του φαινομένου ούτε περιορίζεται ούτε πολύ περισσότερο εξαντλείται μέσα από μια εμπειρική προσέγγιση του υλικού, σ' αυτή την περίπτωση της κεραμικής. Ακόμα και η αναζήτηση της προέλευσης, εξέλιξης και κατανομής των συγκεκριμένων τύπων κεραμικής όταν γίνεται χωρίς χρονολογικούς περιορισμούς (Georgiev 1969, 215) μπορεί να αποδειχτεί μια εντελώς υποκειμενική διαδικασία με περιορισμένη ερμηνευτική αξία. Ποια θα μπορούσε να είναι μια διαφορετική αντιμετώπιση του ζητήματος;

Το Πρόβλημα

Αυτό που ξεχωρίζει τη λεγόμενη φάση της Παραδημής ή τον πολιτισμό της Παραδημής από την προηγούμενη νεολιθική ακολουθία είναι η ιδιότητα ορισμένων πολύ συγκεκριμένων στοιχείων κεραμικής τα οποία ούτε προϋπήρχαν ούτε η εξέλιξή τους μπορεί ν' αναχθεί σε προηγούμενους τύπους. Αν αυτή η διαπίστωση συνδυαστεί με στρωματογραφικές ενδείξεις —το Karanovo III διαφέρει από το II και η Παραδημή δεν έχει προηγούμενη κατοίκηση— φαίνεται ότι πρόκειται για την εμφάνιση μιας καινούργιας κεραμικής παράδοσης. Το ερώτημα είναι βέβαια εάν αυτή η παράδοση είναι πραγματικά κάτι νέο ή αποτελεί ένα επόμενο στάδιο της ήδη υπάρχουσας τεχνολογικής παράδοσης της κοινότητας. Ή μήπως η αποδοχή νέων τύπων δεν είναι αποτέλεσμα ούτε τεχνολογικής εξέλιξης αλλά απλά η εκπλήρωση κάποιων νέων λειτουργικών, αισθητικών (Reduncheva 1976, 7) και κατασκευαστικών αναγκών της κοινότητας (Hodges 1965, 115); Εδώ τα ζητήματα γίνονται ακόμα πιο περίπλοκα.

Πρόκειται άραγε για την απλή αποδοχή μιας καινούργιας τεχνικής, ενός στυλ από τον υπάρχοντα πληθυσμό ή παρουσιάζεται ένας νέος φορέας, μια νέα πληθυσμιακή ομάδα η οποία εισάγει τα νέα στοιχεία, μια υπόθεση που η αποδοχή της θα έλυνε πολλά προβλήματα; Μπορεί όμως το κεραμικό στυλ (σχήμα, διακόσμηση) να εκφράζει πέρα από τα εμφανή τεχνολογικά χαρακτηριστικά του και άλλες κοινωνικές παραμέτρους μιας ανθρώπινης ομάδας (Vitelli 1984, 25); Ή μήπως πρόκειται για απλή στυλιστική επίδραση η οποία δεν εμπλέκει ολόκληρη την κοινότητα αλλά απλά εκφράζει μίμηση ενός πρωτότυπου από ένα μικρό αριθμό αγγειοπλαστών; Εάν πάλι είναι απλή αλλαγή του στυλ, ποια είναι η διαδικασία που ρυθμίζει τέτοιες αλλαγές; Είναι θέμα αισθητικής της κοινότητας όπως πιστεύουν οι περισσότεροι (Foster 1965, 49) ή συνδέεται με την ποσοτική παραγωγή της κεραμικής όπως έδειξαν σχετικές μελέτες (Ellis 1984, 42). Ίσως από την άλλη πλευρά να έχουν δίκιο όσοι πιστεύουν ότι μια τέτοια πολυσήμαντη προσέγγιση της κεραμικής τυπολογίας δεν είναι ρεαλιστική γιατί τελικά η

κεραμική δεν μπορεί να πιστοποιήσει τίποτα άλλο παρά αυτό το ίδιο το γεγονός της τυπολογικής κατανομής (Harding 1983, 172).

Τα ερωτήματα αυτά παραμένουν αναπάντητα και οι οποιεσδήποτε λύσεις θα πρέπει ν' αναζητηθούν μέσα από ένα διεπιστημονικό πλαίσιο αναφοράς και ερμηνείας. Σαν ένα τέτοιο πλαίσιο προβληματισμού θάθελα να προτείνω το χώρο της εθνολογίας. Εθνολογικές έρευνες με θέμα την κεραμεική παραγωγή (κεραμεική οικολογία - ceramic ecology) από καιρό τώρα προσφέρουν σημαντικές πληροφορίες σε αρχαιολογικές ερμηνευτικές προσπάθειες (Matson 1965, Rice 1984). Τέτοιες μελέτες έχουν στρέψει τα τελευταία χρόνια την προσοχή των ερευνητών από την απλή περιγραφή των κεραμικών προϊόντων σε ζητήματα κατασκευής και χρήσης έτσι όπως αυτοί οι όροι λειτουργούν μέσα σε γενικότερα κοινωνικά και οικονομικά πλαίσια (Kolb-Lackey 1986). Οι επιπτώσεις τέτοιων μελετών στην αρχαιολογική έρευνα μπορούν ν' αποδειχτούν σημαντικές (Kramer 1985, 78).

Ο τρόπος όμως με τον οποίο θα πρέπει να γίνεται η χρήση εθνογραφικών παραδειγμάτων αποτελεί αντικείμενο πολλών συζητήσεων (Howard-Morris 1981). Σημαντικό μειονέκτημα θεωρείται η διάθεση πολλών ερευνητών να προχωρούν σε διαπιστώσεις σχετικές με την παραγωγή και χρήση της κεραμικής οι οποίες διακρίνονται για τη γενικότητά τους χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τους αυτό που ο Hodder πολύ σωστά ονομάζει «μοναδικό ιστορικό - πολιτιστικό πλαίσιο» κάθε πολιτισμού (1981, 217). Πέρα όμως από τις επιμέρους επιφυλάξεις που δικαιολογημένα δημιουργούνται από την πολύ συχνά μηχανιστική μεταφορά ανθρωπολογικών παραδειγμάτων σε αρχαιολογικά πλαίσια, εθνολογικές συγκριτικές παρατηρήσεις προσφέρουν στον αρχαιολόγο ίσως μοναδική ευκαιρία για να αποκωδικοποιήσει —και με τη βοήθεια εργαστηριακών αναλύσεων— την προϊστορική κεραμική (Nelson 1985).

Μια Πρόταση

Είναι γεγονός ότι τρία τουλάχιστον ιδιαίτερα κεραμικά χαρακτηριστικά ορίζουν τυπολογικά τον λεγόμενο «πολιτισμό της Παραδημής» στην αρχαιολογική βιβλιογραφία: 1) η έντονη τροπιδώση σε μικρά και μεγάλα αγγεία, χαμηλά ή ψηλά στο σώμα του αγγείου 2) η κομβιόσχημη λαβή με μια σειρά από παραλλαγές 3) τα ρηχά και ανοιχτά αγγεία με στρογγυλά πόδια. Υπάρχουν βέβαια και άλλα στοιχεία κεραμικής που είναι κοινά σε πολλούς οικισμούς της περιόδου αυτής στη νοτιοανατολική Βαλκανική όπως η λεπτή στιλβωμένη κεραμική (fine black burnished), η μελανοστεφής κεραμική (black-topped ware) σε σχήματα τροπιδωτά (carinated), η διακόσμηση με γραφίτη, η εγχάρακτη διακόσμηση με ένθετο υλικό και η

εμπέστη διακόσμηση στο τμήμα του χείλους (Γραμμένος 1984, French 1964, 30). Επειδή ωστόσο τα χαρακτηριστικά αυτά φαίνεται να έχουν μεγάλη διάδοση στα Βαλκάνια και τείνουν να ορίζουν τυπολογικά ολόκληρη την περίοδο της νεότερης νεολιθικής χωρίς σημαντικές τοπικές διαφοροποιήσεις (Tringham 1971, 106) γι' αυτό και δεν θεωρήθηκαν κριτήρια αναγνώρισης της συγκεκριμένης παράδοσης της Παραδημής.

1.α. Το πιο τυπικό χαρακτηριστικό της κεραμικής τυπολογίας του «πολιτισμού της Παραδημής» θα μπορούσε να θεωρηθεί η *κομβιόσχημη λαβή* (Knob handle) η οποία εμφανίζεται ξαφνικά στο ρεπερτόριο του Karanovo III - Veselinovo, στα πρώτα στρώματα της Παραδημής (Ia-Iβ) και στους Σιταγρούς I όπως και σε άλλες θέσεις της περιοχής (Σχ. 1, α). Είναι ενδιαφέρον ωστόσο το γεγονός ότι παραλλαγές του τύπου αυτού της λαβής έχουν μεγάλη διάδοση σ' όλη τη νοτιοανατολική Βαλκανική και βορειοανατολική Ανατολία (Heurtley 1939, 19a-c, Furness 1956, 204, Mellaart 1970, 363, III, 15-17, Childe 1956, 46, Pl. i,c). Πουθενά όμως ο συγκεκριμένος τύπος λαβής δεν φαίνεται να ήταν αντικείμενο τέτοιας τυπολογικής εξειδίκευσης και επανάληψης όπως στην περιοχή της νότιας Βουλγαρίας και αιγαιακής Θράκης. Έτσι για πολλούς ενισχύεται η άποψη ότι υπάρχει στην περιοχή αυτή μια πολιτιστική ενότητα από τα χρόνια της νεολιθικής και χαλκολιθικής (Harding 1983, 164) η οποία στην περίοδο της εποχής του χαλκού θα εκφραστεί σαν Θρακο-Μακεδονική περιοχή (Harding 1983, 176).

Τι μπορεί όμως να σημαίνει η παρουσία μιας τόσο χαρακτηριστικής λαβής, και με ποιο τρόπο μπορεί αυτός ο τύπος να οριοθετεί πολιτιστικά μια ολόκληρη περιοχή; Παραδοσιακές ερμηνευτικές προσεγγίσεις έχουν ήδη γίνει πολλές αλλά είναι υποκειμενικές και ελάχιστα τεκμηριωμένες. Έχει γίνει προσπάθεια λόγου χάρη να εξηγηθεί η παρουσία της κομβιόσχημης λαβής σαν προσπάθεια του τεχνίτη ν' αντιγράψει τον τρόπο με τον οποίο κρατιέται το ξύλινο αγγείο από ένα πείρο. Ή ακόμα ότι η λαβή είναι στυλιζαρισμένη αναπαράσταση ζώου (Reduncheva 1976, 6).

Πιστεύω ότι εθνολογικές παρατηρήσεις μπορούν να προσφέρουν πιθανές ερμηνευτικές προτάσεις σε παρόμοια ζητήματα. Έτσι είναι πιθανόν στην περίπτωση της κομβιόσχημης λαβής η ερμηνεία του συγκεκριμένου τύπου να πρέπει ν' αναζητηθεί σε κατασκευαστικές λεπτομέρειες —πολιτιστικά χαρακτηριστικά τα οποία επιβλήθηκαν από τη μέθοδο πλασίματος του αγγείου (Balfet 1984, 173). Έρευνες στην Αλγερία ανάμεσα σε παραδοσιακούς τεχνίτες κεραμικής έδειξαν ότι στοιχεία όμοια με αυτά της κεραμικής από την Παραδημή μπορούν να προέλθουν συχνά από συγκεκριμένες τεχνικές όπως ο τρόπος κατασκευής χειροποίητων αγγείων με τη σταδιακή ελικοειδή πρόσθεση πηλού (coiling) η οποία έχει σαν αποτέλεσμα μια

εντυπωσιακή ομοιομορφία στυλ και σχημάτων σε μεγάλη γεωγραφική έκταση (Σχ. 1, ζ) (Balfet 1984, 176, fig. g, 195, Ph. 1,d). Είναι πιθανό ότι μια τέτοια κεραμική ομοιομορφία στα πλαίσια ενός παραδοσιακού αρχαιολογικού σκεπτικού θα είχε ερμηνευθεί πολύ πιο σύνθετα αποδίδοντας συγκεκριμένους πολιτιστικούς προσδιορισμούς. Αντίθετα η εθνογραφική αναλογία χωρίς να επιβάλλει μια συγκεκριμένη ερμηνεία για την παρουσία των κομβιόσχημων λαβών πετυχαίνει να λειτουργήσει και σαν αρχαιολογική άσκηση που δοκιμάζει την αρχαιολογική ερμηνεία θετικά ή αρνητικά αλλά και σαν προϋπόθεση για την διερεύνηση μιας νέας ερμηνευτικής πρότασης. Να στρέψει δηλαδή την έρευνα στη μελέτη της κατασκευής του αγγείου.

Αυτό δεν σημαίνει ότι η τεχνολογία του αγγείου από μόνη της μπορεί να ερμηνεύσει την παρουσία ενός συγκεκριμένου σχήματος. Γίνεται όμως φανερό ότι η πολιτιστική (cultural) διάσταση που αποδίδεται στην κατανομή μιας κεραμικής τυπολογίας δεν θα πρέπει να θεωρείται ένας γενικός προσδιορισμός ο οποίος δεν χρειάζεται εξειδίκευση αλλά μία από τις πολλές αλληλεξαρτούμενες παραμέτρους (ζήτηση, κατανάλωση) που ορίζουν τη διαδικασία της κεραμικής παραγωγής.

1.β. Τα έντονα *τροπιδωτά σχήματα* (carinated) είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστικά στη νεότερη νεολιθική της Βαλκανικής και ειδικά στο χώρο της αιγαιακής Θράκης (Σχ. 1, α-γ). Αν και η τροπιδωση σαν γενικός τύπος έχει μεγάλη διάδοση και στη Μέση Ανατολή όπου εμφανίζεται από την πρώιμη νεολιθική (Mellaart 1970) θά 'λεγε κανείς ότι στην περιοχή της νοτιοανατολικής Βαλκανικής παρουσιάζει σημαντικές ιδιαιτερότητες: η τροπιδωση είναι ιδιαίτερα έντονη κοντά στο χείλος των μικρών αγγείων (Bakalakis - Sakellariou 1981, fig. 51, XXVI) και στην κοιλιά των μεγάλων (1981, fig. XV).

Τι μπορεί να εκφράζει όμως αυτή η έντονη τροπιδωση; Κοινή πολιτιστική παράδοση, κυρίαρχο στυλ, αισθητική αντίληψη, πολιτιστική επίδραση-επαφή, συνειδητή μίμηση, μηχανιστική αναπαραγωγή ενός πρότυπου ή μήπως ανταπόκριση της παραγωγής στις απαιτήσεις μιας «πελατείας»; Το αδιέξοδο της αρχαιολογικής ερμηνείας είναι υπαρκτό αν θελήσει βέβαια κάποιος να υπερβεί την εμπειρική διάσταση της τυπολογίας. Γιατί ενώ είναι βέβαιο ότι τελικά τα κεραμικά χαρακτηριστικά είναι προϊόντα και κώδικες μιας πολιτιστικής ομάδας, το ζήτημα παραμένει η αποκωδικοποίησή τους.

Η βοήθεια θα μπορούσε να έρθει από την εθνολογία και την πειραματική αρχαιολογία. Αν ήθελε κανείς ν' αρχίσει από μια πειραματική προσέγγιση της παρουσίας του τροπιδωτού σχήματος θα διαπίστωνε ότι η τροπιδωση τις περισσότερες φορές, όπως έδειξε ο Hodges, είναι αποτέλεσμα της

προσπάθειας του τεχνίτη ν' αποφύγει συγκεκριμένα κατασκευαστικά προβλήματα (1965, 115). Πειράματα έδειξαν ότι όταν κάποιος προσπαθήσει να επεξεργαστεί περισσότερο την εξωτερική πλευρά ενός χειροποίητου αγγείου παρά την εσωτερική, το χείλος παίρνει μια κλίση προς τα έξω (Σχ. 1, ε). Αυτή η τάση του αγγείου μπορεί να διορθωθεί σ' ένα επόμενο κατασκευαστικό στάδιο. Το αποτέλεσμα είναι ένα πολύ χαρακτηριστικό σχήμα με έντονη τροπιδωση (Hodges 1965, fig. 1:4). Εθνολογικά παραδείγματα σχετίζουν το ύψος της τροπιδωσης στο σώμα του αγγείου με τη λειτουργία του αγγείου (Balfet 1984, 174).

Είναι δυνατόν όμως να δεχτεί κανείς ότι αυτή η κατασκευαστική «δυσκολία» θα μπορούσε να συνεχίζεται και μετά από την περίοδο των πειραματισμών και να μετατραπεί τελικά σε κυρίαρχο στυλ; Ο Hodges επιμένει ότι τέτοιες ποικιλίες θα μπορούσαν να επαναλαμβάνονται κάθε χρόνο χωρίς να είναι συνειδητή επιλογή των κατασκευαστών. Το πείραμα βέβαια του Hodges έχει πολλά μεθοδολογικά κενά όπως το γεγονός ότι δεν χρησιμοποιήθηκαν κεραμειστές αλλά φοιτητές πράγμα που σημαίνει ότι δεν αποδόθηκε όση σημασία ίσως θά 'πρεπε στον παράγοντα εξειδίκευση και πείρα. Ωστόσο ίσως δεν θα πρέπει να απορρίψει κάποιος την άποψη ότι οι επαναλαμβανόμενες κατασκευαστικές ιδιαιτερότητες μέσα από μια διαδικασία «περιστασιακής παραγωγής» στα πλαίσια μιας οικιακής παραγωγής (household production) και με στόχο όχι κάποια «πελατεία» αλλά την περιορισμένη οικιακή κατανάλωση οδηγεί τελικά στην επιβίωση μιας συγκεκριμένης κεραμεικής παράδοσης. Σε μια τέτοια περίπτωση η αναγνώριση ενός κυρίαρχου στυλ στα πλαίσια ενός οικισμού ή ανάμεσα σ' ένα αριθμό θέσεων ενώ έχει μια περιορισμένη ερμηνευτική αξία με την έννοια της πολιτιστικής επαφής, ανταλλαγής ή διάδοσης, σηματοδοτεί μια σειρά από ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις οι οποίες θίγουν ζητήματα κοινωνικής και οικονομικής οργάνωσης. Μπορεί λόγω χάρη μια κατασκευαστική ιδιαιτερότητα να επιβιώσει μέσα σ' ένα σύστημα μαζικής παραγωγής ή στα πλαίσια μιας έντονης εξειδίκευσης; Ή μήπως η μαζική παραγωγή όπως έδειξε ο Ellis στη νεολιθική της Βαλκανικής, επηρεάζει με συγκεκριμένο τρόπο τέτοια χαρακτηριστικά (1984, 42). Οποιαδήποτε απάντηση είναι δύσκολη αλλά ωστόσο είναι σημαντικό το γεγονός ότι αναγνωρίζεται η σημασία της αλληλοεξάρτησης των παραμέτρων που επηρεάζουν και καθορίζουν την κεραμεική παραγωγή, ένα ζήτημα το οποίο απασχολεί έντονα την αρχαιολογική ερμηνεία (van der Leeuw 1977, 70).

1.γ. Για το τρίτο χαρακτηριστικό του «πολιτισμού της Παραδημής», τα *στρογγυλά πόδια* των ανοιχτών αγγείων (Σχ. 1, δ) (Bakalakis - Sakkelariou 1981, fig. XXIII, 1-4), έχουν ήδη προταθεί α) μια πιθανή εξέλιξη του τύπου

αυτού από τις ελαφρά υπερυψωμένες βάσεις της μέσης νεολιθικής της κεντρικής Ελλάδας (Σέσκλο - Αγ. Πέτρος) και β) μια προέλευση από το Kazanluk της Βουλγαρίας. Ο Μπακαλάκης εξαντλεί τη σχετική βιβλιογραφία στη δημοσίευση της Παραδημής, σελ. 34, υποσ. 103. Είναι δύσκολο ωστόσο να δεχτεί κανείς την τυπολογική εξέλιξη που προτείνει λόχου χάρη ο Georgiev για την εξέλιξη των βάσεων κυρίως γιατί απομονώνει το χαρακτηριστικό αυτό από τα υπόλοιπα στοιχεία του αγγείου. Είναι φανερό ότι στην περίπτωση της Παραδημής έχουμε ένα εντελώς διαφορετικό αγγείο του οποίου η χρήση και το σχήμα επέβαλαν και τη συγκεκριμένη στήριξη. Είναι χαρακτηριστικό ότι το ύψος των ποδιών δεν φαίνεται να ήταν σημαντικό στοιχείο για τη συνολική χρήση του αγγείου, αφού έχουν βρεθεί και μικρά αγγεία με πολύ χαμηλή βάση. Επιπλέον η παρουσία τριγωνικών ποδιών με εγχάρακτη διακόσμηση (Bakalakis - Sakellariou 1981, fig. XXX, II, 6) στα στρώματα της Παραδημής δείχνει ίσως ότι αυτός ο συγκεκριμένος τύπος στήριξης σε σχέση με το σύνολο της κεραμικής που χαρακτηρίζεται από επίπεδες βάσεις συνδυάζονταν με πολύ συγκεκριμένη χρήση.

Ο Renfrew είχε προτείνει παλαιότερα την άποψη ότι είναι δυνατόν μερικοί τύποι αγγείων να συνδέονται με συγκεκριμένες παραγωγικές δραστηριότητες όπως είναι η παρουσία και εκμετάλλευση του άγριου και ήμερου σταφυλιού στους Σιταγρούς (1982, 281) από το τέλος της νεολιθικής περιόδου (Σιταγροί IV). Η άποψη αυτή ενισχύθηκε από τη μελέτη της κεραμικής τυπολογίας της ίδιας θέσης από τον Sherratt ο οποίος κατέληξε ότι οι αλλαγές στη μορφολογία των αγγείων της πρώιμης εποχής του χαλκού (Σιταγροί III και IV) είναι αποτέλεσμα νέων οικονομικών δραστηριοτήτων (γεωργικές καλλιέργειες) και νέων σχέσεων εργασίας (μεταλλοτεχνία, μαζική κεραμική παραγωγή) (Sherratt 1986a, 442). Ο ίδιος ερευνητής προσανατολίζεται στην άποψη ότι συγκεκριμένα σχήματα αγγείων των τελευταίων φάσεων της νεολιθικής συνδέονται άμεσα με την παρουσία αφεψημάτων όπως παραγώγων του γάλακτος (λακτόζης) και υδρόμελου, ενώ δεν θα άργησε πολύ και η παραγωγή κρασιού (1985, 6). Η συζήτηση για την παρουσία ή όχι τέτοιων παραγώγων —«δευτερογενή προϊόντα της νεολιθικής επανάστασης»— στις νότιες περιοχές της Βαλκανικής βρίσκεται ακόμα σε εξέλιξη (Sherratt 1983, 90, Chapman 1982, 107, Sherratt 1986, 1). Αν και ο Matisson πιστεύει ότι ποτέ δεν θα γίνει δυνατό να αποδοθεί σε κάθε αγγείο συγκεκριμένη λειτουργία αλλά μόνο να διατυπωθούν ερμηνευτικές προτάσεις (1965, 204) είναι πολύ πιθανό ότι τα ιδιαίτερα ανοιχτά και ρηχά αγγεία της Παραδημής συνδέονται με την παρουσία φρούτων όπως τα σταφύλια. Εξάλλου παρόμοια ερμηνεία έχει δοθεί για τη χρήση της γνωστής «φρουτιέρας» (fruitstand) της εποχής του χαλκού. Ίσως η παρουσία μεγάλων αποθηκευτικών αγγείων στην Παραδημή (Bakalakis-Sakellariou 1981, fig.

XIV, XV) και μικρών μονόωτων ποτηριών (fig. X, 8-12) όμοιων με αυτών από τους Σιταγρούς συνδέεται και αυτή με την εκμετάλλευση του σταφυλίου. Όσον αφορά τη χρονολόγηση των αγγείων με τα στρογγυλά και τριγωνικά πόδια, αυτά ανήκουν στη φάση Karanovo III - Παραδημή I-II-III και Σιταγροί I-II, αν και η Τοδογονα πιστεύει ότι οι τριγωνικές βάσεις με τη χαρακτηριστική εγχάραξη και το ένθετο υλικό χρονολογούνται λίγο αργότερα (Karanovo IV) (προφ. πληρ.).

Συμπέρασμα

Με τα παραπάνω τρία παραδείγματα έγινε προσπάθεια να επανατοποθετηθεί το πρόβλημα των πολιτιστικών χαρακτηριστικών ή τύπων (culture traits) τα οποία ορίζουν ένα πολιτισμό (culture) στην αρχαιολογική βιβλιογραφία. Γιατί ενώ υπάρχει η «αρχαιολογική» πραγματικότητα ενός γεωγραφικού χώρου ο οποίος ορίζεται μέσω μιας δεδομένης τυπολογίας —συγκεκριμένου κεραμεικού ρεπερτορίου το οποίο ενέχει ενδείξεις πολιτιστικής επαφής και συνοχής— το ερμηνευτικό πρόβλημα του αρχαιολογικού ορισμού παραμένει ανοιχτό. Παρ' όλο δηλαδή ότι η αρχαιολογική σκέψη έχει διατυπώσει προτάσεις μεθοδολογικής φύσης όπως ότι όσο πιο έντονη είναι η παρουσία ειδικών και ασυνήθιστων χαρακτηριστικών σε μερικές περιοχές τόσο πιο εύκολο είναι να σχολιαστούν διαδικασίες πολιτιστικών επαφών, συνέχειας, διάδοσης ή ανταλλαγής (Ehrlich 1965, 1), το ζήτημα του ουσιαστικού χαρακτήρα των στοιχείων αυτών στα πλαίσια ενός κοινωνικού σχηματισμού δεν αντιμετωπίζεται ολοκληρωμένα.

Μπορεί άραγε ο ορισμός ενός «πολιτισμού» στα πλαίσια μιας κοινότητας ή πολλών κοινοτήτων να εκφραστεί μέσα από κεραμικούς όρους —ένα κυρίαρχο στυλ (Plog 1976, Vitelli 1984, 125), ένα κοινό επίπεδο τεχνολογικής εξέλιξης (Ehrlich 1965, 1), οικονομικούς όρους προσφοράς και ζήτησης, συγγενικούς δεσμούς— ή μήπως τελικά η κεραμική σαν κοινωνικό προϊόν δεν είναι τίποτα άλλο παρά ένα δευτερεύον πολιτιστικό χαρακτηριστικό (Kingery 1984, 171); Μήπως τελικά δίδεται μεγάλη σημασία σε «ασυνείδητες ποικιλίες σχημάτων» οι οποίες δεν είναι τίποτα άλλο παρά κατασκευαστικές αναγκαιότητες (Hodges 1965, 115);

Τα χαρακτηριστικά παραδείγματα της Παραδημής έδειξαν ότι ίσως ερευνητικοί κλάδοι όπως η πειραματική αρχαιολογία και η εθνολογία μπορούν να προσφέρουν εναλλακτικές υποθέσεις ερμηνείας της κεραμικής τυπολογίας. Βέβαια οι εθνολογικές μελέτες έχουν την τάση να γενικεύουν πολλά από τα συμπεράσματά τους και να οδηγούνται σε ντετερμινιστικές προσεγγίσεις (Hodder 1981, 217). Ο κίνδυνος είναι υπαρκτός γι' αυτό άλλωστε και οι σκέψεις που εκτέθηκαν πιο πάνω έχουν περισσότερο την

έννοια της ερευνητικής πρότασης. Αναρωτιέται ωστόσο κανείς αν μπορεί ν' αγνοηθεί τελικά η ερμηνευτική πρόταση της εθνολογικής παρατήρησης από τη στιγμή που η ανασκαφική-αρχαιολογική ερμηνεία δεν κατορθώνει πάντα να υπερβεί την περιγραφική διαδικασία ή και όταν την υπερβεί καθηλώνεται σε θεωρητικές κατασκευές που όσο δημιουργικές κι αν είναι αναζητούν την ενίσχυση της ανθρωπολογικής παρατήρησης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bakalakis, G. and Sakellariou, A., 1981. *Paradimi*. Mainz.
- Balfet, H., 1984. Methods of formation and the shape of pottery. In van der Leeuw, S. - Pritchard, A. (eds), *The many dimensions of pottery*, 173.
- Chapman, J., 1982. «The Secondary Products Revolution» and the Limitations of the Neolithic. *Bulletin of the Institute of Archaeology*, 19, 107.
- Childe, G., 1929. *The Danube in Prehistory*. London.
- 1956. Anatolia and Thrace. Some Bronze Age relations. *Anatolian Studies* 6, 45.
- Dhen, W. and Garasanin, M., 1965. Thrakisch Makedonische Wohnhugel funde in der Sammlung des Vorgeschichtlichen Seminars zu Marburg. *Jahrb RGZM*, 10, 1.
- Ehrich, R., 1965. Ceramics and Man: A cultural perspective. In Matson, F. (ed) *Ceramics and Man*, 1.
- Ellis, L., 1984. *The Cucuteni - Tripolye Culture. A study in Technology and the Origins of Complex Society*. BAR 217.
- Έργον 1986, 1988. Η ανασκαφή του Νεολιθικού Οικισμού. Κοκκινόχωμα-Προσκυνητών (υπό έκδοση).
- Foster, G., 1965. The sociology of pottery: questions and answers arising from contemporary Mexican work. In Matson F (ed) *Ceramics and Man*, 43.
- Fotiadis, M., 1985. *Economy, Ecology and Settlement among subsistence Farmers in the Serres Basin, Northeastern Greece 5.000-1000 B.C*. Indiana.
- French, D., 1964. Prehistoric pottery from Macedonia and Thrace. *Praehistorische Zeitschrift*, 30.
- Furness, A., 1956. Some early pottery of Samos, Kalimnos, Chios. *Proceedings of the Prehistoric Society*, 22, 173.
- Γραμμένος, Δ., 1984. *Νεολιθικές Έρευνες στην Κεντρική Μακεδονία και Ανατολική Μακεδονία*. Διδακτορική Διατριβή. Θεσσαλονίκη.
- Georgiev, G., 1969. Verbreitung und Entwicklung der Neolithischen Kulturgruppen in Bulgarien. *Actes du 1er Congres des Etudes Balkaniques et Sud-Est Europeennes II*, Sofia 1966, 209.
- 1972. Die Gemeinsamkeit der Kulturen Sudbulgariens und Nordgriechenlands während des Neolithikums Aneolithikums und der Fruhbronze zeit. *Acta of the 2nd International Colloquium on Aegean Prehistory*, 1971, 21.
- Harding, A., 1983. The regional context of the Bulgarian Bronze Age In Poulter, A (ed) *Ancient Bulgaria, Part I*. Papers presented to the Symposium on the Ancient History and Archaeology of Bulgaria, University of Nottingham, 1981, 176. Nottingham.
- Heurtley, W., 1939. *Prehistoric Macedonia*.

- Hiller, S., 1989. *Tell Karanovo und das Balkan - Neolithicum*. Gesammelte Beiträge zum Internationalen Kolloquium in Salzburg, 20-22 Oktober 1988.
- Hiller, S. and Georgiev, G., 1984, 1985, 1986, 1987, 1988. *Tell Karanovo*. Schriftenreihe des Instituts für Alte Geschichte und Altertumskunde der Universität Salzburg.
- Hodder, I., 1981. Pottery, Production and use; A Theoretical Discussion. In Howard, H. - Morris, E. (eds), *Production Distribution*, 215.
- Hodges, H., 1965. Aspects of Pottery in Temperate Europe before the Roman Empire. In Matson, F. (ed) *Ceramics and Man*, 115.
- Howard, H. and Morris, E. (eds) 1981. *Production and Distribution: a ceramic viewpoint*. BAR 120.
- Kingery, D., 1984. Interactions of ceramic technology with society. In Rice, M. (ed) *Pots and Potters*, 171.
- Kolb, C. and Lackey, L. (eds), 1986. *A Pot for all reasons: ceramic ecology Revisited*. Philadelphia.
- Kramer, C., 1985. Ceramic ethnoarchaeology. In Siegel, B. - Beals, A. - Tyler, S. (eds), *Annual Review of Anthropology 1985*, Vol 14, 77.
- Matson, F., 1965. Ceramic Ecology: An approach to the study of the early cultures of the Near East. In Matson, F. (ed), *Ceramics and Man*, 202.
- Mellaart, J., 1961. Excavations at Hacilar. Fourth preliminary report, 1960. *Anatolian Studies*, 11, 39.
- 1970. *Excavations at Hacilar*, Vol I-II. Edinburgh.
- Mikov, V., 1959. The prehistoric mound of Karanovo, *Archaeology*, 12, 2, 88.
- Nelson, B., 1985. *Decoding Prehistoric Ceramics*. Southern Illinois University Press.
- Πρακτικά Αρχαιολογικής Εταιρείας 1986, 1988. Η ανασκαφή του Νεολιθικού Οικισμού. Κοκκινόχρωμα - Προσκυνητών (υπό έκδοση).
- Plog, S., 1976. Measurement of prehistoric interaction between communities. In Flannery, K. (ed), *The Early Mesoamerican Village*, 255. Academic Press.
- Renfrew, C., 1972. *The Emergence of Civilization*, London.
- 1978. Space, time and polity. In Friedman, J. - Rowlands (eds) *The Evolution of Social Systems*, 89. London.
- 1978a. *The anatomy of innovation*. BAR 47, 89.
- Renfrew, C., Gimbutas, M. and Elster, E. (eds) 1986. *Excavations at Sitagroi*, Vol I. California.
- Reduncheva, A., 1976. *Prehistoric Art in Bulgaria*. BAR 13.
- Rice, M. (ed) 1984. *Pots and Potters*. California.
- Sherratt, A., 1983. The secondary exploitation of animals in the Old World, *World Archaeology*, Vol 15, 1, 90.
- 1985. Cups that cheer. *The Asmolean*, 8, 6.
- 1986. Wool, Wheels and Ploughmarks: local developments or outside introduction in neolithic Europe. *Bulletin of the Institute of Archaeology*, 23, 1.
- 1986a. The Pottery of phases IV-V: the early bronze age. In Renfrew, C., Gimbutas, M., Elster, E. (eds), *Excavations at Sitagroi*, Vol I, 429. California.
- Tringham, R., 1971. *Hunters, Fishers and Farmers of Eastern Europe*.
- van der Leeuw, S., 1977. Towards a study of the economics of pottery making. In van Beek, B. - Brandt, R. - Groenman van Waateringe, W. (eds), *Ex Horreo* 68. Amsterdam.
- van der Leeuw, S. and Pritchard, A. (eds), 1984. *The many Dimensions of Pottery*.

Ceramics in archaeology and anthropology.

Vitelli, K., 1984. Greek Neolithic Pottery by Experiment. In Rice, M. (ed), *Pots and Potters*, 113.

White, L., 1959. *The evolution of culture*. New York.

SUMMARY

The material remains of the site of Paradimi in Greek Thrace, the so-called Paradimi culture, are reexamined in view of new evidence from recent excavations in the area. Certain pottery characteristics typical of the site of Paradimi have a widespread distribution over the regions of southern Bulgaria and eastern Macedonia: 1. the knob - handles, 2. the carinated shapes, 3. the round four-legged shallow dishes. Their alleged sudden appearance and continuous presence in the area from the middle neolithic onwards has been the focus of intense speculation since these ceramic features have been seen as cultural traits which define distinctive cultural areas in southeast Europe and Anatolia.

The article addresses the questions: a) whether these ceramic types are new in the Balkans, related to newly arrived cultures or they are signs of technological evolution in the context of the already existing communities, and b) whether these specific ceramic characteristics are simple elements related to pottery manufacture and use or they betray signs of cultural behaviour.

It is suggested that anthropological studies focusing on the subject of ceramic ecology can offer constructive explanatory propositions for the better understanding of ceramics in the archaeological context.

ΧΑΪΔΩ ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

ΠΟΡΤΡΑΙΤΟ ΤΗΣ ΑΓΡΙΠΠΙΝΑΣ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΗΣ

Στα 1937 δημοσιεύθηκαν από τον Γεώργιο Μπακαλάκη με τον τίτλο «Παρανέστιοι Αρχαιότητες»¹ τα πρώτα αρχαιολογικά ευρήματα από μια σημαντική αρχαία θέση στη δυτική όχθη του ποταμού Νέστου, στα δυτικά του σημερινού χωριού Παραδείσος του Νομού Καβάλας: Ενεπίγραφο τιμητικό βάθρο των στρατηγών της Θράκης για τον Πρεσβευτή Τίτο Φλάβιο Σαβείνο, που είχε βρεθεί τυχαία «κατά την κατασκευή της γέφυρας 28+120 του προ του Νέστου ρεύματος»², οδήγησε τον τότε επιμελητή αρχαιοτήτων Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης Γεώργιο Μπακαλάκη στην πρώτη αρχαιολογική επισκόπηση των δύο οχθών του Νέστου στην περιοχή των χωριών Παραδείσου και Τοξοτών, κατά την οποία βρέθηκαν αρχαιότητες σημαντικές για την ιστορία της περιοχής³ και της γειτονικής πόλης των Αβδήρων⁴. Τα ευρήματα από την ίδια περιοχή που ακολούθησαν επιβεβαίωσαν την αρχική επισήμανση του Γεωργίου Μπακαλάκη για τη σημασία της περιοχής αυτής όχι μόνο στους ρωμαϊκούς, αλλά και στους βυζαντινούς χρόνους⁵.

Ο Δημήτρης Λαζαρίδης ήταν ο πρώτος που δημοσιεύοντας ένα δεύτερο τιμητικό ενεπίγραφο βάθρο, με το οποίο οι στρατηγοί της Θράκης τιμούσαν τον Επίτροπο Μάρκο Ουέττιο Μάρκελλο⁶, και το οποίο είχε βρεθεί στα 1945 σε μικρή απόσταση από το ενεπίγραφο βάθρο που είχε δημοσιεύσει ο Γ. Μπακαλάκης⁶, πρότεινε με επιφύλαξη την ταύτιση της αρχαίας πόλης της

1. Γ. Μπακαλάκης, *Παρανέστιοι αρχαιότητες*, Θρακικά Η (1936) 11-27.

2. Γ. Μπακαλάκης, *ό.π.* 12, εικ. 1.

3. Γ. Μπακαλάκης, *ό.π.*, πλην του τιμητικού μνημείου των στρατηγών Θράκης πρβλ. και άλλα ευρήματα που σχετίζονται με την αρχαία πόλη της δυτικής όχθης του Νέστου, όπως π.χ. τις ρωμαϊκών χρόνων επιτύμβιες επιγραφές αριθ. 2, 4, την παλαιοχριστιανικών χρόνων επιτύμβια επιγραφή αριθ. 6, που βρέθηκαν εντοιχισμένες σε σπίτια της κοινότητας Παραδείσου, καθώς και νεκροταφείο ρωμαϊκών χρόνων με λαξευτούς τάφους, *ό.π.* 18, εικ. 4.

4. Γ. Μπακαλάκης, *ό.π.* 21-26. Πρβλ. τις δύο οροθετικές επιγραφές της χώρας των Αβδήρων αριθ. 7-8, και τη λατινόγλωσση αναθηματική επιγραφή στον ήρωα Αυλωνεΐτη αριθ. 3, που βρέθηκαν στην ανατολική όχθη του Νέστου.

5. Δ. Λαζαρίδης, *Κατάλογος στρατηγών Θράκης*, ΑΕ 1955, 235-244.

6. Γ. Μπακαλάκης, *ό.π.*, εικ. 1.

Ceramics in archaeology and anthropology.

Vitelli, K., 1984. Greek Neolithic Pottery by Experiment. In Rice, M. (ed), *Pots and Pot-
ters*, 113.

White, L., 1959. *The evolution of culture*. New York.

SUMMARY

The material remains of the site of Paradimi in Greek Thrace, the so-called Paradimi culture, are reexamined in view of new evidence from recent excavations in the area. Certain pottery characteristics typical of the site of Paradimi have a widespread distribution over the regions of southern Bulgaria and eastern Macedonia: 1. the knob - handles, 2. the carinated shapes, 3. the round four-legged shallow dishes. Their alleged sudden appearance and continuous presence in the area from the middle neolithic onwards has been the focus of intense speculation since these ceramic features have been seen as cultural traits which define distinctive cultural areas in southeast Europe and Anatolia.

The article addresses the questions: a) whether these ceramic types are new in the Balkans, related to newly arrived cultures or they are signs of technological evolution in the context of the already existing communities, and b) whether these specific ceramic characteristics are simple elements related to pottery manufacture and use or they betray signs of cultural behaviour.

It is suggested that anthropological studies focusing on the subject of ceramic ecology can offer constructive explanatory propositions for the better understanding of ceramics in the archaeological context.

ΧΑΪΔΩ ΚΟΥΚΟΥΛΗ-ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

ΠΟΡΤΡΑΙΤΟ ΤΗΣ ΑΓΡΙΠΠΙΝΑΣ ΤΗΣ ΝΕΩΤΕΡΗΣ

Στα 1937 δημοσιεύθηκαν από τον Γεώργιο Μπακαλάκη με τον τίτλο «Παρανέστιοι Αρχαιότητες»¹ τα πρώτα αρχαιολογικά ευρήματα από μια σημαντική αρχαία θέση στη δυτική όχθη του ποταμού Νέστου, στα δυτικά του σημερινού χωριού Παράδεισος του Νομού Καβάλας: Ενεπίγραφο τιμητικό βάθρο των στρατηγών της Θράκης για τον Πρεσβευτή Τίτο Φλάβιο Σαβείνο, που είχε βρεθεί τυχαία «κατά την κατασκευή της γέφυρας 28+120 του προ του Νέστου ρεύματος»², οδήγησε τον τότε επιμελητή αρχαιοτήτων Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης Γεώργιο Μπακαλάκη στην πρώτη αρχαιολογική επισκόπηση των δύο οχθών του Νέστου στην περιοχή των χωριών Παραδείσου και Τοξοτών, κατά την οποία βρέθηκαν αρχαιότητες σημαντικές για την ιστορία της περιοχής³ και της γειτονικής πόλης των Αβδήρων⁴. Τα ευρήματα από την ίδια περιοχή που ακολούθησαν επιβεβαίωσαν την αρχική επισήμανση του Γεωργίου Μπακαλάκη για τη σημασία της περιοχής αυτής όχι μόνο στους ρωμαϊκούς, αλλά και στους βυζαντινούς χρόνους⁵.

Ο Δημήτρης Λαζαρίδης ήταν ο πρώτος που δημοσιεύοντας ένα δεύτερο τιμητικό ενεπίγραφο βάθρο, με το οποίο οι στρατηγοί της Θράκης τιμούσαν τον Επίτροπο Μάρκο Ουέττιο Μάρκελλο⁶, και το οποίο είχε βρεθεί στα 1945 σε μικρή απόσταση από το ενεπίγραφο βάθρο που είχε δημοσιεύσει ο Γ. Μπακαλάκης⁶, πρότεινε με επιφύλαξη την ταύτιση της αρχαίας πόλης της

1. Γ. Μπακαλάκης, Παρανέστιοι αρχαιότητες, Θρακικά Η (1936) 11-27.

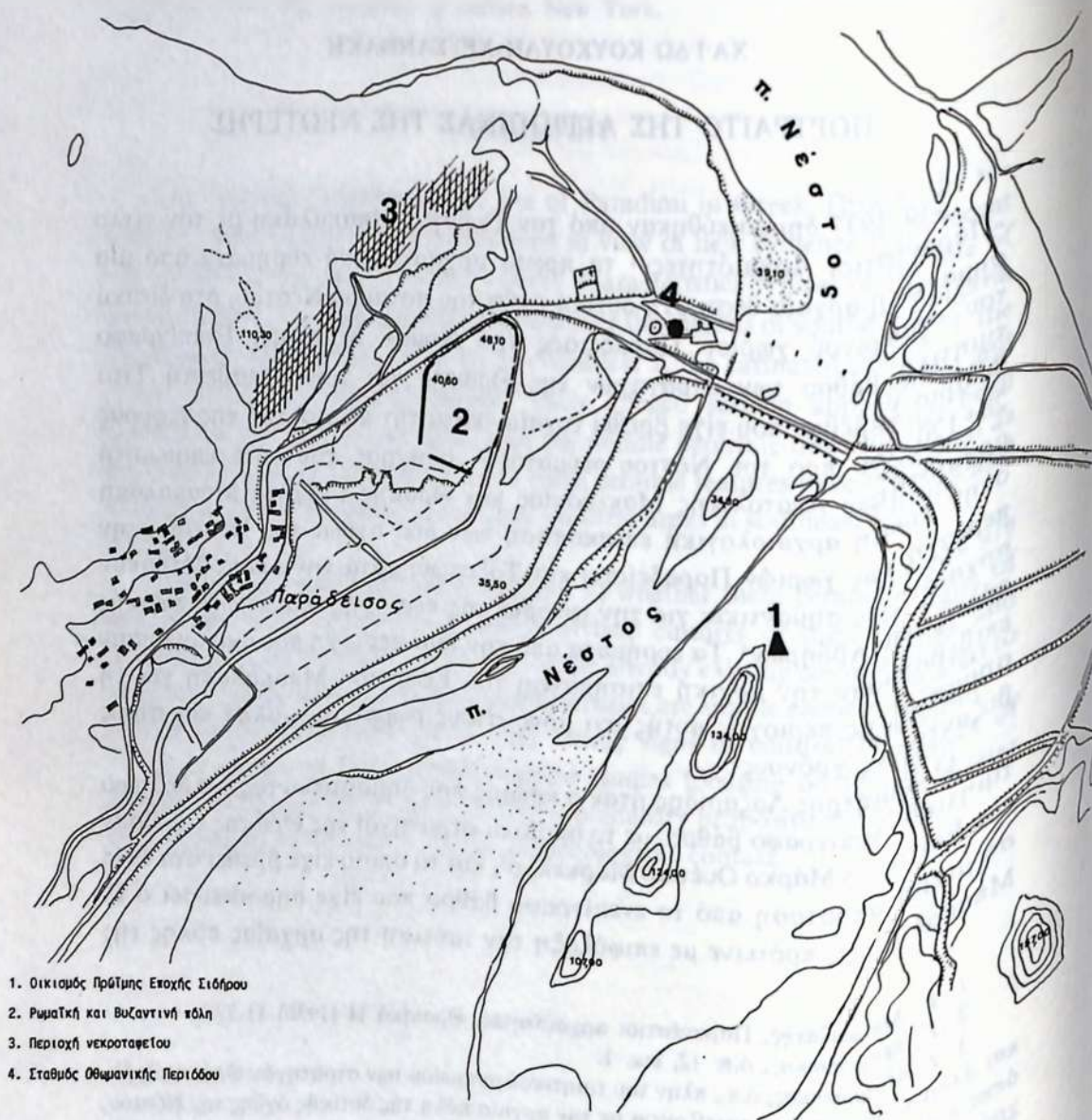
2. Γ. Μπακαλάκης, ό.π. 12, εικ. 1.

3. Γ. Μπακαλάκης, ό.π., πλην του τιμητικού μνημείου των στρατηγών Θράκης πρβλ. και άλλα ευρήματα που σχετίζονται με την αρχαία πόλη της δυτικής όχθης του Νέστου, όπως π.χ. τις ρωμαϊκών χρόνων επιτύμβιες επιγραφές αριθ. 2, 4, την παλαιοχριστιανικών χρόνων επιτύμβια επιγραφή αριθ. 6, που βρέθηκαν εντοιχισμένες σε σπίτια της κοινότητας Παραδείσου, καθώς και νεκροταφείο ρωμαϊκών χρόνων με λαξευτούς τάφους, ό.π. 18, εικ. 4.

4. Γ. Μπακαλάκης, ό.π. 21-26. Πρβλ. τις δύο οροθετικές επιγραφές της χώρας των Αβδήρων αριθ. 7-8, και τη λατινόγλωσση αναθηματική επιγραφή στον ήρωα Αυλωνείτη αριθ. 3, που βρέθηκαν στην ανατολική όχθη του Νέστου.

5. Δ. Λαζαρίδης, Κατάλογος στρατηγών Θράκης, ΑΕ 1955, 235-244.

6. Γ. Μπακαλάκης, ό.π., εικ.1.

Σχ. 1. Νέστος. Τοπογραφικό σχέδιο της θέσης Παράδεισος.

θέσης «Πετρωτά» του Παραδείσου με την αρχαία Τόπειρο. Ακολούθησαν νέα ευρήματα από την ίδια θέση, τα οποία βεβαίωσαν την παρουσία μιας αξιόλογης πόλης ρωμαϊκών χρόνων μεταξύ του χωριού Παράδεισος και της σημερινής γέφυρας του Νέστου⁷ και ενίσχυσαν την ταύτιση της με την αρχαία Τόπειρο⁸ (Εικ. 1. Σχ. 1).

Για την ταύτιση αυτή υπάρχουν ακόμα αντιρρήσεις⁹, που στηρίζονται τόσο στις πηγές¹⁰, όσο και σε αρχαιολογικά ευρήματα¹¹. Ο J. Adams¹² συνόψισε τα επιχειρήματα των ιστορικών που αναζητούν τη θέση της

7. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, ΑΔ 22Β (1967) 422, ΑΔ 24Β (1969) 48, ΑΔ 226Β (1971) 413, ΑΔ 30 (1975) 286, ΑΔ 33Β (1978) 293. Χ. Μπακιρτζής, ΑΔ 32Β (1977) 275-276, ΑΔ 35Β (1980) 444. Εκτός από την εντόπιση του βυζαντινού περιβόλου και ενός ναού πρώιμων βυζαντινών χρόνων (ΑΔ 35Β (1980) 444). Αξιοσημείωτο είναι το παχύ αρχαιολογικό στρώμα των ρωμαϊκών χρόνων, που εμφανίζεται στο εσωτερικό του βυζαντινού περιβόλου, όπου η παρουσία θραυσμάτων μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών μαρτυρεί την παρουσία μνημειακών κτηρίων ρωμαϊκής εποχής. Κτηριακές φάσεις της ρωμαϊκής εποχής έχουν εντοπίσει οι πρώτες ανασκαφές πρβλ. ό.π., ΑΔ 32Β (1977) 276. Από την αρχαία πόλη του Παραδείσου προέρχονται και τα θραύσματα αρχιτεκτονικών μελών και αγαλμάτων που είχαν βρεθεί στο τουρκικό νεκροταφείο της Κοσμητής, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζει κορμός θωρακοφόρου αυτοκράτορα, πιθανότατα Ανδριανού.

8. Πρβλ. Β. Holtzman, Note de l'épigraphie politique: à propos de Thasos dans la Geographie de Ptolemée (III, 11,8) BCH 95 (1971) 259, 261. Δ. Σαμσάρη, Ιστορική Γεωγραφία της Ανατολικής Μακεδονίας κατά την αρχαιότητα, (1976) 164-165. Π. Πάντου, Ιστορική Τοπογραφία του Νομού Ξάνθης, Θρακικά Χρονικά 32 (1975-1976) 5. F. Parazoglou, Le territoire de la colonie de Philippos, BCH 106 (1982) 93. Α. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου, Το ανατολικό σύνορο της επαρχίας της Μακεδονίας πριν από την ίδρυση της επαρχίας της Θράκης, Αρχαία Μακεδονία IV (1986) 485-496.

9. Πρβλ. Π. Γεωργαντζή, Συμβολή εις την ιστορίαν της Ξάνθης, Ξάνθη 1976, 35, όπου προτείνεται η ταύτιση της Τοπείρου με την Ξάνθη. J. Adams, Topeiros Thraciae, the Via Egnatiae and the Boundaries of Macedonia, Αρχαία Μακεδονία IV (1986) 36, σημ. 62, όπου η προγενέστερη βιβλιογραφία.

10. Από το κείμενο του Στράβωνα (VII, F45) σχετίζεται τοπογραφικά η Τόπειρος με τα Άβδηρα και τη Μαρώνεια. Δυσκολίες προκύπτουν επίσης από το χωρίο του Προκόπιου, Ὑπέρ τῶν πολέμων 7, 38, 9-18 (ed. Harvey-With), όπου περιγράφονται δυσχωρίαι πρὸ τοῦ περιβόλου καὶ τῶν ἀνατολικῶν πυλῶν τῆς Τοπείρου, στις οποίες κινήθηκαν οι Σκλαβηνοί που κατάφεραν τελικά να κυριεύσουν την πόλη. Η μικρή απόσταση που σημειώνεται σήμερα μεταξύ του ανατολικού τείχους της βυζαντινής πόλης των Πετρωτών και του ποταμού, δεν αφήνει μεγάλα περιθώρια για τις κινήσεις των Σκλαβηνών που περιγράφει ο Προκόπιος, χωρίς ωστόσο να τις αποκλείει, όπως παρατηρεί ο Χ. Μπακιρτζής, ΑΔ 32Β (1977) 276. Η μικρή εξάλλου απόσταση της αρχαίας πόλης του Παραδείσου από τις εκβολές του Νέστου θα μπορούσε να δικαιολογήσει και τον χαρακτηρισμό της Τοπείρου στο ίδιο χωρίο ως πόλης ἐπιθαλασσίας.

11. Πρβλ. μιλλiάριο Αετολόφου χρονολογημένο στην εποχή του Γάιου Ονήρου Μαξιμίνου (235-238 μ.Χ.) με την επιγραφή Ἡ Τοπειριτῶν πόλις, Α. Βαβρίτσας, ΑΔ 19 (1964) Χρονικά, 387 SEG 24 (1974) 631. Πρβλ. και επιγραφή Τοπείρου σε έδρανα του θεάτρου Μαρώνειας, Ε. Πεντάζος, ΠΑΕ, 1982, 27-28, εικ. 1.

12. Ό.π., 36-42.

αρχαίας Τοπείρου στην ανατολικά του Νέστου περιοχή, ενώ η Α. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου, η οποία δεν αμφιβάλλει για την τοποθέτηση της αρχαίας Τοπείρου στον Παράδεισο¹³, πραγματοποίησε πρόσφατα μια νέα προσέγγιση στο πρόβλημα της θέσης της Τοπείρου, αυτή τη φορά¹⁴ συνεκτιμώντας και τον γεωμορφολογικό παράγοντα. Μολονότι η υπόθεση της Α. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου να αναζητηθεί μια διαφορετική από τη σημερινή πορεία του Νέστου αμέσως μετά την έξοδό του από τα στενά, φαίνεται να αποκλείεται, τόσο από τα γεωμορφολογικά¹⁵, όσο και από τα αρχαιολογικά δεδομένα¹⁶, η πρόταση της να συνδυασθεί η αρχαιολογική με τη γεωμορφολογική μελέτη του Δέλτα του Νέστου επισημαίνει ένα βασικό πεδίο έρευνας για τον προσδιορισμό των ορίων της χώρας των δύο γειτονικών οπωσδήποτε αρχαίων πόλεων, της Τοπείρου και των Αβδήρων. Η πρόταση εξάλλου της Α. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου να σχετισθεί η μεγάλη έκταση της χώρας της Τοπείρου στην ανατολική όχθη του Νέστου με τις αυξημένες υποχρεώσεις της πόλης να συντηρεί την Εγνατία οδό, ερμηνεύει την εμφάνιση μυλλιαρίου της Τοπείρου στον Αετόλοφο και υποβαθμίζει τις τοπογραφικές δυσκολίες για την ταύτιση της Τοπείρου με την αρχαία πόλη

13. Α. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου, ό.π., σημ. 7.

14. Α. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου, Τόπειρος, πόλις της Θράκης, *Byzantine Thrace*, *Byz. Forsch.* 14, 1 (1981) 577-599.

15. Στα βόρεια της τειχισμένης ακρόπολης εμφανίζονται τα σταθερά εδάφη των νοτίων προπόδων του ορεινού όγκου της Λεκάνης. Ούτε η σύσταση, ούτε οι κλίσεις και τα υψόμετρα του εδάφους ενισχύουν τη διέλευση της κοίτης του Νέστου από τον στενό αυχένα ανάμεσα στους πρόποδες του ορεινού συγκροτήματος και του βόρειου τείχους του βυζαντινού περιβόλου. Προσχωσιγενή εδάφη εμφανίζονται στα δυτικά και στα νότια του περιβόλου και οφείλονται στις πλημμύρες του Νέστου και του χείμαρρου που περιρρέει την ανατολική και νότια πλευρά του περιβόλου πριν καταλήξει στον Νέστο (σχ. 1).

Η διαμόρφωση του εδάφους και τα υψόμετρα των σταθερών εδαφών αποκλείουν επίσης την πορεία της κοίτης του ποταμού και προς τα ανατολικά της σημερινής κοίτης αμέσως μετά την έξοδο του ποταμού από τα στενά. Νοτιότερα ωστόσο η κίνηση του ποταμού στην περιοχή του Δέλτα, είναι ελεύθερη από φυσικά εμπόδια και θα μπορούσε να είναι ευμετάβλητη, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις πλημμυρών, όπως τις περιγράφουν οι πηγές, (Στράβων, 7, αποσπάσματα 44: οὐ μένει δ' ὁ Νέστος ἐπὶ ταυτοῦ ρεῖθρου διὰ παντός, ἀλλὰ κατακλύζει τὴν χώραν πολλάκις).

Για τις γεωμορφολογικές αλλαγές νοτιότερα στις εκβολές του Νέστου πρβλ. Α. Ψιλόβηκος, Ε. Βαβλιάκης, Θ. Λαγγαλής, Φυσικές και ανθρωπογενείς διεργασίες πρόσφατης εξέλιξης του Δέλτα του Νέστου, *Δελτίο Ελληνικής Γεωλογικής Εταιρίας* XX (1986) 313-323.

16. Μεταξύ του βόρειου περιβόλου της πόλης των ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων και του εκτεταμένου νεκροταφείου με τους λαξευτούς και κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους που εντοπίστηκε στους πρόποδες του ορεινού συγκροτήματος μεσολαβούν σταθερά εδάφη με διάσπαρτες ενδείξεις κατοίκησης και χρήσης. Γ. Μπακαλάκης, ό.π. 18, εικ. 4. Πρβλ. και ΑΔ 24Β (1969) 348, ΑΔ 26Β (1971) 413, ΑΔ 30Β (1975) 286, ΑΔ 33Β (1978) 293.

της δυτικής όχθης του Νέστου¹⁷.

Η ταύτιση αυτή ενισχύθηκε και με την πρόσφατη εντόπιση στην κορυφή του λόφου της ανατολικής όχθης του Νέστου, απέναντι από τη θέση «Πετρωτά» οικισμού της Πρώιμης Εποχής του Σιδήρου¹⁸ (Εικ. 1, Σχ. 1) με συνέχεια ζωής στους Ιστορικούς Χρόνους¹⁹. Στο τοπικό αυτό πόλισμα θα μπορούσαμε να τοποθετήσουμε την προρρωμαϊκή φάση της Τοπείρου, στην οποία πρέπει να ανήκει το τοπωνύμιο Τόπειρος. Στον οχυρό εξάλλου, λόφο ο οποίος ελέγχει το πέρασμα του Νέστου θα ήταν δυνατό να αναγνωρίσουμε τον λόφο, τον οποίο η Τόπειρος, κατά την περιγραφή του Προκόπιου (Περί κτισμάτων IV, 11) αὐτῇ ἐπανειστικότα ὄρθιον εἶχεν²⁰. Από την κορυφή του οχυρού λόφου της ανατολικής όχθης, φαίνεται ότι μεταφέρθηκε η κατοίκηση στην πεδιάδα της δυτικής όχθης, όπου μετά τη διέλευση της Εγνατίας οδού και την έναρξη της αστικοποίησης της περιοχής²¹ αναπτύχθηκε σταδιακά, πιθανότατα στη θέση μιας *mansio* της Εγνατίας οδού, η ρωμαϊκή πόλη που ήλεγχε το πέρασμα του Νέστου και την είσοδο στην επαρχία της Θράκης. Καθώς τα μέχρι στιγμής αρχαιολογικά ευρήματα από τη θέση «Πετρωτά» δεν είναι αρχαιότερα από τον 1ο μ.Χ. αιώνα²² θα μπορούσαν αυτά να συνδυασθούν με την εμφάνιση των πρώτων φιλολογικών μαρτυριών για την Τόπειρο που χρονολογούνται στον 1ο μ.Χ. αιώνα²³ και αναφέρουν την Τόπειρο ήδη ως *civitas*²⁴, πριν από την ενίσχυσή της από τον Τραϊανό, ο

17. Η περίπτωση μιας πόλης, της οποίας η χώρα εκτείνεται στις δύο όχθες ενός ποταμού δεν είναι μοναδική: ανάλογη περίπτωση εμφανίζεται στην Αμφίπολη των ρωμαϊκών χρόνων, όπως προκύπτει από 3 μιλλιάρια των αυτοκρατόρων Ανδριανού, Αντωνίνου Πίου και Φιλίππου Ἄραβος, που βρέθηκαν στη δυτική όχθη του Στρυμόνα στην περιοχή της αρχαίας Αργίλου. Τα μιλλιάρια που έχουν στηθεί από την πόλη των Αμφιπολεϊτών αναφέρουν απόσταση 9 μιλίων από την Αμφίπολη (Αριθ. Ευρ. Μουσείου Καβάλας Λ1283, Λ1284, Λ1285). Το μιλλιάριο του Αετολόφου, αν βρέθηκε στην αρχική του θέση —περίπτωση όχι απίθανη, ΑΔ 19Β (1964) 387— προσδιορίζει μια πολύ μεγαλύτερη επέκταση της χώρας της Τοπείρου στην ανατολική όχθη του Νέστου γύρω στα 235-238 μ.Χ.

18. *Ch. Koukouli-Chrysanthaki, Abdera and the Thracians, Thracia Pontica III* (1985) 82-98

19. *Ε. Σκαρλατίδου, Οικισμοί και εγκαταστάσεις στη «Χώρα» των Αβδηριτών, Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, Πόλις και Χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη*, (1990) 617, εικ. 21.

20. Προκόπιος, Περί κτισμάτων, IV, 11.

21. Πρβλ. το κτίριο της δυτικής όχθης που περιγράφει ο Γ. Μπακαλάκης, ό.π. 20, το οποίο πρέπει να είναι οδικός σταθμός οθωμανικής περιόδου.

22. *Χ. Μπακιρτζής, ΑΔ 32Β (1977) 275*, όπου αναφέρεται η επισήμανση τριών οικοδομικών φάσεων στο εσωτερικό της αρχαίας πόλης, από τις οποίες η αρχαιότερη χρονολογείται όχι νωρίτερα από τον 1ο-2ο μ.Χ. αιώνα.

23. *Στράβων, VII F 45, Plinius N.H. IV, 42, Πτολεμαίος, Γεωγραφικά, 3, 11, 7.*

24. *A. H. M. Jones, The Cities of the Eastern Roman Provinces 2* (1979) 19.

οποίος της απέδωσε και την επωνυμία ΟΥΛΠΙΑ²⁵.

Παρόλο που η θέση της αρχαίας Τοπείρου δεν έχει ακόμα βεβαιωθεί οριστικά με αναμφισβήτητη επιγραφική μαρτυρία, η πρόταση να ταυτισθούν τα ερείπια της θέσης «Πετρωτά» του Παραδείσου με την αρχαία Τόπειρο εξακολουθεί να συγκεντρώνει τις περισσότερες αρχαιολογικές ενδείξεις, καθώς παραμένει η μοναδική θέση που συνδυάζει την εμφάνιση βυζαντινού φρουρίου με την παρουσία μιας αξιόλογης, όπως προκύπτει από τα κινητά ευρήματα και την έκταση του νεκροταφείου ρωμαϊκής πόλης²⁶, και την αναφερόμενη από τις φιλολογικές πηγές παρουσία του ποταμού²⁷ με τη διέλευση της Εγνατίας οδού και τις χιλιομετρικές αποστάσεις που παραθέτουν τα *itineraria*²⁸.

Στις «παρანέστιες αρχαιότητες» που πρώτος ο Γεώργιος Μπακαλάκης συγκέντρωσε και δημοσίευσε, και σε εκείνες που ακολούθησαν ως σήμερα θα προσθέσουμε ένα ακόμη μνημείο, το οποίο, μολονότι δεν ταυτίζει τον αρχαιολογικό χώρο του Παραδείσου με την αρχαία Τόπειρο, επιβεβαιώνει οπωσδήποτε τη σημασία και το μέγεθος αυτής της θέσης στα πρώιμα αυτοκρατορικά χρόνια, δεδομένο που ενισχύει την ταύτισή της με την αρχαία Τόπειρο:

Πρόκειται για ένα κεφάλι γυναικείου αγάλματος υπερφυσικών διαστάσεων που βρέθηκε στο εσωτερικό του περιβόλου της τειχισμένης αρχαίας πόλης του Παραδείσου²⁹. Το κεφάλι που απεικονίζει γυναικεία μορφή με διάδημα σε θέση σχεδόν μετωπική —με ελαφρά κλίση προς τα δεξιά της— εμφανίζει σημαντικές κακώσεις στο πρόσωπο. Το μεγαλύτερο μέρος της μύτης έχει σπάσει και χτυπήματα στο πηγούνι, στα χείλη, στο μέτωπο αλλοιώνουν το πρόσωπο. Χτυπήματα επίσης σημειώνονται στην κόμη και

25. Η επωνυμία Ουλπία εμφανίζεται στα νομίσματα της πόλης, τα αρχαιότερα των οποίων χρονολογούνται στην εποχή του Αντωνίνου Πίου (138-161 μ.Χ.) και τα νεότερα στην εποχή του Γέτα (209-212 μ.Χ.). *Head, Historia Nummorum*, (1963) 288, BMC, Thrace (1877) 175, 1-5, 176, 7-8. SNGCor. πίν. 16, 806, 808. Πρβλ. και Π. Γεωργαντζή, Συμβολή εις την ιστορίαν της Ξάνθης, (1976) 48-55, για νομισματοκοπία της Τοπείρου.

26. Με τις πρόσφατες έρευνες της 12ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων προσδιορίστηκε η πορεία του περιβόλου των τειχών της αρχαίας πόλης και εντοπίστηκαν κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι στους πρόποδες του ορεινού όγκου μεταξύ της κοινότητας του Παραδείσου και του αρχαίου νεκροταφείου με τους λαξευτούς τάφους. Χ. Μπακιρτζής, ΑΔ 32Β (1977) 275-6 και 35Β (1980) 444.

27. Προκόπιος, Περί κτισμάτων, IV, II, πόλις ἀρχαία Τόπειρος ὄνομα, ἡ ποταμοῦ μὲν ρεῖθρα περιβάλλεται ἐκ τοῦ ἐπὶ πλεῖστον.

28. Πρβλ. J. Adams, ό.π. 20.

29. Αριθ. Ευρ. Μουσείου Καβάλας Α1180. Διαστάσεις: Μεγ. ύψος: 0,40 μ. Από τα λείψανα κονιάματος που έφερε το γλυπτό προέκυψε μεταγενέστερη χρήση του ως οικοδομικού υλικού.

στο διάδημα της μορφής (Εικ. 2). Από τα χαρακτηριστικά του προσώπου τονίζονται οι μεγάλες επιφάνειες των πορειών, το γεμάτο πηγούνι και το καλοσχεδιασμένο μικρό στόμα με το σφικτά κλεισμένο κάτω χείλος. Οι κακώσεις στην περιοχή των χειλιών, στη μύτη και στο πηγούνι και οι μεγάλες απολεπισμένες επιφάνειες στην περιοχή των ματιών και στο μέτωπο έχουν εξαφανίσει βασικές λεπτομέρειες των χαρακτηριστικών του προσώπου. Σώζονται ωστόσο, έστω και αποσπασματικά, τα καλοσχεδιασμένα μάτια, που εμφανίζουν λεπτότερα τα άνω βλέφαρα και παχύτερα τα κάτω. Πολύ καλύτερα διατηρημένη είναι η κόμη που πλαισιώνει το πρόσωπο. Χωρισμένα με μια χωρίστρα στη μέση τα κοντά μαλλιά μπροστά από το διάδημα χτενίζονται προς τα πλάγια σε τρεις σειρές βοστρύχων, οι οποίες, αφού ακολουθήσουν μια ελαφρά κυματιστή πορεία στην κορυφή του κεφαλιού, καταλήγουν σε ελυσόμενα προς έξω άκρα, που πλαισιώνουν συμμετρικά το μέτωπο. Διευθετημένα επίσης ανά τρεις περίπου σειρές βοστρύχων με ελυσόμενα επίσης προς τα έξω άκρα πέφτουν τα κοντά μαλλιά στους κροτάφους αφήνοντας ακάλυπτο το καλοσχεδιασμένο αυτί (Εικ. 3-4). Σε αντίθεση με τη γραμμική και στυλιζαρισμένη απόδοση των βοστρύχων της κορυφής του κεφαλιού, οι βόστρυχοι των κροτάφων χαρακτηρίζονται από έντονη πλαστικότητα και ελευθερία στην κίνηση. Η υπόλοιπη κόμη είναι μακριά και συγκεντρώνεται στη βάση του κεφαλιού με δύο παχείς πλοκάμους που τυλίγονται πίσω από τα αυτιά προς τα έξω και δένονται σ' ένα βαρύ κόμπο πριν πέσουν στην πλάτη (Εικ. 5).

Στο πίσω μέρος του κεφαλιού η κόμη αποδίδεται με απλά χτυπήματα καλεμιού που αποτελούν πιθανότατα την προετοιμασία της επιφάνειας για να δεχθεί το πρόσθετο stucco, στο οποίο θα αποδιδόταν και με την προσθήκη χρώματος οι λεπτομέρειες της κόμης. Είναι ωστόσο πιθανό η αδρά δουλεμένη πίσω όψη του κεφαλιού να οφείλεται στο μεγάλο ύψος του αγάλματος και την αρχική τοποθέτησή του σε κάποια κόγχη. Δυσερμήνευτη εμφανίζεται η παρουσία τώρμου στη βάση του κεφαλιού (Εικ. 4), ο οποίος και λόγω της θέσης και λόγω των διαστάσεων του δύσκολα θα μπορούσε να σχετισθεί με τη στήριξη του αγάλματος. Περισσότερο απίθανη εμφανίζεται και η συσχέτιση αυτού του τώρμου με την προσθήκη ενός πρόσθετου τμήματος της κόμης³⁰.

Από τα σωζόμενα χαρακτηριστικά του προσώπου, το πλατύ πρόσωπο με τις τονισμένες παρειές και το μικρό στόμα με το τονισμένο άνω χείλος,

30. Πρβλ. αντίστοιχο τώρμο στο πορτραίτο της Αγριππίνας της Νεώτερης από Mailad. W. Trillmich, Ein Bildniss der Agrippina Minor von Milreu/Portugal, MM 15 (1974) πίν. 11. E. Camporini, Mediolanum-Comun I Sculture [CSIR, 1979, 88 κ.ε. nr. 76, πίν. 52].

από το σφαιρικό σχήμα του κεφαλιού και προπαντός από την κόμμωση η υπερφυσικού μεγέθους γυναικεία μορφή θα μπορούσε να ταυτισθεί με τη Ρωμαία αυτοκράτειρα Αγριππίνα, κόρη του Γερμανικού, αδελφή του Καλλιγούλα, σύζυγο του Κλαυδίου και μητέρα του Νέρωνα. Ο πλησιέστερος από τους γνωστούς εικονογραφικούς τύπους της Αγριππίνας της Νεώτερης³¹, στον οποίο θα μπορούσε να ενταχθεί το νέο πορτραίτο από τον Παράδεισο είναι ο τύπος Ancona-Kopenhagen 636³². Η απουσία της σειράς των μικρών ελκωτών βοστρύχων γύρω στο μέτωπο (Εικ. 1) και το ξέσκεπο από την κόμη αυτή στο πορτραίτο του Παραδείσου (Εικ. 3-4) αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά γνωρίσματα αυτού του εικονογραφικού τύπου³³ που τον διαφοροποιούν από τον συγγενικό τύπο Mailad³⁴.

Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό ωστόσο του νέου πορτραίτου αποτελεί η απουσία των τυπικών λεπτών βοστρύχων που περιστραμμένοι³⁵ ή χαλαροί³⁶ κατεβαίνουν από την περιοχή των αυτιών ως τον ώμο πλαισιώνοντας τον λαιμό στα περισσότερα πορτραίτα της Αγριππίνας της Νεώτερης. Η απουσία των βοστρύχων αυτών του λαιμού δεν θα μπορούσε να αποτελέσει αποκλειστικό χαρακτηριστικό για να εντοπισθεί ένας ιδιαίτερος εικονογραφικός τύπος της Αγριππίνας της Νεώτερης³⁷, αφού οι βόστρυχοι του λαιμού απουσιάζουν από πορτραίτα διαφόρων εικονογραφικών τύπων —συνήθως όταν η αυτοκράτειρα παριστάνεται με το ιμάτιο υπέρ την κεφα-

31. 4 τύποι πορτραίτων της Αγριππίνας της Νεώτερης έχουν ως τώρα επισημανθεί από την έρευνα. *K. Fitschen - P. Zanker*, Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und der anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom (1983) 6-7, όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.

32. *S. Fuchs*, Deutung, Sinn und Zeitstellung des Wiener Cameo mit den Fruchthornbustern RM 51 (1936) 220-224, εικ. 2, πίν. 30, 233. *S. Fuchs*, Neue Frauenbildnisse der frühen Kaiserzeit, Die Antike 14 (1938) 279, εικ. 23. *W. Trillmich*, MM 15 (1974) 188, σημ. 22, πίν. 39. Για τα αποδιδόμενα στον τύπο Ancona-Kopenhagen πορτραίτα πρβλ. *K. Fitschen - P. Zanker*, ό.π. 7, τύπος III.

33. *W. Trillmich*, ό.π., πίν. 189, σημ. 5.

34. *W. Trillmich*, ό.π. 189, 192, πίν. 41. Για τα αποδιδόμενα στον τύπο Mailad πορτραίτα πρβλ. *K. Fitschen - P. Zanker*, ό.π. 7, τύπος II.

35. Πρβλ. πορτραίτο Ny Carlsberg Kopenhagen 636, *W. Trillmich*, MM 5 (1974) πίν. 44 (τύπος Ancona). Πορτραίτο Vaticano, Gall. Stat. 408/558. *K. Fitschen - P. Zanker*, ό.π. Παρενθ. πίν. 3a-d (τύπος Mailad). Πορτραίτο Petworth, *K. Fitschen - P. Zanker*, ό.π. παρενθ. πίν. 6a-d.

36. Πορτραίτο Museo Faro (Milreu) *W. Trillmich*, ό.π., πίν. 36. Πορτραίτο Tripolis, *W. Trillmich*, ό.π., πίν. 46β. Πορτραίτο Ciaramonti LIII inv. 2084 *K. Fitschen - P. Zanker*, παρενθ. πίν. 3.

37. Πρβλ. παρατηρήσεις *W. Trillmich*, ό.π., 194-198, ο οποίος θεωρεί τους περιστραμμένους βοστρύχους χαρακτηριστικό του επίσημου εικονογραφικού τύπου της Ρώμης και τους χαλαρούς βοστρύχους αποκλίσκει από τον επίσημο τύπο στις επαρχιακές ρέπλικες των πορτραίτων της Αγριππίνας της Νεώτερης.

λήν³⁸—, αλλά και ασκεπή πορträίτα με ή χωρίς διάδημα³⁹. Ύστερα ωστόσο από την πρόταση του W. Trillmich⁴⁰ να αναγνωρισθεί ένα νεανικό πορträίτο της Αγριππίνας της Νεώτερης στη σειρά των γνωστών ως ομάδα Adolphsek 22⁴¹ και München 316⁴² πορträίτων, θα ήταν δυνατό η απουσία των βοστρύχων του λαιμού να σχετισθεί με τον αρχαιότερο εικονογραφικό τύπο της Αγριππίνας της Νεώτερης, ο οποίος κατά τον Trillmich⁴³ δημιουργήθηκε στην εποχή του Καλλιγούλα και επανεκδόθηκε με την άνοδο της Αγριππίνας στο θρόνο. Καθώς όμως δεν έχουν ακόμα χρονολογηθεί οι εικονογραφικοί τύποι των πορträίτων της Αγριππίνας της Νεώτερης, τους οποίους έχει ξεχωρίσει ως τώρα η έρευνα⁴⁴, δεν είναι δυνατό να προχωρήσουμε περισσότερο και να επισημάνουμε με ασφάλεια στο πορträίτο από τον Παράδεισο τις τυπολογικές από τις χρονολογικές διαφορές και τα χαρακτηριστικά του επίσημου εικονογραφικού τύπου από τις τοπικές παραλλαγές του επαρχιακού γλύπτη. Επειδή αντίστοιχη παράλειψη των βοστρύχων του λαιμού σημειώνεται και σε επαρχιακά πορträίτα της Αγριππίνας της Πρεσβύτερης⁴⁵, θα ήταν προτιμότερο η παράλειψη των βοστρύχων του λαιμού στο πορträίτο της Αγριππίνας της Νεώτερης από τον Παράδεισο να ενταχθεί στις επαρχιακές αποκλίσεις από τους επίσημους εικονογραφικούς τύπους της Ρώμης που σημειώνονται στα τοπικά εργαστήρια μαρμαρογλυ-

38. Πρβλ. πορträίτο από το μητρώο της Ολυμπίας, *R. Bol*, Claudia Octavia aus dem olympischen Metroon, *J. d. I* 101 (1986) 299, εικ. 17-19. Πορträίτο Museo Civico Parma *S. Fuchs*, *Die Antike* 14 (1938) 277, εικ. 20. Στα νομίσματα ωστόσο της Καισάρειας εμφανίζονται και κάτω από το υπέρ την κεφαλήν ιμάτιο οι τυπικοί βόστρυχοι του λαιμού. *S. Fuchs*, ό.π. 276, εικ. 18. Πρβλ. σχετικές παρατηρήσεις *W. Trillmich*, *MM* 15 (1974) 194-195, σημ. 56-60.

39. Πρβλ. πορträίτο *Mandua K. Fitschen - P. Zanker*, ό.π., παρένθ. πίν. 4 (τύπος III) χωρίς διάδημα. Πρβλ. επίσης και πορträίτο Oxford με διάδημα *P. Gardner*, *A New Portrait of Livia*, *JRS* 12 (1922) 22 κ.ε. Επίσης το πορträίτο του Μουσείου Sabratha, *G. Caputo*, *Sculture dallo scavo del foro di Sabratha*, *Quad. A. Libia I* (1950) 19-21, πίν. IX, *K. Fitschen - P. Zanker*, ό.π. 7, IIII.

40. *W. Trillmich*, *Iulia Agrippina als Schwester des Caligula und Mutter des Nero*, *HAIB* 9 (1983) 21-37.

41. *K. Polaschek*, *Excurs zur Iconographie einer Caligulaschwester* *Tr. Z.* 35 (1972) 200-210.

42. *K. Polaschek*, *Portättypen einer claudischen Kaiserin*, *Studia Archaeologica XVII* (1973) 11 κ.ε.

43. *W. Trillmich*, *HAIB* 9 (1983) 36.

44. *W. Trillmich*, *MM* 15 (1974) 191, σημ. 40, *K. Fitschen - P. Zanker*, ό.π., 6 σημ. 4. Αναμένεται η διατριβή της *D. Kaspar*, *Die Kaiserrinnen und Prinzessinnen des Zeitraumes von 37 bis 69 nach Ch.*

45. *M. Bossert - D. Kaspar*, *Eine Julisch-Claudische Kaiserkultgruppe in Avenches*, *Bulletin de l'association pro Aventico* 22 (1974) 17-112, πίν. 19-20. Πρβλ. και *W. Trillmich*, *MM* 15 (1974) 195, σημ. 61.

πτικής, στις οποίες έχουν αποδοθεί και οι χαλαροί βόστρυχοι του λαιμού ορισμένων επαρχιακών πορτραίτων της Αγριππίνας της Νεώτερης⁴⁶.

Αποκλειστικό χαρακτηριστικό γνώρισμα εικονογραφικού τύπου δεν φαίνεται να αποτελεί στα πορτραίτα της Αγριππίνας της Νεώτερης, ούτε και η παρουσία του διαδήματος⁴⁷. Το διάδημα εμφανίζεται στους τύπους III (Ancona-Kopenhagen 636) και IV (Stuttgart), οι οποίοι θεωρούνται και οι νεότεροι⁴⁸, με εξαίρεση το κολοσσιαίο πορτραίτο της Κω που κατατάσσεται ως μεταβατικός τύπος ανάμεσα στον τύπο II και III⁴⁹. Η μορφή του διαδήματος ποικίλλει: ανάμεσα στο απλό διάδημα του πορτραίτου της Κω, ή του Μουσείου Θερμών (Chiaramonti XIX)⁵⁰ και στο περικόσμητο διάδημα του πορτραίτου Oxford⁵¹, μεσολαβούν άλλοι τύποι διαδημάτων με περισσότερη⁵² ή λιγότερη⁵³ διακόσμηση στη στεφάνη. Στο νέο πορτραίτο της Αγριππίνας της Νεώτερης από τον Παράδεισο εμφανίζεται ο απλούστερος τύπος διαδήματος με την ακόσμητη στεφάνη, που παραπέμπει στο υπερφυσικού μεγέθους πορτραίτο της Αγριππίνας από την Κω⁵⁴, ή στα πορτραίτα Μουσείου Θερμών αριθ. 56964 από την Όστια⁵⁵ και αριθ. 121316 από τη Via Varese⁵⁶ ή το πορτραίτο Chiaramonti XIX αριθ. 1480 του Μουσείου Βατικανού⁵⁷. Αντίστοιχος τύπος διαδήματος εμφανίζεται και στο πορτραίτο από το

46. Trillmich, MM 15 (1974) 195 κ.ε.

47. Με την άποψη της K. Pollashek, Tr. Z. 35 (1972) 206 Anm. 20-21, ότι από την παρουσία ή μη του διαδήματος ξεχωρίζουν δύο εικονογραφικοί τύποι της Αγριππίνας της Νεώτερης δεν συμφωνεί ο W. Trillmich, MM. 15 (1974) 192-193, σημ. 50.

48. Το διάδημα εμφανίζεται κυρίως στους εικονογραφικούς τύπους III και IV, που θεωρούνται οι νεότεροι. (K. K. Fitschen - P. Zanker, ό.π. 6, σημ. 4. Kopenhagen, K. Fitschen - P. Zanker, 7 τύπος IIIβ, Oxford, K. Fitschen - P. Zanker, ό.π. 7, τύπος IIIη, Roma, Chiaramonti XIX, 5 Inv. 1480, K. Fitschen - P. Zanker, ό.π. 7, τύπος IIIκ, Sabratha Museum, G. Caputo, Quad. A. Libia I (1950) 19, πίν. 9, K. Fitschen - P. Zanker, ό.π., τύπος IIIλ, Rom, Thermenmuseum 56964, M. Felletti, Museo Nazionale Romano (1953), Ritratti, 66 αριθ. 110, K. Fitschen - P. Zanker, ό.π., IIIλ, Rom., Thermenmuseum 21316, M. Felletti, ό.π., αριθ. 111, K. Fitschen - P. Zanker ό.π., τύπος IIIο. Ρέπλικα Petworth, K. Fitschen - P. Zanker, ό.π. 7, τύπος IV.

49. Αποσπασματικό πορτραίτο από Κω, L. Laurenzi, Sculture inediti del Museo di Coe. Ann. 33-34 (1955-56) 124, αριθ. 142, K. Fitschen - P. Zanker, ό.π. 7, IIj.

50. Πορτραίτο Chiaramonti, K. Fitschen - P. Zanker, ό.π. 7, τύπος IIIκ, παρένθ. πίν. 6 a, b, d.

51. Πορτραίτο Oxford, P. Gardner, ό.π. 33, πίν. 7.

52. Πρβλ. πορτραίτο Kopenhagen, Trillmich, MM 15 (1974) πίν. 44.

53. Πορτραίτο Petworth, K. Fitschen - P. Zanker, ό.π. 7, τύπος IV, παρένθ. πίν. 6 b-d.

54. L. Laurenzi, Sculture inediti del Museo di Coe, Ann. 33-34 (1955-56) 124, αριθ. 142.

55. M. Felletti, Museo Nazionale Romano (1953) 66, αριθ. 110, R. Calza, Scavi di Ostia V. I Ritratti Greci e romani fino al 160 circa D. C., 42-43, αριθ. 55, πίν. XXXIII, K. Fitschen - P. Zanker, ό.π. 7, τύπος IIIη.

56. M. Felletti, ό.π. 66, αριθ. 111, K. Fitschen - P. Zanker, ό.π. 7, τύπος IIIο.

57. K. Fitschen - P. Zanker, ό.π. 7, τύπος IIIκ, παρένθ. πίν. 5a-d.

μητρώο της Ολυμπίας, το οποίο, όπως και το πορτραίτο το Chiaramonti, αποδόθηκε στην Claudia Octavia⁵⁸. Η απλουστευμένη αυτή απόδοση του διαδήματος, όπως και η αδρή απόδοση της κόμης πίσω από το διάδημα, αποτελούν προσωπικές επιλογές του τοπικού γλύπτη, οι οποίες θα ήταν δυνατό να δικαιολογηθούν και από το ύψος του αγάλματος. Η πιθανότατη ωστόσο χρήση του χρώματος και στο διάδημα του πορτραίτου από τον Παράδεισο πρέπει να αποτελούσε ένα πρόσθετο στοιχείο διακόσμησης, χαμένο σήμερα.

Μολονότι η αποκλειστική συσχέτιση του διαδήματος με αυτοκράτειρες ή θεότητες δεν φαίνεται να ισχύει απόλυτα⁵⁹ η παρουσία του διαδήματος στο πορτραίτο της Αγριππίνας της Νεώτερης από τον Παράδεισο δεν πρέπει να είναι χωρίς περιεχόμενο: Η εμφάνιση του διαδήματος χρονολογεί οπωσδήποτε το πορτραίτο της Αγριππίνας της Νεώτερης μετά το 50 μ.Χ., έτος κατά το οποίο, μετά τον κατ' έπιταγήν της συγκλήτου γάμο του Κλαυδίου με την ανεψιά του⁶⁰, χορηγήθηκε στην Αγριππίνα ο τίτλος της Αυγούστας. Ένα δεύτερο χρονολογικό όριο, όχι οπωσδήποτε απόλυτα κλειστό, για τη χρονολόγηση του πορτραίτου του Παραδείσου θα μπορούσε να αποτελέσει το 59 μ.Χ., έτος κατά το οποίο η Αγριππίνα κατεσφάγη από τον γιό της Νέρωνα⁶¹.

Στη δεκαετία αυτή, (49-59 μ.Χ.), μετά την οποία είναι δύσκολο να δικαιολογηθεί ανέγερση αγάλματος της Αγριππίνας —αλλά στα πλαίσια της αυτοκρατορικής προπαγάνδας όχι αδύνατο, όπως προκύπτει από την εμφάνιση τραϊάνειων πορτραίτων της Αγριππίνας της Νεώτερης⁶²— εντάσσεται και η τεχνοτροπία του νέου πορτραίτου από τον Παράδεισο: η ιδεαλιστική απεικόνιση της μορφής που αποτελεί γενικό χαρακτηριστικό ιουλιοκλαυδιανών, γυναικείων κυρίως πορτραίτων της αυτοκρατορικής αυλής, η χαρακτηριστική απόδοση των ματιών που εμφανίζουν παχύτερο το κάτω βλέφαρο και λεπτότερο το άνω, η τονισμένη απόδοση της σάρκας στις παρειές και στο πηγούνι και φυσικά ο τύπος της κόμμωσης με τη χωρίστρα στη μέση πάνω από το μέτωπο και τους αναδιπλωμένους πίσω στο λαιμό

58. R. Bol. ό.π.

59. K. Polaschek. *Porträt einer claudischen Kaiserin*, *Studia Arcaeologica* 15 σημ. 15, R. Bol. ό.π. 292 σημ. 12, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

60. *Δίων Κάσσιος* LXI, 8.

61. *Δίων Κάσσιος* LXII, 4,1.

62. Πρβλ. κολοσσιαίο τραϊάνειο πορτραίτο Αγριππίνας Νεώτερης από την Αγορά του Τραϊανού στη Ρώμη, K. Fitschen - P. Zanker, ό.π. 6 πίν. 6, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία. Στην εποχή του Τραϊανού χρονολογήθηκε επίσης και το πορτραίτο της Αγριππίνας της Νεώτερης του Μουσείου Sabratha, G. Caputo, *Quad. A. Libia I* (1950) 19-21, πίν. IX.

μακρείς πλόκαμους θα μπορούσαν να στηρίξουν την αναγνώριση ενός πρώιμου πορτραίτου της αυτοκράτειρας Αγριππίνας της Νεώτερης. Η εμφάνιση βέβαια των κοντών ελικωτών βοστρύχων που πλαισιώνουν το πρόσωπο και η έντονη χρήση του τρυπανιού για την απόδοσή τους συνιστούν στοιχεία νεότερης ηλικίας στη σειρά των ιουλιοκλαυδιανών πορτραίτων, αλλά η ελεύθερη χρήση του τρυπανιού που δεν δίνει ακόμα τυποποιημένα σχήματα και η αντιπαράθεση της γραμμικής απόδοσης της κόμης πάνω από το μέτωπο με την πλαστικότητα των ελεύθερων και όχι ακόμα σχηματοποιημένων βοστρύχων στους κροτάφους, που παραπέμπει σε πορταίτα της Αγριππίνας της Πρεσβύτερης⁶³, μπορούν να κρατήσουν τη χρονολόγηση του πορτραίτου του Παραδείσου περισσότερο στα υστεροκλαυδιανά, παρά στα πρώιμα νερόνεια χρόνια⁶⁴, κοντά στα αντίστοιχα κολοσσιαία πορταίτα της Αγριππίνας της Νεώτερης από την Κω⁶⁵, ή από το θέατρο της Vicenza⁶⁶ που χρονολογήθηκε ανάμεσα στα 49-54 μ.Χ.

Μια χρονολόγηση άλλωστε στα χρόνια του Κλαυδίου προκύπτει και το ιστορικογεωγραφικό πλαίσιο του χώρου, από τον οποίο προέρχεται το νέο άγαλμα της Αγριππίνας της Νεώτερης: η ανεύρεση του αγάλματος της συζύγου του Κλαυδίου στην είσοδο της Θράκης, την οποία ο Κλαύδιος είχε υποτάξει και εντάξει στο ρωμαϊκό κράτος στα 45/46 μ.Χ.⁶⁷ θα μπορούσε να σχετίσει την εμφάνιση του αγάλματος της Αγριππίνας περισσότερο με τον σύζυγό της Κλαύδιο και λιγότερο με τον γιό του Νέρωνα κατεβάζοντας έτσι τη χρονολογία της ανέγερσης του αγάλματος της στα χρόνια 49-54 μ.Χ. Σ'

63. Πρβλ. π.χ. το πορταίτο Αγριππίνας Πρεσβύτερης στο Museo Capitolino Inv. Nr. 421, S. Fuchs RM 51 (1936) πίν 32, K. Fitschen - P. Zanker, ό.π. 5, πίν. 4, που χρονολογείται στην εποχή του Καλλιγούλα —πρώιμα χρόνια Κλαυδίου. Η έντονη ομοιότητα που εμφανίζουν τα επαρχιακά πορταίτα της Αγριππίνας της Νεώτερης προς την Αγριππίνα την Πρεσβύτερη, σχετίσθηκε με τη δημοτικότητα του Γερμανικού και της Αγριππίνας της Πρεσβύτερης στις ρωμαϊκές επαρχίες. H. Jucker - D. Willers, Gesichte (1983) 97.

64. Πρβλ. π.χ. την έντονη σχηματοποίηση των βοστρύχων στο νερόναιο (R. Bol, ό.π. 299) πορταίτο της Αγριππίνας της Νεώτερης από το μητρώο της Ολυμπίας.

65. Πορταίτο Κω, ό.π., σημ. 49. Τεχνοτροπικές ομοιότητες ιδεαλιστικά χαρακτηριστικά, απόδοση βλεφάρων, κόμης και στόματος πρβλ. και στο πορταίτο της έκθεσης Ιστορικού Αρχαιολογικού Μουσείου Bern. H. Jucker - D. Willers, Gesichte, 97, nr. 38, η προέλευση του οποίου αναζητείται στον βορειοελλαδικό ή μικρασιατικό χώρο.

66. W. Trillmich, MM 15 (1974) 190-191, πίν. 42. Αυτό το δυστυχώς πολύ αποσπασματικό σωζόμενο κολοσσιαίο πορταίτο ανήκει στα ελάχιστα παραδείγματα των πορταίτων της Αγριππίνας της Νεώτερης, τα οποία μπορούν να χρονολογηθούν με σχετική ασφάλεια.

67. Σύγκελλος, 631 εκδ. Bonn, Ευσέβιος-Ιερώνυμος Χρονικά 262, 2 (Fotheringham), Κασσιόδωρος, Χρονικά εκδ. Mommsen, Chron. Min. II. 137. Ch. Danov, Die Thraker auf dem Ostbalkan ANRW II, 7, 1, 145-147.

αυτά τα χρόνια χρονολογήθηκαν και τα τιμητικά μνημεία των στρατηγών Θράκης για τον πρεσβευτή Τίτο Φλαούιο Σαβείνο⁶⁸ και τον Επίτροπο Μάρκο Ουέτιο Μάρκελλο⁶⁹. Η ανέγερση έτσι του αγάλματος της αυτοκράτειρας θα μπορούσε να ήταν σύγχρονη και με την ανέγερση των τιμητικών μνημείων των στρατηγών Θράκης και να αποτελεί έκφραση, είτε της κεντρικής ρωμαϊκής εξουσίας στα πλαίσια της αυτοκρατορικής προπαγάνδας στη νεοσύστατη ρωμαϊκή επαρχία της Θράκης, είτε δήλωση πίστης των υπηκόων της περιφέρειας στον αυτοκράτορα και στην οικογένειά του. Για την δεύτερη περίπτωση θα μπορούσαμε να υποθέσουμε ότι οι 33 στρατηγοί της Θράκης, 15 από τους οποίους έφεραν το όνομα του Κλαυδίου⁷⁰ πριν ή και συγχρόνως με την απόδοση των τιμών στους Ρωμαίους διοικητικούς άρχοντες της επαρχίας της Θράκης θα είχαν τιμήσει τον αυτοκράτορα Κλαύδιο, κατακτητή της Θράκης και την αυτοκράτειρα σύζυγό του με τιμητικά αγάλματα.

Το υπερφυσικό μέγεθος, η παρουσία του διαδήματος, τα ιδεαλιστικά χαρακτηριστικά του πορτραίτου από τον Παράδεισο, εκτός από το «μέγεθος» της αυτοκράτειρας, θα ήταν δυνατό να περιγράφουν και τη θεοποίηση της συνδέοντας το πορτραίτο με την ασκούμενη στην περιοχή ήδη από την εποχή του Αυγούστου λατρεία του αυτοκράτορα και της οικογένειάς του⁷¹. Από την επιστολή του Κλαυδίου στους Θασίους προκύπτει η άρνηση του Κλαυδίου να δεχθεί θεϊκές τιμές *τὰς ἄλλας προῖεμενος τιμὰς αἱ πρέπεισι ἡγέμοσιν ἀρίστοις*⁷², αλλά η λατρεία του αυτοκράτορα Κλαυδίου, βεβαιώνεται και στη Μακεδονία από επιγραφές στους Φιλίππους⁷³, στη Θάσο⁷⁴, στη Θεσσαλονίκη⁷⁵. Λατρεία της Αγριππίνας της Νεώτερης δεν μαρτυρείται στη Μακεδονία, αλλά εμφανίζεται σε άλλες περιοχές του

68. Γ. Μπακαλάκης, Παράνεστιοι Αρχαϊότητες, Θρακικά Η (1936) 11-27 REG 1939, αριθ. 188, PIR, 2 III, 352—353.

69. Δ. Λαζαρίδης, Κατάλογος Στρατηγών Θράκης, AE 1953/54, 235-244 REG LXIX (1956) 139-140, αριθ. 162, SEG XVI, 415 CIL IX, 3019, PIR III, V, 333. Πρβλ. και επιστολή Μάρκου Ουετίου Μάρκελλου στους Θασίους: Ch. Dunant - J. Pouilloux, Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos, II, Etud. Thas. V (1958) αριθ. 182, καθώς και τιμητική επιγραφή Θασίων: Ch. Dunant - J. Pouilloux, ό.π., αριθ. 183.

70. Δ. Λαζαρίδης, ό.π. 237, 242.

71. Για την αυτοκρατορική λατρεία στους Φιλίππους πρβλ. P. Collart, Philippes (1937) 265, M. Seve - P. Weber, Un monument honorifique au Forum de Philippes, BCH, CXIII (1988) 467-479. Για τη λατρεία της οικογένειας του Αυγούστου στη Θάσο πρβλ. Ch. Dunant - J. Pouilloux, ό.π. 59-66.

72. Ch. Dunant - J. Pouilloux, 1 ό.π. 66, αριθ. 179.

73. Ch. Dunant - J. Pouilloux, ό.π. 70-72, αριθ. 180, 181.

74. CIL III, 650, P. Collart, ό.π. 412.

75. IG X, αριθ. 131, 3.

ανατολικού ρωμαϊκού κράτους, ήδη από τα υστεροκλαυδιανά χρόνια⁷⁶ στα πλαίσια της αυτοκρατορικής προπαγάνδας, η οποία στα τελευταία χρόνια του Καλυδίου, προφανώς κάτω από την κατεύθυνση της Αγριππίνας, είχε στραφεί στην προβολή της συγγένειας της αυτοκρατορικής οικογένειας με τον Αύγουστο⁷⁷. Στη γραμμή αυτή της οικογενειακής προπαγάνδας των ιουλιοκλαυδιανών αυτοκρατόρων εντάσσεται και η μεταθανάτια λατρεία του Κλαυδίου⁷⁸, καθώς και η προβολή και θεοποίηση της Αγριππίνας στα νεώτερα χρόνια⁷⁹.

Μολονότι δεν λείπουν επιγραφικές μαρτυρίες για παρεμβάσεις του Νέρωνος στη Θράκη⁸⁰ και στη Θάσο⁸¹, η τεχνοτροπία του νέου πορτραίτου της Αγριππίνας και το ιστορικό πλαίσιο του χώρου, στον οποίο βρέθηκε, καθιστούν πιθανότερη τη συσχέτιση του με τον Κλαύδιο. Στην είσοδο της νεοσύστατης ρωμαϊκής επαρχίας της Θράκης η *Ισοκρατής*⁸² αυτοκράτειρα Αγριππίνα θα μπορούσε να συνοδεύει ως *Ἡρα-πάρεδρος*⁸³ τον θεοποιημένο αυτοκράτορα Κλαύδιο, του οποίου οι απεικονίσεις με τα σύμβολα του Ολύμπιου Δία ήταν γνωστές όχι μόνο στη ρωμαϊκή πρωτεύουσα⁸⁴, αλλά και στον ελλαδικό χώρο⁸⁵.

76. Πρβλ. π.χ. επαρχιακές κοπές νομισμάτων ανατολικών επαρχιών, όπου εμφανίζεται το πορταίτο της Αγριππίνας με την επωνυμία Θεά, D. Shear, *Greek Imperial Coins and their Values* (1982) 506, 529.

77. W. Trillmich, *Familien propaganda der Kaiser Caligula und Claudius*, A. MU. GS VIII (1978) 5, 184-185.

78. Suet. Claud. 45. Πρβλ. R. Bol, ό.π. 305, σημ. 55-60.

79. Πρβλ. π.χ. επιγραφή Εφέσου, *ÖJh* 26 (1930/31) 48, εικ. 24. Σε νομίσματα επίσης Νέρωνος, το πορταίτο της Αγριππίνας συχνά συνοδεύεται από την επωνυμία ΘΕΑ, D. Shear, ό.π., αριθ. 650.

80. Πρβλ. κατασκευή στρατιωτικών δρόμων στη Θράκη από τον Νέρωνα, «*tabernae et praetoria per vias militares fieri iussit*» CIL, III, 6123, G. Seure, RA 1915, 165, αριθ. 134.

81. Πρβλ. επιστολή Νέρωνος στους Θασίους Ch. Dunant - J. Poyilloux, ό.π., αριθ. 184.

82. ... *Ισοκρατής τῷ Κλαυδίῳ ἀντικρυς ὀνομάζεσθαι ἤθελε*, Δίων Κάσιος, LIX, 33, 2.

83. Πρβλ. επιγραφή Φιλίπων για αντίστοιχο αυτοκρατορικό ζεύγος Ανδριανού-Σαβείνας: P. Collart, *Philippes*, 314, σημ. 1. Imp./Hadria[a]no/Olympio et Junoni Con/jugali Sabina[e]. Πρβλ. επίσης ταύτιση της Αγριππίνας της Νεώτερης στην Κω με τη Δήμητρα Καρποφόρο, A. Majuri, *Nuova Sylloga epigraphica di Rodi e Cos*, (1925) αριθ. 468 και με τη θεά Ρέα. W. Paton - E. L. Hicks, *The Inscriptions of Kos*, (1891) αριθ. 119.

84. H. G. Niemeyer, *Studien zur statuarischen Darstellung der römischen Kaiser*, MAR 7 (1968) 61 κ.ε. K. Fitschen, Bjd 170 (1970) 22.

85. Πρβλ. άγαλμα Κλαυδίου από το μητρώο Ολυμπίας που αντιγράφει ανδριάντα Κλαυδίου Μουσείου Βατικανού. G. Treu, *Olympia III* (1897) 244, πίν. 60,1, H. G. Niemeyer, *Studien zur statuarischen Darstellungen der römischen Kaiser*, MAR 7 (1968) 107, αριθ. 96, πίν. 34,2. Πρβλ. και κολοσσιαίο ακέφαλο άγαλμα από τα Μέγαρα στο Εθνικό Μουσείο, το οποίο πιθανότατα απεικονίζει τον Κλαύδιο. Α. Ντατσούλη-Σταυρίδη, *Κεφάλι του Κλαυδίου στο Εθνικό Μουσείο ΑΑΑ XIII* (1980) 117, εικ. 8. Πρβλ. R. Bol, ό.π. 304-307 για μεταθανάτια λατρεία του Κλαυδίου και της οικογένειάς του.

Το επίπεδο της έρευνας δεν επιτρέπει ακόμα την απόδοση του νέου πορτραίτου της Αγριππίνας της Νεώτερης σε συγκεκριμένο τοπικό εργαστήριο μαρμαρογλυπτικής της Μακεδονίας ή της Θράκης. Δύο είναι ωστόσο οι πιθανότερες πόλεις της περιοχής, στις οποίες θα μπορούσε να αναζητηθεί η προέλευση του αγάλματος της Αγριππίνας: η ρωμαϊκή αποικία των Φιλίππων, κέντρο της πολιτικής και οικονομικής ζωής της ρωμαϊκής επαρχίας της Ανατολικής Μακεδονίας, όπου εκπροσωπούσαν η κεντρική εξουσία της Ρώμης και φυσικά και η αυτοκρατορική προπαγάνδα με την προβολή και λατρεία των μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας⁸⁶ και η Θάσος, η οποία διατηρώντας ως *civitas libera* ή *foederata*⁸⁷ και στη ρωμαϊκή εποχή την πολιτική και οικονομική αυτονομία της είχε τη δυνατότητα, όπως δείχνουν τα ευρήματα, να συνεχίσει και στη ρωμαϊκή εποχή την τοπική της παράδοση στη γλυπτική. Τα πλούσια λατομεία μαρμάρου στην περιοχή των Φιλίππων⁸⁸ και προπαντός στη Θάσο⁸⁹ εξασφάλιζαν και στους ρωμαϊκούς χρόνους τις δυνατότητες για την ανάπτυξη τοπικών εργαστηρίων γλυπτικής, τόσο στη Θάσο, όσο και στην περιοχή της παλιάς θασιακής περαιάς.

Η τεχνοτροπία του πορτραίτου, όπως και το μάρμαρο⁹⁰, οδηγεί στη

86. M. Seve - P. Weber, Un monument honorifique au Forum de Philippes, BCH 113 (1988) 467-479.

87. Ch. Dunant - J. Pouilloux, Recherches sur l'histoire et les cultes de Thasos, II, Etud. Thas. V (1958) 53, 57-60.

88. Πρβλ. λατομεία ακρόπολης Φιλίππων. P. Collart, Philippes, 402· H. Douceux - P. Lemerle, BCH 62 (1938) 6, αριθ. 2· P. Ducrey, Philippes I, Les reliefs rupestres, Supplément II BCH (1975) 12-13. Οργανωμένη επίσης εκμετάλλευση μαρμάρου στον 1ο μ.Χ. αιώνα στη μαρμαροφόρα περιοχή ανατολικά της αρχαίας Νεάπολης βεβαιώνει το ενεπίγραφο βάθρο, το οποίο δημοσίευσε ο Γ. Μπακαλάκης. Θρακικά Ευχαριστήρια εις τον Δία, Θρακικά 6 (1935) 302-318. Το αρχαίο λατομείο, στο οποίο πιθανότατα δούλευε ο Εύτυχος ό *ἐπὶ τῶν λατόμων* της επιγραφής, εντοπίστηκε στον ορεινό όγκο νοτιοδυτικά της κοινότητας Χαλκερού δίπλα στην εθνική οδό Καβάλας-Ξάνθης. Στον ίδιο λόφο πρέπει να υπήρχε και το ιερό του Διός Υψίστου, όπως προκύπτει από πρόσφατο εύρημα. Πρβλ. Μ. Νικολαΐδου-Πατέρα, Ένα τοπικό ιερό του Διός Υψίστου κοντά στην Καβάλα, στον ίδιο τόμο. Η περιοχή αυτή ανήκε παλιότερα στη θασιακή περαιά, αλλά στον 1ο π.Χ. αιώνα, όπως προκύπτει από την ευχή του Εύτυχου του *ἐπὶ τῶν λατόμων* πρέπει να είχε περιέλθει στην κυριαρχία του βασιλιά των Θρακῶν Ροιμητάκη του Γ', γιου του Κότυος (19-46 μ.Χ.). Πρβλ. Α. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου, Το ανατολικό σύνορο της Μακεδονίας, Αρχαία Μακεδονία IV (1986) 491.

89. Για τα λατομεία Αλυκής, βλ. Aliki I, P. Sodini - A. Labraki - T. Kozelji, Les carrieres de marbre à l'époque paleochretienne, Et. Th. IX (1980) 81-83· Λατομεία στο Σαλιάρι-Βαθύ, T. Kozelji, BCH 105 (1981) 961-964, BCH 106 (1982) 676.

90. Ο J. Hermann (Fine Arts Museum Boston) ήταν εκείνος, που μου επεσήμανε την ενδεχόμενη θασιακή προέλευση του μαρμάρου στο πορτραίτο της Αγριππίνας της Νεώτερης, στα πλαίσια της γενικότερης μελέτης του για τη χρήση του δολομητικού

Θάσο, όπου φαίνεται ότι έχει διατηρηθεί και στη ρωμαϊκή εποχή η χυμώδης ακόμα ελληνιστική παράδοση στα εργαστήρια μαρμαρογλυπτικής των ρωμαϊκών χρόνων. Καθώς όμως αναμένεται η συνολική μελέτη των θασιακών γλυπτών⁹¹, δεν είναι δυνατό να επιχειρήσει κανείς στα πλαίσια αυτής της μελέτης να αναγνωρίσει στο πορταίτο χαρακτηριστικά μιας τοπικής θασιακής γλυπτικής, η οποία πιθανότατα είχε διαμορφώσει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της και στη ρωμαϊκή εποχή.

Από το σημερινό επίπεδο της έρευνας της θασιακής γλυπτικής βεβαιώνεται μια ιδιαίτερη άνθιση της τοπικής γλυπτικής στη Θάσο στον 2ο μ.Χ. αιώνα, με έντονες μάλιστα, όπως έχει επισημανθεί κλασικιστικές τάσεις⁹². Η γλυπτική της ρωμαϊκής δημοκρατίας και των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων είναι λιγότερο γνωστή, μολονότι έργα, όπως το ανδρικό πορταίτο εποχής ρωμαϊκής δημοκρατίας από το Λιμάνι⁹³, το κεφάλι του Julius Caesar⁹⁴, το πορταίτο του L. Caesar⁹⁵ ή τα πορταίτα του Κλαυδίου⁹⁶ και άλλα γλυπτά⁹⁷ μαρτυρούν τις επιδόσεις των Θασίων γλυπτών στην τέχνη του πορταίτου κατά τον 1ο π.Χ. και 1ο μ.Χ. αιώνα. Ο προσδιορισμός της προέλευσης του μαρμάρου με ένα ευρύτερο πρόγραμμα έρευνας αποτελεί βασική προϋπόθεση για τη μελέτη της θασιακής γλυπτικής και της διάδοσης της στη θασιακή περαία⁹⁸.

θασιακού μαρμάρου της περιοχής Σαλιάρα-Βαθύ κατά την αρχαιότητα. Η δειγματολογία και η χημική ανάλυση έδειξε ότι πρόκειται για δολομητικό μάρμαρο όμοιο στη σύνθεση με το μάρμαρο από τα λατομεία στη θέση «Βαθύ-Σαλιάρα» Θάσου (πρβλ. Παράρτημα Ι).

91. Από τη συνολική μελέτη των γλυπτών του Μουσείου Θάσου που ετοιμάζει ο Β. Holzman ολοκληρώθηκε ήδη η μελέτη των θασιακών αναγλύφων (τυπών.).

92. C. Rolley, Une statue d'Hadrien sur l'agora de Thasos, BCH 87 (1963) 572, σημ. 2. C. Rolley, Sculptures nouvelles à l'agora de Thasos BCH 88 (1964) 502.

93. ΑΔ 23B (1969) 352, πίν. 358α.

94. Αριθ. Ευρ. Μουσείου Θάσου Α 101· F. Chamoux, Un portrait de Thasos, Jules Caesar, Mon Piot 47 (1953) 131-147.

95. Αριθ. Ευρ. Μουσείου Θάσου Α 102· F. Chamoux, Un portrait de Thasos, Lucius Caesar, Mon Piot 44 (1950) 83-96.

96. Πρβλ. δύο πορταίτα Κλαυδίου στο Μουσείο Θάσου Α 46, Guide de Thasos (1967) εικ. 83. Πρβλ. και πορταίτο Κλαυδίου από τη Θάσο στο Μουσείο Λούβρου F. Chamoux, Un portait grec de l'empereur Claude La Revue des Arts, VIII (1957) 147-150, εικ. Ι.

97. ΑΔ 24B (1969) 352, Αριθ. Ευρ. Μουσείου Θάσου Α 2655. Πρβλ. το κεφάλι νέου από επιτύμβιο ανάγλυφο ιουλιοκλαυδιανών χρόνων του οποίου την τεχνοτροπία πλησιάζει το πορταίτο της Αγριππίνας. Ch. Picard, Feuilles de Thasos, BCH 45 (1921) 138, εικ. 21. Το γυναικείο ωστόσο πορταίτο από το αρχαίο λιμάνι της αρχαίας Θάσου, αριθ. ευρ. Μουσείου Θάσου Α 2655, πρέπει να είναι νεότερο από το πορταίτο της Αγριππίνας του Παραδείσου, καθώς προσεγγίζει περισσότερο το νεράννιο πορταίτο της Αγριππίνας από το μητρώο της Ολυμπίας.

98. Ο J. Hermann πιστεύει ότι έχει επισημάνει εκτός Θάσου πολλά γλυπτά από το

Ανεξάρτητα ωστόσο από την πιθανότατη συσχέτιση του πορτραίτου της Αγριππίνας με τη Θάσο η ιστορική πληροφορία που προκύπτει αβίαστα, είναι η σημασία της θέσης, στην οποία οι νεοδιορισμένοι στρατηγοί της Θράκης ανεγείρουν τιμητικά μνημεία για τους πρώτους περιφερειακούς άρχοντες της νεοσύστατης ρωμαϊκής επαρχίας και όπου στήνεται το κολοσσιαίο πορτραίτο της αυτοκράτειρας, συζύγου του κατακτητού της Θράκης Κλαυδίου και μητέρας του Νέρωνα. Αυτή η θέση δεν είναι δυνατό να είναι ένας απλός σταθμός της Εγνατίας οδού, όπως προτείνει ο Adams⁹⁹, και είναι πολύ πιθανό να ταυτίζεται με τη ρωμαϊκή Τόπειρο, αφού καμιά άλλη πόλη εκτός από τα αρχαία Ἀβδηρα δεν αναφέρεται στην περιοχή αυτή μεταξύ του Νέστου και της Μαρώνειας ως την ίδρυση της Μαξιμιανούπολης¹⁰⁰.

Αν η αρχαία πόλη του Παραδείσου ταυτιστεί τελικά με την Τόπειρο, τότε το πορτραίτο της Αγριππίνας της Νεώτερης, όπως και τα τιμητικά μνημεία των στρατηγών της Θράκης, προέρχονται από την προτραϊάνειο περίοδο της πόλης, στην οποία αναφέρονται και οι πηγές του Ιου μ.Χ. αιώνα που μνημονεύουν την Τόπειρο ως *civitas*¹⁰¹. Αν η Τόπειρος δεν ήταν ήδη μια από τις *ήπειρώτιδας πόλεις*, που διέσχισε ο Ξέρξης στις αρχές του

χαρακτηριστικό δολομητικό μάρμαρο (προφορική ανακοίνωση), αλλά μόνο μετά την ολοκλήρωση μιας συνδυασμένης με πρόγραμμα αναλύσεων αρχαιολογικής μελέτης θα είναι δυνατό να ξέρουμε περισσότερα, τόσο για την εμπορική κίνηση του δολομητικού θασιακού μαρμάρου, όσο και για την παραγωγικότητα των θασιακών εργαστηρίων γλυπτικής. Στα αρχαία λατομεία στην περιοχή Σαλιάρα-Βαθύ, στα οποία εντοπίστηκαν εκτεταμένες εργασίες εξόρυξης κατά τη ρωμαϊκή εποχή, (T. Koselj, BCH 105 (1981) 961-964, Chronique, BCH 106 (1982) 676 Chronique), οι εγκαταστάσεις είχαν αρχίσει ήδη από τα τέλη του 6ου π.Χ. όπως προκύπτει από την επιφανειακή κεραμική (X. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, ΑΔ 42B (1987) τυπώνεται), στην περιοχή του αρχαίου πύργου στη θέση «Σαλιάρα» που αναφέρει ο A. Bon, BCH 54 (1930) 150-153, πίν. VIII.

99. J. Adams, ό.π. 41-42.

100. Η πρόταση του J. Adams να τοποθετηθεί η Τόπειρος στην ανατολική όχθη του Νέστου στην περιοχή Κοσμητής-Αγίου Αθανασίου δεν στηρίζεται από τα αρχαιολογικά δεδομένα. Τα αρχαία γλυπτά που βρέθηκαν στην περιοχή της Κοσμητής δεν προέρχονται από εκσκαφές τάφρου, όπως αναφέρθηκε (Π. Πάντου, Ιστορική Τοπογραφία Νομού Ξάνθης, Θρακικά Χρονικά 32 (1975/6) 5), αλλά από το τουρκικό νεκροταφείο της Κοσμητής, όπου είχαν χρησιμοποιηθεί ως σήματα των τάφων. Σύμφωνα με διασταυρωμένες πληροφορίες κατοίκων της Κοσμητής τα αρχαία μάρμαρα μεταφέρονταν με το ρεύμα του ποταμού πάνω σε σχεδίες από τη θέση «Καλέδες» του Παραδείσου. Ανάμεσα στα γλυπτά που συγκέντρωσε από το τουρκικό νεκροταφείο ο δάσκαλος του χωριού περιλαμβάνεται και ένας κορμός θωρακοφόρου αυτοκράτορα, πιθανόν Ανδριανού. Η ανεύρεση αυτοκρατορικού ανδριάντα συνηγορεί για την τοποθέτηση μιας σημαντικής ρωμαϊκής πόλης στον Παράδεισο.

101. Plineius, NH, 4, 42.

σου π.Χ.¹⁰², ενταγμένη πιθανόν στη θασιακή περαιά¹⁰³, και στη συνέχεια στο βασίλειο της Μακεδονίας, η ανάδειξη σε *civitas* του θρακικού πολισματος της Πρώιμης Εποχής Σιδήρου¹⁰⁴ πρέπει να πραγματοποιήθηκε κάτω από τις νέες συνθήκες που είχαν δημιουργηθεί με την υποταγή του μακεδονικού βασιλείου στη Ρώμη¹⁰⁵, με τη διέλευση της Εγνατίας οδού¹⁰⁶ μέσα από το πελατειακό βασίλειο των Σαπαίων¹⁰⁷, και τελικά με την προσάρτηση της Θράκης στους Ρωμαίους. Οπωσδήποτε η εξέλιξη της Τοπείρου σε *civitas* πρέπει να ήταν ήδη συντελεσμένη, όταν αυτή επιλέχτηκε από τον Τραϊανό ως κέντρο της εποικιστικής του πολιτικής για την αστικοποίηση της Θράκης, η οποία ασκήθηκε σε βάρος των Αβδήρων. Η ιστορία ωστόσο της αρχαίας πόλης του Παραδείσου, όπως και η ταύτισή της με την αρχαία Τόπειρο αποτελούν ανοικτό ακόμα για την αρχαιολογική έρευνα κεφάλαιο.

102. *Ηρόδοτος*, VII, 109, κατά δε τὰ Ἀβδήρα λίμνην μὲν οὐδεμία ἐοῦσαν ὀνομασθὴν παραμείψατο Ξέρξης, ποταμὸν δὲ Νέστον ῥέοντα ἐς θάλασσαν. Μετὰ δὲ ταύτας τὰς χώρας ἰὼν τὰς ἡπειρώτιδας πόλεις παρήγε, τῶν ἐν μῇ...

103. Τα ανατολικά όρια της θασιακής περαιάς δεν έχουν ακόμα προσδιοριστεί. Δεν υπάρχει καμιά αρχαιολογική ένδειξη ακόμα για την επέκταση της θασιακής περαιάς ως το Νέστο.

104. Ό.π., σημ. 18-19.

105. Α. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου, Το ανατολικό σύνορο Μακεδονίας πριν από την ίδρυση της επαρχίας Θράκης, Αρχαία Μακεδονία IV (1986) 495-496.

106. Πρβλ. μιλλiάριο Gnaeus Egnatius από τον Αμυγδαλεώνα Καβάλας, Σ. Σαμαρτζίδου, Εγνατία Οδός - Από τους Φιλίππους στη Νεάπολη, Μνήμη Δ. Λαζαρίδη, (1990) 561.

107. Α. Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου, ό.π.

Παράρτημα I

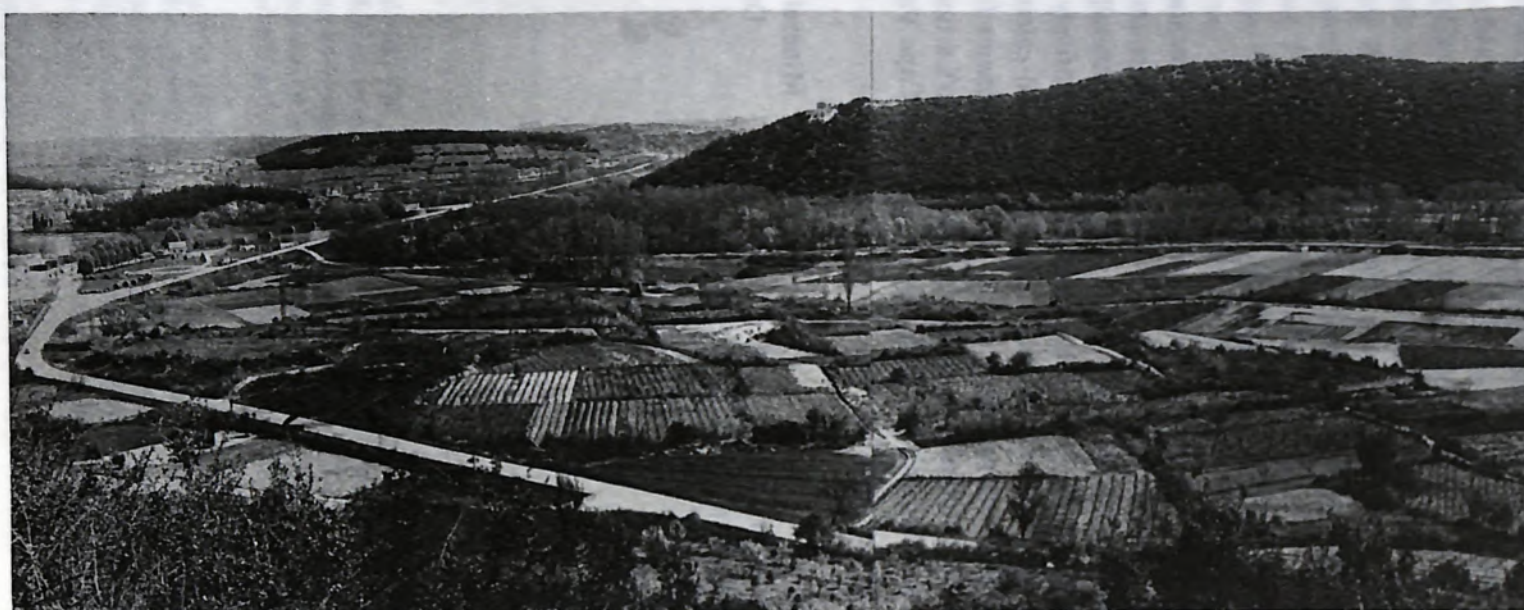
**EXAMINATION REPORT
by RICHARD NEWMAN
RESEARCH SCIENTIST
MUSEUM OF FINE ARTS BOSTON**

Subject: Marble samples from classical objects

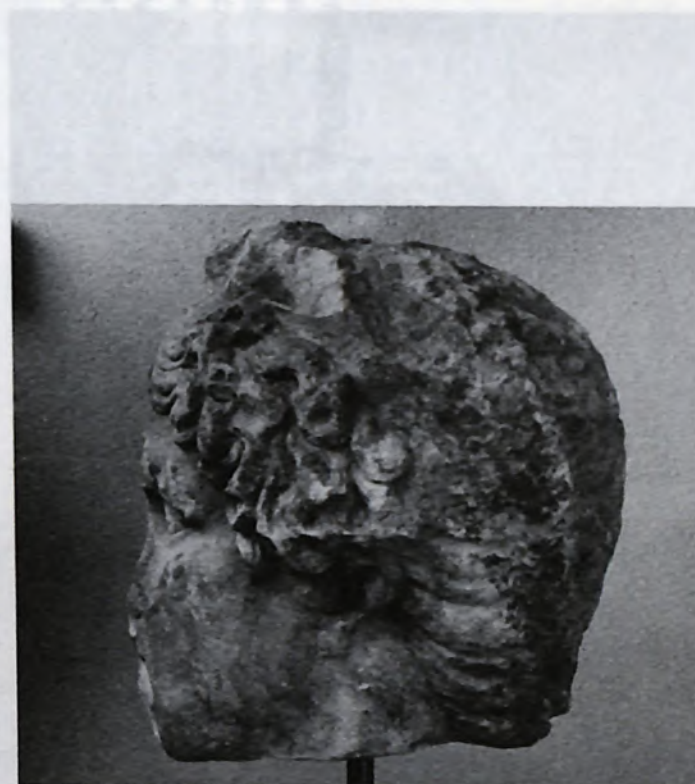
This report presents results of analyses for calcium magnesium carried out by energy-dispersive X-ray fluoresce in an electron beam microprobe. Under the conditions of the analyses, no magnesium is usually detected in samples of calcium marbles; dolomitic marbles give a relatively high Mg/Ca peak corporatio. Marbles containing both dolomite and calcite in substant quantities would give intermediate ratios. All samples exams for this report either contained no detectable magnesium exhibited Mg/Ca ratios similar to those of a reference dolomitic marble sample from the Cape Vathy region of Thasos.

Sample/Description
Head of Empress Agrippina,
Archaeological Museum (Kavalla,
Greece), no. L 1180

Mineral composition
Dolomite

Εικ. 1. Νέστος. Άποψη της θέσης «Παράδεισος». Αρχαία Τόπειρος.

Εικ. 2. Νέστος. Αρχαία Τόπειρος. Γυναικεία κεφαλή. Εικ. 3. Νέστος. Αρχαία Τόπειρος. Γυναικεία κεφαλή, πλάγια όψη.

Εικ. 4. Νέστος. Αρχαία Τόπειρος. Γυναικεία κεφαλή, πλάγια όψη. Εικ. 5. Νέστος. Αρχαία Τόπειρος. Γυναικεία κεφαλή, πίσω όψη.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ-ΑΤΖΑΚΑ

ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΟ ΚΤΙΣΜΑ ΣΤΗ ΜΑΡΩΝΕΙΑ

Ι. ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ

Στη θέση Παληόχωρα του σημερινού αλιευτικού οικισμού «Άγιος Χαράλαμπος» όπου το βυζαντινό κάστρο της Μαρώνας, αποκαλύφθηκε ένα σημαντικό παλαιοχριστιανικό κτίσμα, πιθανότατα βασιλική, με ένα ενδιαφέρον ψηφιδωτό δάπεδο. Το ψηφιδωτό είχε επισημανθεί αρχικά το 1969 σε ανασκαφική τομή του συναδέλφου κ. Ευ. Τσιμπίδη-Πεντάζου που μου παραχώρησε στη συνέχεια την ανασκαφή¹. Τον Αύγουστο του 1973 πραγματοποίησα ολιγοήμερη ανασκαφική έρευνα στο χώρο αυτό². Ορίστηκαν δύο τομές, ανατολικά και βόρεια της ανασκαφικής τομής του 1969³ (Εικ. 1).

Α'. Τομή Α (Σχ. 1). Αρχικά οι διαστάσεις της τομής ορίστηκαν 4×7 μ. Στη συνέχεια της έρευνας η τομή επεκτάθηκε προς τα ΝΔ κατά 10 μ. ακόμη (συνολικές διαστάσεις 14×7 μ.).

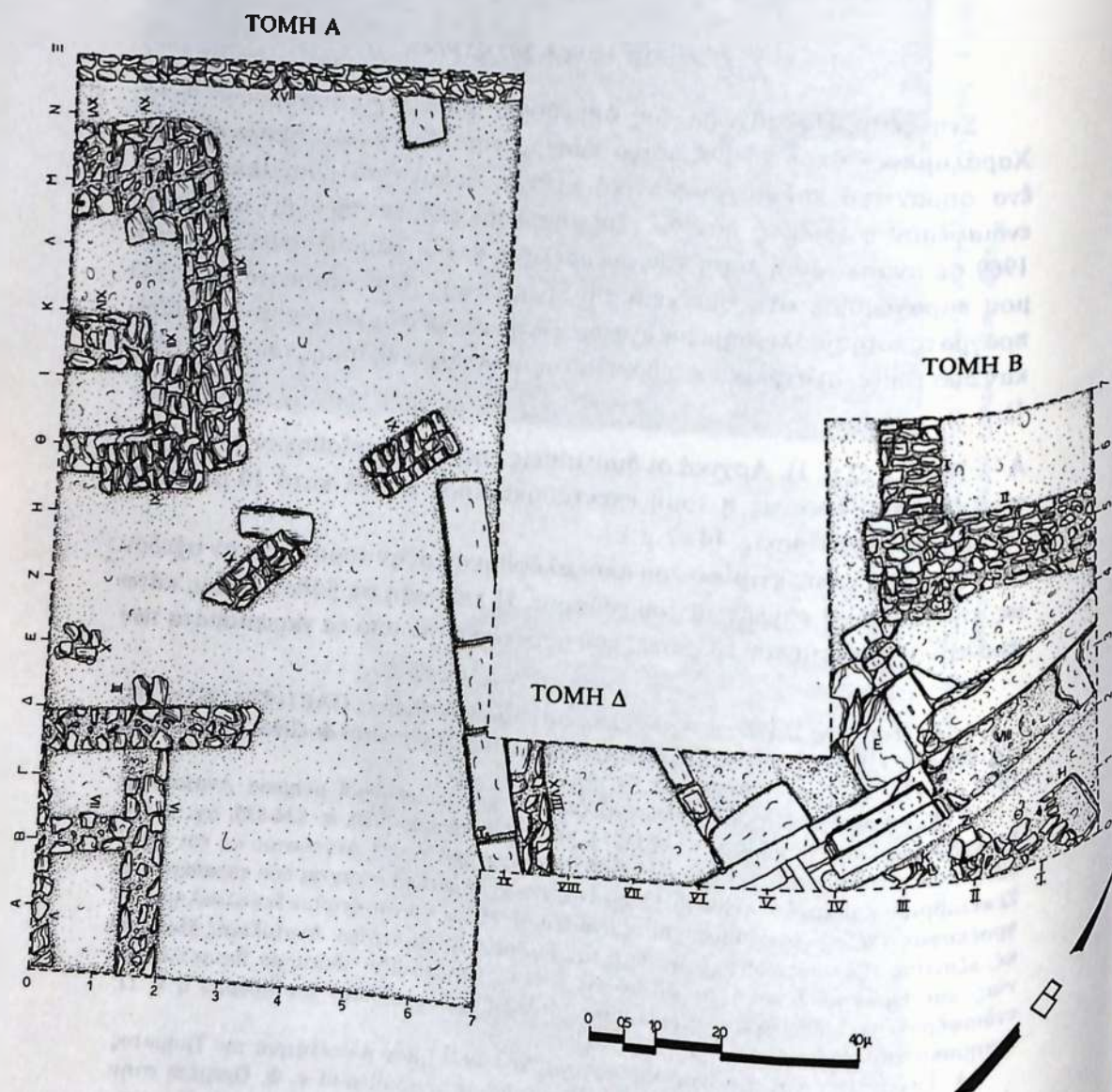
Οι τοίχοι των κτιρίων που αποκαλύφθηκαν στην τομή έφθαναν σχεδόν ως τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Η επίχωση σε βάθος 0,50 μ. κάτω από την επιφάνεια του εδάφους, που αποτελούνταν από τα γκρεμίσματα των

1. Ευ. Τσιμπίδη-Πεντάζου, Αρχαιολογικά έρευναι εν Θράκη, ΠΑΕ (1971) 1973 σ. 114, εικ. 20, πίν. 138. Πρβ. και D. Pallas, Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1953 à 1973, 1977, σ. 129, No 62, fig. 83.

2. Ευ. Κουρκουτίδου-Νικολαΐδου, Βυζαντινά και μεσαιωνικά μνημεία Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης, Α.Δ. 29 (1973-74) Β'3 Χρονικά, 1980, σ. 834-835, σχ. 3, πίν. 621α-γ. Η ανασκαφική έρευνα του 1973 διήρκεσε από τις 21 Αυγούστου ως και την 1 Σεπτεμβρίου και εργάστηκαν 10-12 εργάτες. Τα ανασκαφικά στοιχεία που παραθέτω εδώ προέκυψαν από την ολιγοήμερη αυτή ανασκαφή. Η έρευνα του κτιρίου δεν ολοκληρώθηκε, εξαιτίας της αποχώρησής μου από την Εφορεία Αρχαιοτήτων Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης. Επειδή το ψηφιδωτό δάπεδο παρουσιάζει ιδιαίτερο θεματολογικό ενδιαφέρον ανέλαβε να το παρουσιάσει στο δεύτερο κεφάλαιο του άρθρου η κ. Π. Ασημακοπούλου-Ατζάκα.

3. Συνεργάτες της ανασκαφικής έρευνας του 1973 ήσαν η φοιτήτρια του Τμήματος Αρχαιολογίας του Α.Π.Θ. δ. Ευ. Παπαδημητρίου, η σχεδιάστρια κ. Φ. Πρεμέτη στην οποία οφείλονται τα σχέδια της ανασκαφής και ο φύλακας αρχαιοτήτων κ. Φ. Κωνσταντινίδης.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ & ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ		
ΘΕΜΑ: ΑΝΑΣΚΑΦΗ ΜΑΡΩΝΕΑΣ		ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ ΑΝΑΣΚΑΦΗΣ Φ. ΠΡΕΜΕΤΗ-ΚΟΠΑΚΟΥ
ΣΧΕΔΙΟ: ΚΑΤΩΦΗ		ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΟΣ Ε. ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ - ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ
ΚΛΙΜΑΚΑ: 1:50		ΣΧΕΔΙΑΣΤΗ: Ν. ΜΕΝΤΕΣΙΔΟΥ
		Δ/Α

Σχ. 1. Μαρώνεια, ανασκαφικές τομές.

τοιχών και σπασμένα αρχιτεκτονικά μέλη, περιλάμβανε εφυσωμένα βυζαντινά όστρακα. Σε βάθος 0,70 μ. από το έδαφος παρατηρήθηκε στρώμα από κεραμίδια στέγης (στρωτήρες και καλυπτήρες).

Στο χώρο της τομής αποκαλύφθηκαν συμπλέγματα τοίχων και ψηφιδωτό δάπεδο, που ανήκουν σε τέσσερις κύριες φάσεις. Η περαιτέρω έρευνα του χώρου θα δώσει περισσότερα στοιχεία και πιο ασφαλή συμπεράσματα για τη χρονολόγηση των φάσεων.

1η φάση (Σχ. 1, Εικ. 2). Στην ανατολική γωνία της τομής αποκαλύφθηκαν δύο τοίχοι, κάθετοι μεταξύ τους, ο VI και ο VII, με τοιχοποιία από λιθοδομή και υπόλευκο συνδετικό κονίαμα.

Οι τοίχοι αυτοί φθάνουν ως βάθος 2,80-3 μ. κάτω από το ψηφιδωτό δάπεδο. Στη διερευνητική ανασκαφή που έγινε ανάμεσα στους τοίχους VI και VII, φάνηκε, σε βάθος 1,10 μ. κάτω από το ψηφιδωτό, στρώση κονιάματος, πιθανότατα δάπεδο. Τα ευρήματα στο χώρο αυτόν ήταν λίγα μελανόμορφα ελληνιστικά όστρακα και άφθονη ρωμαϊκή κεραμική, χάλκινο νόμισμα «Μαρωνιτών», σφενδόνη χάλκινου δακτυλίου με όρθια ανδρική μορφή⁴ και σπαράγματα τοιχογραφιών που διακρίνονταν σε τρεις ομάδες: μια ομάδα έχει φόντο υπόλευκο ή ώχρας με επίθετες κόκκινες και καφέ πινελιές, ενώ μια δεύτερη ομάδα αποτελείται από σπαράγματα με δύο ταινίες σε κόκκινο σκούρο και κίτρινο, πλάτους αντίστοιχα 0,035 μ. και 0,05 μ.: σε μια τρίτη τέλος ομάδα ανήκει σπάραγμα με ζωγραφική σε κόκκινο χρώμα. Από τους δύο αυτούς τοίχους, που είναι σίγουρα προγενέστεροι του παλαιοχριστιανικού κτιρίου (ρωμαϊκή φάση), ο μεν VII φαίνεται ισοπεδωμένος στο επίπεδο του ψηφιδωτού δαπέδου, ενώ ο VI χρησιμοποιήθηκε εν μέρει ως θεμέλιο για τον παλαιοχριστιανικό τοίχο και ενσωματώθηκε έτσι στο κτίριο της 2ης φάσης, γιατί στη βόρεια παρειά του τελειώνει η ταινία με ελυσσόμενο βλαστό-πλαίσιο του ψηφιδωτού δαπέδου.

2η φάση (Σχ. 1, Εικ. 3). Στη φάση αυτή ανάγονται τμήματα παλαιοχριστιανικού κτιρίου, από το οποίο διατηρούνται μέσα στην τομή Α ένας μαρμαρίνος στυλοβάτης, ψηφιδωτό δάπεδο και μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη τα οποία βρέθηκαν είτε διάσπαρτα στο χώρο είτε εντοιχισμένα στους μεταγενέστερους τοίχους.

4. Δύο ακόμη ενδιαφέροντα ευρήματα αν και βρέθηκαν στην παραγμένη επίχωση πάνω από το παλαιοχριστιανικό ψηφιδωτό, είναι δύο πήλινα ειδώλια. Από το ένα, που είναι σπασμένο, σώζεται μόνο ο κορμός γυναίκας που φορά χιτώνα, από την οσφύ ως τα γόνατα. Το άλλο είναι διπρόσωπο με δύο γυναίκες που φέρουν πόλο. Σώζονται μόνο τα κεφάλια και δεν αναγνωρίζεται αν ήταν τυλιγμένες κάτω από ένα πέπλο. Πρβλ. D. Robinson, *Excavations at Olynthus*, London 1933, pl. 21, 174, σ. 49 και για τη θρησκευτική ερμηνεία του συμπλέγματος (Μεγάλοι Θεοί) πρβλ. Marguerita Guarducci, *Due o piu donne sotto un solo Manto*, A.M. 53, 1928, σ. 52-65.

Ο στυλοβάτης εκτείνεται κατά μήκος της βόρειας παρειάς της τομής, έχει πλάτος 0,65 μ. και μήκος 5,60 μ. στο ανατολικό τμήμα του σκάμματος· μετά από ένα κενό 5 μ. συνεχίζεται προς δυσμάς. Αποτελείται από επιμήκεις μαρμάρινους δόμους πάνω στους οποίους υπάρχουν τόρμοι. Στην πάνω επιφάνεια του στυλοβάτη διακρίνονται ίχνη από κονίαμα που δηλώνει πιθανόν μεταγενέστερο κτίσμα πάνω σ' αυτόν (Εικ. 4).

Τα πιο σημαντικά αρχιτεκτονικά μέλη που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή είναι ένα τμήμα από θύρωμα (Εικ. 5), τμήμα κίονα (Εικ. 6), ιωνικό κιονόκρανο (Εικ. 7) και βάση κίονα με τεκτονικό σήμα Α (Εικ. 8).

Από τα μέλη αυτά πιο χαρακτηριστικά στοιχεία για χρονολόγηση προσφέρει το ιωνικό κιονόκρανο. Είναι απλό, χωρίς ενσωματωμένο επίθημα. Στην κύρια όψη του οι δύο έλικες και το «αυγό» στο μέσο της πλευράς έχουν αποδοθεί με βαθειά χάραξη σε συνδυασμό με έντονα «φουσκωτή» την επιφάνεια των θεμάτων. Αντίθετα οι δύο βλαστοί που εκφεύγουν από τις έλικες προς το κέντρο αποδίδονται τελείως σχηματοποιημένα με βαθειά χάραξη επίσης⁵. Η πλάγια όψη του κιονόκρανου αποτελείται από δύο δέσμες λογχόσχημων φύλλων που συνδέονται στο κέντρο της πλευράς με μία διπλή ταινία. Ανάλογα παραδείγματα σχηματοποιημένης απόδοσης των διακοσμητικών στοιχείων και βαθειάς χάραξης βρίσκουμε σε κιονόκρανα των μέσων ή και του β' μισού του 6ου αι. όπως στη βασιλική της Μελινάδου στη Ζάκυνθο⁶, της νησίδας Κεφάλου στον Αμβρακικό⁷ ή στο Κάστρο της Κω⁸.

Το ψηφιδωτό δάπεδο σώζεται σε μεγάλη έκταση μέσα στην τομή Α αν και σε αρκετά σημεία είναι καταστρεμμένο. Στα σημεία αυτά, όπου λείπει το ψηφιδωτό, διακρίνονται στο χώμα ίχνη φωτιάς, στάχτες και απανθρακωμένα ξύλα. Μέσα στην τομή έχει αποκαλυφθεί ένα ολόκληρο διάχωρο μήκους 8,80 × 4,80 μ. πλάτος, η αρχή ενός ακόμη διαώρου προς ανατολάς και ένα μεγάλο τμήμα τρίτου διαώρου προς δυσμάς.

Οι ταινίες των πλασιών του ψηφιδωτού σε άλλα τμήματα είναι στενότερες με απλό βλαστό, ενώ αλλού πλαταίνουν και περιλαμβάνουν κυματοειδή βλαστό με κισσόφυλλα. Η ανισότητα αυτή στο πλάτος των ταινιών οφείλεται στην έλλειψη απόλυτης ευθυγράμμισης του ψηφιδωτού προς τους άξονες του στυλοβάτη και του εξωτερικού τοίχου.

5. Το εγχάρακτο αυτό θέμα των βλαστών αποτελεί απλουστευμένη και σχηματοποιημένη εξέλιξη του τριλόβου φύλλου (για παράδειγμα στα ιωνικά κιονόκρανα της Αχειροποιήτου), πρβλ. V. Vemi, *Les chapiteaux ioniques à imposte de Grèce à l'époque paléochrétienne*, 1989, pl. 40-41.

6. V. Vemi, *ό.π.*, pl. 29 no 85.

7. Χ. Μπάρα, *Ανασκαφή Κεφάλου Αμβρακικού*, ΠΑΕ (1965), 1967, σ. 82, εικ. 4.

8. V. Vemi, *ό.π.*, pl. 77, no 274.

3η φάση (Σχ. 1). Στη φάση αυτή ανάγονται τοίχοι που έχουν πατήσει πάνω στο ψηφιδωτό δάπεδο, προφανώς μετά την καταστροφή του παλαιοχριστιανικού οικοδομήματος. Οι τοίχοι αυτοί περιόρισαν μικρότερους χώρους μέσα στο αρχαιότερο οικοδόμημα, χρησιμοποιώντας ωστόσο το δάπεδό του που σωζόταν εξάλλου σε καλή κατάσταση. Στη φάση αυτή ανήκουν σύμπλεγμα τοίχων στη νοτιοδυτική γωνία της τομής Α, των οποίων η μεταξύ τους σχέση δεν διευκρινίσθηκε ακόμη ευκρινώς (τοίχοι XI, XII, XIII, XVI, XV, XVI) (Εικ. 9), ο τοίχος XVII κατά μήκος της δυτικής παρειάς της τομής και ο τοίχος III στο ανατολικό τμήμα της τομής. Ιδιαίτερα ο τοίχος III παρουσιάζει μια χαρακτηριστική όψη τοιχοποιίας, κοινή στους μέσους βυζαντινούς χρόνους (10ος-11ος αιώνας), από αργούς λίθους με επίπεδη όμως επιφάνεια στην όψη του τοίχου κι ανάμεσα σπασμένα κομμάτια πλίνθων που περιβάλλουν κατά ένα τρόπο τους λίθους (Εικ. 10). Ενδεικτικό πιθανόν για τη ζωή του κτιρίου είναι χάλκινο βυζαντινό νόμισμα που βρέθηκε στην επίχωση του χώρου αυτού· πολύ φθαρμένο, είναι μάλλον επανακοπή του Βασιλείου Β' και Κωνσταντίνου Η' (976-1025) ΟΒV + Χριστός Εμμανουήλ REV IX BB.

4η φάση (Σχ. 1). Στη φάση αυτή ανάγονται μικρά υπολείμματα τοίχων που βρέθηκαν πάνω από το ψηφιδωτό δάπεδο και πατούν σε επίχωση 0,30-0,40 μ. πάνω από αυτό (τοίχος IX-IX). Είναι κτισμένοι πρόχειρα με αργούς λίθους ή παλιότερο οικοδομικό υλικό και λασπόχωμα χωρίς θεμέλιο και προέρχονται ασφαλώς από κάποια οικοδομική δραστηριότητα μετά την καταστροφή της μεσοβυζαντινής φάσης. Περισσότερα χρονολογικά στοιχεία δεν μπορούν να τεκμηριωθούν (Εικ. 11).

Πιθανότατα στην ίδια φάση πρέπει να αποδοθεί μια ταφή (τάφος Α) που αποκαλύφθηκε στη νότια παρειά της τομής σε βάθος 0,40 μ. από την επιφάνεια του εδάφους (Εικ. 12).

Η ταφή καλυπτόταν με μία πλάκα και ο νεκρός είχε προσανατολισμό προς ανατολάς, τα χέρια σταυρωμένα πάνω στο στήθος, και μήκος σκελετού $\pm 1,50$ μ.

Β'. Τομή Β (Σχ. 1). Η τομή αυτή ορίσθηκε παράλληλα και βόρεια της τομής Α, με διαστάσεις 4×7 μ. Η επίχωση και στην τομή αυτή ήταν αρκετά παραγμένη μέχρι βάθος $\pm 0,60$ μ. κάτω από την επιφάνεια του εδάφους όπου παρατηρούνταν άφθονη βυζαντινή εφυσλωμένη κεραμική και σε βάθος μόλις 0,20 μ. βρέθηκε χάλκινο ρωμαϊκό νόμισμα του Λικινίου. Οι αρχαιολογικές φάσεις που παρατηρούνται στην τομή Β δεν αντιστοιχούν όλες στις φάσεις που διακρίναμε στην τομή Α.

1η φάση. Στη φάση αυτή που θεωρούμε προγενέστερη της παλαιοχριστιανικής (ρωμαϊκή) ανήκει ο τοίχος VIII με κατεύθυνση από Β προς Ν. Διερευνητική τομή στην ανατολική παρειά του τοίχου αυτού έδειξε ότι ήταν

επιχρισμένος με κονίαμα, ότι συνεχιζόταν και πέραν του βάθους των 2,40 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και η επίχωση ήταν διαταραγμένη με βυζαντινή και ρωμαϊκή κεραμική. Ο τοίχος VIII έχει πλάτος 0,75 μ. και σωζόμενο μήκος μέσα στην τομή 3 μ.

2η φάση. Η φάση αυτή, αν και πρέπει να θεωρηθεί επίσης παλαιοχριστιανική είναι μεταγενέστερη και δε συνδέεται με τη 2η φάση της τομής Α που αντιπροσωπεύεται από το ψηφιδωτό δάπεδο και το μαρμάρινο στυλοβάτη.

Στην τομή Β, στο οικοδόμημα της φάσης αυτής ενσωματώθηκε ο προγενέστερος τοίχος VIII (της 1ης φάσης) ως θεμέλιο του νεότερου τοίχου ο οποίος έχει ενσωματώσει στην τοιχοποιία του και παλαιοχριστιανικά αρχιτεκτονικά μέλη (π.χ. επίκρανο αμφικιονίου (Εικ. 13). Ο τοίχος αυτός διακόπτεται από το άνοιγμα δίφυλλης θύρας που άνοιγε προς τα ανατολικά. Το μαρμάρινο κατώφλι της εισόδου έχει μήκος 1,70 μ. και πλάτος 0,92 μ. Στη δυτική πλευρά του σώζεται σκαλοπάτι (μήκος 1,50 μ., πλάτος 0,35 μ. και ύψος 0,18 μ.) (Εικ. 14).

Κάτω από το σκαλοπάτι, χαμηλότερα κατά 0,18 μ. υπάρχει πλακόστρωτο δάπεδο από μαρμάρινες πλάκες. Κάθετα προς τη δυτική παρειά του τοίχου VIII, δίπλα στο κατώφλι, καταλήγει μαρμάρινος στυλοβάτης με τóρμους και αναθύρωση. Στην πάνω επιφάνεια του στυλοβάτη είναι χαραγμένα τα γράμματα: ΟΓ ΔΟΥ... Ε... (Εικ. 15). Κατά μήκος της δυτικής όψης του τοίχου VIII προσκολλάται κτιστό έδρανο με πλάτος 0,60 μ. και σωζόμενο μήκος 2,78 μ. που καλύπτεται με ορθομαρμάρωση, όπως δείχνουν τα υπολείμματα του κονιάματος στην μπροστινή και πάνω πλευρά του. Το δάπεδο μπροστά από το έδρανο καλυπτόταν και αυτό από μαρμάρινες πλάκες (Εικ. 16). Στο χώρο αυτόν, κάτω από το μεταγενέστερο τοίχο II, βρέθηκε τμήμα θωρακίου με ανάγλυφο πτηνό και κεραία σταυρού (Εικ. 17).

3η φάση. Στη φάση αυτή ανάγονται δύο διασταυρούμενοι λιθόκτιστοι τοίχοι, ο I και ο II. Η βαθμιδωτή θεμελίωση των τοίχων αυτών βρίσκεται περίπου στο ύψος του εδράνου και φυσικά πατά πάνω στο μαρμάρινο δάπεδο της 2ης φάσης (Εικ. 14). Τα άκρα των δύο τοίχων εξέχουν λειτουργώντας ως παραστάδες-αντηρίδες. Η τοιχοποιία τους είναι ανάλογη με του μεσοβυζαντινού τοίχου της τομής Α.

4η φάση. Την τελευταία χρήση του χώρου της τομής Β αποτελούν διάσπαρτοι τάφοι που αποκαλύφθηκαν μέσα σ' αυτή, σε βάθος περίπου 0,60 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Βρέθηκαν 14 τάφοι, με προσανατολισμό Α-Δ και κοινό χαρακτηριστικό τις επανειλημμένες ταφές στον ίδιο τάφο και πολλά διάσπαρτα οστά γύρω από τους τάφους που προέρχονταν προφανώς από τις ανακομιδές.

Οι τάφοι παρουσιάζουν τα ακόλουθα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: Οι

τάφοι Α, Β, Γ και Δ είναι μικροί, καλυβίτες σκεπασμένοι με κεραμίδια και περιείχαν ίσως όλοι ταφές νηπίων. Ο τάφος Α είχε προσκεφάλι από πλακωτή πέτρα (Εικ. 19). Ο τάφος Ε, κατά μήκος της νότιας παρειάς του στυλοβάτη, ήταν κυβωτιόσχημος, σκεπασμένος από πλακωτές πέτρες, με μήκος 2 μ., πλάτος 0,73 μ. και βάθος 1,30 μ. (Εικ. 19). Πατούσε πάνω στο μαρμάρινο δάπεδο του παλαιοχριστιανικού κτιρίου. Στον τάφο Η είχε χρησιμοποιηθεί για την κάλυψή του σπασμένο θωράκιο με ανάγλυφο σταυρό και μικρή βάση επιτύμβιας στήλης και στο κτίσιμό του κομμάτια από κιονίσκο και κιονόκρανο (Εικ. 20). Μέσα στο χώμα του τάφου βρέθηκαν σπαράγματα από ψηφιδωτό δάπεδο.

Τομή Γ. Η τομή Γ, διαστάσεων 2×2 μ. ορίστηκε ανατολικά της τομής Β και σε απόσταση 7,20 μ. από αυτή (Εικ. 21). Στην τομή Γ διαπιστώθηκε σε δύο σημεία παλαιοχριστιανικό ψηφιδωτό δάπεδο.

Τομή Δ. Η τομή Δ ορίστηκε νότια από την τομή Β ώστε να την ενώσει κατά το ανατολικό τμήμα της με την τομή Α. Οι διαστάσεις της ήταν 5,40×2,10 μ. Από την ανασκαφική έρευνα στην τομή Δ προέκυψαν τα ακόλουθα στοιχεία: 1) Διαπιστώθηκε και στην τομή αυτή η ύπαρξη τάφων της 4ης φάσης, ανάλογης με των άλλων τομών. 2) Αποκαλύφθηκε τοίχος XVIII, επαπτόμενος στη βόρεια παρειά του στυλοβάτη της τομής Α και ο οποίος πρέπει να ανήκει στην 3η φάση (Εικ. 22). 3) Διαπιστώθηκε η συνέχεια του τοίχου VIII (ο τοίχος VIIIα) και νότια από το κατώφλι του θυραίου ανοίγματος της τομής Β. Και στο τμήμα αυτό του τοίχου εφάπτεται κατά τη δυτική παρειά του κτιστό έδρανο.

Συμπεράσματα. Η μελέτη των στοιχείων που έδωσε η σύντομη ανασκαφή οδήγησε σε κάποια, πρόωρα ασφαλώς, συμπεράσματα τα οποία οπωσδήποτε απαιτούν επαλήθευση με τη συνέχεια της ανασκαφικής έρευνας σε καίρια σημεία του αρχαίου κτιρίου.

1. Η μεγάλη έκταση του ψηφιδωτού δαπέδου στην τομή Α και η ανεύρεση επίσης ψηφιδωτού ανατολικότερα στην τομή Γ οδηγεί στην πιθανή σκέψη ότι το ψηφιδωτό και ο στυλοβάτης στο βόρειο τμήμα της τομής δεν ανήκαν στο νότιο κλίτος μιας βασιλικής αλλά στη νότια στοά του αιθρίου της, οπότε ο κυρίως ναός εκτεινόταν ανατολικότερα, όπου η τομή Γ.

2. Η πιθανότητα, οι δύο στυλοβάτες που φάνηκαν στις τομές Α και Β να ανήκουν στο ίδιο κτίριο πρέπει να αποκλεισθεί γιατί αυτοί δεν είναι παράλληλοι αλλά συγκλίνουν. Επομένως υπάρχουν δύο κτίρια. Το κτίριο της τομής Β είναι μεταγενέστερο αφού έχει εντοιχισμένα παλαιοχριστιανικά αρχιτεκτονικά μέλη.

Αν η μελέτη του ψηφιδωτού επιβεβαιώσει τη χρονολόγησή του στο α' μισό του 6ου αιώνα μ.Χ. τότε τα αρχιτεκτονικά μέλη που βρέθηκαν στην

επίχωση, όπως το ιωνικό κιονόκρανο και το θωράκιο με το πουλί που χρονολογούνται στο τέλος του 6ου-αρχή 7ου αιώνα, είναι πολύ πιθανό να προέρχονται από το παλαιοχριστιανικό κτίριο της τομής Β.

3. Η πιο πιθανή εξήγηση που μπορεί να δοθεί για την ύπαρξη των κτιρίων στον ίδιο χώρο είναι ότι αμέσως μετά την καταστροφή της βασιλικής όπου ανήκει το ψηφιδωτό δάπεδο, οι κάτοικοι της Μαρώνειας επανίδρυσαν το ναό στον ίδιο χώρο αλλά βορειότερα από τον κατά μήκος άξονα, επειδή πιθανότατα τους εμποδίζαν τα κρημνίσματα της βασιλικής. Στον β' αυτό ναό του 7ου αι. το θυραίο άνοιγμα αποτελεί την κεντρική είσοδο στον κυρίως ναό. Όπως είναι φυσικό, επαναχρησιμοποίησαν στην τοιχοποιία υλικό από τον καταστρεμμένο παλαιοχριστιανικό ναό.

Τα ελάχιστα στοιχεία που έδωσε η ολιγοήμερη ανασκαφική έρευνα στη βυζαντινή Μαρώνεια δεν είναι ασφαλώς αρκετά για να καθορίσουν με ευκρίνεια την αρχική μορφή και τις αλλεπάλληλες «μεταμορφώσεις» των κτισμάτων που αποκαλύφθηκαν. Η απλή καταγραφή και παράθεσή τους επιβεβαιώνει μόνο τη συνεχή ιστορική πορεία της πόλης και αποτελεί ελπίζω ένα βοήθημα στη μελλοντική αρχαιολογική έρευνα στο χώρο αυτόν.

RESUMÉ

Un édifice paléochrétien, probablement une basilique, a été découvert dans l'enceinte de l'ancienne Maroneia, à un point indiqué aujourd'hui sous le nom «Paliochora». Les résultats des fouilles effectuées là, en 1973, ne doivent pas être estimés comme définitifs à cause du peu de temps qu'on leur a consacré. Il est pourtant possible d'accentuer quelques éléments essentiels pour l'histoire du bâtiment.

1. L'édifice paléochrétien doit être construit sur un plus ancien bâtiment (romain?) qu'il a partiellement réemployé comme soubassement.
2. L'édifice paléochrétien proprement dit, comprend, dans les limites des fouilles effectuées, outre des murs, un pavement de mosaïque très intéressant, un stylobate de marbre et quelques éléments architecturaux. La mosaïque doit appartenir au portique sud de l'atrium d'une grande basilique qui a subi aussi un grand remaniement dans la période paléochrétienne.
3. Après la destruction de l'édifice paléochrétien, on a construit sur sa place des autres, plus petits, bâtiments en réemployant partiellement le pavement de mosaïque. Les murs de ces constructions doivent être datés pendant l'époque médiobyzantine (10-11ème siècle).
4. Une dernière période du site archéologique fouillé, représentent des constructions et des tombes datées après la destruction des bâtiments medio-byzantins.

II. ΤΟ ΨΗΦΙΔΩΤΟ ΔΑΠΕΔΟ*

Τμήμα του παλαιοχριστιανικού ψηφιδωτού δαπέδου της Μαρώνειας είχε έρθει στο φως με ανασκαφές θησαυροθηρών πολύ παλιότερα από την εποχή που αυτό αποκαλύφθηκε στη σύντομη συστηματική ανασκαφή της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας¹. Ο G. Kago, που δίνει τη σχετική πληροφορία το 1918, επισκέφθηκε το ψηφιδωτό και έκανε μια σύντομη περιγραφή του². Αν και στην αναφορά αυτή δεν υπάρχουν ακριβή τοπογραφικά στοιχεία (παρά μόνον ότι το ψηφιδωτό βρέθηκε «μέσα στο μεσαιωνικό τείχος») είναι βέβαιο ότι πρόκειται για το ίδιο ψηφιδωτό (πρβλ. εικόνες 1 και 2· το σημείο που απεικονίζεται στη φωτογραφία του 1918 είναι το ανατολικό πέρας της ανασκαφής του 1973, γι' αυτό στην εικόνα 2 μόλις διακρίνεται το θέμα των φολιδων³). Αν είναι σωστή η υπόθεση ότι το ψηφιδωτό που αποκαλύφθηκε στα 1971 και 1973 κάλυπτε τη νότια στοά του αιθρίου παλαιοχριστιανικής βασιλικής⁴, θα πρέπει στη συνέχεια να υποθέσουμε ή ότι υπήρχε ένα ακόμη διάχωρο στο ανατολικό τμήμα της στοάς αυτής, μπροστά από την είσοδο που οδηγούσε στο νάρθηκα, ή ότι το αίθριο είχε και ανατολική στοά, στο ψηφιδωτό της οποίας ανήκε το φολιδωτό κόσμημα.

Η τομή Γ, που έγινε ανατολικά από την κύρια τομή της ανασκαφής⁵, έφερε στο φως δύο ακόμη μικρά τμήματα ψηφιδωτού (Εικ. 3, 4) που, αν πρόκειται για βασιλική, ανήκουν ίσως στο κεντρικό της κλίτος. Το θέμα

* Εκτός από τις πολύ γνωστές, χρησιμοποιούνται και οι παρακάτω συντομογραφίες:
BullAIEMA: Bulletin d'Information de l'Association Internationale pour l'Étude de la Mosaïque Antique

LA: Liber Annuus

MGR I: La Mosaïque Gréco-Romaine, Paris 29 Août - 3 Septembre 1963, Paris 1965

MGR II: La Mosaïque Gréco-Romaine II, Vienne 30 Août - 4 Septembre 1971, Paris 1975

MGR III: III Colloquio Internazionale sul Mosaico Antico, Ravenna 6-10 Settembre 1980, Ravenna 1983

QDAP: Quarterly of the Department of Antiquities of Palestine

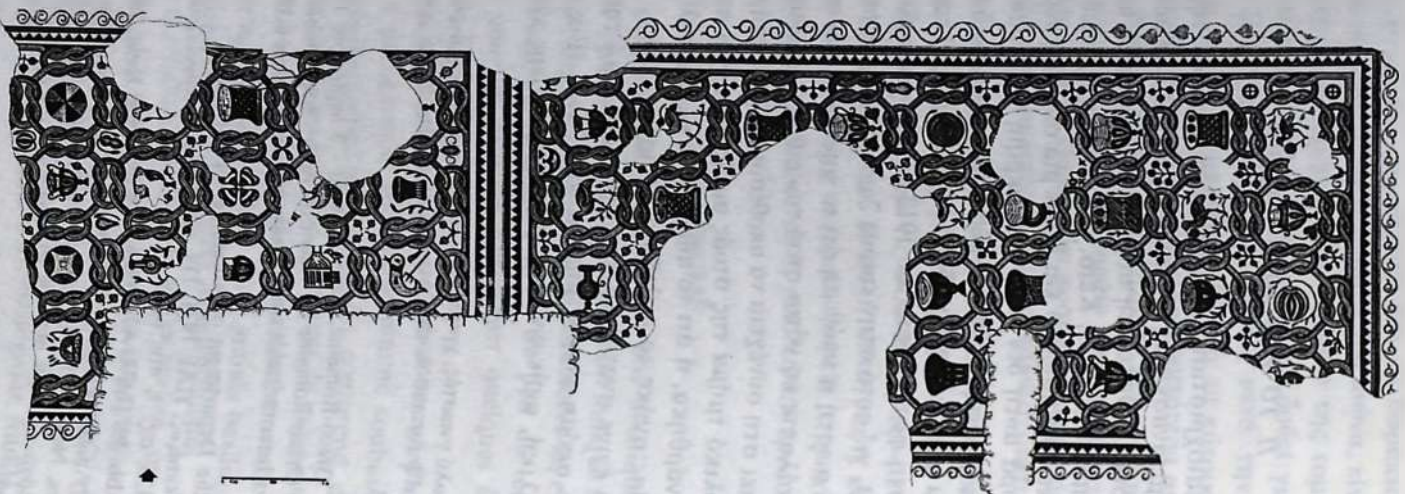
1. Ε. Τσιμπιδης-Πεντάζος, ΠΑΕ 1971, 114, πίν. 138. Ε. Κουρκαυτίδου-Νικολαΐδου, ΑΔ 29, 1973/74, Β, 834-835, σχ. 3, πίν. 621β-γ.

2. ΑΑ 1918, 35, Abb. 39. Πρβλ. AJA 1924, Archaeological News, 1923, Miscellaneous Antiquities, 83· M. Spiro, Critical Corpus of the Mosaic Pavements on the Greek Mainland, Fourth/Sixth Centuries, New York and London 1978, 643-645, pl. 720.

3. Για τον ίδιο λόγο το θέμα αυτό δε σημειώνεται στο σχέδιο 1.

4. Βλ. παραπ., 109.

5. Βλ. παραπ., 109.

Σχ. 1. Μαρώνεια, παλαιοχριστιανικό ψηφιδωτό.

των σηρικών τροχών, που μόλις διακρίνεται μέσα από το πλαίσιο της κυματοειδούς ταινίας στο μεγαλύτερο τμήμα, μπορεί να συγκριθεί με το ψηφιδωτό δάπεδο που κοσμεί το βόρειο παρεκκλήσιο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της γειτονικής Σύναξης (α' μισό 6ου αι.)⁶.

Το σωζόμενο τμήμα του μακρόστενου χώρου που ανασκάφηκε⁷ (Σχ. 1) κάλυπτε συνολικά έκταση περίπου 67 τ.μ. και αποτελείται από δύο συνεχόμενα παραλληλόγραμμα διάχωρα, από τα οποία μόνο το ανατολικό διατηρεί τα όριά του ($\pm 9 \times 4,90$ μ.). Το μέγεθος των ψηφίδων κατά πλευρά κυμαίνεται ανάμεσα σε 1 και $1\frac{1}{2}$ εκ., σε ορισμένα όμως σημεία υπάρχουν και μεγαλύτερες και μικρότερες ψηφίδες. Η χρησιμοποιούμενη χρωματική κλίμακα περιλαμβάνει λευκό, μαύρο, φαιοκύανο, ερυθρό και κίτρινο· χρήση υαλόμαζας δεν παρατηρείται.

Τα δύο διάχωρα περιβάλλονται από κοινό πλαίσιο με το θέμα του ελίσσόμενου βλαστού που εμφανίζεται σε δύο παραλλαγές: ελίσσόμενος βλαστός κληματίδας (που αναπτύσσεται σε άλλα σημεία με πλατύτερες και σε άλλα με στενότερες έλικες) και ελίσσόμενος βλαστός με κισσόφυλλα. Ο ελίσσόμενος βλαστός κισσοφύλλων διαδέχεται το βλαστό κληματίδας στη ΒΑ πλευρά του πλαισίου χωρίς διαχωριστικά σημεία και χωρίς κάποια ένδειξη επισκευής. Η ανομοιογένεια αυτή στο διάκοσμο του πλαισίου οφείλεται πιθανότατα στο διαφορετικό πλάτος που ήταν διαθέσιμο στην κάθε πλευρά για την ανάπτυξη του θέματος⁸.

Δύο ακόμη πλαίσια περιβάλλουν το κύριο θέμα του ψηφιδωτού: μια τρίχρωμη ταινία και μια σειρά συνεχόμενων βαθμιδωτών τριγώνων. Τα πλαίσια αυτά διαχωρίζουν και τα δύο διάχωρα μεταξύ τους, ολόκληρη η επιφάνεια των οποίων καλύπτεται με κοινό διάκοσμο: οκτάγωνα που δένονται κάθετα και οριζόντια αλυσιδωτά με τους λεγόμενους κόμβους του Ηρα-

6. Ch. Bakirtzis, *Western Thrace in the Early Christian and Byzantine Periods: Results of Archaeological Research and the Prospects, 1973-87*, First International Symposium for Thracian Studies, «Byzantine Thrace», Image and Character, Komotini, May 28th-31st 1987, Amsterdam 1989, 46, pl. XXI fig. 13. Του ίδιου, *Ανασκαφή στη Σύναξη Μαρώνειας* (1987), Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 1, 1987, 453-454, σχ. 2. Έργον 1987, 13, εικ. 19. Με την ίδια μορφή συναντάται διακόσμηση με σηρικούς τροχούς στο ψηφιδωτό παλαιοχριστιανικής βασιλικής στη Φιλιπούπολη της Βουλγαρίας, που έχει γενικά στενές σχέσεις με το ψηφιδωτό της Μαρώνειας, βλ. παρακ., 117. Ας σημειωθεί επίσης ότι ο ελίσσόμενος βλαστός κισσοφύλλων και τα συνεχόμενα βαθμιδωτά τρίγωνα, που πλαισιώνουν το θέμα των σηρικών τροχών στο ψηφιδωτό της Σύναξης, συναντώνται και στο ψηφιδωτό της Μαρώνειας, βλ. εδώ παρακ., 113.

7. Βλ. παραπ. σημ. 1. Βλ. ακόμη D. Pallas, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Città del Vaticano 1977, 129, fig. 83· M. Spiro, *ό.π.*, 645-646, pl. 721· H. W. Catling, *ArchRep* 1981/82, 44-45, fig. 98· P. Assimakopoulou-Atzaka, *I mosaici pavimentali paleocristiani in Grecia*, Corsi 1984, 62-63, tav. 10a.

8. Βλ. και παραπ., 106.

κλή. Τα οκτάγωνα κοσμούνται με ποικίλα θέματα, από τα οποία τα αγγεία, τα κάνιστρα και τα πτηνά επαναλαμβάνονται σε ποικιλία παραλλαγών (Εικ. 5-7). Υπάρχουν ακόμη καρποί και, μόνον από μια φορά, στα ΝΑ οκτάγωνα του δυτικού διαχώρου τα θέματα του δελφινιού που συνδυάζεται με τρίαίνα και του πτηνού έξω από το κλουβί του (Εικ. 8). Στα μικρά κοιλόμορφα οκτάγωνα που σχηματίζονται ανάμεσα στους «κόμβους του Ηρακλή» περιέχονται άνθη ή ανθοφόροι κλάδοι και σποραδικά άλλα θέματα, όπως καρποί, πέλτη, ρόδακες κ.ά. Δεν παρατηρείται καμιά πρόθεση για οποιαδήποτε συμμετρική τοποθέτηση των παραπάνω θεμάτων ούτε για προβολή κάποιας συγκεκριμένης παράστασης ή ορισμένου σημείου του δαπέδου. Αντίθετα, το διαρκώς επαναλαμβανόμενο σχέδιο και η ποικιλία των θεμάτων που περιέχονται μέσα στα γεωμετρικά σχήματα δημιουργούν μια κατάκοσμη επιφάνεια, της οποίας κανένα σημείο δεν εξαιρείται ούτε και εξαιρείται ιδιαίτερα. Η κατεύθυνση που επιλέχθηκε για το σχεδιασμό των περισσότερων θεμάτων των δύο διαχωρών, έτσι ώστε αυτά να αντικρύζονται στη σωστή τους θέση από τον ανατολικά εισερχόμενο στο χώρο, είναι στοιχείο που ενισχύει την υπόθεση ότι πρόκειται για νότια στοά αιθρίου και όχι για νότιο κλίτος. Από την άλλη μεριά, η κατεύθυνση προς τα νότια του πουλιού με το κλουβί και του δελφινιού με την τρίαίνα στο δυτικό διάχωρο έχει ίσως σχέση με την είσοδο από κάποιο νότιο πρόσκτισμα στον κοσμημένο με ψηφιδωτό χώρο.

Η σταθερή και προσεγμένη σχεδίαση του ψηφιδωτού, ο τρόπος που χρησιμοποιείται η χρωματική κλίμακα, η εικονογραφική ποικιλία, παρά τον σχετικά περιορισμένο αριθμό των επιμέρους εικονιζόμενων θεμάτων, καθώς και η έμφαση στην απόδοση των λεπτομερειών, μαρτυρούν για καλό και έμπειρο ψηφωτή. Μια σύντομη θεματολογική ανάλυση θα μας οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι ο ψηφωτής αυτός είχε ίσως ως προς ορισμένες εικονογραφικές επιλογές του και συγκεκριμένα πρότυπα που, από όσο τουλάχιστον είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε, δε σχετίζονται στενά με την παραγωγή του σημερινού ελλαδικού χώρου.

Ο γεωμετρικός σχηματισμός στον οποίο κυριαρχούν κάθετα και οριζόντια οι «κόμβοι του Ηρακλή» δεν είναι γνωστός ως σήμερα από κανένα άλλο ελλαδικό ψηφιδωτό. Ο «κόμβος του Ηρακλή» ή «ηράκλειον άμμα»⁹ ως μεμονωμένο διακοσμητικό θέμα είναι γνωστός από την ελληνιστική εποχή —με ευρεία χρήση κυρίως σε κοσμήματα— και ανήκει στα σχήματα αποτροπαϊκού χαρακτήρα. Στη ρωμαϊκή τέχνη συναντάται συχνά στη γλυπτική, κυρίως στις ανατολικές περιοχές του κράτους¹⁰, αλλά και ως

9. Ερμηνεία της ονομασίας βλ. E. Dauterman Maguire - H. P. Maguire, *Art and Holy Powers in the Early Christian House*, Illinois 1989, 3.

10. M. Avi-Yonah, *Oriental Elements in the Art of Palestine in the Roman and*

σύμβολο καλής τύχης και ευημερίας σε αντικείμενα μικροτεχνίας (γαμήλια κοσμήματα, καθρέφτες κ.ά.), όπως προκύπτει από γραπτές πηγές και αρχαιολογικά ευρήματα¹¹. Η χρήση του συνεχίστηκε κατά την παλαιοχριστιανική εποχή σε γλυπτική και μικροτεχνία, ενώ κατά τους 12ο και 13ο αιώνες συναντάται πολύ συχνά, κυρίως στη γλυπτική¹². Το ίδιο θέμα χρησιμοποιείται σε ρωμαϊκά και παλαιοχριστιανικά ψηφιδωτά δάπεδα, σε συνδυασμό με γεωμετρικά σχήματα τα οποία κομβώνει μεταξύ τους, έτσι ώστε να δημιουργείται ενιαίο συνεχόμενο σχέδιο διαρκώς επαναλαμβανόμενο στην επιφάνεια του δαπέδου¹³.

Αναζητώντας τις αρχές της χρήσης των «κόμβων του Ηρακλή» σε ψηφιδωτά δάπεδα, οδηγούμαστε στο χώρο της Β. Αφρικής και πιο συγκεκριμένα στην Τυνησία, όπου αυτό θα λέγαμε ότι επιτοπιάζει, κυρίως κατά τους 2ο και 3ο μ.Χ. αιώνες¹⁴. Στα γνωστά παραδείγματα από την περιοχή αυτή¹⁵, παρόλο που οι «κόμβοι του Ηρακλή» χρησιμοποιούνται επίσης ως το μέσο συμπλοκής επαναλαμβανόμενων γεωμετρικών σχημάτων, παρουσιάζεται μια τελική εικόνα που διαφέρει από εκείνη του ψηφιδωτού της Μαρώνειας. Το γεγονός αυτό οφείλεται σε δύο κυρίως λόγους: από τη μια μεριά στην έμφαση που δίνεται κατά κανόνα στα ψηφιδωτά της Β. Αφρικής

Byzantine Periods, στον τόμο *Art in Ancient Palestine*, Jerusalem 1981 (ανατύπωση μελετών του *M. Avi-Yonah*), 77, fig. 50, pls. 15₁, 16_{2,6} όπου και βιβλιογραφία.

11. *J.-P. Darmon*, *Nymphaeum domus, Les pavements de la maison des Nymphes à Néapolis (Nabeul, Tunisie) et leur lecture*, Leiden 1980, 245-246. *E. Dauterman Maguire* - *H. P. Maguire*, ό.π., 3-4, 184, 194 αρ. 118.

12. *Α. Μπούρα*, Δύο βυζαντινά μανουάλια από τη Μονή Μεταμορφώσεως των Μετεώρων, *Βυζαντινά* 5, 1973, 139-140. *Της Ιδίας*, Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο Μοναστήρι του Οσίου Λουκά, Αθήνα 1980, 108, όπου και βιβλιογραφία. Πρβλ. *Θ. Παζαρά*, Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα, Αθήνα 1988, 112-113. Βλ. επίσης *M. Avi-Yonah*, ό.π., pl. 15g και *Byzantinische Mosaiken aus Jordanien*, Wien 1986, 118, Abb. 115.

13. *Répertoire graphique du décor géométrique dans la mosaïque antique*, *BullAIEMA* 4, 1973, αρ. 472. *C. Balmelle* κ.ά., *Le décor géométrique de la mosaïque romaine*, Paris 1985, 405, pl. 254. Πρβλ. χρήση του ίδιου θέματος σε πλαίσια, *Répertoire...* ό.π., αρ. 211-213 και *C. Balmelle* κ.ά., ό.π., 128 pl. 78c, d.

14. *C. Balmelle* κ.ά., ό.π., pls. 78d, 254a, b, c, e, όπου και η βιβλιογραφία. Βλ. και *L. Foucher*, *Découvertes archéologiques à Thysdrus en 1961*, Tunis χ.χ., 56-58, pl. XLV, *G. Picard*, *Un thème du style fleuri dans la mosaïque africaine*, *MGR* I, 129-130, fig. 9. *D. Parrish*, *Season Mosaics of Roman North Africa*, Roma 1984, αρ. κατ. 37, 52, 55, pls. 55, 71, 72a, 74a. Πρβλ. από τον 4ο αι. *J.-P. Darmon*, ό.π., 45 κ.ε., 52, 95-97, 245-246, pls. XII, XIII, XLIX, LXX, LXXXIV, όπου αναφέρεται γενική βιβλιογραφία και δημοσιεύτα παραδείγματα από τη Β. Αφρική.

15. Πρόσθ. και ένα ψηφιδωτό από την Αλγερία, *C. Balmelle* κ.ά., ό.π., pl. 254d και *D. Parrish*, ό.π., αρ. κατ. 4, pl. 7b. Συχνή χρήση του «κόμβου του Ηρακλή» αναφέρεται και σε συναγωγές του 2ου μ.Χ. αι., βλ. *M. Avi-Yonah*, *A sixth-century Synagogue at 'Isfiyā, QDAP* 3, 1934, 122-123.

για τη διακόσμηση των ταινιών των γεωμετρικών σχημάτων και των «κόμβων του Ηρακλή» με γεωμετρικά ή φυτικά θέματα, και από την άλλη στο συνθετότερο χειρισμό των σχημάτων και των επιμέρους εικονογραφικών στοιχείων που τα σχήματα αυτά περιβάλλουν (Εικ. 9). Ο περίτεχνος τρόπος που επιλέγουν οι ψηφωτές της περιοχής αυτής για να αποδώσουν το θέμα δεν περιορίζεται χρονικά στα πρώιμα παραδείγματα· αντίθετα η ίδια αντίληψη διαπιστώνεται και σε οψιότερα ψηφιδωτά, μέχρι και τον 6ο μ.Χ. αιώνα¹⁶ (Εικ. 10).

Σε μια σειρά παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών προερχόμενων από περιοχές της ΝΑ Μεσογείου, και συγκεκριμένα από τη Συρία¹⁷, το Λίβανο¹⁸ και την Παλαιστίνη¹⁹, το θέμα των γεωμετρικών σχημάτων που ενώνονται μεταξύ τους με «κόμβους του Ηρακλή» συναντάται με τον ίδιο ακριβώς εικονογραφικό τύπο με τον οποίο αναπτύσσεται στο ψηφιδωτό της Μαρώνειας (Εικ. 11-13). Με την ίδια μορφή αυτό συναντάται επίσης σε δύο ψηφιδωτά του 5ου αι. από την ανατολική Αδριατική ακτή (παλαιοχριστιανικές βασιλικές Marusinac και Karljuz Σαλώνων²⁰), περιοχή που κατά την

16. Βλ. π.χ. το ψηφιδωτό οικίας στο Timgad από τον 4ο αι. (S. Germain, *Les mosaïques de Timgad*, Paris 1969, 26-27, 29, pl. X) και το ψηφιδωτό παλαιοχριστιανικής βασιλικής στην Καρχηδόνα από τον 6ο αι. (C. Balmelle κ.ά., *ό.π.*, pl. 254g και Antički mozaici i umetničko blago Tunisa, Beograd 1973, 20 αρ. 5 και πίνακας).

17. J. Napoleone-Lemaire et J. Ch. Balty, *L'église à atrium de la grande colonnade*, Bruxelles 1969, 20, figs. 2, 4, pls. XLVII, XLVIIIa, plans II, IV, VI (μαρτύριο ενσωματωμένο βόρεια από την αψίδα της λεγ. εκκλησίας της μεγάλης κιονοστοιχίας στην Απάμεια). Το ίδιο θέμα κοσμεί το ψηφιδωτό ενός χώρου ιδιωτικής οικίας επίσης στην Απάμεια. Η οικία αυτή, που είναι αδημοσίευτη, ήταν το αντικείμενο ανακοίνωσης της J. Balty στο VI Coloquio Internacional del Mosaico Antiguo, Palencia-Mérida 1990, με τίτλο «Nouvelles mosaïques d'Apamée: fortune et déclin d'une demeure (V-VI siècles)». Είναι αξιοσημείωτο ότι, ανάμεσα στις ζωικές και φυτικές παραστάσεις των οκταγώνων που ενώνονται μεταξύ τους με τους «κόμβους του Ηρακλή», υπάρχει και η παράσταση του πουλιού και του κλουβιού, που περιλαμβάνεται και στα θέματα του ψηφιδωτού της Μαρώνειας.

18. M. Chéhab, *Mosaïques du Liban*, Paris 1958, 92, pls. XLIV, XLV, plan no 7 (εκκλησία του Zahran), 109, pls. LXII, LXV, (εκκλησία του Khaldé), 126, pl. LXXXIII (έπαυλη στο Awza'ī).

19. M. Avi-Yonah, *The Byzantine Church at Shumātā*, QDAP 3, 1936, 94, 101, pl. XXIX. C. H. Kraeling, *Gerasa, City of the Decapolis*, N. Haven, Connecticut, 1938, 336, pl. LXXVIIb (κοιμητηριακή εκκλησία στα Γέρασα). Cl. Dauphin, *L'église byzantine de Nahariya (Israël)*, Étude Archéologique, Θεσσαλονίκη 1984, 48, σχέδιο απέναντι στην εικόνα 10. R. and A. Ovadiāh, *Mosaic Pavements in Israel*, Roma 1987, αρ. 168, pl. CIII, (Kh. Samra).

20. J. Meder, *Ranokršćanski podni mozaici na istočnom Jadranu*, στον τόμο *Ranohrišćanski mozaici u Jugoslaviji*, Materijali XVIII (Bitola 1978), Beograd 1980, 112, 122, uz. 19, 125₉. Το ψηφιδωτό του Marusinac βλ. και E. Dyggve στον τόμο των E. Dyggve und R. Egger, *Der altchristliche Friedhof Marusinac*, Forschungen in Salona III, Wien 1939, 69 Abb. 91 (D₁₈) και Taf. 9.

παλαιοχριστιανική εποχή δέχεται επιδράσεις από την Αφρική και τις ανατολικές επαρχίες του κράτους²¹. Τελευταία, ένα ακόμη ψηφιδωτό με το ίδιο θέμα, που κοσμεί το νότιο κλίτος παλαιοχριστιανικής βασιλικής, αποκαλύφθηκε στη γειτονική Φιλιππούπολη (Ploudiv) της Βουλγαρίας (Εικ. 14)²². Ορισμένες σχέσεις της βασιλικής αυτής με τις ανατολικές επαρχίες διαπιστώθηκαν ήδη στην πρώτη παρουσίαση της ανασκαφής²³.

Στα παραπάνω παραδείγματα το θέμα είτε καλύπτει μικρά διάχωρα ή αναπτύσσεται σε συνεχόμενη μεγάλη επιφάνεια, όπως στη Μαρόνεια· σπανιότερα αυτό διακοσμεί ταινίες πλαισίων^{23α}. Το χρησιμοποιούμενο μέσα στα γεωμετρικά σχήματα θεματολόγιο είναι στα περισσότερα από τα παραπάνω ψηφιδωτά λιτό και περιορίζεται κατά κανόνα σε γεωμετρικά ή απλά φυτικά κοσμήματα. Εξαιρέση αποτελούν τα ψηφιδωτά της βασιλικής της Φιλιππούπολης, της εκκλησίας του Khaldé και της έπαυλης του Awza'ī στο Λίβανο (Εικ. 15, 16), με τα οποία το ψηφιδωτό της Μαρόνειας παρουσιάζει τις στενότερες σχέσεις. Στα ψηφιδωτά αυτά χρησιμοποιείται στα επιμέρους σχήματα ένας πλούσιος διάκοσμος, στον οποίο περιλαμβάνονται ζώα, πτηνά, αγγεία, φρούτα, άνθη και ρόδακες.

Το ψηφιδωτό της Μαρόνειας, εκτός από τις ειδικότερες σχέσεις με τα ψηφιδωτά που αναφέρθηκαν, εντάσσεται γενικότερα στο καλλιτεχνικό κλίμα που χαρακτηρίζει πολλά από τα ψηφιδωτά της ΝΑ Μεσογείου και περιοχών του Α. Ιλλυρικού, κατά το α' κυρίως μισό του 6ου αιώνα. Η τάση κάλυψης της επιφάνειας του δαπέδου με ενιαίο γεωμετρικό θέμα, απαρτιζόμενο από μικρού μεγέθους γεωμετρικά σχήματα που με οποιονδήποτε τρόπο ενώνονται μεταξύ τους και που περιέχουν ζωομορφικές, φυτικές και ποικίλες άλλες παραστάσεις, συχνά επαναλαμβανόμενες σε διάφορες παραλλαγές, είναι διαδεδομένη κατά την εποχή αυτή. Χαρακτηριστικά παραδείγματα για σύγκριση με το ψηφιδωτό της Μαρόνειας θα μπορούσαν πρόχειρα να αναφερθούν τα ψηφιδωτά της βασιλικής του Αγ. Παντελεήμονα στην

21. E. Dyggve, *History of Salonitan Christianity*, Oslo 1951, 80-82. R. F. Hoddinott, *Early Byzantine Churches in Macedonia and Southern Serbia*, London 1963, 40-42. D. Mano-Zissi, *La question des différentes écoles de mosaïques gréco-romaines de Yougoslavie et essai d'une esquisse de leur évolution*, MGR I, 288, 292.

22. E. Kessiakova, *Une nouvelle basilique à Philippopolis*, ACIAC XI/III, 1989, 2539-2559, fig. 7.

23. Ο.π., 2551, 2552.

23α. Βλ. π.χ. εκκλησία του Khaldé στο Λίβανο (M. Chéhab, ό.π., 111, pl. LXIX και ο ίδιος, MGR I, 336, fig. 8)· εκκλησία στο Deir el-Adas στη Συρία (J. Balty, *Mosaïques antiques de Syrie*, Bruxelles 1977, εικ. σελ. 151). Παρόμοιο πλαίσιο, όπου όμως δεν ολοκληρώνονται οι «κόμβοι του Ηρακλή», πρβλ. στο βόρειο κλίτος της βασιλικής των Αγίων Κοσμά και Δαμιανού στα Γέρασα (C. H. Kraeling, ό.π., pl. LXXIVb).

Αφροδισιάδα²⁴ (Εικ. 17), της βασιλικής στην πόλη Kursi του Ισραήλ²⁵ (Εικ. 18), της β' φάσης του βαπτιστηρίου του «καθεδρικού» ναού της Madaba στην Παλαιστίνη²⁶, καθώς και ψηφιδωτά από τα τρία μεγάλα παλαιοχριστιανικά κέντρα του βόρειου ελλαδικού χώρου, τις Φθιώτιδες Θήβες²⁷, τη Νικόπολη²⁸ (Εικ. 19) και την Αμφίπολη²⁹. Στα παραπάνω παραδείγματα οι ομοιότητες δεν περιορίζονται στη γενική εικόνα που δίνει το συνεχόμενο σχέδιο στην επιφάνεια του δαπέδου, αλλά αφορούν επίσης τόσο στην επιλογή του επιμέρους θεματολογίου όσο και στην απόδοσή του. Είναι φανερό έτσι σε όλα αυτά τα ψηφιδωτά, όπως και στο ψηφιδωτό της Μαρώνειας, η προτίμηση στην απεικόνιση μέσα στα γεωμετρικά σχήματα πτηνών, κανίστρων, λουλουδιών, καρπών και αγγείων, και λιγότερο γεωμε-

24. L. Budde, *St. Pantaleon von Aphrodisias in Kilikien*, Recklinghausen 1987, Abb. 68 κ.ε. Η χρονολόγηση στο τελευταίο τέταρτο του 4ου αι. που προτείνει ο Budde για το ψηφιδωτό (ό.π., 34) φαίνεται πολύ πρόωμη. Ας σημειωθεί και η εικονογραφική ομοιότητα του ψηφιδωτού του Ι. Βήματος της βασιλικής αυτής (ό.π., Abb. 94-97) με το ψηφιδωτό του βόρειου παρεκκλησιού της βασιλικής της Σύναξης στη Μαρώνεια (*Ch. Bakirtzis, Western Thrace...* ό.π. σημ. 6, pl. XXI fig. 13).

25. R. and A. Ovadih, ό.π., αρ. 172, pls. CIX-CXI. Το ψηφιδωτό χρονολογήθηκε στο τελευταίο τέταρτο του 6ου αι., V. Tzaferis, *The Excavations of Kursi-Gergesa*, 'Atiqot 16, 1983, 28-29.

26. M. Piccirillo, *La «Cattedrale» di Madaba*, LA 31, 1981, 312-313, fotos 41-44. Του ίδιου, *Die Mosaiken von Justinian bis Jazid II, Byzantinische Mosaiken aus Jordanien*, Wien 1986, 40, Abb. 24 (πρβλ. και σελ. 53-54, Abb. 37). Το ψηφιδωτό χρονολογείται στο γ' τέταρτο του 6ου αι. Δεν θα ήταν ίσως επίσης άστοχη μια προσέγγιση του ψηφιδωτού της Μαρώνειας προς τα ψηφιδωτά της «σχολής της Γάζας» στην ίδια περιοχή, που ακμάζει κυρίως στο α' μισό του 6ου αι. (*M. Avi-Yonah, Une école de mosaïque à Gaza au sixième siècle*, MGR II, 377-383)· η προσέγγιση αυτή αφορά στη γενική αντίληψη της διακοσμητικής κάλυψης της επιφάνειας και στο επιλεγόμενο θεματολόγιο, όχι όμως στην εμμονή στις συμμετρικές παραστάσεις και τον τονισμό του κεντρικού κάθετου άξονα, που χαρακτηρίζουν όλα τα ψηφιδωτά της «σχολής» αυτής, ό.π., 382.

27. Βλ. πρόχ. Π. Η. Ααζαρίδη, ΠΑΕ 1974, 50 εικ. 2 και ΠΑΕ 1975, 54 εικ. 2 (βασιλική Αρχιερέως Πέτρου, χώρος VIII, ΝΔ από τη βασιλική) και τον ίδιο, ΠΑΕ 1962, 25, πίν. 32 (ίδια βασιλική, νότιο κλίτος). Τα ψηφιδωτά αυτά χρονολογούνται στο α' μισό του 6ου αιώνα.

28. Βλ. πρόχ. Α. Κ. Ορλάνδο, ΠΑΕ 1964, 182, πίν. 167 (βασιλική Δουμετίου, νάρθηκας, β' τέταρτο 6ου αιώνα).

29. Βλ. πρόχ. Ε. Στίκα, ΠΑΕ 1972, 49, πίν. 23α (βασιλική Α, πρόσκτισμα στη ΒΔ γωνία του νάρθηκα, αρχές 6ου αιώνα). Σε μια άλλη ομάδα ψηφιδωτών από την Κω, παρόλο που διαπιστώνεται η ίδια καλλιτεχνική αντίληψη, το γεωμετρικό κόσμημα που αποτελεί το βασικό σχέδιο (σηρικοί τροχοί) αντιμετωπίζεται πολύ πιο σύνθετα και περίτεχνα (Στ. Πελεκανίδη - Π. Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος, Ι, Νησιωτική Ελλάς, Θεσσαλονίκη 1974*, αρ. 26 πίν. 31, αρ. 28 πίν. 34β, αρ. 38 πίν. 38, 39β, αρ. 44α πίν. 49). Τα ψηφιδωτά αυτά, που χρονολογούνται από τα τέλη του 5ου έως και το α' μισό του 6ου αιώνα, είναι πιθανότατα έργα ενός εργαστηρίου, βλ. και P. Assimakopoulou-Atzaka, ό.π. σημ. 7, 66-72.

τρικών θεμάτων. Οι παραστάσεις αυτές, που ασφαλώς περιλαμβάνονταν σε διάφορες παραλλαγές σε «τετράδια σχεδίων», ήταν γενικά πολύ διαδεδομένες.

Εκτός από τα παραπάνω θέματα, υπάρχουν στο ψηφιδωτό της Μαρόνειας από μια μόνο φορά δύο ακόμη παραστάσεις: δελφίνοι-τρίαινα και πουλί έξω από το κλουβί του (Εικ. 8). Ο συνδυασμός δελφινιού και τρίαϊνας³⁰, θέματος που προέρχεται από την εθνική εικονογραφία, συναντάται σε θαλάσσιες σκηνές αλλά και ως απλό διακοσμητικό μοτίβο για την κάλυψη μικρών διαχώρων ή άλλων μικρής επίσης έκτασης επιφανειών. Το ψηφιδωτό γύρω από τη δεξαμενή ρωμαϊκής οικίας στην Πάτρα (Ψηλά Αλώνια, τομέας Δ)³¹, που χρονολογείται πιθανόν στο β' μισό του 2ου μ.Χ. αι. (Εικ. 20), παρά το γεγονός ότι καλύπτει συνεχόμενη επιφάνεια και όχι διάχωρο, παρουσιάζει τον ίδιο εικονογραφικό τύπο όπως η παράσταση της Μαρόνειας και είναι ενδεικτικό για την πρωιμότητα του τύπου αυτού στον ελλαδικό χώρο. Πολύ συχνότερα συναντούμε τη συγγενική σύνθεση δελφινιών εραλδικά τοποθετημένων δεξιά και αριστερά από τρίαινα, που χρησιμοποιούνταν σε ταφικές πλάκες ναυτικών ως σύμβολο της θάλασσας³², είχε όμως ίσως και ένα γενικότερο συμβολισμό στα ταφικά μνημεία³³. Συχνή πάντως είναι η χρήση της παράστασης αυτής σε ρωμαϊκά ψηφιδωτά δάπεδα, όπου η παρουσία της εξυπηρετεί διακοσμητικούς σκοπούς³⁴. Το θέμα των δελφινιών εκατέρωθεν τριαίνης επιβιώνει ως αργά, και ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα προσφέρει το ψηφιδωτό της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Αγ. Αναστασίας στην Αρκάσα της Καρπάθου από τον 6ο αι., όπου αυτό περιέχεται σε μικρό τετράγωνο διάχωρο στο δυτικό τμήμα του κεντρικού

30. Μια πιο σύνθετη παραλλαγή του θέματος, όπως εμφανίζεται στη Μαρόνεια, είναι αυτή στην οποία την τρίαινα κρατά ένας ερωτιδέας, βλ. πρόχ. G. Becatti, Scavi di Ostia IV, Roma 1961, αρ. 271, tavv. CLIV, CLVI, και H. Stern, Origine et débuts de la mosaïque murale, Études d'archéologie classique t. 2, Paris 1959, 117, pl. XXXIII, 29. Πρβλ. όψιμη παράσταση τρίτων που χτυπά ένα ψάρι με τρίαινα στη βασιλική της Qasr el-Lebya στην Κυρηναϊκή, E. Alföldi-Rosenbaum and J. Ward-Perkins, Justinianic Mosaic Pavements in Cyrenaican Churches, Roma 1980, 41-42, pl. 10.

31. Φ. Πέτσας, ΑΔ 26, 1971, Β, 158 σχ. 4, πίν. 135α.

32. F. Cumont, Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains, Paris 1942, 503 (p. 157). H. Maguire, Earth and Ocean, The Terrestrial World in Early Byzantine Art, University Park and London 1987, 77.

33. J. M. C. Toynbee, Animals in Roman Life and Art, London 1973, 207-208.

34. Βλ. πρόχ. M. Bairoão Oleiro, Mosaïques romaines du Portugal, MGR I, 260, fig. 3. J. Lancha, Quelques canevas géométriques des mosaïques de Vienne, MGR II, 324-325, pl. CXLVIII; G. Becatti, ό.π., αρ. 269, tavv. CLXIX, CCXIX και αρ. 337, tav. CC (στη σελ. 137 αναφέρονται και άλλα παραδείγματα) L. Fabbri, Terme di Caracalla: il pavimento musivo nei due ambulacri superiori delle c.d. palestre, MGR III, 54, figs. 4, 6-8, 10.

κλίτους, κάτω ακριβώς από αφιερωματική επιγραφή³⁵.

Το δελφίνι και η τρίαίνα, που στο ψηφιδωτό της Μαρώνειας κοσμούν ένα από τα πολλά πανομοιότυπα οκταγωνικά σχήματα που απαρτίζουν το θέμα των δύο διαχώρων του (Εικ. 21), δεν εικονίζεται σε κάποια συνάρτηση με θαλάσσιες ή άλλες σχετικές με το υγρό στοιχείο σκηνές. Πρόκειται για μια από τις πολλές εθνικής προέλευσης μεμονωμένες παραστάσεις που πέρασαν στη χριστιανική εικονογραφία ως θέματα διακοσμητικού χαρακτήρα. Είναι αξιοσημείωτο ότι το σχετικά σπάνιο αυτό θέμα συναντάται με την ίδια σχεδόν μορφή και ως γέμισμα μικρού διαχώρου στο ψηφιδωτό του νότιου «παρεκκλησιού» της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Πανοράματος στη Θεσσαλονίκη³⁶ (Εικ. 22) που, ως προς τη διάταξη της διακόσμησης και το θεματολόγιο, έχει και γενικότερες σχέσεις με το ψηφιδωτό της Μαρώνειας.

Δίπλα ακριβώς από το δελφίνι και την τρίαίνα εικονίζεται το γνωστό στην εικονογραφία των χριστιανικών ψηφιδωτών θέμα του πουλιού και του κλουβιού³⁷. Αυτό είναι το δεύτερο στοιχείο που προσεγγίζει το ψηφιδωτό της Μαρώνειας στα ψηφιδωτά του ανατολικού κράτους, όπου η παράσταση αυτή γνωρίζει ευρύτατη διάδοση κατά την παλαιοχριστιανική εποχή³⁸.

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι το ψηφιδωτό της Μαρώνειας εντάσσεται καλά μέσα στο καλλιτεχνικό κλίμα του α' μισού του 6ου αι., ενώ ορισμένα εικονογραφικά του στοιχεία το προσεγγίζουν στα ψηφιδωτά ανατολικών περιοχών, και πιο συγκεκριμένα στα ψηφιδωτά της ΝΑ Μεσογείου. Η διαπίστωση αυτή έχει ίσως μια γενικότερη σημασία σε ό,τι αφορά στις ενδεχόμενες ιδιαίτερες σχέσεις της Θράκης με τις επαρχίες του ανατολικού κράτους*.

35. Στ. Πελεκανίδης - Π. Ατζακά, *ό.π.*, 57, πίν. 15, 16β. Η τρίαίνα στο ψηφιδωτό της Αρκάσας έχει, αντί τρεις, πέντε αιχμές και χτυπά τη ράχη τρίτου ψαριού.

36. Ε. Τσηγαρίδας, *ΑΔ* 28, 1973, Β2, 498-501, σχ. 12, πίν. 462α.

37. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, «Πουλί και κλουβί»: ένα θέμα στο παλαιοχριστιανικό ψηφιδωτό της Μαρώνειας, *Εικονογραφικές παρατηρήσεις*, Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 3, 1989 (τυπώνεται).

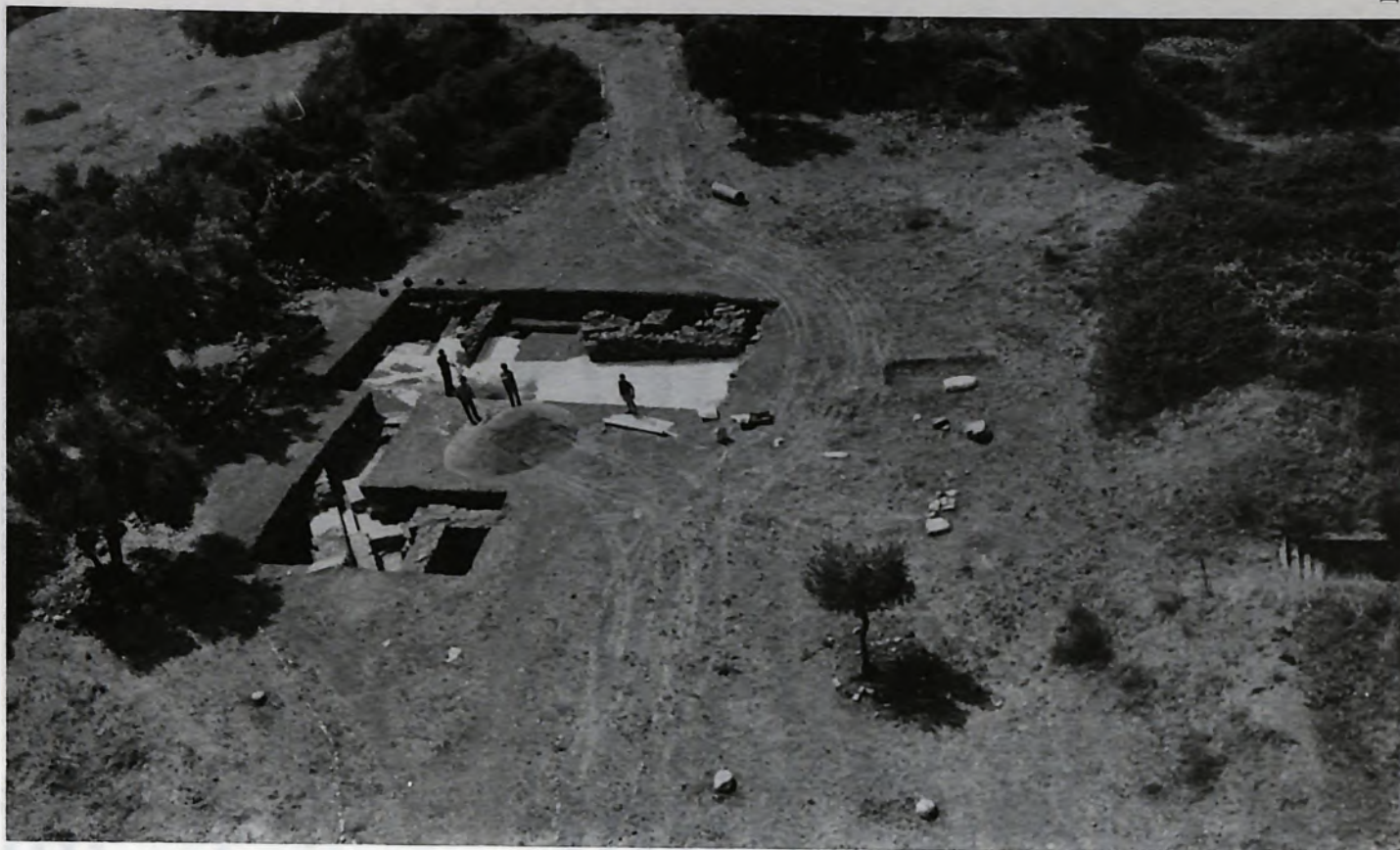
38. Ό.π.
* Οι φωτογραφίες των εικόνων 2, 3, 4, 5 και 6 προέρχονται από το αρχείο της 12ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Καβάλας· οι φωτογραφίες των εικόνων 7, 8, 21 και 22 έγιναν από τη συγγραφέα. Το σχέδιο έγινε την εποχή της ανασκαφής από την αρχιτέκτονα κ. Φ. Πρεμέτη· η αντιγραφή και η απόδοση των χρωμάτων οφείλεται στην αρχιτέκτονα κ. Μ. Μίζα (1990).

SUMMARY

The early christian mosaic pavement that was discovered in Maroneia consists of two long panels which are decorated with the subject of the so-called knots of Hercules. These knots join octagons filled with vases, baskets, birds etc., while in one of them there is a dolphin and a trident and in another one a bird out of its cage. The «knots of Hercules» —a well-known apotropaic design in the hellenistic and roman art— is the first case found in a mosaic pavement of Greece. On the contrary, it is a subject used quite often in the roman mosaic pavements of North Africa and in the early christian mosaics of the east districts of the empire.

Generally one can say that the mosaic of Maroneia belongs to the common artistic climate which dominates in East Mediterranean and East Illyricum during the end of the 5th and the first half of the 6th century. In many mosaics of that period the surface is covered with connected small panels filled with various subjects of decorative character. But, more specifically, two subjects used in the mosaic of Maroneia bring it closer to the pavements of Syria, Palestine and Lebanon: 1. The «Herculian knots», which are often found in these districts in the end of the 5th and in the 6th century; the examples from Lebanon are the most similar to our mosaic, and 2. the bird and the cage, which also is a widespread subject in the same geographical area. These last considerations present probably an interest for the supposedly special artistic relations between Thrace and the Sud-East Mediterranean districts.

Π. Α.-Α.

Εικ. 1. Γενική άποψη ανασκαφικού χώρου (αεροφωτογραφία Γ. Κυριακίδη).

Εικ. 2. Τομή Α - Τείχος VI, VII 1ης φάσης. Εικ. 3. Τομή Α - 2η φάση.

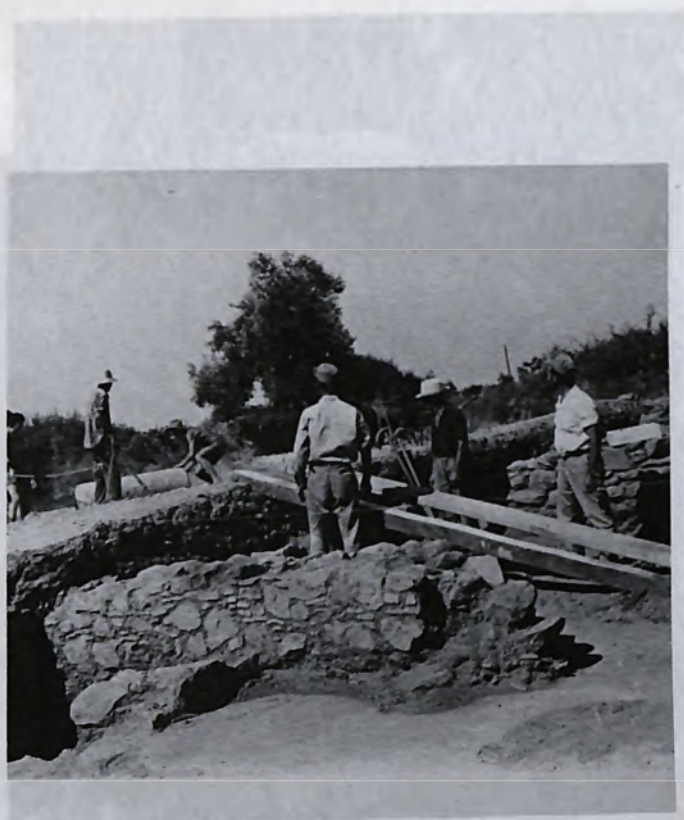
Εικ. 4. Τομή Α - Στυλοβάτης. Εικ. 5. Τομή Α - Θύρωμα.

Εικ. 6. Τομή Α - Κίονας. Εικ. 7. Τομή Α - Ιωνικό κιονόκρανο.

Εικ. 8. Τομή Α - Βάση κίονα. Εικ. 9. Τομή Α - Τοίχοι 3ης φάσης.

Εικ. 10. Τομή Α - Μεσοβυζαντινός τοίχος ΙΙΙ. Εικ. 11. Τομή Α - Τοίχοι 4ης φάσης.

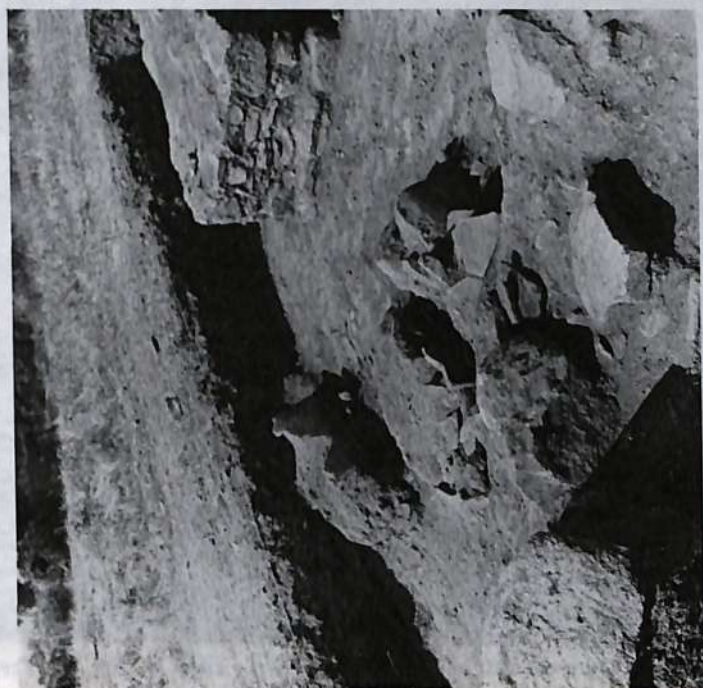
Εικ. 12. Τομή Α - Ταφή Α. Εικ. 13. Τομή Β - 2η φάση.

Εκ. 14. Τομή Β. Εκ. 15. Τομή Β - Στωλοβόδτης.

Εικ. 16. Τομή Β - Δάπεδο δίπλα στο στυλοβάτη. Εικ. 17. Τομή Β - Θωράκιο.

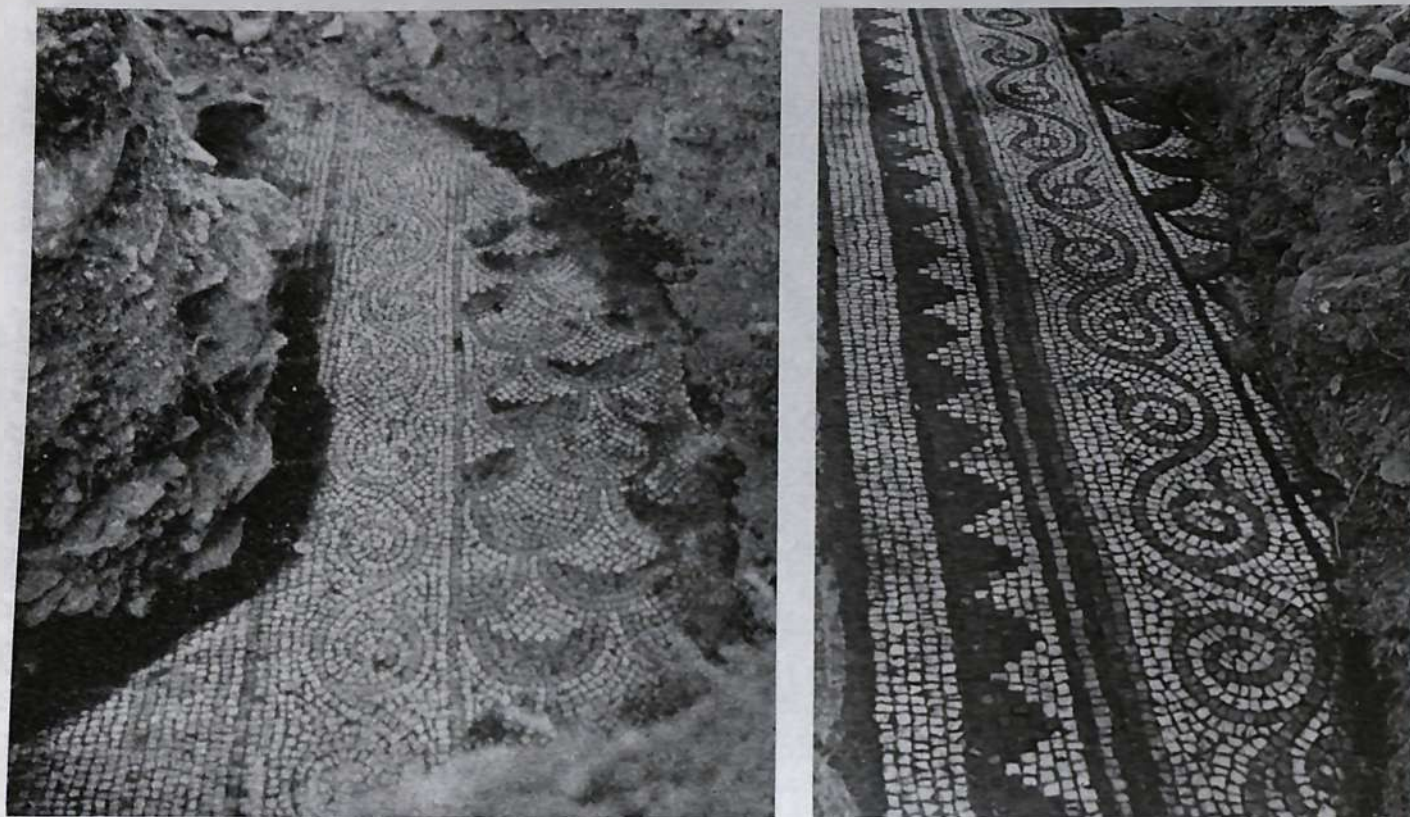
Εικ. 18. Τομή Β - Ταφές 4ης φάσης. Εικ. 19. Τομή Β - Τάφος Ε.

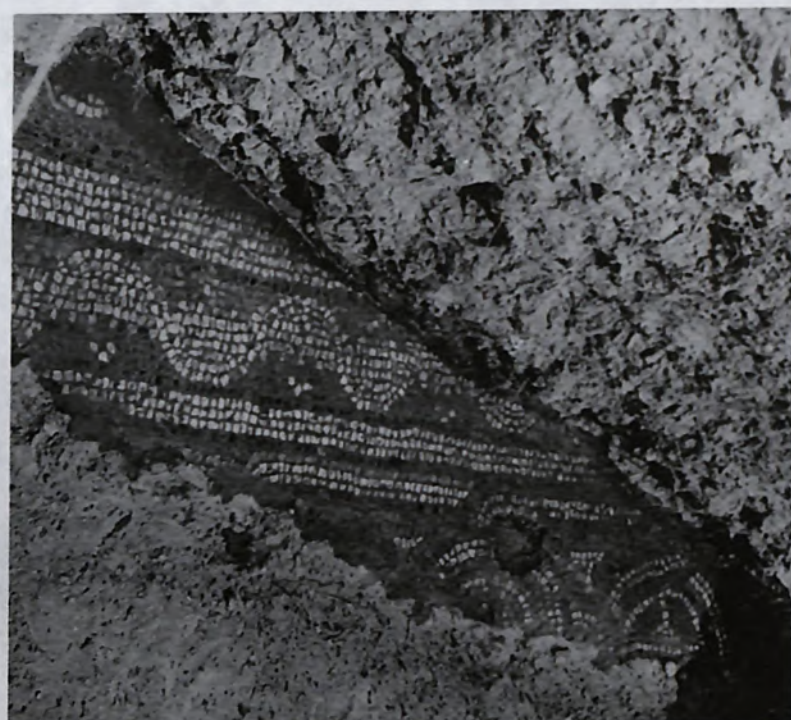
Εικ. 20. Τομή Β - Αρχιτεκτονικά μέλη σε β' χρήση στον τάφο Η. Εικ. 21. Γενική άποψη όλων των τομών.

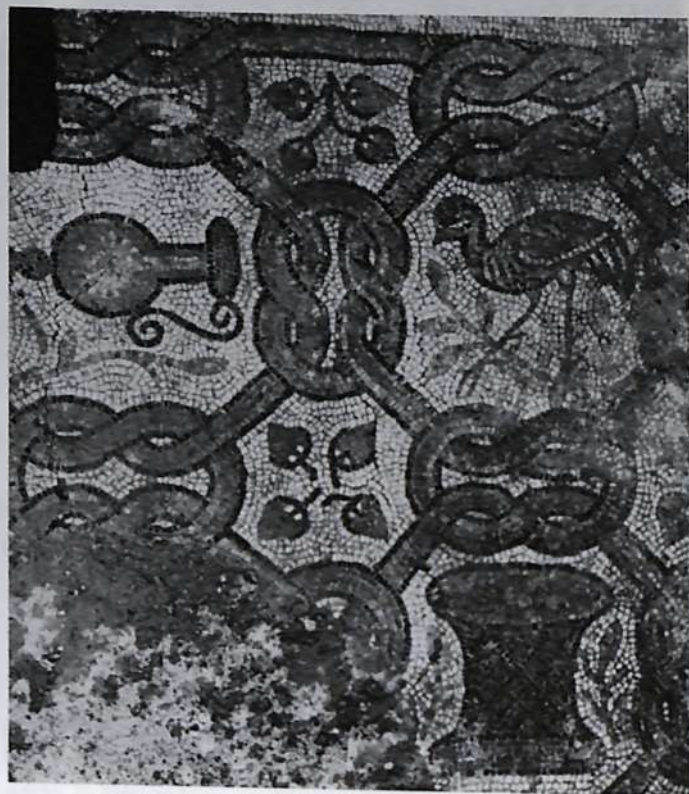
Εικ. 22. Τομή Δ - Τείχος XVIII.

Εικ. 1. Μαρώνεια, τμήμα του ψηφιδωτού που αποκαλύφθηκε το 1918 (από ΑΑ 1918, 36 Abb. 39). Εικ. 2. Μαρώνεια, ανατολικό πέρας της ανασκαφής του 1973.

Εικ. 3-4. Μαρώνεια, τμήματα ψηφιδωτού στην τομή Γ.

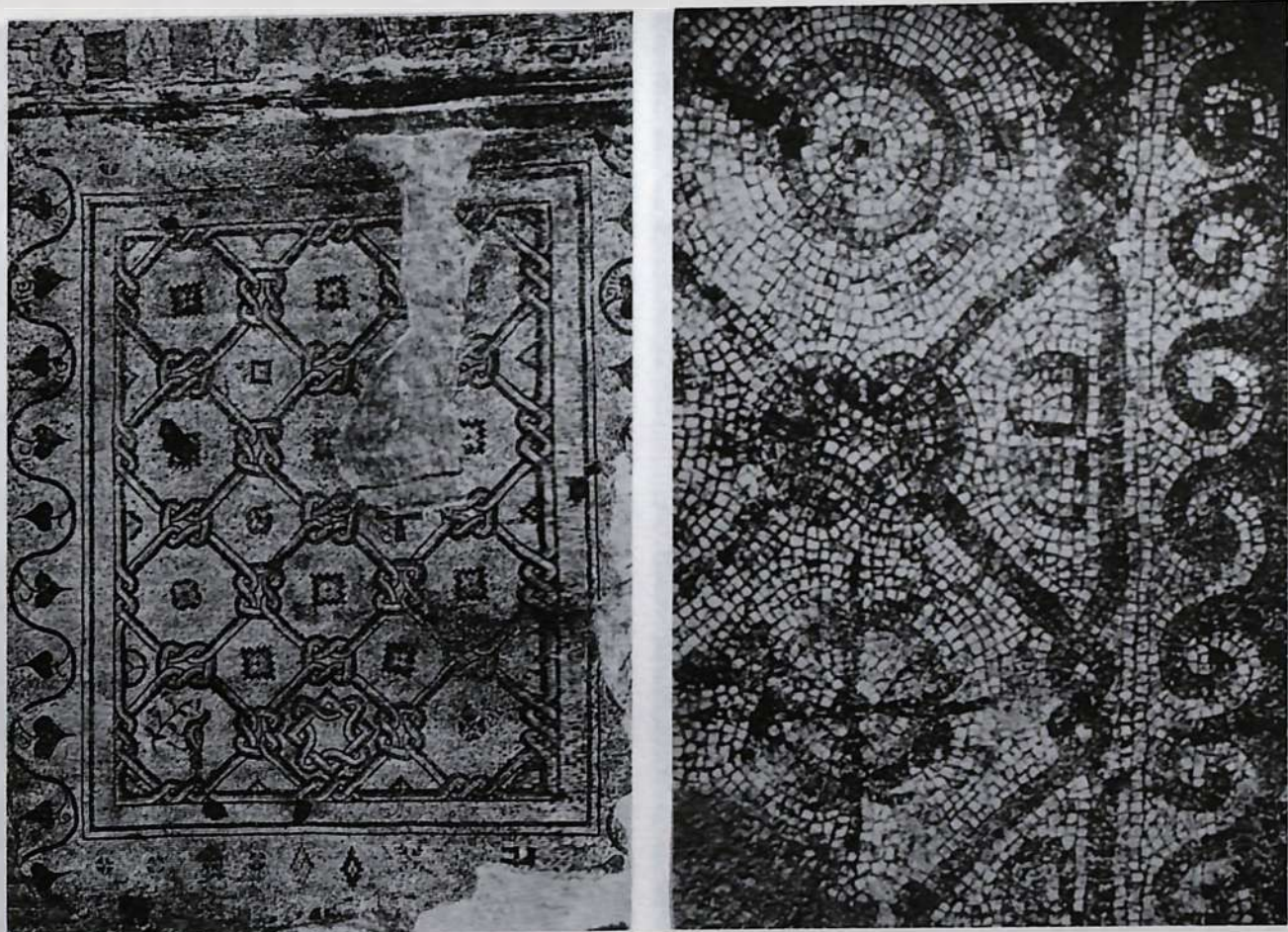
Εικ. 5. Μαρώνεια, ανατολικό τμήμα του ανατολικού διαχώρου. Εικ. 6. Μαρώνεια, δυτικό τμήμα του ανατολικού διαχώρου.

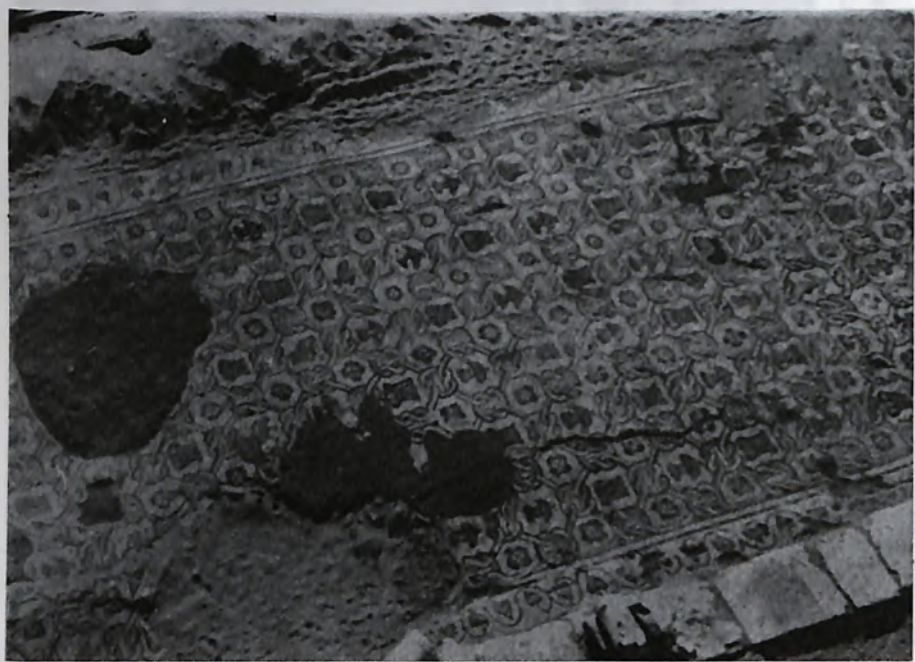
Εικ. 7. Μαρόνεια, ανατολικό διάχωρο, λεπτομέρεια. Εικ. 8. Μαρόνεια, δυτικό διάχωρο, λεπτομέρεια.

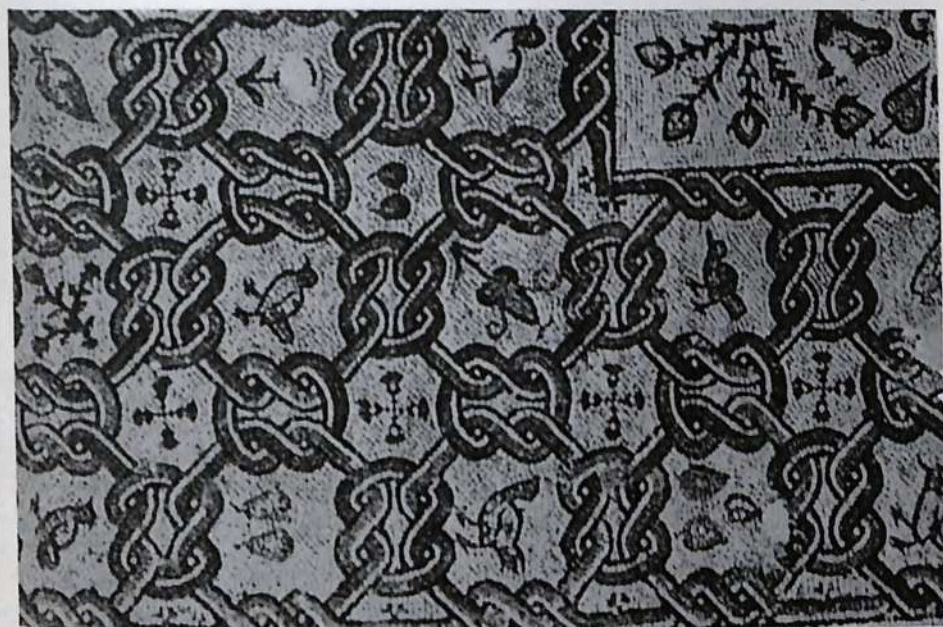
Εικ. 9. Althiburos (Τυνησία), ρωμαϊκή οικία (από M. Ennaifer, *La cité d'Althiburos et l'édifice des Asclepieia*, Tunis 1976, pl. XXXIXa). Εικ. 10. Καρχηδόνα, παλαιοχριστιανική βασιλική (από *Antički mozaici...* βλ. σημ. 16).

Εικ. 11. Αφρόδια, λγ, εκκλησία της μεγάλης κινουστοίας (από J. Napoléone-Lemaire et J. Ch. Balty, *L'église...* βλ. σημ. 17, pl. XLVII). Εικ. 12. Ζαχρανί (Αίβανος), παλαιοχριστιανική εκκλησία (από M. Chéhab, *Mosaïques...* βλ. σημ. 18).

Εικ. 13. Γέρασα, κοιμητηριακή βασιλική (από C. H. Kraeling, *Gerasa...* βλ. σημ. 19). Εικ. 14. Φιλιππούπολις, παλαιοχριστιανική βασιλική (από E. Kessiakova, *Une nouvelle basilique ...* βλ. σημ. 22).

Εικ. 15. Khaldé (Αίβανος), παλαιοχριστιανική εκκλησία (από M. Chéhab, *Mosaïques...* βλ. σημ. 18). Εικ. 16. Awza'ī (Αίβανος), παλαιοχριστιανική έπαυλη (από M. Chéhab, *Mosaïques...* βλ. σημ. 18).

Εικ. 17. Αφροδισιάς, βασιλική Αγ. Παντελεήμονος (από L. Budde, *St. Pantaleon...* βλ. σημ. 24, Abb. 75). Εικ. 18. Kursi (Ισραήλ), βασιλική (από R. and A. Ovadia, *Mosaic Pavements...* βλ. σημ. 25, pl. CIX₁).

Εικ. 19. Νικόπολη, βασιλική Δουμετίου (από ΠΑΕ 1964, πίν. 167α). Εικ. 20. Πάτρα, Ψηλά Αλώνια, ρωμαϊκό κτήριο (από ΑΔ 26, 1971, Β₁, πίν. 135α).

Εικ. 21. Μαρόνεια, δυτικό διάχωρο, λεπτομέρεια. Εικ. 22. Θεσσαλονίκη, βασιλική Πανοράματος. Λεπτομέρεια του ψηφιδωτού του νότιου «παρεκκλησιού».

ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΟΥΡΤΕΣΗ-ΦΙΛΙΠΠΑΚΗ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΦΑΚΛΑΡΗΣ

ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΣΤΗ ΛΕΠΤΗ ΟΡΕΣΤΙΑΔΟΣ

Σε απόσταση 0,5 χλμ. περίπου ΝΝΔ του χωριού Λεπτή Ορεστιάδος και σε μικρή απόσταση ΔΒΔ από τη θέση Άγιος Γεώργιος, όπου η ομώνυμη εκκλησία, εντοπίστηκε το 1974 μία εγκατάσταση της Νεότερης Νεολιθικής Περιόδου¹. Η θέση βρίσκεται αμέσως βόρεια από τον αμαξιτό δρόμο που οδηγεί από τη Λεπτή στα Αμπελάκια, στο άνδηρο που δημιουργείται νότια από την πεδιάδα της Ορεστιάδος και που ορίζεται από το μικρό ποτάμι Δάσος το οποίο έρχεται από τα ΔΒΔ και περνά από τη Λεπτή (Εικ. 1). Τα αρχαιολογικά λείψανα βρίσκονται διάσπαρτα μέσα στα καλλιεργούμενα με δημητριακά αγροκτήματα.

Σε ολόκληρη την ομαλή έκταση, η οποία ερευνήθηκε επιφανειακά, δεν παρατηρήθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα. Αξιοσημείωτη ήταν η σπανιότητα των λειψάνων κεραμικής². Αντίθετα, η παρουσία λίθινων εργαλείων ήταν αρκετά πλούσια (Εικ. 3-4). Εκτός από τους πυριτόλιθους που συγκεντρώθηκαν δειγματοληπτικά και αναφέρονται παρακάτω, επισημάνθηκαν αρκετοί λίθινοι τριπτήρες και σφύρες από κροκάλες, με φανερά τα ίχνη της φθοράς από τη χρήση τους. Επισημάνθηκαν, επίσης, αρκετά θραύσματα από οστά ζώων, προφανώς τροφικά κατάλοιπα, και στάχτες από πυρές.

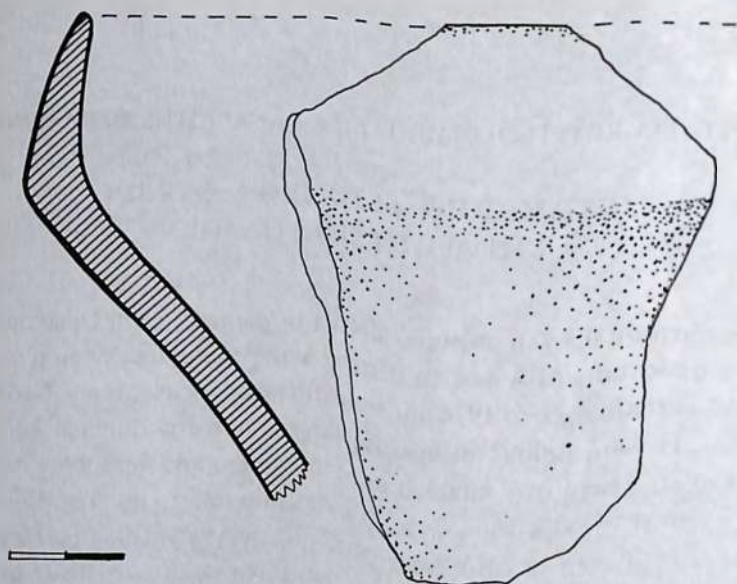
Κεραμική

Από τα λίγα δείγματα μονόχρωμης κεραμικής, τα οποία επισημάνθηκαν επιφανειακά, αναφέρουμε τα παρακάτω:

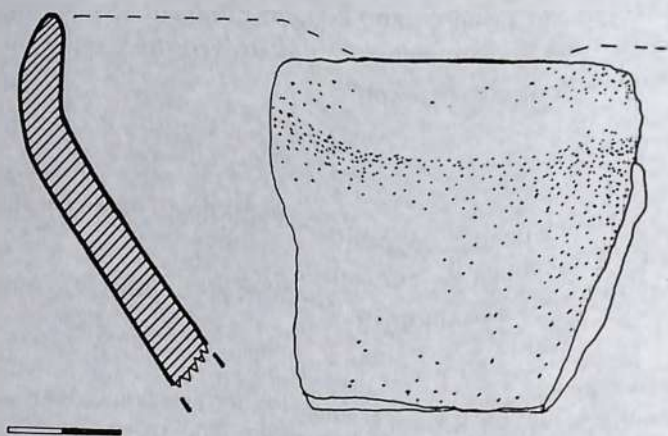
1. Θραύσμα από χειροποίητη φιάλη (Σχ. 1, Εικ. 2α). Διαστ. 0,09×

1. Ο εντοπισμός της θέσης και η περισυλλογή του επιφανειακού υλικού, τώρα στο Μουσείο Κομοτηνής, έγινε από τον Παν. Φάκλαρη. Στην εργασία αυτή η μελέτη των λίθινων ευρημάτων έγινε από την Γ. Κουρτέση-Φιλιππάκη, οι φωτογραφίες από τον Παν. Φάκλαρη και τα σχέδια όλων των ευρημάτων από τη ζωγράφο Ασπ. Φάκλαρη.

2. Είναι πολύ πιθανό πολλά από τα αγγεία να ήταν κατασκευασμένα από ξύλο ή να μην ήταν καλά ψημένα και να διαλύθηκαν. Ενισχυτικό στοιχείο στη δεύτερη υπόθεση είναι η επισήμανση αρκετών υπολειμμάτων από κακοψημένα αγγεία στο χώρο αυτόν.

Σχ. 1. Θραύσμα φιάλης.

Σχ. 2. Θραύσμα φιάλης.

0,071 μ. Πηλός καστανόμαυρος, χονδρός με μικρά χαλίκια. Η εσωτερική επιφάνεια είναι περισσότερο φθαρμένη από την εξωτερική. Σώζεται τμήμα από το χείλος και το σώμα του αγγείου. Το χείλος ξεχωρίζει από το σώμα με τροπιδώση³. Νεότερη Νεολιθική Περίοδος.

2. Θραύσμα από χειροποίητη ψιάλη (Σχ. 2, Εικ. 2β). Διαστ. 0,06×0,064 μ. Πηλός σκούρος κεραμόχρους, χονδρός με μικρά χαλίκια. Η εξωτερική επιφάνεια διατηρείται αρκετά καλά, ενώ η εσωτερική είναι φθαρμένη. Σώζεται τμήμα από το χείλος και το σώμα του αγγείου. Νεότερη Νεολιθική Περίοδος.

3. Θραύσμα από ανοιχτό χειροποίητο αγγείο (Σχ. 3, Εικ. 2γ). Διαστ. 0,04×0,047 μ. Πηλός κιτρινωπός, χονδρός με μικρά χαλίκια. Επιφάνεια φθαρμένη εσωτερικά κι εξωτερικά. Σώζεται τμήμα από το χείλος και τον ώμο του αγγείου. Νεότερη Νεολιθική Περίοδος.

4. Τμήμα κομβιόσχημης λαβής (Σχ. 4, Εικ. 2δ). Ύψος 0,048 και πάχος 0,02 μ. Πηλός καστανόμαυρος, χονδρός με μικρά χαλίκια. Σώζεται το πάνω τμήμα της λαβής· πάνω στην κάθετη απόληξή της σχηματίζεται το χαρακτηριστικό «κομβίον» διαμέτρου 0,034 μ. Το είδος της λαβής αυτής το συναντούμε στη Θράκη σε αγγεία της Νεολιθικής Περιόδου, π.χ. στην Παραδημή⁴, στους Προσκυνητές κ.α. Σε ένα άλλο σημείο της Θράκης, βόρεια από τη Φιλιππούπολη, στη θέση kukuna Mogila του Duvanlij, βρέθηκαν τέτοιες λαβές που μοιάζουν πολύ με τη δική μας και χρονολογούνται από τον Filow στην Εποχή του Χαλκού⁵.

Λιθοτεχνία

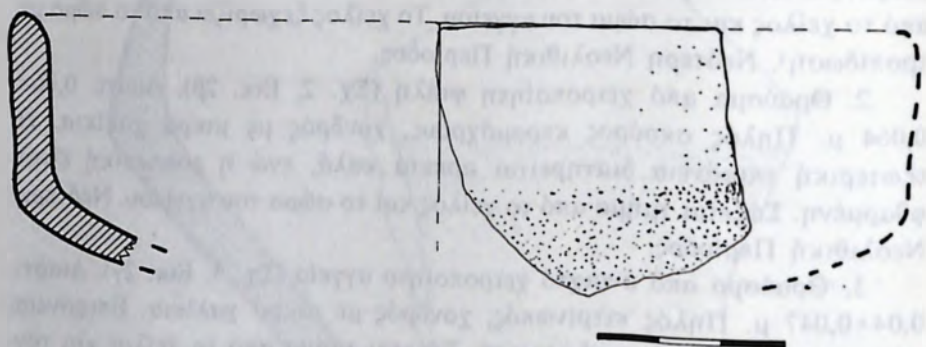
Παρά τον επιφανειακό της χαρακτήρα, η λιθοτεχνία της Λεπτής παρουσιάζει μεγάλη ενότητα που φάνηκε κιόλας από την πρώτη εξέταση. Αυτή η διαπίστωση, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι προέρχεται από μια περιοχή όπου οι γνώσεις μας για τις προϊστορικές λιθοτεχνίες είναι λιγοστές⁶, μας οδήγησε στη δημοσίευση των παρακάτω στοιχείων, πιστεύ-

3. Η μορφή του αγγείου είναι χαρακτηριστική για την εποχή αυτή και γνωστή από άλλα σημεία της Θράκης, π.χ. από την Παραδημή. Βλ. G. Bakalakis - A. Sakellariou, Paradimi, 1981, πίν. XXVI, 5 (στο εξής Paradimi).

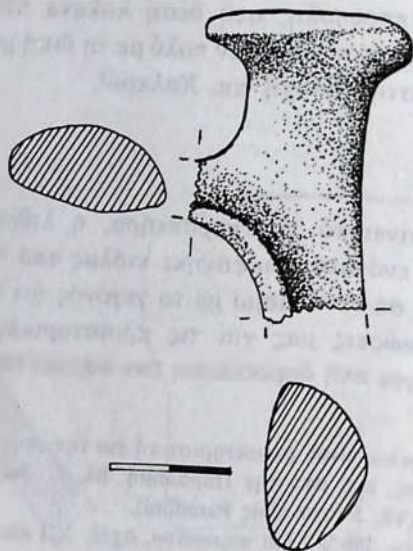
4. Paradimi, ό.π., πίν. 19b:2-3 και παρακάτω, σχέδ. XII και παρακάτω. Λαβές από τους Προσκυνητές εικονίζονται στον πίνακα 13.

5. B. D. Filow, Die Grabhügelnekropole bei Duvanlij in Südbulgarien, 1934, σ. 29, εικ. 34-35.

6. Η παρουσία πυριτόλιθων στο επιφανειακό υλικό πολλών προϊστορικών θέσεων της Θράκης, όπως στους Προσκυνητές, Κρωβύλη, Μαρώνεια και αλλού, εντοπίστηκε και σημειώθηκε από πολύ νωρίς από τον Δ. Τριαντάφυλλο [ΑΔ 26 (1971): Χρον. Β' 2, σ. 429-437]. Η ανασκαφή διαφόρων θέσεων έφερε στο φως αρκετά εργαλεία και άλλα ευρήματα

Σχ. 3. Θραύσμα ανοιχτού αγγείου.

Σχ. 4. Τμήμα κομβιόσχημης λαβής.

οντας ότι θα είναι ιδιαίτερα χρήσιμα για μια έρευνα που βρίσκεται ακόμη στην αρχή της.

Συνολικά συγκεντρώθηκαν 96 λίθινα πελεκημένα ευρήματα στα οποία προστίθεται ένα θραύσμα λειασμένου εργαλείου. Τα ευρήματα αυτά κατατάσσονται στις παρακάτω κατηγορίες, ως εξής:

1. Ακατέργαστα κομμάτια πρώτης ύλης	2
2. Πυρήνες	7

Πρόκειται για θραύσματα πυρήνων· στις κατεργασμένες επιφάνειες διακρίνονται τα κοίλα αρνητικά ίχνη της απόσπασης φολίδων.

3. Φολίδα ανανέωσης της επιφάνειας κρούσης	1
4. Προϊόντα κατεργασίας χωρίς επεξεργασία	66
α. Φολίδες (Σχ. 5:1-13)	53

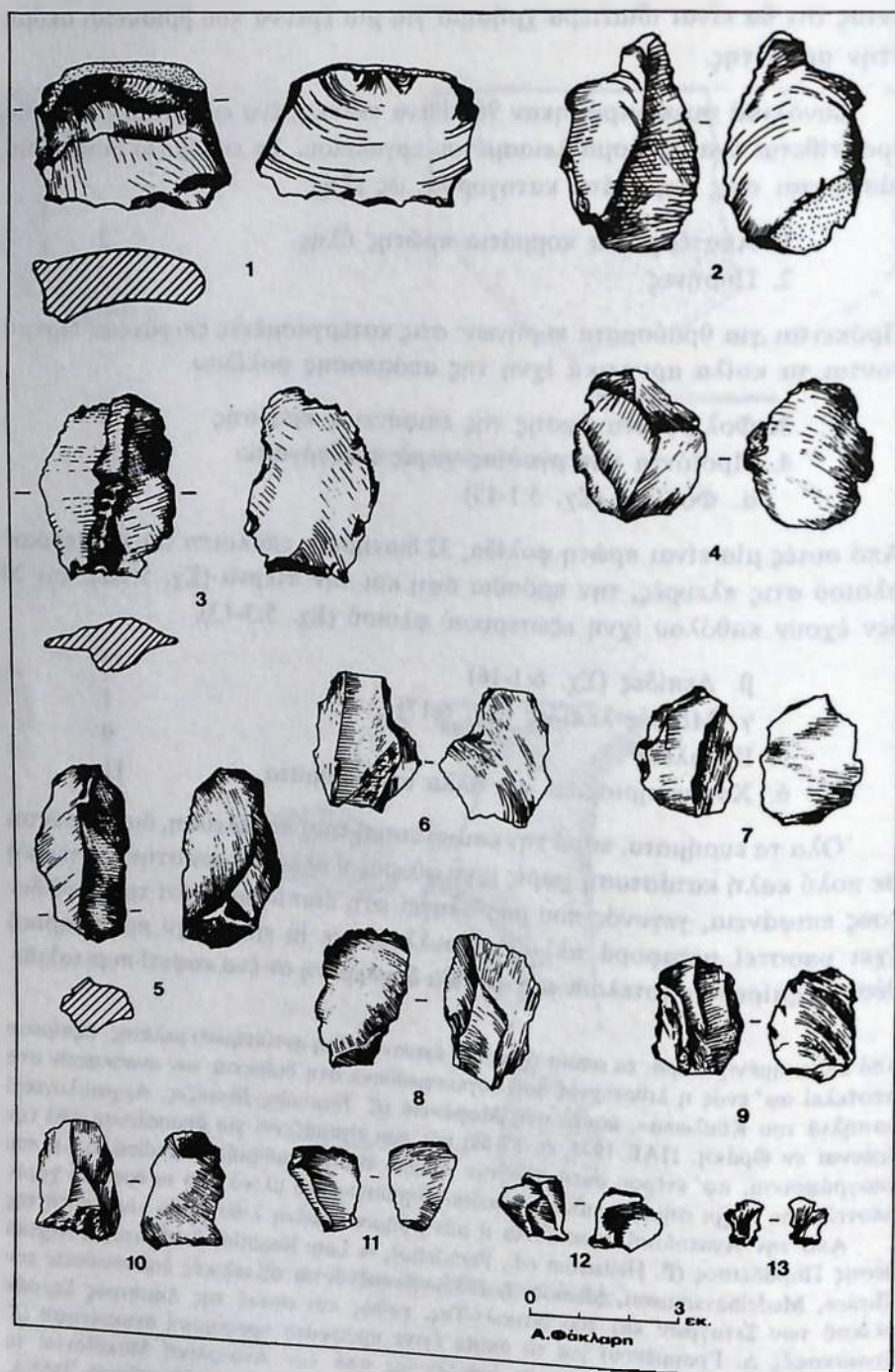
Από αυτές μία είναι πρώτη φολίδα, 32 διατηρούν υπόλοιπα του εξωτερικού φλοιού στις πλευρές, την πρόσθια όψη και την πτέρνα (Σχ. 5:1-2), και 20 δεν έχουν καθόλου ίχνη εξωτερικού φλοιού (Σχ. 5:3-13).

β. Λεπίδες (Σχ. 6:1-16)	12
γ. Μικρές λεπίδες (Σχ. 6:17)	1
5. Εργαλεία	9
6. Χαρακτηριστικά και άλλα απορρίμματα	11

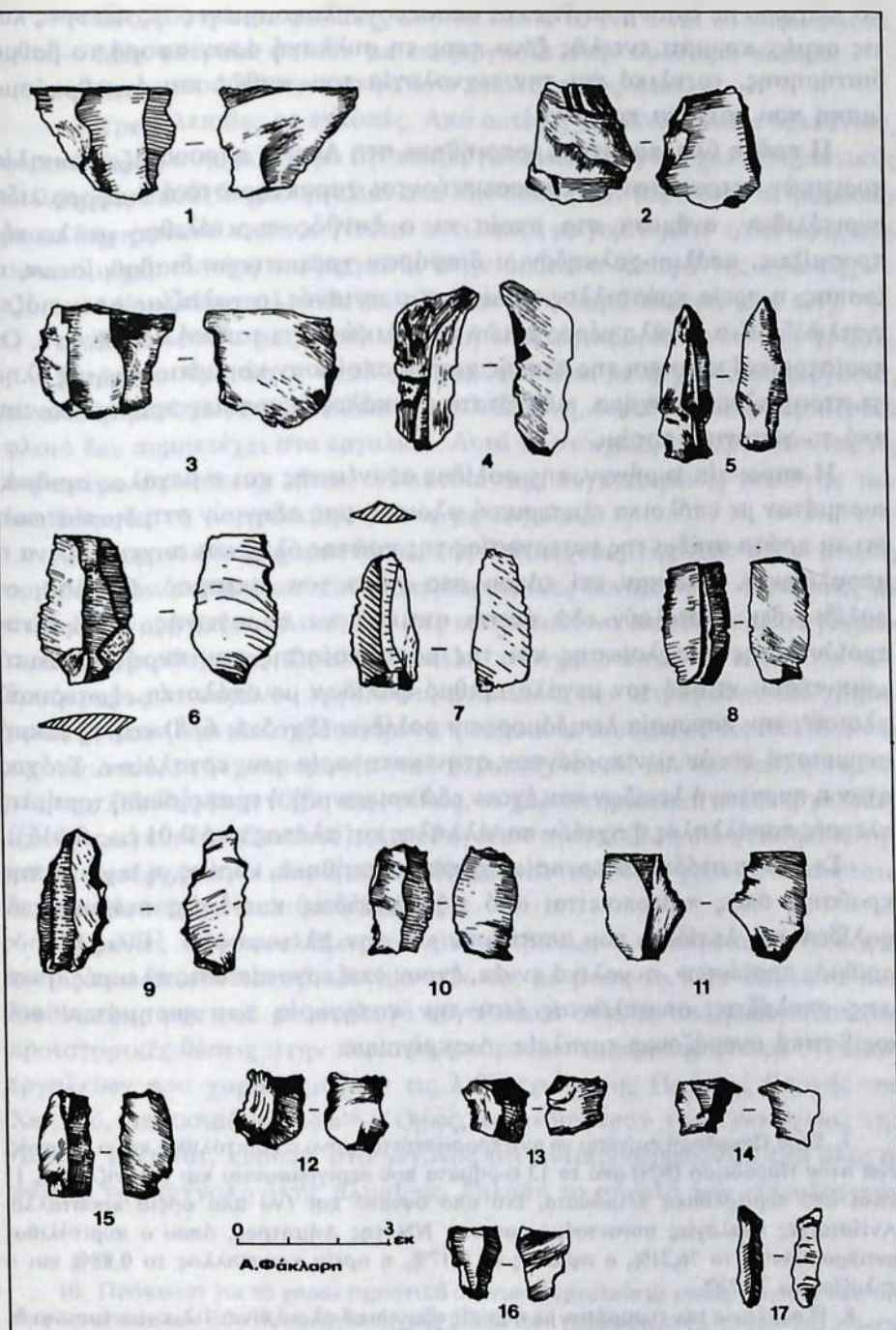
Όλα τα ευρήματα, παρά την επιφανειακή τους προέλευση, διατηρούνται σε πολύ καλή κατάσταση χωρίς ίχνη φθοράς ή αλλοιώσεων στην εξωτερική τους επιφάνεια, γεγονός που μας οδηγεί στη διαπίστωση ότι το υλικό δεν έχει υποστεί μεταφορά αλλά περισυλλέχθηκε *in situ* στην προϊστορική θέση. Εξαιρέση αποτελούν μία φολίδα δουλεμένη σε ένα καφετί πυριτολιθι-

από πελεκημένη πέτρα, τα οποία όμως δεν έγιναν ακόμη αντικείμενο μελέτης. Εξαιρέση αποτελεί αφ' ενός η λιθοτεχνία που συγκεντρώθηκε στη διάρκεια των ανασκαφών στη «σπηλιά του Κύκλωπα», κοντά στη Μαρώνεια (*Ε. Τσιμπίδης-Πεντάζος*, Αρχαιολογικά έρευναι εν Θράκη, ΠΑΕ 1971, σ. 87-88) και που ετοιμάζεται για δημοσίευση από την υπογράφουσα, αφ' ετέρου αυτή από την τούμπα της Παραδημής (Paradimi, ό.π.), που αποτελούσε μέχρι σήμερα και το μοναδικό δημοσιευμένο υλικό από το θρακικό χώρο.

Από την Ανατολική Μακεδονία η μόνη δημοσιευμένη λιθοτεχνία είναι αυτή της θέσης Παράδεισος (P. Hellström ed., *Paradeisos, A Late Neolithic Settlement in Aegean Thrace*, Medelhavsmuseet, Memoir 7, 1987). Αναμένονται οι τελικές δημοσιεύσεις του υλικού των Σιταγρών και του Ντικιλί-Τας, καθώς και αυτού της Δήμητρας Σερρών (ανασκαφές Δ. Γραμμένου) για το οποίο έγινε πρόσφατα προφορική ανακοίνωση (*Γ. Κουρτέση-Φιλιππάκη*, Προϊστορικές λιθοτεχνίες από την Ανατολική Μακεδονία: το παράδειγμα της Δήμητρας. Ε' Διεθνές Συνέδριο για την Αρχαία Μακεδονία, IMXA, Θεσσαλονίκη 10.10.1989, Περίληψεις σ. 45).

Σχ. 5. Προϊστορική λιθοτεχνία. 1-13: φολίδες.

Σχ. 6. Προϊστορική λιθοτεχνία. 1-16: λεπίδες, 17: μικρή λεπίδα.

κό πέτρωμα με έντονη πατίνα και αποστρογγυλοποιημένες τις πλευρές και τις ακμές, κομμάτι εντελώς ξένο προς τη συλλογή όσον αφορά το βαθμό διατήρησης, το υλικό και την τεχνολογία του, καθώς και ένα θραύσμα ίασπη που φαίνεται καμμένο.

Η πρώτη ύλη, που χρησιμοποιήθηκε στη Λεπτή, παρουσιάζει ποικιλία πυριτικών πετρωμάτων: αντιπροσωπεύονται χαρακτηριστικά διάφορα είδη πυριτόλιθων, ανάμεσα στα οποία κι ο ξανθός πυριτόλιθος με λευκές προσμίξεις, οπάλιοι-χαλκηδόνιοι διαφόρων χρωματικών διαβαθμίσεων, ο ίασπης, η ορεία κρύσταλλος καθώς και ο οψιανός, ο χαλαζίας απουσιάζει εντελώς⁷. Ένα μεγάλο μέρος αυτών των υλικών έχει τοπική προέλευση. Οι προϊστορικοί κάτοικοι της Λεπτής χρησιμοποίησαν κομμάτια πρώτης ύλης σε στρογγυλεμένο σχήμα, πιθανότατα κροκάλες τις οποίες προμηθεύονταν από το γειτονικό ποτάμι.

Η παρουσία πυρήνων, της φολίδας ανανέωσης και ο μεγάλος αριθμός ευρημάτων με υπόλοιπα εξωτερικού φλοιού⁸, μας οδηγούν στη διαπίστωση ότι τα πρώτα στάδια της κατεργασίας της πρώτης ύλης και συγκεκριμένα η αποφλοιώση, γίνονταν επί τόπου στο χώρο του οικισμού. Ωστόσο, οι φολίδες δεν αποτελούν εδώ άμεσο αντικείμενο παραγωγής, αλλά είναι προϊόντα της αποφλοιώσης και της μορφοποίησης των πυρήνων. Αυτό ερμηνεύεται κι από τον μεγάλο αριθμό φολίδων με υπόλοιπα εξωτερικού φλοιού⁹, την παρουσία λεπιδόμορφων φολίδων (Σχ. 5: 5, 6, 8) και τη μικρή συμμετοχή αυτών των προϊόντων στην κατηγορία των εργαλείων. Στόχος ήταν η παραγωγή λεπίδων που έχουν εδώ τριγωνική ή τραπεζοειδή τομή, τις πλευρές παράλληλες ή σχεδόν παράλληλες και πλάτος από 0,01 έως 0,016 μ.

Σε όλα τα στάδια κατεργασίας χρησιμοποιήθηκε, κυρίως, η τεχνική της κρούσης, όπως πιστοποιείται από τις φλοιώδεις και λείες πτέρνες των φολίδων και λεπίδων, που αποτελούν και την πλειοψηφία. Ένας μικρός αριθμός προϊόντων, συνολικά εννέα, έχουν επεξεργασία στις πλευρές ή και στις απολήξεις, αποτελώντας έτσι την κατηγορία των ευρημάτων που συμβατικά ονομάζουμε εργαλεία. Διακρίνουμε:

7. Στην Παραδημή φαίνεται να αντιπροσωπεύεται μόνο ο πυριτόλιθος και ο οψιανός, ενώ στον Παράδεισο (NN) από τα 13 ευρήματα που περιγράφονται και εικονίζονται, 11 είναι από πυριτολιθικά πετρώματα, ένα από οψιανό και ένα από ορεία κρύσταλλο. Αντίστοιχες αναλογίες συναντούμε και στη NN της Δήμητρας, όπου ο πυριτόλιθος αντιπροσωπεύει το 76,21%, ο οψιανός το 0,17%, η ορεία κρύσταλλος το 0,88% και ο χαλαζίας το 22,72%.

8. Η αναλογία των ευρημάτων με ή χωρίς εξωτερικό φλοιό είναι 1:2, κατανέμονται δε τα πρώτα σε όλες σχεδόν τις κατηγορίες που ορίσαμε παραπάνω, ακόμη και στα απορρίματα.

9. Συνολικά τα 2/3 των φολίδων φέρουν υπόλοιπα του εξωτερικού φλοιού.

— Δύο ξύστρα σε φολίδες, από τα οποία το ένα είναι πολύ φθαρμένο.
 — Μία ακέραια φολίδα με επεξεργασία στην αριστερή πλευρά.
 — Ένα μικρό ξύστρο στην άνω απόληξη της λεπίδας.
 — Τρεις λεπίδες με εγκοπές. Από αυτές η μία είναι λεπίδα δρεπανιού, φέρει δηλαδή συγχρόνως με την επεξεργασία και ίχνη της χαρακτηριστικής στίλβης, η οποία δημιουργείται από την επαφή των πυριτικών πετρωμάτων με τα δημητριακά και που γίνεται αντιληπτή με γυμνό μάτι· η δεύτερη, από οψιανό, έχει συνεχή επεξεργασία στην απέναντι πλευρά της εγκοπής.

— Μία ακέραια λεπίδα με οδοντωτή τη δεξιά πλευρά (Σχ. 6:9).

— Μία λεπίδα με λεπτή ασυνεχή επεξεργασία, πιθανόν από χρήση.

Παρατηρούμε ότι η αναλογία των φολίδων με ή χωρίς επεξεργασία, είναι 1:20 περίπου, ενώ των λεπίδων 1:3. Επίσης, καμιά φολίδα με εξωτερικό φλοιό δεν συμμετέχει στα εργαλεία. Αυτά τα στοιχεία, επιβεβαιώνοντας τις παραπάνω υποθέσεις, είναι ενδεικτικά της συγκεκριμένης επιλογής των λεπίδων για τη μορφοποίησή τους ως εργαλεία.

Ο επιφανειακός χαρακτήρας της λιθοτεχνίας της Λεπτής, ο μικρός αριθμός των ευρημάτων και οι περιορισμένες δυνατότητες σύγκρισης με στρωματογραφημένα υλικά, δεν μας επιτρέπουν να επεκταθούμε σε γενικότερα συμπεράσματα. Ωστόσο, πολλά στοιχεία, όπως η παρουσία του θραύσματος λειασμένου εργαλείου, η ποικιλία των πετρωμάτων που χρησιμοποιήθηκαν εδώ και συγκεκριμένα η παρουσία του ξανθού πυριτόλιθου και του οψιανού, τα τεχνομορφολογικά χαρακτηριστικά των λεπίδων, η παρουσία της λεπίδας με στίλβη και, τέλος, οι χαρακτηριστικοί τύποι εργαλείων (ξύστρα, εγκοπές, οδοντωτά), μας οδηγούν στην υπόθεση ότι η θέση από την οποία προέρχεται το υλικό κατοικήθηκε στα νεολιθικά χρόνια, πιθανότατα δε στη Νεότερη Νεολιθική Περίοδο.

Με όλες τις επιφυλάξεις που μας επιβάλλει η αντιπροσωπευτικότητα αυτού του επιφανειακού «δείγματος» και με βάση τα λίγα δεδομένα που διαθέτουμε, σχετικά με ανάλογα εργαλεία σύνολα από μεταγενέστερες προϊστορικές θέσεις στην περιοχή, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι τύποι εργαλείων που χαρακτηρίζουν τις λιθοτεχνίες της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, απουσιάζουν εδώ¹⁰. Όμως, το ενδιαφέρον της λιθοτεχνίας της Λεπτής έγκειται, κυρίως, στο γεγονός ότι αντιπροσωπεύονται εδώ όλες οι φάσεις της τεχνολογικής αλυσίδας, δηλαδή το σύνολο των τεχνολογικών

10. Πρόκειται για τα χαρακτηριστικά οδοντωτά εργαλεία με επεξεργασία σε όλη την επιφάνεια και των δύο όψεων, για αιχμές βελών και γεωμετρικούς μικρόλιθους, γνωστά από τη λιθοτεχνία της Πεντάπολης Σερρών. Βλ. Γ. Κουρτέση-Φιλίππκη, Η λιθοτεχνία της Πεντάπολης· Δ. Γραμμένος, Ανασκαφή σε οικισμό της Εποχής Χαλκού (Πρώιμης) στην Πεντάπολη του νομού Σερρών, ΑΕ 1981, σ. 119-122, εικ. 4.

διαδοχικών διαδικασιών, από την προμήθεια της πρώτης ύλης μέχρι την απόρριψη των εργαλείων. Μια τέτοια αντιπροσωπευτικότητα είναι σπάνια για υλικό επιφανειακό, άλλωστε δεν παρατηρείται παντού. Στη Νεότερη Νεολιθική της Δήμητρας, για παράδειγμα, όπου έγινε συστηματικό κοσκίνισμα των επιχώσεων, ο αριθμός των πυρήνων παραμένει χαμηλός, το ποσοστό των προϊόντων με υπόλοιπα εξωτερικού φλοιού δεν ξεπερνά το 10%, ενώ ο αριθμός των εργαλείων, από τα οποία πολλά έχουν φθάσει σε στάδιο εξάντλησης, είναι αυξημένος¹¹.

Τέτοιου είδους διαφοροποιήσεις στη λιθοτεχνία ερμηνεύονται από το ρόλο που είχε ο οικισμός μέσα σε ένα ευρύτερο σύστημα οργάνωσης της οικονομίας και του χώρου. Αν λάβουμε υπόψη ότι η παραπάνω σύγκριση, ανάμεσα στη Λεπτή και στη Δήμητρα, αντιδιαστέλλει παράλληλα θέση επίπεδη/τούμπα, θα ήταν ίσως ενδιαφέρον να στραφούμε προς τη διερεύνηση των σχέσεων που υπήρξαν ανάμεσα στη φύση της εγκατάστασης, τον τύπο της θέσης και το ρόλο του οικισμού. Ανάλογα υλικά από σπηλιές θα είναι ιδιαίτερα χρήσιμα για σύγκριση με αυτά από θέσεις ανοιχτού χώρου.

Αν και είναι ακόμη πολύ νωρίς για να καταλήξουμε σε τέτοιου είδους συμπεράσματα, στην περιοχή που μας ενδιαφέρει, γίνεται αντιληπτό ότι οι λιθοτεχνίες, πέρα από τις χρονοστρωματογραφικές τοποθετήσεις και τις πολιτιστικές ερμηνείες για τις οποίες συνήθως χρσιμείυαν, προσφέρονται και για νέες προσεγγίσεις. Η μελέτη τους, στα πλαίσια μιας συγκεκριμένης γεωγραφικής ενότητας, θα φωτίσει αναμφισβήτητα πολλές άγνωστες μέχρι σήμερα πλευρές της οργάνωσης του χώρου, της οικονομίας, καθώς και του τρόπου ζωής και της ανθρώπινης συμπεριφοράς στα προϊστορικά χρόνια.

Σύμφωνα με τα ευρήματα, τα οποία εξετάστηκαν σύντομα παραπάνω, προκύπτει ότι κοντά στη σημερινή Λεπτή είχαμε έναν οικισμό τουλάχιστον από τη Νεότερη Νεολιθική Περίοδο. Δεν είναι βέβαιο μέχρι τότε συνεχίστηκε η ζωή στον οικισμό αυτόν, πάντως είναι πολύ πιθανό να υπήρχε ανθρώπινη παρουσία και στην Περίοδο του Χαλκού. Οι μελλοντικές έρευνες στη Λεπτή, αλλά και στον ευρύτερο χώρο της Ορεστιάδος, θα μας δώσουν, ασφαλώς, λύσεις σε αρκετά προβλήματα που σχετίζονται με αυτή την περιοχή της Θράκης, η οποία παρουσιάζει μεγάλο αρχαιολογικό ενδιαφέρον αλλά είναι πολύ λίγο γνωστή στην έρευνα.

11. Στοιχεία από προσωπική μελέτη του υλικού.

RESUMÉ

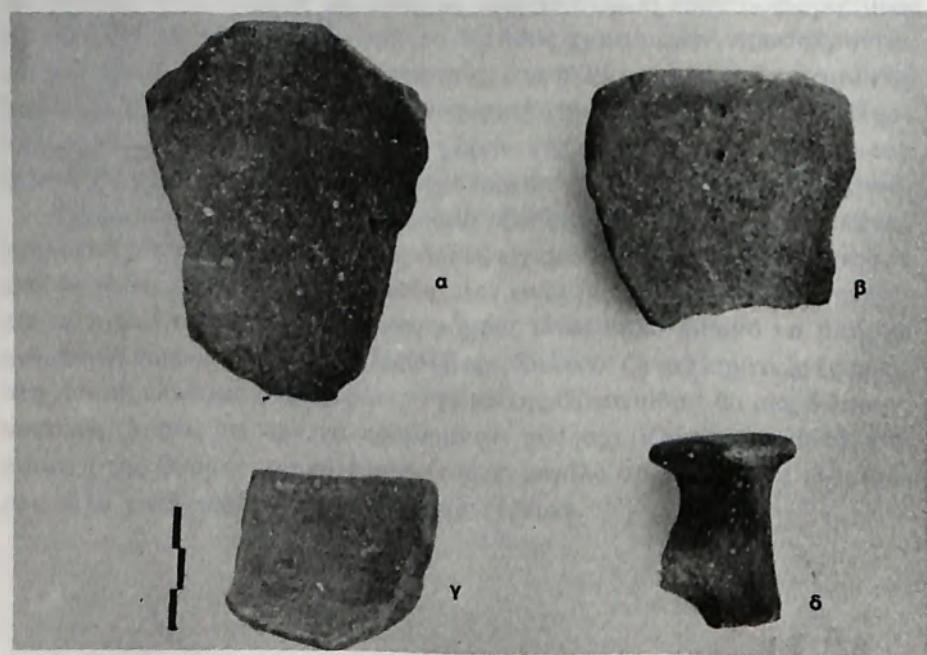
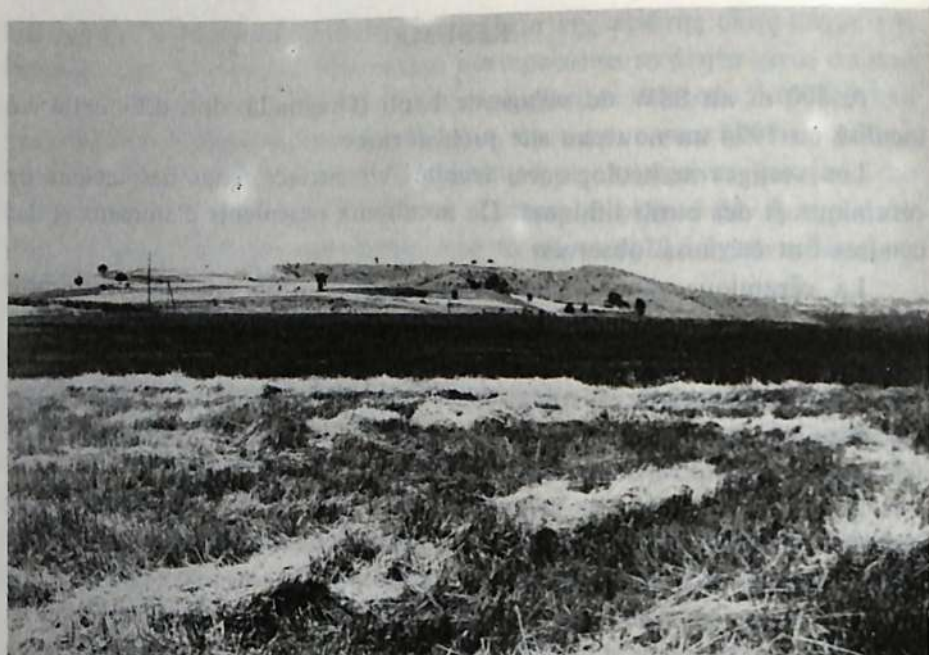
A 500 m au SSW du village de Lepti (Orestiada, dpt. d'Evros) a été localisé en 1974 un nouveau site préhistorique.

Les vestiges archéologiques, recoltés en surface, sont des tessons de céramique et des outils lithiques. De nombreux ossements d'animaux et des cendres ont été aussi observés.

La céramique rappelle les formes et les motifs que l'on rencontre également dans d'autres sites de Thrace, tels que Paradimi, Proskynites etc. Elle a été attribuée au Néolithique récent.

L'industrie lithique est composée de 96 pièces taillées dans diverses roches siliceuses. Il s'agit d'une industrie à composante laminaire où quelques outils tels que des grattoirs, denticulés ainsi que éléments de faucille sont présents.

La présence des nucléus, le grand nombre d'éclats bruts de débitage ainsi que le fort pourcentage des pièces conservant des restes de cortex, confèrent à l'industrie le Lepti et par conséquence au site-même un caractère particulier: il semblerait que les premières étapes d'exploitation de la matière première n'avaient pas lieu loin d'ici. Ceci n'est pas fréquent dans le cas des sites néolithiques connus jusqu'à ce jour en grèce du Nord.

Εικ. 1. Λεπτή Ορεστιάδος. Γενική άποψη της προϊστορικής θέσης από ΝΝΑ. Εικ. 2. Λεπτή Ορεστιάδος. Προϊστορική κεραμική.

Εικ. 3-4. Λεπτή Ορεστιάδος. Προϊστορική λιθοτεχνία.

ΤΟ ΑΝΑΓΛΥΦΟ ΤΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ ΘΑΣΟΥ, Λ3255, ΚΑΙ ΤΑ ΑΝΑΓΛΥΦΑ
ΦΑΤΝΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΠΡΟΝΑΟΥ ΤΟΥ ΙΕΡΟΥ ΤΗΣ ΣΑΜΟΘΡΑΚΗΣ

Το αποσπασματικά σωζόμενο ανάγλυφο του Μουσείου Θάσου, Λ3255, που βρέθηκε το 1973 στη θέση Νυστέρνι, σε σωρό μπάζων, ήταν μέχρι πριν από μερικά χρόνια, γνωστό μόνο από μια σύντομη αναφορά στο Αρχ. Δελτίο¹ και μια επίσης σύντομη μνεία από τον Β. Holtzmann². Στην έρευνα έγινε πλατύτερα γνωστό με την δημοσίευση του συναδέλφου Ζ. Μπόνια³. Το ανάγλυφο, από χονδρόκοκκο θασίτικο μάρμαρο κοσμεύεται με παράσταση κενταύρου, στραμμένου προς τα δεξιά (Εικ. 1). Η διαπραγμάτευση σε ότι αφορά την περιγραφή του αναγλύφου είναι αρκετά διεξοδική και συνεπώς κρίνεται άσκοπο να επαναληφθούν εδώ πληροφορίες και στοιχεία που περιέχονται στη δημοσίευση. Οι απόψεις, που διατυπώνονται παρακάτω αφορούν κυρίως την ερμηνεία και τη χρονολόγηση του έργου.

Ο ερευνητής, αφού προβληματίσθηκε σχετικά με τον τύπο του αναγλύφου, κατέληξε τελικά στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για αρχιτεκτονικό ανάγλυφο και συγκεκριμένα για μετόπη⁴. Στο συμπέρασμα αυτό οδηγήθηκε όχι μόνο από το θέμα του αναγλύφου, αλλά και από ορισμένα τεχνικά χαρακτηριστικά (ανεπεξέργαστες γλυπτές επιφάνειες, πάχος πλάκας), ασυμβίβαστα κατά την άποψή του με τη μορφή ενός ελεύθερου αναγλύφου⁵. Το ανάγλυφο αποκαταστάθηκε σχεδιαστικά ως μετόπη παρά την επισήμανση του συγγραφέα ότι «ανάγλυφη μετόπη με θέμα την κενταυρομαχία είναι

1. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, ΑΔ 29, 1973/74, Χρονικά 778.

2. Β. Holtzmann, Thasiaca, V. Suppl. BCH, 1979, 9 σημ. 311.

3. S. Bonias, στο *Archaische und klassische griechische Plastik II* (1986), 35-44, πίν. 91-92 (εκδ. H. Kyrieleis).

4. Ως μετόπη άλλωστε είχε χαρακτηριστεί το ανάγλυφο τόσο από την Κουκούλη, ό.π.: «Μεγάλο θραύσμα από ανάγλυφη μετόπη, που σώζει τη μορφή ενός κενταύρου», όσο και από τον Holtzmann, ό.π.: «...il s'agit d'une metope en marbre thasien d'excellente facture proche stylistiquement du Parthenon».

5. Bonias, ό.π., 38: «Όλα μας πείθουν ότι τα σημεία αυτά με την ατελή τεχνικά εργασία δεν ήταν ορατά από τον θεατή. Αυτό σημαίνει ότι ο καλλιτέχνης μας προόριζε το έργο του να τοποθετηθεί σε κάποιο ύψος αρκετό για να κρύβει με τον όγκο του αναγλύφου τις ατέλειες στην πλάτη του κορμού και τη ράχη του αλόγου...».

πρωτόφαντο εύρημα για τη Θάσο» και οι αρχικές διαστάσεις του υπολογίσθηκαν περίπου σε 80×75 εκ. Στην παράσταση αναγνωρίσθηκε ένας τοξευμένος κένταυρος, τη στιγμή που προσπαθεί να αποσπάσει, με το δεξί του χέρι, το βέλος από το σώμα του και υποτέθηκε ότι στην επόμενη προς τα δεξιά μετόπη θα πρέπει να εικονιζόταν ο Ηρακλής, κατά το πρότυπο της ομώνυμης πύλης της Θάσου, στο τόξο του οποίου οφείλεται ο τραυματισμός του κενταύρου. Το ανάγλυφο χρονολογήθηκε στην κλασική εποχή («...γύρω στα 430 π.Χ.») και ο συγγραφέας υπαινίχθηκε κάποια πιθανή σχέση του με το Ηράκλειο της Θάσου.

Από τη συμπλήρωση του αναγλύφου προκύπτει ότι ο κένταυρος είναι η μοναδική μορφή της παράστασης. Το συμπέρασμα αυτό, μολονότι δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί, εντούτοις πρέπει να θεωρείται σίγουρο. Γι' αυτό συνηγορεί άλλωστε και το εξαιρετικά λεπτό πάχος της πλάκας του αναγλύφου (κυμαίνεται από 2,3-4,3 εκ.), το οποίο είναι αμφίβολο αν θα μπορούσε να αντέξει το βάρος μιας ακόμα μορφής. Το δεδομένο όμως αυτό, δημιουργεί ορισμένες δυσκολίες για την αποδοχή της ερμηνείας του αναγλύφου ως μετόπης. Ο συγγραφέας παραπέμπει φυσικά σε κάποια παράλληλα, αλλά ούτε η παράσταση του μοναχικού κενταύρου σε μετόπη από το Focce del Sele⁶ από το 540 π.Χ., ούτε τα «παλιότερα ή σχεδόν σύγχρονα παραδείγματα όπου το θέμα της μετόπης συνεχίζεται στην επόμενη παρά την παρεμβολή του τριγλύφου»⁷, μπορούν να ενισχύσουν την άποψή του ότι ο αντίπαλος του κενταύρου εικονιζόταν στην επόμενη από δεξιά μετόπη. Το μοτίβο άλλωστε του πληγωμένου κενταύρου με βέλος δεν μπορεί να συναχθεί με ασφάλεια. Το δεξί χέρι του κενταύρου κατέληγε με βεβαιότητα, όπως μαρτυρούν τα υπολείμματα των δακτύλων και της παλάμης, στον κορμό του κενταύρου, αλλά η μικρή οπή που επισημαίνει ο συγγραφέας ανάμεσα στον αντίχειρα και τα υπόλοιπα δάκτυλα του δεξιού χεριού δεν μπορεί να σχετισθεί κατηγορηματικά με την ένθεση και τη στερέωση του ιστού ενός βέλους. Από την περιγραφή του προκύπτει ότι ο κυλινδρικός τόρμος σώζεται «ανάμεσα στον αντίχειρα και το δείκτη και στην προέκταση της κατεύθυνσης του πήχυ...», συνεπώς δεν διαπερνά τον κορμό του κενταύρου αλλά «...προχωρά μέσα στον όγκο του κλειστού χεριού». Αυτό σημαίνει ότι ο τόρμος θα μπορούσε να σχετίζεται με ένα αντικείμενο που κρατούσε ο κένταυρος και όχι υποχρεωτικά με τον ιστό ενός βέλους. Έτσι η αποκατάσταση ενός πληγωμένου κενταύρου, που προϋποθέτει έναν τοξότη αντίπαλο, δεν μπορεί πλέον να υποστηριχθεί με ασφάλεια⁸. Αποφασιστικά ακόμα για

6. Πρβλ. H. Kähler, *Das griechische Metopenbild* (1949), 39 πίν. 36.

7. Bonías, ό.π., 41.

8. Τη σπανιότητα του μοτίβου επισημαίνει και ο ίδιος ο συγγραφέας, ό.π., 43 σημ. 35.

την αποκατάσταση του μοτίβου του δεξιού χεριού είναι και τα υπολείμματα κάποιου ενδύματος, χαμηλότερα και δεξιότερα από τα ίχνη του άκρου δεξιού του χεριού, που κατά τον συγγραφέα προέρχονται από «μια δορά ζωού τυλιγμένη στο μπράτσο και τον βραχίονα».

Το αποσπασματικά σωζόμενο ανάγλυφο του Μουσείου της Θάσου προέρχεται, όπως άλλωστε σωστά υποτέθηκε, από ένα αρχιτεκτονικό ανάγλυφο, το οποίο όμως, όπως θα προσπαθήσω να δείξω στη συνέχεια δεν μπορεί να είναι μετόπη.

Συναφές όμως με το πρόβλημα της ερμηνείας του έργου είναι και το πρόβλημα της χρονολόγησής του. Χωρίς να έχω άμεση αντίληψη, κρίνοντας μόνο από τις φωτογραφίες, νομίζω ότι το ανάγλυφο δεν προσφέρει στοιχεία για μια χρονολόγηση στα κλασικά χρόνια, όπως υποστηρίχθηκε⁹. Η απόδοση των ανατομικών λεπτομερειών με τις σφιχτοδεμένες φόρμες και την έντονη διακύμανση των όγκων μαρτυρούν μια άλλη πλαστική αντίληψη και προσεγγίζουν το έργο περισσότερο στο ελληνιστικό μαρμάκ, ανάγοντας τη χρονολόγησή του σε πολύ οψιμότερη εποχή από την κλασική. Ο κένταυρος του Μουσείου της Θάσου, σίγουρα απηχεί την κλασική παράδοση και την εικονογραφία των μνημείων στα οποία παραπέμπει ο συγγραφέας, αλλά η σχέση του με την κλασική και πολύ περισσότερο με την αττική τέχνη, είναι καθαρά εξωτερική. Τα πλησιέστερα παράλληλά του ανιχνεύονται στον βορειοελλαδίτικο χώρο και συγκεκριμένα στη γειτονική προς τη Θάσο Σαμοθράκη.

Κατά τις αυστριακές ανασκαφές στο Ιερό της Σαμοθράκης το 1875¹⁰, οι ανασκαφείς αποκάλυψαν, στην περιοχή του προνάου του ιερού, θραύσματα από δύο τουλάχιστον ανάγλυφα με παραστάσεις κενταύρων τα οποία μαζί με άλλα ευρήματα συναποκόμισαν στη Βιέννη. Τα περισσότερα από αυτά τα θραύσματα χρησιμοποιήθηκαν από τον γλύπτη Zumbusch στο Kunsthistorisches Museum προκειμένου να αποκατασταθεί μια ανάγλυφη πλάκα με παράσταση καλπάζοντος και στραμμένου προς τα δεξιά κενταύρου (Εικ. 2). Οι διαστάσεις, η μορφολογία και το μοτίβο της παράστασης αυτής της ανάγλυφης πλάκας συμπίπτουν εκπληκτικά με το ανάγλυφο της Θάσου. Αργότερα στα θραύσματα της Βιέννης προστέθηκαν και άλλα, που αποκάλυψαν στον ίδιο περίπου χώρο του ιερού οι αμερικανικές ανασκαφές και τα οποία σήμερα φυλάσσονται στο Μουσείο της Σαμοθράκης¹¹. Τα νέα θραύ-

9. Τη χρονολόγηση στα κλασικά χρόνια αμφισβήτησε προφορικά στο συνέδριο ο Γ. Δοντάς, χωρίς όμως εναλλακτική πρόταση. Ο ίδιος ο συγγραφέας, ό.π., 43, επισημαίνει: «Η χρονολόγηση του έργου με βάση τα γνωστά έργα του θασιακού εργαστηρίου είναι δύσκολη».

10. A. Conze κ.ά., *Archäologische Untersuchungen in Samothrake* (1875), 12, 23, 27.

11. *Hesperia* 21, 1952, 42 και 22, 1953, 12. Πρβλ. K. Lehmann, *Samothrace* (1955), 87.

σματα επιβεβαίωναν σε γενικές γραμμές την αποκατάσταση του Zumbusch και μαρτυρούσαν ότι πρέπει να υπήρχαν περισσότερες παρόμοιες πλάκες. Στο μεταξύ η μελέτη της μαρμαρίνης οροφής του προνάου του ιερού, από τον Martin Jones, οδήγησε στη διαπίστωση ότι αυτή περιλάμβανε διάφορων μεγεθών φατνώματα, τα μεγαλύτερα από τα οποία συνέπιπταν στις διαστάσεις τους με τα ανάγλυφα των κενταύρων εφόσον αυτά τοποθετούνταν στο εσωτερικό τετράγωνο επίπεδο των φατνωμάτων που έχει διαστάσεις $0,81 \times 0,81$ μ.¹² Από την ίδια μελέτη διαπιστώθηκε ακόμα ότι το εσωτερικό επίπεδο των φατνωμάτων ήταν κατασκευασμένο από ξεχωριστή πλάκα μαρμάρου, η οποία κάλυπτε την κορυφή του ανοικτού φατνώματος. Η απόδοση των αναγλύφων με τους κενταύρους στα μεγάλα φατνώματα του προνάου ήταν πλέον εμφανής. Σήμερα οι ερευνητές του Ιερού της Σαμοθράκης¹³ δέχονται ομόφωνα ότι πέντε τέτοιες ανάγλυφες πλάκες με παράσταση καλπάζοντος κενταύρου στο ίδιο μοτίβο, κάλυπταν ισάριθμα μεγάλα φατνώματα του προνάου του ιερού¹⁴. Από την παράθεση των στοιχείων και την αντιπαράβολή των εικόνων γίνεται ολοφάνερο ότι ο κένταυρος της Θάσου προέρχεται από ένα παρόμοιο ανάγλυφο. Τα φατνωματικά ανάγλυφα της Σαμοθράκης, όπως άλλωστε και τα υπόλοιπα γλυπτά και αρχιτεκτονικά μέλη του ναού είναι κατασκευασμένα από το ίδιο χονδρόκοκκο θασιτικό μάρμαρο.

Τα ερωτήματα που τίθενται μετά από αυτή τη διαπίστωση είναι α) αν το ανάγλυφο της Θάσου προέρχεται από μια φατνωματική πλάκα του προνάου του Ιερού της Σαμοθράκης και για κάποιους λόγους, που δεν μπορούμε προς στιγμήν να προσδιορίσουμε, μεταφέρθηκε σε μεταγενέστερη εποχή και πάλι στη Θάσο και β) αν προέρχεται από κάποιο ανάλογο μνημείο της Θάσου. Για να προσδιορίσουμε σαφέστερα όμως τη σχέση του αναγλύφου της

12. K. Lehmann, AJA 61, 1957, 123 κε.

13. Ph. Lehmann κ.ά., Samothrace, The Hieron 3, I (1969), 237 κε. (στο εξής, Lehmann, Hieron).

14. Ξεχωριστά δουλεμένα καλύμματα φατνωμάτων, χωρίς όμως ανάγλυφη διακόσμηση, είναι γνωστά από το Ηφαιστείο (H. Koch, Studien zum Theseustempel in Athen [1955], εικ. 50, πίν. 14, 15) και έχουν υποτεθεί για τον ναό του τέλους του 5ου αι. των Αθηναίων στη Δήλο (F. Courby, Les temples d'Apollon [Delos, XII], 139). Βλ. ακόμα τον ελληνιστικό ναΐσκο, μέσα στο ναό του Διδυμαίου Απόλλωνα (Didyma, I, 112). Έχει υποτεθεί ότι οι Στυμφαλίδες όρνιθες, που αναφέρονται από τον Πausανία (8.12.7) στην οροφή του ναού της Άρτεμης στη Στύμφαλο, ανήκουν σε αυτή την κατηγορία. ανάγλυφα καλύμματα φατνωμάτων είναι γνωστά από τον ναό της Αθηνάς στην Πριήνη (Carter, The coffer ceilings of the temple of Athena Polias in Priene [1983]. Πρβλ. Fleischer, Gnomon (1985) και από τα Μανωλεια της Αλικαρνασσού και του Μπελεβί. Για τα σχετικά προβλήματα χρονολόγησης, βλ. Lehmann, Hieron, 245 κε., σημ. 15, 16. Τα ανάγλυφα των κενταύρων χρονολογήθηκαν από τους Αμερικανούς, με βάση κυρίως το κεφάλι της Βιέννης, λίγο μετά τα μέσα του 2ου π.Χ. αι.

Θάσου με τις μεγάλες φατνωματικές πλάκες του Ιερού της Σαμοθράκης, πρέπει να επιχειρήσουμε μια διεξοδική εξέταση των θραυσμάτων των φατνωματικών αναγλύφων που βρέθηκαν στις ανασκαφές του ιερού και είναι σήμερα διεσπαρμένα ανάμεσα στα Μουσεία της Βιέννης και της Σαμοθράκης.

1. Ανάγλυφη πλάκα με παράσταση κενταύρου. Βιέννη, Kunsthistorisches Museum. A. Conze κ.ά., *Archäologische Untersuchungen in Samothrake* (1875), 12, 23, 27 κ.ε., πίν. 52. K. Lehmann, *AJA* 61, 1957, 123 κ.ε., εικ. 1. Ph. W. Lehmann, *Samothrace, The Hieron* 3, I (1969) 238, εικ. 187. W. Oberleitner, *Funde aus Ephesos und Samothraki* (1978).

Στο ανάγλυφο έχουν ενσωματωθεί τα εξής αυθεντικά θραύσματα:

α) Κεφαλή κενταύρου που σώζει μέρος του αριστερού ώμου και της πλάκας του αναγλύφου πίσω από το δεξί αυτί (Εικ. 3).

β) Το αριστερό πέρας ενός ανεμιζόμενου ενδύματος με την πλάκα του αναγλύφου.

γ) Το μεγαλύτερο μέρος ενός δεξιού πήχη, σπασμένου στον καρπό. Από τις φωτογραφίες και μόνο αποκομίζει κανείς την εντύπωση ότι ο πήχης είναι τυλιγμένος με κάποιο ένδυμα.

δ) Ένα ακανόνιστο τμήμα από την περιοχή της κοιλιακής χώρας.

ε) Ένα γόνατο, τμήμα της κνήμης και η οπλή ενός μπροστινού, υψωμένου δεξιού ποδιού αλόγου.

στ) Το επάνω μέρος του μηρού με την λαγόνα, το γόνατο (ή κλείδωση) και το κατώτερο τμήμα της κνήμης ενός ή περισσότερων ελεύθερα δουλεμένων, λυγισμένων, οπίσθιων δεξιών ποδιών αλόγου.

ζ) Η κλείδωση με τμήματα του μηρού και της κνήμης ενός αριστερού πίσω ποδιού με τμήμα της πλάκας του αναγλύφου.

η) Η απόληξη της ουράς με τμήμα της πλάκας του αναγλύφου.

Για κανένα από τα παραπάνω θραύσματα, που δεν είναι φυσικά βέβαιο ότι συνανήκουν, ότι προέρχονται δηλαδή από την ίδια πλάκα, δεν αναφέρονται διαστάσεις στη βιβλιογραφία. Ο συνδυασμός τους όμως στην αποκατάσταση του Zumbusch μας δίνει τον γενικό τύπο ενός καλπάζοντος προς τα δεξιά κενταύρου, που φορά ένα ένδυμα ή μια δορά ζώου που ανεμίζει πίσω του. Η αποκατάσταση, όπως έχουν επισημάνει οι Αμερικανοί ανασκαφείς της Σαμοθράκης, είναι εσφαλμένη σε δύο τουλάχιστον σημεία. Το ένα αφορά την κλίση της κεφαλής και συνακόλουθα το μοτίβο του υψωμένου αριστερού χεριού¹⁵. Το άλλο αφορά την δυσανάλογη επιμήκυνση του

15. *Lehmann, Hieron*, 238: «Since enough remains of the left shoulder to indicate that the left arm was raised, it is clear that the head has been inclined backward too obliquely, with the result that sufficient space is left for a raised arm».

κορμού του αλόγου που δίνει στην αποκαταστημένη πλάκα διαστάσεις ασυμβίβαστες (πλάτος 1,06 μ.) με τον διαθέσιμο χώρο των 0,816 μ. που προσφέρουν τα μεγάλα φατνώματα του προνάου. Τέλος η μπροστινή οπλή, που έχει συμπεριληφθεί στην αποκατάσταση, σώζει στην εσωτερική της πλευρά, μέρος του στηρίγματος με το οποίο ήταν προσαρμοσμένη στον κάμπο του αναγλύφου, ένα τεχνικό χαρακτηριστικό, που διαπιστώνεται σε όλες τις ελεύθερα δουλεμένες οπλές, που προέρχονται από την ανασκαφή του ιερού.

2. Βιέννη, Kunsthistorisches Museum. Θραύσμα ενός λυγισμένου μπροστινού δεξιού ποδιού αλόγου, που σώζει το γόνατο με τμήμα του μηρού και της κνήμης. Ύψ.: 0,105 μ. Lehmann, Hieron, 239, εικ. 188.

3. Βιέννη, Kunsthistorisches Museum. Θραύσμα από την κνήμη ενός μπροστινού δεξιού ποδιού αλόγου, που σώζει το τμήμα κάτω από το γόνατο, μέχρι πάνω από την οπλή. Ύψ.: 0,09 μ. Lehmann, Hieron, 239, εικ. 189.

4. Βιέννη, Kunsthistorisches Museum, αρ. 347. Θραύσμα ενός λυγισμένου, πίσω δεξιού ποδιού αλόγου, σπασμένου πάνω και κάτω. Έχει συγκολληθεί από δύο κομμάτια. Σώζεται το κάτω μέρος του μηρού, η κλείδωση και η αρχή της κνήμης. Ύψ.: 0,137 μ. Lehmann, Hieron, 239, εικ. 190.

5. Βιέννη, Kunsthistorisches Museum. Θραύσμα ενός πίσω δεξιού ποδιού αλόγου. Σώζεται τμήμα της κνήμης κάτω από την κλείδωση και άνω από την οπλή. Ύψ.: 0,098 μ. Lehmann, Hieron, 239, εικ. 191.

6. Βιέννη, Kunsthistorisches Museum χ.α. (στην αποθήκη της Antikensammlung). Θραύσμα από ένα ελεύθερα δουλεμένο δεξί άκρο χέρι, που κρατά ένα κωνικό αντικείμενο, σπασμένο πάνω και κάτω. Σώζονται εγκάρσια οι τέσσερις αρθρώσεις των δακτύλων. Το χέρι κρατούσε ανάμεσα στον αντίχειρα (που δεν σώζεται) και στον δείκτη ένα αντικείμενο, όπως δείχνει μια αύλακα 0,012 μ. βαθειά και 0,06 μ. πλατειά. Σωζ. πλάτος εγκάρσια στα δάκτυλα 0,058 μ. Μήκος της κατώτερης άρθρωσης του δείκτη 0,03 μ. Lehmann, Hieron, 240, εικ. 192.

7. Μουσείο Σαμοθράκης αρ. 48.573. Αποσπασματικά σωζόμενο δεξί μπροστινό πόδι αλόγου, ελεύθερα δουλεμένο, σπασμένο πάνω και κάτω. Σώζεται το τμήμα πάνω από το γόνατο μέχρι πάνω από την οπλή. Στην εσωτερική πλευρά που είναι συνοπτικά δουλεμένη, σώζονται (χνη (πουντέλου;) για την στερέωση στον κάμπο του αναγλύφου. Ύψ.: 0,145 μ. Πάχ.: 0,047 μ. Lehmann, Hieron, 240 κε., εικ. 193.

8. Μουσείο Σαμοθράκης αρ. 51.412. Γόνατο από μπροστινό δεξί πόδι αλόγου. Ύψ.: 0,092 μ. Lehmann, Hieron, 241, εικ. 194.

9. Μουσείο Σαμοθράκης αρ. 50.593. Θραύσμα από το γόνατο ενός μπροστινού δεξιού ποδιού αλόγου, ελεύθερα δουλεμένου. Η εσωτερική πλευρά συνοπτικά δουλεμένη. Ύψ.: 0,07 μ. Lehmann, Hieron, 241.

10. Μουσείο Σαμοθράκης αρ. 51.368. Θραύσμα αναγλύφου, που σώζει το μεγαλύτερο τμήμα, από το γόνατο και κάτω ενός μπροστινού αριστερού ποδιού αλόγου. Ύψ.: 0,24 μ. Πάχ. πλάκας (χωρίς το ανάγλυφο): 0,04 μ. Βέθος αναγλύφου: 0,02 μ. AJA 61, 1957, 123 κε., εικ. 3. Lehmann, Hieron, 241, εικ. 195.
11. Μουσείο Σαμοθράκης αρ. 51.413. Θραύσμα από ένα ελεύθερα δουλεμένο πίσω δεξί πόδι αλόγου, σπασμένο πάνω και κάτω. Σώζεται τμήμα του μηρού πάνω από την άρθρωση. Η εσωτερική πλευρά συνοπτικά δουλεμένη. Ύψ.: 0,065 μ. Lehmann, Hieron, 242, εικ. 196.
12. Μουσείο Σαμοθράκης αρ. 50.387. Θραύσμα από ένα ελεύθερα δουλεμένο, πίσω δεξί πόδι αλόγου, σπασμένο πάνω, κάτω και δεξιά. Σώζεται τμήμα του μηρού πάνω από την άρθρωση. Ύψ.: 0,057 μ. Lehmann, Hieron, 242.
13. Μουσείο Σαμοθράκης αρ. 39.558. Ελεύθερα δουλεμένη, δεξιά, πίσω οπλή αλόγου, σπασμένη στο υποκνήμιο. Ύψ.: 0,07 μ. Μήκος οπλής: 0,07 μ. Μέγ. πάχος οπλής: 0,053 μ. Lehmann, Hieron, 242, εικ. 197.
14. Μουσείο Σαμοθράκης αρ. 51.708. Ελεύθερα δουλεμένη δεξιά μπροστινή οπλή αλόγου, σπασμένη κάτω από το υποκνήμιο. Στην εσωτερική πλευρά σπασμένα υπολείμματα από την στερέωση του σκέλους στον κάμπο του αναγλύφου. Ύψ.: 0,06 μ. Μήκος οπλής: 0,073 μ. Μέγ. πάχος οπλής: 0,06 μ. Lehmann, Hieron, 242, εικ. 198.
15. Μουσείο Σαμοθράκης αρ. 51.293. Ελεύθερα δουλεμένο, δεξί ανδρικό χέρι, σπασμένο στον καρπό. Ο δείκτης είναι ατέλειωτος στην πίσω πλευρά του και σπασμένος στο άκρο του. Σπασμένα στα άκρα τους είναι επίσης το δεύτερο και τρίτο δάκτυλο. Το χέρι κρατούσε ένα κυλινδρικό αντικείμενο ανάμεσα στην παλάμη και στα λυγισμένα δάκτυλα. Μια αβαθής κοιλότητα στην παλάμη, περίπου 0,015 μ. εξυπηρετούσε την ένθεση του αντικειμένου. Μήκος χεριού 0,10 μ. Πλάτος εγκάρσια στα δάκτυλα 0,06 μ. Πλάτος καρπού 0,044 μ. AJA 61, 1957, 123 κε., εικ. 2. Lehmann, Hieron, 243, εικ. 199-201.
16. Μουσείο Σαμοθράκης αρ. 48.579. Θραύσμα αναγλύφου, σπασμένο σε όλες τις πλευρές. Σώζονται τμήματα δύο φύλλων και ενδιάμεσα ένα τσαμπί σταφύλια. Η πίσω πλευρά είναι τραχειά δουλεμένη. Μήκ.: 0.185 μ. Ύψ.: 0,10 μ. Πάχος πλάκας (χωρίς το ανάγλυφο): 0,028 μ. Ύψος αναγλύφου μεγαλύτερο από 0,01 μ. Lehmann, Hieron, 243 κε., εικ. 202.

Από την παραπάνω εξέταση των θραυσμάτων στα Μουσεία της Βιέννης και της Σαμοθράκης, προκύπτει ότι τα περισσότερα θα μπορούσαν να σχετίζονται με τον κένταυρο του Μουσείου της Θάσου. Αυτό ισχύει καταρχήν για όλα σχεδόν τα θραύσματα που χρησιμοποιήθηκαν στην αποκατάσταση του Zumbusch, με εξαίρεση βέβαια εκείνα τα τμήματα, 1δ) και 1στ), που σώζονται στον κορμό της Θάσου. Τις περισσότερες πιθανότη-

τες συγκεντρώνει το κεφάλι του κενταύρου, που σώζει τμήμα της αριστερής ωμοπλάτης και μέρος της πλάκας του αναγλύφου πίσω από το δεξί αυτί. Για να διαπιστωθεί όμως η σχέση του κεφαλιού της Βιέννης με τον κένταυρο της Θάσου, πρέπει να δοκιμασθεί εκμαγείο του κεφαλιού στον κορμό του κενταύρου¹⁶. Τις ίδιες πιθανότητες να προέρχονται από το ανάγλυφο της Θάσου συγκεντρώνουν και τα θραύσματα Ιβ, γ, ε, ζ, η, όπως και τα υπόλοιπα θραύσματα που παρατίθενται στον κατάλογο, με εξαίρεση φυσικά το δεξί άκρο χέρι του Μουσείου Σαμοθράκης αρ. 51.293.

Από την εξέταση των θραυσμάτων προκύπτουν επίσης και άλλα στοιχεία, που ενισχύουν τον συσχετισμό που επιχειρούμε: Έξι από τα θραύσματα της Βιέννης και της Σαμοθράκης (Ια, β, γ, ε, ζ, η) σώζουν και τμήμα από την πλάκα του αναγλύφου. Στα τέσσερα από αυτά, που είναι ενσωματωμένα στην πλάκα της Βιέννης (Ια, β, ζ και η), δεν είναι εφικτή η μέτρηση του πάχους της πλάκας. Σε δύο όμως θραύσματα του Μουσείου της Σαμοθράκης, το πάχος της πλάκας ανταποκρίνεται απόλυτα προς το πάχος της πλάκας του αναγλύφου της Θάσου. Πρόκειται για το θραύσμα 51.368, η πλάκα του οποίου έχει μέγιστο πάχος 0,04 μ. και για το θραύσμα 48.579, όπου το πάχος της πλάκας είναι 0,028 μ. Και στις δύο περιπτώσεις αναφέρεται ότι η πίσω πλευρά της πλάκας είναι τραχειά δουλεμένη. Οι σχέσεις αυτές είναι πολύ ισχυρές για να αποτελούν συμπτώσεις.

Ένα ακόμα στοιχείο, που συνηγορεί για την προέλευση του κενταύρου της Θάσου από ένα φατνωματικό ανάγλυφο του Ιερού της Σαμοθράκης¹⁷, είναι το γεγονός, ότι με εξαίρεση τα θραύσματα Ιδ) και Ιστ) κανένα άλλο μεγάλο θραύσμα δεν μας δίνει τμήματα από τον κυρίως κορμό των κενταύρων. Τέλος θα πρέπει ακόμα να αναφερθεί ότι οι τεχνικές λεπτομέρειες που διαπιστώνονται στα δύο άκρα δεξιά χέρια (αρ. 6 και 15 του καταλόγου μας) και αφορούν την στερέωση ένθετων αντικειμένων, ανταποκρίνονται απόλυτα στις τεχνικές λεπτομέρειες που σώζονται στα υπολείμματα του δεξιού χεριού του κενταύρου της Θάσου. Με το πρώτο μάλιστα από αυτά, δεν αποκλείεται να υπάρχει άμεση σχέση¹⁸. Οι ανταποκρίσεις αυτές δεν αφή-

16. Η λήψη εκμαγείου από το κεφάλι του κενταύρου, φαίνεται ότι αποτελεί δύσκολο εγχείρημα για τους υπευθύνους του Μουσείου, γιατί η πλάκα, όπως πληροφορήθηκαμε είναι αρκετά ψηλά τοποθετημένη στην έκθεση.

17. Την άποψή μου, ότι το ανάγλυφο της Θάσου προέρχεται από τη Σαμοθράκη, κοινοποίησα στον συνάδελφο Ζ. Μπόνια στις αρχές του 1989 στη Βόννη. Τον Οκτώβριο του 1990 γνωστοποίησα την άποψή μου στον Β. Holtzmann στην Αθήνα, όπου με ικανοποίηση πληροφορήθηκα ότι είχε στο μεταξύ καταλήξει και αυτός στο ίδιο συμπέρασμα. Οι δικές του παρατηρήσεις συμπεριλαμβάνονται στην υπό έκδοση διατριβή του στην σειρά Études Thasiens για τα γλυπτά της Θάσου.

18. Για τον κένταυρο της Θάσου (Bonias, ό.π., 36) αναφέρεται ότι «Ανάμεσα στον

νουν, νομίζω αμφιβολίες για την προέλευση του αναγλύφου της Θάσου από τα φατνώματα του προνάου του Ιερού της Σαμοθράκης.

Είναι δύσκολο να ανασυνθέσει κανείς τις περιπέτειες των μελών του Ιερού της Σαμοθράκης αλλά και των υπόλοιπων κτιρίων του συγκροτήματος στους αιώνες που ακολούθησαν την εγκατάλειψή του. Κατά τον Μεσαίωνα η Σαμοθράκη παρακμάζει στο περιθώριο της ιστορίας, οι πειρατές κάνουν συχνές επιδρομές και χρησιμοποιούν το νησί ως κρυψώγγο, το λιμάνι προσχώνεται σιγά σιγά και αχρηστεύεται, ενώ πυκνή βλάστηση καλύπτει τα ερείπια των αρχαίων μνημείων. Και ακόμα δυσκολότερο είναι να προσδιορίσει κανείς με ακρίβεια τις μεταφορές αρχαίων από τη Σαμοθράκη στη Θάσο¹⁹. Μέχρι τον 15ο πάντως αι., που επισκέπτεται το νησί ο Κυριακός ο Αγκωνίτης είναι αμφίβολο αν έχει αρχίσει η σύληση και η διασπορά του αρχαιολογικού υλικού. Είναι λογικό όμως να σκεφθεί κανείς ότι το ενδιαφέρον για τις αρχαιότητες της Σαμοθράκης ξύπνησε μετά το 1863, όταν ο Γάλλος πρόξενος Σαμπουαζώ βρήκε το άγαλμα της Νίκης. Δύο από τους πρωτοπόρους της έρευνας του Ιερού της Σαμοθράκης, οι Γάλλοι G. Deville και E. Coquart, επισημαίνουν με έκπληξη λίγο αργότερα, το 1866, κατά τις γαλλικές ανασκαφές που ακολούθησαν²⁰ στο χώρο του ιερού, ότι τα ερείπια του κτιρίου χρησίμευαν στους ντόπιους ως λατομείο είτε για την περισυλλογή υλικού είτε για την κατασκευή ασβέστη, οι βανδαλισμοί στο κτίριο συνεχίζονται και αργότερα μετά την έναρξη των αυστριακών ανασκαφών το 1873 και είναι τόσο εκτεταμένοι, που αναγκάζουν τον Conze²¹ να δικαιολογήσει αργότερα την απόφασή του να μεταφέρει στη Βιέννη ευρήματα των ανασκαφών της Σαμοθράκης. Σε αυτή, λοιπόν, πιθανότατα την εποχή, ίσως ανάμεσα στο 1866 και 1873, κάποιοι άγνωστοι Θασίτες ψαράδες φόρτωσαν στο καϊκι τους τον κένταυρο και τον επαναπάτρισαν στη Θάσο.

αντίχειρα και το δείκτη... σώζεται τμήμα κυλινδρικής μορφής τώρου ανοιγμένου με τρυπάνι, μήκους 1,3 εκ. και διαμέτρου 7 χιλ.». Η αντίστοιχη τεχνική λεπτομέρεια στο άκρο δεξί χέρι της Βιέννης (αρ. 6 του καταλόγου μας) περιγράφεται ως εξής: «An object held in the hand between the missing thumb and index finger is indented with a channel (0,012 m. deep and 0,06 m. wide)...».

19. Ο B. Holtzmann μου εμπιστεύθηκε την πληροφορία ότι έχει εντοπίσει στη Θάσο τέσσερα ακόμα μικρά φατνώματα που προέρχονται από τη Σαμοθράκη.

20. G. Deville - E. Coquart, «Rapport sur une mission dans l'île de Samothrace», Archives des missions scientifiques et littéraires, 2d ser., 4 (1867) 259 κε., 268, 275 κε.

21. A. Conze - A. Hauser - O. Benndorf, Neue archäologische Untersuchungen auf Samothrake (1880), 9 κε.

ZUSAMMENFASSUNG

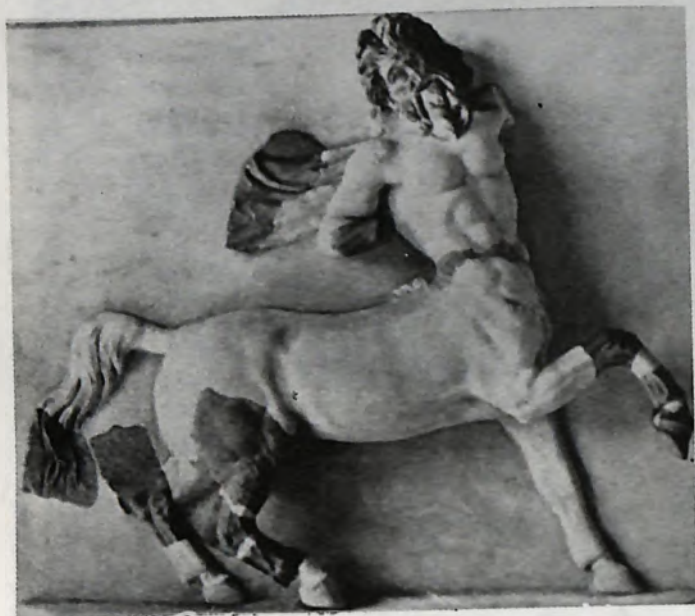
Den Ausgangspunkt für diese Untersuchung bildete das fragmentarisch erhaltene Relief A 3255 im Museum von Thasos aus grobkörnigem thasischen Marmor³ (Abb. 1), das einen nach rechts gewandten Kentaurentorso zeigt. Marmorart, Abmessungen, Dicke der Platte, Stil und ikonographische Einzelheiten lassen das thasische Relief, das bisher als Metope interpretiert und um 430 v. Chr. datiert wurde, mit einer Gruppe von Fragmenten vergleichen, die von den Figuralkassettendecken des Pronaos im Hieron von Samothrake stammen. Es handelt sich dabei um einen Kentaurenkopf und kleine Beinfragmente von Pferden, die während der österreichischen Ausgrabungen (1873) im Gebiet des Pronaos gefunden wurden und den Bildhauer Zumbusch zur Wiederherstellung einer reliefierten Platte mit der Darstellung eines Kentauren führten (Abb. 2). Diese Rekonstruktion wurde später im großen Ganzen durch die amerikanischen Ausgrabungen im Hieron bestätigt. Die bis heute gefundenen Fragmente, v.a. Beinfragmente, lassen eine Gesamtzahl von mindestens fünf Kentauren erschließen.

Aufgrund der zu rekonstruierenden Seitenlänge des Bildfeldes von ca. 0.80 m wurde von Karl Lehmann die Zugehörigkeit der samothrakischen Platten zu jenen Kassettenrahmen erkannt, welche eine obere Öffnungsweite von 0.816 m aufweisen und der Pronaosdecke des im dritten Viertel des 2. Jhs. v. Chr. fertiggestellten *Hierons* angehören.

Von einer solchen Figuralkassette stammt m.E. auch das Relieffragment von Thasos, das höchstwahrscheinlich zwischen den Jahren 1866 und 1873 von unbekannten Fischern als Baumaterial auf die Nachbarinsel transportiert wurde.

Εικ. 1. Θάσος, Αρχαιολογικό Μουσείο. Ανάγλυφο Α3255.

Εικ. 2. Βιέννη, Kunsthistorisches Museum. Αποκατάσταση ανάγλυφης πλάκας. Εικ. 3. Βιέννη, Kunsthistorisches Museum. Λεπτομέρεια της εικ. 2.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Κ. ΜΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ

ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΣΚΙΑΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΚΟΜΟΤΗΝΗΣ*

Τό κάστρο τῆς Κομοτηνῆς πού κατεδάφισε τό 1922 ὁ τότε γενικός διοικητής Δάσιος «γιατί τό θεώρησε ἄχρηστο»¹ θρηνεῖ ὁ Στίλπων Κυριακίδης σέ μεταγενέστερη μελέτη του²: «Τό παλαιότατον ἱστορικόν μνημεῖον τῆς πόλεώς μας ἦτο τό μικρόν καί κομψόν φρούριόν της, τό ὁποῖον κατὰ τοὺς παιδικούς μου χρόνους διετερεῖτο σχεδόν ἀκέραιον, μέ τὰς ἐπάλξεις καί τὰς τοξοθυρίδας του. Τό φρούριον αὐτό, τό ὁποῖον ἐσεβάσθησαν οἱ κατὰ καιροὺς κατακτηταί, ἐπέπρωτο δυστυχῶς νά κατασκαφῇ δι' ἑλληνικῶν χειρῶν. Προσεπάθησα νά τό σώσω, ἀλλ' ἡ κατ' αὐτοῦ ἀνεξήγητος καί ἀνιστόρητος βανδαλική μανία τοῦ μετὰ τήν Μικρασιατικὴν καταστροφὴν, ἀξιολόγου κατὰ τὰ ἄλλα λογίου, γενικοῦ διοικητοῦ Δασίου ἦτο τοιαύτη, ὥστε αἱ προσπάθειαι μου ἀπέβησαν εἰς μάτην. Ὀλίγα μόνον λείψανα αὐτοῦ διετερήθησαν, ἀλλὰ καί ταῦτα καθὼς βλέπω σιγὰ σιγὰ ἐξαφανίζονται. Τό ἔργον τῆς καταστροφῆς ὁσημέραι συμπληροῦται».

Ἴσως ἡ παλιότερη ἀναφορὰ τῆς Κομοτηνῆς (Caumussin) εἶναι τοῦ Bertrundon de la Broquière ὁ ὁποῖος πέρασε ἀπὸ τὰ μέρη αὐτά τό 1433 σέ μιὰ περίοδο γενικῆς καταπτώσεως τῆς βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας. Γράφει λοιπόν ὁ Γάλλος αὐτός ἐπισκέπτης πού ἦταν «premier ecuyer tranchant καί conseiller de Philippe le Bon», Δούκα τῆς Βουργουνδίας, στό χειρόγραφό του που σώζεται στή Βιβλιοθήκη τῶν Δουκῶν τῆς Βουργουνδίας μέ τίτλο «Voyage d'Oultremer»: *Ἀπὸ κεῖθε (ἀπὸ τῆ Μάκρης) περνώντας κάποιον βουνό*

*Ὁμιλία κατὰ τὸν ἑορτασμό τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς πόλεως 9 Μαΐου 1989.

1. Στίλπων Κυριακίδης, «Ὁ Καπουκίνος Robert de Dreux στή Θράκη στὰ 1666», *Θρακικά*, τ. Α', Ἀθῆναι 1928, σ. 108-109.

2. Στίλπων Κυριακίδης, *Περὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Θράκης*, 3. Ἡ ἱστορία τῆς Κομοτηνῆς, *Θεσσαλονίκη* 1960, σ. 49.

3. Γιά τὴ σημερινὴ κατάσταση τοῦ κάστρου καί τῆ μέριμνα τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας πρβλ. ΑΔ (= Ἀρχαιολογικόν Δελτίον), 23, 1968, Χρονικά, ΑΔ, 24, 1969, Β', 2, Χρονικά, σ. 362. (ΑΑΑ = Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν, II, 1969, σ. 194-95, πίν. 369β), ΑΔ, 26, 1971, Χρονικά, σ. 422-426, πίν. 419-421. Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς 1971, Ἀρχαιολογικά Χρονικά, σ. 40-41.

δχι και πολὺ ψηλὸ, ἔφτασα στὴν *Caumussin* (Γκιουμουλτζίνα), πού τὴν περιτριγυρίζουν καλὰ τείχη κοντὰ σ' ἓνα ποτάμι μέσα σὲ μιὰ ωραιότατη ἔχταση καλὴ καὶ ὁμαλὴ ὀφθαλμικὰ βουνά της⁴. Ἀπὸ τὴν ἀποστροφή αὐτὴ τοῦ κειμένου τοῦ *Bertundon de la Broquière*, δὲν μαθαίνουμε πολλὰ πράγματα γιὰ τὴν πόλη. Εἶναι βέβαιο ὅμως πῶς κατοικεῖται, γιατί, σὲ ἀντίθετη περίπτωση θὰ τὸ μνημόνευε, ὁ συντάκτης τοῦ ἡμερολογίου, ὅπως κάνει γιὰ τὴν πολὺ γειτονικὴ τῆς Μοσυνούπολη (Μαξιμιανούπολη) γιὰ τὴν ὁποία γράφει: Ἀπὸ κεῖθε πέρασα μέσ' ἀπὸ μιὰ πολιτεία πού τὴν λέγαν *Mussi* (= Μοσυνούπολη), πού, καθὼς φαίνεται, εἶτανε ἄλλοτε καλὴ καὶ καλοχρωμένῃ μὰ σήμερα ὁλότελα γκρεμισμένη. Καὶ μέρος ἀπὸ τὰ τείχη τῆς εἶναι γκρεμισμένο. Εἶναι δὲ ὁλότελ' ἀκατοίκητη...⁵.

Πρέπει νὰ περάσει ἓνας αἰώνας περίπου καὶ νὰ φθάσουμε στὰ μέσα τοῦ 16ου γιὰ νὰ ἔχουμε πληροφορίες ἀπὸ ἓναν ἄλλο Γάλλο περιηγητὴ τὸν *Pierre Belon du Mans* (1546-1549) ὁ ὁποῖος δίνει ἀξιόλογες πληροφορίες στὸ βιβλίο του: *Les observations de plusieurs singularites et choses mémorables, trouvéés en Grèce, Asie, Judée, Égypte, Arabie & autres pays estranges, redigées en trois livres, par Pierre Belon du Mans... À Paris, 1553*, σ. 137-140.

Γράφει λοιπόν ὁ *Belon*: «Βρήκαμε μιὰ μικρὴ πόλη *Commecine*, πού εἶναι μισὴ μέρα δρόμο μακριὰ ἀπ' τὴν Μπουροῦ (*Bourou*) ὅπου εἶχε, ὅ,τι εἶδος κρέας θέλαμε νὰ ἀγοράσουμε. Ἔχει ἐρείπια ἐνός μικροῦ κάστρου, καὶ μέσα εἶναι ἡ ἐκκλησία τῶν Ἑλλήνων Χριστιανῶν. Γιατί (γύρω στὸ 1540) στὸ χωριὸ κατοικοῦν Ἑλληνας καὶ λίγοι Τούρκοι»⁶.

Ἡ ἐπόμενη πληροφορία πού ἔχουμε γιὰ τὴν πόλη εἶναι τοῦ 1591. Ἀντιγράφουμε τὴ σελίδα τοῦ ἡμερολογίου τοῦ γραμματέα *Gabriele Cavazza*, πού συνόδευε τὸν εὐγενὴ Λορέντζο Μπερνάρδο στὸ ταξίδι του πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη: Ἰουνίου 6, Πέμπτη. Μίαν ὥραν πρὸ μεσημβρίας ἐφθάσαμεν εἰς Γκιουμουρτζίναν, ἡ ὁποία ἔχει ἓνα φρούριον περιζωσμένον μὲ τείχος καὶ μὲ μεγάλους πύργους ἀρχαίους. Ἀλλὰ δὲν ἔχει μέσα φρουρὰν καὶ εἶναι πολὺ ὀλίγον κατοικημένον. Οἱ κάτοικοι εἶναι Τούρκοι, Ἑβραῖοι καὶ Χριστιανοί. Ἐδῶ εἶναι δύο καρβασαράδες, ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ ἓνας ἦτο κατειλημμένος ἀπὸ μίαν τουρκικὴν προσωπικότητα, ἡ αὐτοῦ ἐξοχότης ἀπεφάσισε νὰ καταλύσωμεν ἐξω τῆς πόλεως εἰς ἀπόστασιν ἡμίσεως μιλίου εἰς ἓν μέρος παρὰ τὸν δημόσιον δρόμον ὑπὸ τὴν σκιὰν μερικῶν δένδρων, ὅπου ἔρρεεν ἓνας χεῖμαρρος. Εὐρήκαμε ψωμὶ ζεστό, κρασί καὶ κρέας, καὶ εἰς τὴν μίαν ὥραν τῆς νυκτὸς ἀνεχωρήσαμεν καὶ

4. Α.Α.Σ (= Ἀχλ. Σαμοθράκης), «Ἐνα ταξίδι στὴ Θράκη στὰ 1433», Θρακικά, τ. Α', Ἀθήναι 1928, σ. 120, 121.

5. Ὁ.π., σ. 121.

6. Στίλπιον Κυριακίδης, «Ὁ Καπουκῖνος Robert de Dreux στὴ Θράκη στὰ 1666», Θρακικά, τ. Α', 1928, σ. 114, ὑποσ. 1.

ώδεύσαμεν μέχρι της αύγης...⁷.

Πέρασε μισός αιώνας περίπου για να έχουμε κάποιες πληροφορίες για την πόλη. Ο Καπουτσίνος Robert de Dreux περνάει από την Γκιουμουρτζίνα το 1666. Στο οδοιπορικό του που δημοσίευσε ο Στίλπων Κυριακίδης γράφει: Φεύγοντας απ' εκεί (από τη Μάκρη) την άλλη μέρα περάσαμε απ' την Γκιουμουρτζίνα (Kymargina), μιά μικρή πόλη πολύ παλιά, όπου βρίσκονται ακόμα μερικά έρειπια ενός μεγάλου κάστρου⁸.

Την ίδια εποχή περίπου επισκέφτηκε την Γκιουμουρτζίνα και ο πολυταξιδεμένος, φλύαρος και άνακριβής Τούρκος περιηγητής Έβλιά Τσελεμπή που δίνει ενδιαφέρουσες πληροφορίες στο «Οδοιπορικό» του (σεγιαχατναμέ) για την πόλη: Είναι ωραϊον φρούριον σχήματος τετραγώνου όχι επικλινούς, κείμενον επί πεδιάδος και έκτισμένον εξ όπτοπλίνθων (tynla, tugla και tula). Έν τῷ συνόλῳ του είναι μία στερεά λιθίνη και πλινθίνη και ωραία ακρόπολις. Κύκλῳ έχει μέγεθος χιλίων βημάτων. Είναι μὲν μικρὸν φρούριον, ἀλλ' ἐντὸς αὐτοῦ οὐδεις ὑπάρχει ἐκτὸς τῶν Ἑβραίων. Τὸ ἥμισυ τοῦ φρουρίου τούτου ἀποτελεῖται ἀπὸ χάνια (χρησιμοποιούμενα ὡς) ξενοδοχεῖα διὰ τοὺς ἀφικνουμένους καὶ ἀναχωρούντας, ἐν δὲ μέρος αὐτοῦ ἀποτελεῖ πλατεῖαν. Ἐν τούτοις τὸ φρούριον τούτο δὲν έχει τάφρους. Πύλας έχει ἐν ὄλῳ δύο· ἡ μία τούτων βλέπει πρὸς νότον εἰς τὴν πλατεῖαν τῆς ἀγορᾶς, ἡ δὲ ἄλλη πρὸς ἀνατολὰς. Εἰς τινὰ σημεῖα οἱ πύργοι καὶ αἱ ἐπάλξεις εἶναι κατεστραμμένοι. Ὅπλοστάσιον καὶ τηλεβόλα δὲν έχει. Ἐπειδὴ εὐρίσκεται εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τῆς χώρας δὲν έχει πυριτιδαποθήκην, φρουράρχον καὶ φρουράν, ἀλλ' ἔχει πολλοὺς Ἑβραίους¹⁰.

Ο Clarke, που επισκέφτηκε την Κομοτηνή στις αρχές του 19ου αιώνα (1801) μᾶς δίνει πολύ λεπτομερείς πληροφορίες για τόν πληθυσμό τῆς πόλεως καὶ τόν ἀριθμὸ τῶν σπιτιῶν¹¹. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ οἱ ξένοι ἐπισκέπτες πού διέρχονται ἀπὸ τὴν πόλη πληθύνονται καὶ στὰ οδοιπορικά

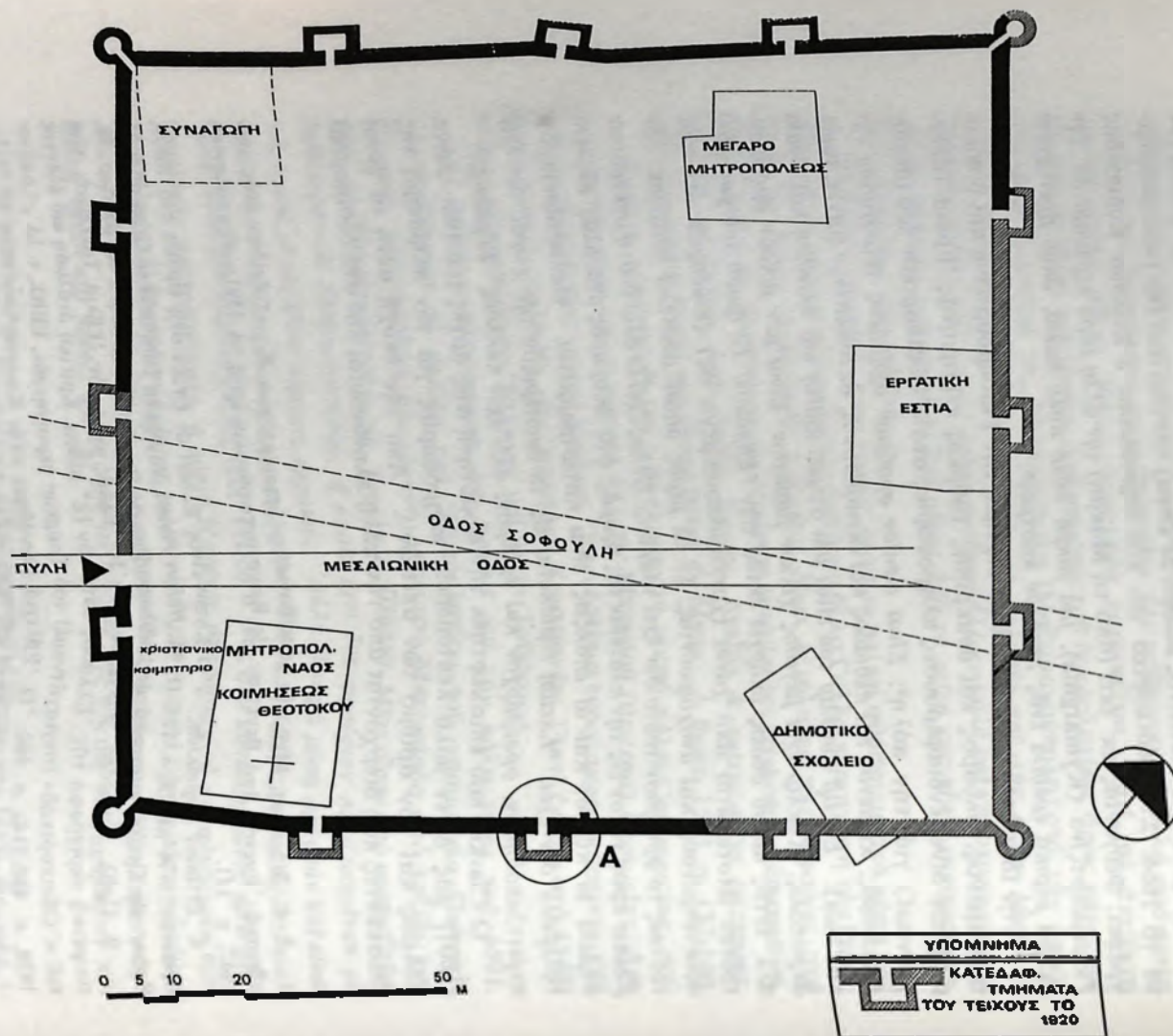
7. Κ. Μέρτζιος, Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἱστορίας, κεφ. Ε': «Ταξείδιον ἐνὸς πρεσβευτοῦ Ἐνετοῦ ἀπὸ Βενετίας εἰς Κωνσταντινούπολιν κατὰ τὸ 1591», Θεσσαλονίκη 1947, σ. 141.

8. Στίλπων Κυριακίδης, «Ο Καπουτσίνος Robert de Dreux στὴ Θράκη στὰ 1666», Θρακικά, τ. Α', 1928, σ. 114. Πρβλ. Hubert Pernot, Voyage en Turquie et en Grèce du R. P. Robert de Dreux, aumonier de l'ambassadeur de France (1665-1669), Paris 1925, σ. 88.

9. Πρβλ. Νικηφόρο Μοσχόπουλο, «Ἡ Ἑλλάς κατὰ τὸν Ἑβλιὰ Τσελεμπή. Μία τουρκικὴ περιγραφή τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα. Κριτικὴ ἀνάλυση καὶ ἔλεγχος τοῦ «Οδοιπορικοῦ» (σεγιαχάτναμέ) τοῦ Τούρκου περιηγητοῦ», ΕΕΒΣ, τ. ΙΔ', Ἀθήναι 1938, σ. 486-514), σ. 490: «Ο Ἑβλιγιά γεννήθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1611.

10. «Ἡ Δυτικὴ Θράκη κατὰ τὸν Ἑβλιγιά Τσελεμπή, περιηγητὴν τοῦ XVII αἰῶνος», κατὰ μετάφραση Ἰ. Σπαθάρη. Θρακικά, τ. Ε', Ἐν Ἀθήναις 1934, σ. 194-195: «Περὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ σχήματος τοῦ φρουρίου τῆς Κιουμουδζίνας».

11. Clarke, Travels in various countries of Europe, Asia and Africa, IV, 8, vol. VIII, στὸν T. L. F. Tafel, De via militari romanorum Egnatia, Tubingae 1842, σ. LXXI.

Σχ. 1. Συμπληρωμένη γενική κάτοψη τοῦ κάστρου τῆς Κομοτηνῆς.

τους πού δημοσιεύονται λίγο μετά την επάνοδό τους στις πατρίδες τους οι πληροφορίες αυξάνονται. Την εποχή που πέρασε από την πόλη ο Felix de Beaujour, βρήκε τό παραλληλόγραμμο, όπως τό περιγράφει, σέ κάτοψη, κάστρο σέ έρείπια¹². 'Ο Cousinery, πού δημοσίεψε τό βιβλίο του Voyage dans la Macédoine τό 1831 διανυκτέρευσε στό σπίτι ενός Έβραίου πού βρισκόταν έντός του κάστρου τό περιγράφει ως «σχεδόν έρειπωμένο»¹³.

Η έξωτερική περίμετρος των τειχών, γράφει ό Έβλιγιά Τσελεμπή ήταν 1000 βήματα. 'Ο ύπολογισμός του δέν απέχει πολύ από την πραγματικότητα: 487 μέτρα (N: 115, B: 120, A=Δ: 126) (Σχ. 1). Μαθαίνουμε όμως και κάτι άλλο σημαντικό από τόν Τουρκο περιηγητή, ότι ή κυρία είσοδος υπήρχε στή μεσημβρινή (όρθότερα στή ΝΔ) πλευρά του κάστρου, και έξω από την πλευρά αυτή του κάστρου βρισκόταν (άνέκαθεν) ή πλατεία της αγοράς, όπως πολύ συχνά συμβαίνει στά βυζαντινά κάστρα πού έχουν ανεγερθεί επάνω σέ πυρήνα αρχαίου οικισμού. Υπήρχε και άλλη πύλη στήν ανατολική (όρθότερα ΝΑ) πλευρά του τείχους¹⁴. Τό κάστρο έξωτερικά δέν είχε τάφρο (χάνδακα). 'Ο δρόμος πού ακολουθούσαν συνήθως οι ταξιδιώτες φεύγοντας από την Κομοτηνή, περνούσε από ή Γρατιανού και αφού στρεφόταν στους πρόποδες του βουνού (ΝΑ κλάδος της Ροδόπης) έφτανε στή Βήρα (Φέρραι) περνώντας από τό κάστρο Περιστερία¹⁵.

Η πύλη αυτή του κάστρου κατεδαφίστηκε όπως είδαμε και ό Στίλπων Κυριακίδης θυμάται ότι «τό τείχος έφερεν εις τόν παρακείμενον πρός την πύλην, δεξιᾷ τῷ εισερχομένῳ τετράγωνον πύργον...»¹⁶. Από την παρατήρηση αυτή, σέ συνδυασμό μέ τά λείψανα των πύργων πού σώζονται, καταλήγουμε στό συμπέρασμα, ότι τό κάστρο είχε δώδεκα όρθογωνικούς πύργους και τέσσερις κυκλικούς στις γωνίες· συνολικά 16 πύργους¹⁷ (Σχ. 1).

Τό πλάτος των όρθογωνικής κατόψεως πύργων είναι 8 μέτρα και επικοινωνούσαν μέ τό έσωτερικό του κάστρου μέ μικρό άνοιγμα, υπερυψωμένο, από ή στάθμη του έσωτερικού εδάφους (Σχ. 2, Εικ. 1). Η δομή του

12. Felix de Beaujour, Voyage militaire dans l'empire Othoman, τ. III, Paris 1829, σ. 235.

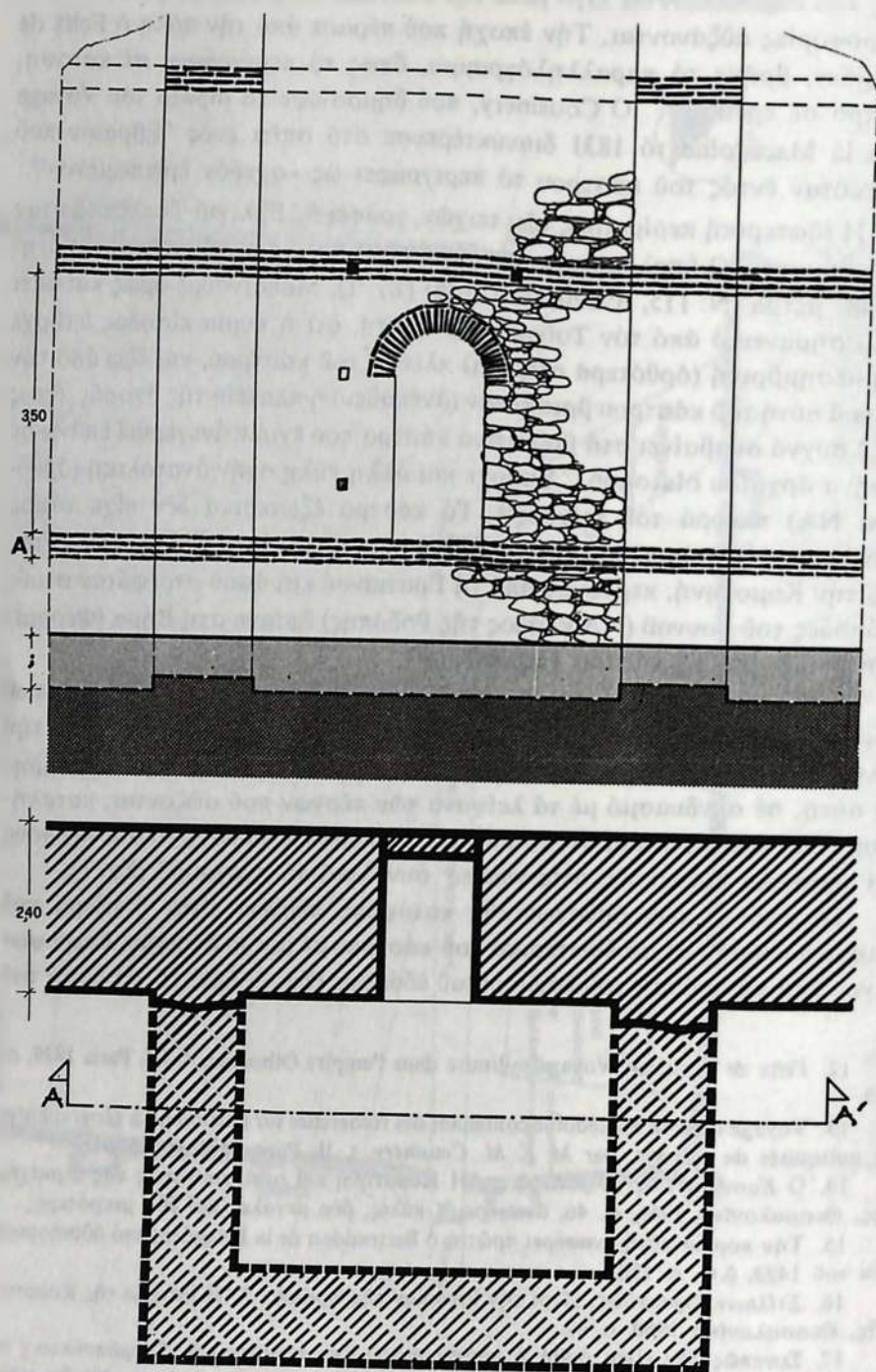
13. Voyage dans la Macédoine contenant des recherches sur l'histoire, La géographie et les antiquités de ce pays, par M. E. M. Cousinery, τ. II, Paris 1831, σ. 65 κ.έξ.

14. 'Ο Κωνσταντίνος Τρεμόπουλος, 'Η Κομοτηνή και οι αρχαιότητες της περιοχής της, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 46, αναφέρει 4 πύλες, δύο μεγάλες και δύο μικρότερες.

15. Την πορεία αυτή αναφέρει πρώτος ό Bertrundon de la Broquiere στό οδοιπορικό του τοῦ 1433, δ.π., σ. 120.

16. Στίλπων Κυριακίδης, Περί την Ιστορίαν της Θράκης, 3. 'Η Ιστορία της Κομοτηνής, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 49.

17. Συνεπώς δέν είναι όρθή ή μαρτυρία του Κωνσταντίνου Α. Τρεμόπουλου ('Η Κομοτηνή και οι αρχαιότητες της περιοχής της, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 46) ότι κάθε πλευρά του κάστρου «είχε περίπου 88 μέτρα» και 13 τετράγωνους πύργους.

Σχ. 2. Κάτοψη (συμπλήρωση) και δψη (θέα από τό εσωτερικό του πύργου) (= τομή Α-Α')
πύργου του κάστρου της Κομοτηνής.

τείχους ήταν σύμφωνη με τὰ ρωμαϊκά καί παλαιοχριστιανικά πρότυπα. Είναι χτισμένο τό τεῖχος μέ λίθους καί ἰσχυρή κεραμοκονία καί κατά ζώνες, καθ' ὕψος, ὀριζόντιες στρώσεις τεσσάρων βησάλων ἐνίσχυαν τήν συνοχή της (Εἰκ. 1, 2). Ἡ πρώτη ἀπέχει ἀπό τό σημερινό ἔδαφος περίπου ἕνα μέτρο. Ἡ ἐπόμενη ἐπαναλαμβάνεται μετὰ δύο μέτρα. Τό πάχος τῆς ζώνης τῶν τεσσάρων βησάλων εἶναι 0,30 μ. Οἱ διαστάσεις τους 0,30×0,30 καί πάχος περίπου 4 ἑκατ. Τό κονίαμα πού μεσολαβεῖ ἔχει ποικίλλο πάχος: 3,5-5,0 ἑκατ. καί ἀποτελεῖται ἀπό ἕνα ἀσβεστοκονίαμα ἰσχυρό μέ σχετικό χονδρόκοκκο ἀδρανές ὑλικό (ἄμμος φερτή μέ μικρά βοτσαλάκια ἀπό γειτονικό ποτάμι) καί μεγάλου μεγέθους ἄλεσμένο «δοτρακόν» (κοπανισμένο τοῦβλο), χαρακτηριστικό τῆς ὀψιμης ρωμαϊκῆς καί πρώιμης παλαιοχριστιανικῆς περιόδου. Τό ὕψος τῶν πύργων, ἀπό τό ἔδαφος μέχρι τίς ἐπάλξεις ὑπολογίζει ὁ Κ. Τρεμόπουλος σέ 9,60 μ.¹⁸

Τίς ἴδιες διαστάσεις βησάλων 0,30×0,30 καί πάχος 0,035-0,04 ἔχουν καί τὰ τεῖχη τῆς Φιλιππουπόλεως, ὅπως προσωπικά τά μέτρησα. Τό πάχος τῆς στρώσεως τῶν βησάλων εἶναι 0,046 γιατί καί τό κονίαμα πού μεσολαβεῖ εἶναι παχύτερο καί ὁ ἀριθμός τῶν βησάλων μεγαλύτερος (5 σειρές). Στά τεῖχη τῆς Θεσσαλονίκης τά βήσαλα ἔχουν διαστάσεις 0,40×0,30×0,05¹⁹ καί χρονολογοῦνται στόν 4ο αἰώνα²⁰. Σέ πρόσφατη μελέτη τοῦ ὁ Γεώργιος Γούναρης γιά τὰ τεῖχη τῆς Θεσσαλονίκης καταλήγει ὅτι πολλά τεκμήρια τεχνικά καί ἱστορικά ἐπιβάλλουν νά χρονολογήσουμε τό μεγαλύτερο μέρος τῶν τειχῶν τῆς Θεσσαλονίκης στό τέλος τοῦ 4ου αἰώνα²¹, στά χρόνια τοῦ Θεοδοσίου τοῦ Μεγάλου (379-395). Γνωρίζουμε πώς ὁ Μ. Θεοδόσιος μετὰ τήν ἡττα τῶν ρωμαϊκῶν στρατευμάτων τό 378 μ.Χ. ἀπό τοὺς Γότθους, θέλοντας νά σώσει τό κράτος τοῦ ἀπό τοὺς βάρβάρους ἐπιδρομεῖς κατέφυγε στή Θεσσαλονίκη καί ἀφοῦ τήν ὁχύρωσε τή χρησιμοποίησε ὡς βάση καί ὀρμητήριό τοῦ ἐναντίον τους²². Οἱ ὁμοιότητες ἀνάμεσα στή δομή τῶν τειχῶν τῆς Θεσσαλονίκης καί Κομοτηνῆς εἶναι προφανεῖς.

Ἄς ἐπιστρέψουμε ὁμως στόν Στίλωνα Κυριακίδη ὁ ὁποῖος στά νεανικά του χρόνια, στήν πρώτη δεκαετία τοῦ αἰῶνα μας, «φοιτητής ὢν ἀκόμη», ὅπως γράφει, μαζί μέ τόν ἀείμνηστο Σοφοκλή Κομνηνό²³ διάβασαν μιάν ἐπιγραφή δι' ἐντετειχισμένων κεράμων, τήν ὁποίαν οἱ μὲν παλαιότεροι ἐπιτόπιοι λόγιοι ἀνεγίνωσκον 'Θεοδοσίου τοῦ Α'', ἐγὼ δὲ... ἀνέγνωσα 'Θεοδοσίου κτίσμα'

18. Ὁ.π., σ. 46.

19. Ο. Ταφάλι, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σ. 73.

20. Ὁ.π., σ. 78.

21. Γεώργιος Γούναρης, *Τὰ τεῖχη τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 17.

22. Γ. Γούναρης, ὁ.π., σ. 14.

23. Στίλων Κυριακίδης, *Περὶ τήν ἱστορίαν τῆς Θράκης*, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 49.

ἢ 'Θεοδοσίου τὸ κτίσμα'. Καί καταλήγει ὁ ἀείμνηστος Θράκας πανεπιστημιακὸς διδάσκαλος: *Σήμερον μετὰ τοῦ πύργου ἐξέλιπε καὶ ἡ ἐπιγραφή, ὥστε δὲν εἶναι δυνατόν ἡ παλαιὰ ἀνάγνωσις νὰ ἐξελεγχθῇ. Πάντως ἡ ἀνάγνωσις «Θεοδοσίου» πρέπει νὰ θεωρῇται ἀπολύτως ἀσφαλὲς*²⁴. Πρόκειται ἀναμφίβολα γιὰ τὸν αὐτοκράτορα Θεοδόσιο Α' πού ἀνέβηκε στό θρόνο στὶς 19 'Ιανουαρίου 379 καὶ ὡς ἀπόλυτος μονάρχης βασίλευσε ἀπὸ τὶς 6 Σεπτεμβρίου 394-17 'Ιανουαρίου 395²⁵. Στὴν ἀποψη αὐτὴ ἔχουν τελικὰ συμφωνήσει καὶ ὅλοι οἱ μεταγενέστεροι μελετητές (δ' Ἀνδρ. Βαβρίτσας σέ ἀναφορά του πρὸς τὸ 'Υπουργεῖο, ὁ Κωνστ. Τρεμόπουλος²⁶ κ.ἄ.).

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ διάταξη τῆς κατόψεως τοῦ κάστρου τῆς Κομοτηνῆς, μέ τούς γωνιακοὺς κυκλικούς (κυλινδρικούς πύργους) εἶναι τυπικὴ τῶν ρωμαϊκῶν καὶ παλαιοχριστιανικῶν (πρωτοβυζαντινῶν-Ιουστινιανέων) κάστρων (*castrum*). Οἱ ὀρθογωνικοὶ (ἢ πολυγωνικῆς, ἀκόμα καὶ κυκλικῆς μορφῆς) πύργοι, πού μεσολαβοῦν μεταξύ τῶν γωνιακῶν-κυκλικῶν πύργων ποικίλλουν σέ ἀριθμὸ ἀνάλογα μέ τὴν ἀπόσταση (τό μήκος) τῆς πλευρᾶς τοῦ ὀρθογωνικοῦ (ἢ καὶ τετράγωνης κατόψεως) κάστρου καὶ ὅπωςδήποτε δὲν μπορεῖ νὰ ἀπέχουν περισσότερο μεταξύ τους ἀπὸ τὸ διπλάσιο (μέγιστο ὄριο) μήκος βολῆς βέλους (γιὰ λόγους καθαρὰ ἀμυντικούς)²⁷. Αὐτὸ ὅμως πού χρειάζεται ἰδιαίτερης προσοχῆς εἶναι τὸ γεγονὸς τῆς ἐπισκευῆς καὶ συντηρήσεως τοῦ τείχους ἀπὸ ἓνα σημεῖο (στάθμη) πού προσδιορίσαμε σέ ὀρισμένα (σωζόμενα) τμήματα (ὅπως τὸ ΝΔ) ἐπάνω ἀπὸ τὸ ὕψος τῆς δεύτερης στρώσεως τῶν βησάλων. Ἀπὸ τὰ δομικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐπεμβάσεως θὰ μπορούσαμε μέ ἀρκετὴ βεβαιότητα νὰ χρονολογήσουμε τὴν ἐπέμβαση αὐτὴ στὸν 10ο αἰῶνα. Τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ εἶναι ἡ μεσολάβηση μικρῶν τεμαχίων βησάλων ἀνάμεσα στοὺς λίθους καὶ ἰδίως ἡ ἐμφάνιση κατὰ ἀποστάσεις μεταξύ τῶν λίθων μικρῶν ἐπάλληλων τεμαχίων βησάλων («τούβουλων») τριῶν ἢ καὶ τεσσάρων.

Τὴ βυζαντινὴ παρουσία κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ, γιὰ τὴν ὁποία δὲν ὑπάρχουν γραπτές πηγές, βεβαιώνει καὶ μιὰ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή ἐπάνω στὸ δίρριχτο κάλυμμα βυζαντινῆς λάρνακας πού βρέθηκε παλιά στὸ γειτονικό

24. Ὁ.π., σ. 49.

25. V. Grumel, *La Chronologie*, Paris 1958, σ. 355.

26. Α. Τρεμόπουλος, 'Η Κομοτηνὴ καὶ οἱ ἀρχαιότητες τῆς περιοχῆς της, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 46.

27. Πρβλ. ἐνδεικτικὰ, τίς σύγχρονες μέ τὸ κάστρο τῆς Κομοτηνῆς, κατόψεις κάστρων τῶν ὀρίων (λιμίτων) τοῦ Δούναβη, στὴ σημερινὴ Γιουγκοσλαβία. *Stare culture u Tzerdapu (Anciennes Cultures du Djerdap)* Βελιγράδι 1969 (ἔργο συλλογικὸ ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ καθηγητῆ Djurdje Bošković: Κάστρο Čezava, χάρτης σ. 88-89, κάστρο Saldum, σ. 96, κάστρο Veliki Gradac, σ. 126, κάστρο Hajdučka Vodenica, σ. 144.

μέ το ναό ἀρχαιότατο χριστιανικό νεκροταφείο, πού χρησιμοποιούνταν ἄλλοτε ὡς πλατύσκαλο στήν εἴσοδο τοῦ ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου καί σήμερα, ὁ ἱερεύς τήν ἔχει τοποθετήσει στή ΒΑ ἐξωτερική πλευρά τοῦ νεότατου «χαγιατιοῦ», πλάι σέ μιάν ἄλλη ἐπιγραφή τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνα μας²⁸.

Σέ μιὰ πλευρά τοῦ καλύμματος ὑπάρχουν χαραγμένοι συμμετρικά τρεῖς σταυροί καί μεταξύ τῶν διαχώρων ἡ ἐπιγραφή (ἡ ὁποία ἔχει μήκος 1,75· ὕψος γραμμάτων: Δ = 0,104, Ε = 0,095, Μ = 0,095, Ω = 0,088): † ΤΥΜΒΟC ΛΕΩΝΤΟC ΠΡΟΕΔ[ΔΡΟΥ] / [ΜΑ]ΡΩΝΕΙ[ΑC] (Εἰκ. 3, Σχ. 3)²⁹.

Τό ἀξίωμα τοῦ Προέδρου ἰδρύθηκε ἀπό τόν αὐτοκράτορα Νικηφόρο Φωκά (16 Αὐγούστου 963 - 10 Δεκεμβρίου 969)³⁰ ὡς στρατιωτικός τίτλος «χάριν Βασιλείου τοῦ Παρακοιμωμένου»³¹. Δέν μπορέσαμε νά προσδιορίσουμε ἀκριβέστερα τήν παρουσία τοῦ ἀνώτερου βυζαντινοῦ ἀξιωματοῦχοῦ στήν περιοχή. Ὁ Στίλπων Κυριακίδης ἀναφέρει τό ὄνομα³² Λέων Ἀποστύπτης στρατηγός Θρακῶν καί Μακεδόνων³². Ἀπό τή μορφολογία τῶν γραμμάτων τῆς ἐπιγραφῆς δέν εἶναι εὐκόλο νά ἐξαχθοῦν μέ ἀσφάλεια χρονολογικά συμπεράσματα (Εἰκ. 3, Σχ. 3). Τή φακοειδή γραφή τοῦ «ὀμικρον» καί τόν σχηματισμό τοῦ Ω μέ δύο «ὀμικρον» σέ ἐπαφή, τή συναντοῦμε καί στήν ἐπιγραφή τῶν θαλασσίων τειχῶν τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ στρατηγοῦ Λέοντος τοῦ Χιτζιλάκη, τοῦ 904. Ὅχι ὅμως καί τή μορφή τῶν ὑπολοίπων χαρακτη-

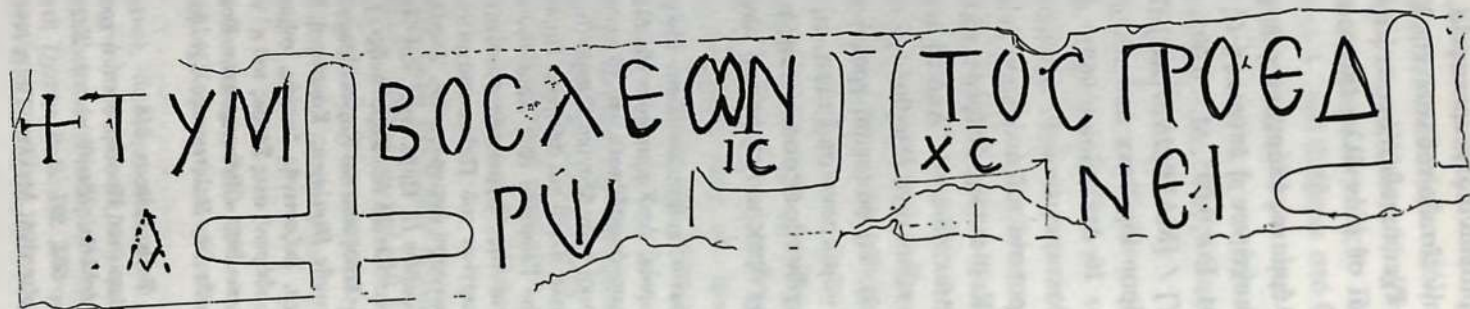
28. Στά χρόνια τῆς τουρκοκρατίας χρησιμοποιοῦσαν τόν χώρο γύρω ἀπό τόν μοναδικό χριστιανικό ναό τῆς Κομοτηνῆς, ὡς Κοιμητήριο τῆς ἐλληνικῆς Κοινότητος. Ἡ ἐπιγραφή αὐτή τοῦ 1806 προέρχεται ὅπωςδήποτε ἀπό τό νεκροταφείο, εἶναι λαξευμένη σέ μαρμαρόπλακα καί συμμετρικά στόν ἀξονικό Σταυρό (Ιεροσολυμιτικῆς μορφολογίας) καί μέ παρά πόδας τά σύμβολα ἡλίου καί σελήνης. Παρόμοιες ἐπιτύμβιες πλάκες ὑπάρχουν καί στόν ναό τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τῶν Ἀρμενίων στό Διδυμοτείχο. Πρβλ. Ἀρχιμ. Νικ. Βαφειάδου, «Ἱστορία τῆς Ἀρμενικῆς κοινότητος Διδυμοτείχου καί ὁ βυζαντινός ναός τοῦ Ἁγίου Γεωργίου τοῦ Παλαιοκαστρίτου», Θρακικά, τ. 8, Ἐν Ἀθήναις 1937, σ. 323 κ.ἐξ. Τήν ἐπιγραφή ἀντιγράφουμε: Ἐνθάδε κῆτε ὁ δούλος τοῦ Θεοῦ Διμήτριος Γούναρις ἐν ἔτι 1806. Ἰανουαρίου 12. Πρβλ. σχετ. καί Ἀγγελικὴ Στρατῆ, «Εἰκόνα Παναγίας Ὁδηγήτριας στον Μητροπολιτικό ναό Κομοτηνῆς», 1. Διεθνὲς Συμπόσιο Θρακικῶν Σπουδῶν: «Βυζαντινὴ Θράκη· Πρόσωπο καὶ Χαρακτήρας», Κέντρο Θρακικῶν Μελετῶν Μορφωτικοῦ Ὁμίλου Κομοτηνῆς, Περίληψεις, Κομοτηνή, 28-31 Μαΐου 1987, σ. 77.

29. Πρβλ. ἀντίστοιχη λάρνακα, βυζαντινῆς ἐποχῆς, σήμερα στό προαύλιο τῆς Παλαιᾶς Μητροπόλεως (Ἁγίων Θεοδώρων) στὶς Σέρρες τοῦ α' σπαθαρίου καί στρατηγοῦ Ἰωάννη (1054). Ν. Κ. Μουτσόπουλος, «Ἐρευνες στήν Καστοριά καί τόν Ἅγιο Ἀχιλλεῖο», Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρίδα τῆς Πολυτεχνικῆς Σχολῆς, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1965, σ. 167, 168.

30. V. Grumel, La Chronologie, Paris 1958, σ. 358.

31. Στίλπων Κυριακίδης, «Τό ἀξίωμα τοῦ Προέδρου καί ἡ χρονολόγηση τοῦ Τακτικοῦ τοῦ Benescheneic», Βυζαντιναὶ Μελέται, Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς, τ. Γ', Θεσσαλονίκη 1934, σ. 504, 507.

32. Στίλπων Κυριακίδης, ὁ.π., Βυζαντιναὶ Μελέται IV, σ. 494.

Σχ. 3. 'Απόγραφο τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ «Λέοντος Προέδρου».

ριστικῶν γραμμάτων, ὅπως τοῦ Υ ἢ τοῦ Ω³³. Ἡ γραφή τῶν γραμμάτων: Β, Ε, Λ, Μ, ἔχουν ἀρχαῖζουσα μορφή (χάραξη), ὅπως ἡ ἰδιόμορφη χάραξη τῆς δεύτερης παραλλαγῆς τοῦ Ω, πού σχηματίζεται ἀπό ἕνα ἀνεστραμμένο ὀξυκόρυφο τόξο μέ μιὰ διχοτόμο³⁴. Τήν ἰδιότυπη γραφή τοῦ Λ παρακολουθοῦμε καί στούς ἐπόμενους αἰῶνες³⁵ μέχρι τόν 11ο (1028)³⁶, ἔκτοτε ἐγκαταλείπεται. Τή γραφή τοῦ Ω μέ δύο δίδυμα καί σέ ἐπαφή φακοειδῆ Ο τή συναντοῦμε σέ ἐπιγραφή τοῦ 1180-1190 (τῶν Ἀγίων Ἀναργύρων Καστοριᾶς)³⁷.

Ἄς δοῦμε ὅμως μέ μεγάλη συντομία γιατί ἀνιδρύθηκε στό σημεῖο αὐτό τό κάστρο μέ ἕνα ἐμβαδόν περίπου 15,5 στρέμματα. Δέν γνωρίζουμε μέ βεβαιότητα ἂν στήν ἴδια θέση ὑπῆρχε ἀρχαιότερο πόλισμα³⁸. Οὔτε ἄλλωστε καί στά παλαιά ὁδοιπορικά, τά *Itineraria*, ἀναγράφεται συνοικισμός ἢ σταθμός ρωμαϊκός στή θέση αὐτή, οὔτε καί στούς γνωστούς χάρτες τοῦ Reutinger, προγενέστερους τῆς ἐποχῆς τοῦ Θεοδοσίου, σημειώνεται οικισμός³⁹. Ἴσως θά μπορούσαμε νά ἀναγνωρίσουμε τήν ὀνομασία τοῦ ρωμαϊκοῦ κάστρου (τῆς Κομοτηνῆς) σέ κάποιο ἀπό τά *mutatio* μέ θρακοφανεῖς ὀνομασίες πού ἀναφέρονται στό *Itinerarium Hierosolymitanum*, μετά τήν Μαξιμιανούπολη (Μ.Χ.): *Mutatio Breitrophara* (Μ.Χ.), *Mutatio Berozica* (Μ.ΧV.) (;)⁴⁰.

Φαίνεται ὅμως πῶς, παρόλη τήν ἀπουσία μαρτυριῶν προϋπῆρχε κάποιο ἀρχαιότερο πόλισμα, ὅπως καί ὁ Στίλπων Κυριακίδης ὑποθέτει⁴¹. Ὅρισμένα ἀρχαία πού βρέθηκαν μέσα στήν πόλη ἀποτελοῦν πολύ θετικές μαρτυρίες γιά τήν ὑποστήριξη τῆς θέσεως αὐτῆς, ὅπως ἕνας ἐπιτύμβιος βωμός τοῦ 4ου

33. J.-M. Spieser, *Travaux et Mémoires*, 5, 1973, σ. 162, ἐπιγρ. 12, πίν. III, 5-6. Πρβλ. Ν. Κ. Μουτσόπουλο, Συμβολή στή Μορφολογία τῆς Ἑλληνικῆς Γραφῆς, Λεύκωμα Βυζαντινῶν καί Μεταβυζαντινῶν Ἐπιγραφῶν, Θεσσαλονίκη 1977, ἐπιγραφή ἀρ. 20.

34. Πρβλ. γράμματα παλαιοχριστιανικῶν ἐπιγραφῶν (4ου-6ου αἰ.) στόν Ν. Μουτσόπουλο, «La Morphologie des inscriptions byzantines et Post-byzantines de Grèce», *Cyrrillo-methodianum* III, Thessaloniki 1975, σ. 67, πίν. 1.

35. Ν. Μουτσόπουλος, ὁ.π., σ. 67, πίν. 2.

36. Ν. Μουτσόπουλος, ὁ.π., πίν. 4.

37. Ν. Μουτσόπουλος, ὁ.π., σ. 67, πίν. 4, ἀρ. 6 (34).

38. Στίλπων Κυριακίδης, Περὶ τήν ἱστορίαν τῆς Θράκης, ὁ.π., σ. 51. Catherine Asdracha, *La region des Rhodopes aux XIIe et XIVe siècles*. Athen 1978, σ. 110.

39. Πρβλ. T. L. F. Tafel, *De via militari romanorum Egnatia, qua Illyricum, Macedonia et Thracia iungebantur*. Tubingae 1842, μέρος II, σ. 49.

40. T. L. F. Tafel, ὁ.π., σ. 3 (Parte orientali).

41. Στίλπων Κυριακίδης, Περὶ τήν ἱστορίαν τῆς Θράκης, 3. Ἡ ἱστορία τῆς Κομοτηνῆς, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 49: Ὅτι ὅμως, καί ἂν δέν ὑπῆρχε παλαιός συνοικισμός, ἐσχηματίσθη ἐνωρίς τοιοῦτος ἕνεκα τοῦ φρουρίου καί τῶν διερχομένων διὰ τῆς Ἑγνατίας ταξειδιωτῶν, πρέπει νά θεωρηθεῖ ὅχι ἀπλῶς πιθανόν, ἀλλά βέβαιον. Πρβλ. Catherine Asdracha, *La region des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles*, Athens 1976, σ. 110.

π.Χ. αιώνα⁴², ένα ελληνιστικής εποχής δωρικό κιονόκρανο όπως και μία εικονιστική κεφαλή (πορταίτο) που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 2ου μ.Χ. αιώνα⁴³. Όλα αυτά αποτελούν ισχυρές μαρτυρίες για την υποστήριξη της απόψεως ότι στην ίδια θέση, στον καίριο αυτό οδικό κόμβο υπήρχε ήδη από τον 4ο αιώνα π.Χ. ένα οργανωμένο ελληνικό πόλισμα.

Αναμφισβήτητα το όχυρό αυτό χτίστηκε πλάι στην Έγνατία οδό, ακριβώς απέναντι από τις διαβάσεις που διά της Ροδόπης οδηγούν στην κοιλάδα του Άρδα και από εκεί στις πεδιάδες της Φιλιππουπόλεως και τη Βυζαντινή Βερόη (Stara Zagora) ακριβώς για να προστατέψει το δρόμο και τις εφορές πεδιάδες από τις βαρβαρικές επιδρομές⁴⁴, αλλά και ως καταφύγιο για τους πληθυσμούς σε καιρό επιδρομών αλλά και ως όρμητήριο εναντίον των εχθρών⁴⁵.

Η παλιότερη ονομασία της πόλεως αναφέρεται από τον αυτοκράτορα του Βυζαντίου και ιστορικό Ιωάννη ΣΤ' τον Καντακουζηνό⁴⁶ υπό την μορφή *Κουμουτζηνά*⁴⁷. Με τη μορφή *Κομοτηνή* ή *Κομοτηνή* αναφέρεται από τον σύγχρονο του Καντακουζηνού Νικηφόρο Γρηγορά (Β.705): *ἔδοξε καὶ τῷ βασιλεῖ Καντακουζηνῷ περὶ Μοσυνούπολιν ἐξιόντι Κομοτηνῆς τῆς πολίχνης πῆξασθαι τὸ στρατόπεδον*⁴⁸. Από τις δύο μορφές του ονόματος η γνήσια είναι η μορφή *Κουμουτζηνά*. Η δεύτερη, όπως γράφει και ο Κ. Τρεμόπουλος, αποτελεί λογιοτατισμό του Νικηφόρου Γρηγορά⁴⁹. Άλλωστε με αυτό το όνομα *Caumussin*, την αναφέρει ο παλιότερος περιηγητής Bertrundon de la Broquière, τό 1433⁵⁰. Από τη μορφή αυτή του ονόματος *Κουμουτζηνά* οι Τούρκοι την αποκάλεσαν Γκιουμουλτζίνα ή Γκιουμουρτζίνα. Με το όνομα άλλωστε αυτό *Gümülğzine* την αναφέρει και ένα παλιό έμμετρο τουρκικό χρονικό «που εξυμνεῖ τὰ κατορθώματα του Umur racha του Αἰδινίου, ο οποίος ήταν φίλος και σύμμαχος του Καντακουζηνού»⁵¹. Κατά τον Στίλωνα

42. *ÖJh* (= Österreichische Jahrbücher) 39, 1952, Beiblatt I κ.έξ. Γ. Μπακαλάκης, Προανασκαφικές έρευνες στη Θράκη, Θεσσαλονίκη 1958, σ. 82.

43. Γ. Μπακαλάκης, Προανασκαφικές έρευνες στη Θράκη, Θεσσαλονίκη 1958, σ. 82.

44. Στίλων Κυριακίδης, δ.π., σ. 50.

45. Κωνστ. Τρεμόπουλος, 'Η Κομοτηνή και οι αρχαιότητες της περιοχής της, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 46.

46. 1354-1355, συμβασιλεύς με Ματθαίο Καντακουζηνό: 1354-1357. V. Grumel, *La Chronologie*, δ.π., σ. 359.

47. *Καντακουζηνός*, 'Ιστοριών, II, 286 (287), 470(1): *Κουμουτζηνά πόλισμα τῆς Θράκης*, II, 415, III, 418, 68c, III, 419c, 68, III, IV, 42, σ. 311.

48. T. L. F. Tafel, *De via militari romanorum Egnatia qua Illyricum, Macedonia et Thracia iungebantur*, Tubingae 1842. Parte Orientali, σ. 49. Κ. Τρεμόπουλος, 'Η Κομοτηνή, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 37 κ.έξ.

49. Στίλων Κυριακίδης, δ.π., σ. 53. Κ. Τρεμόπουλος, δ.π., σ. 38.

50. «Ένα ταξίδι στη Θράκη στά 1433», Θρακικά, Α', 1928, σ. 120, 121.

51. Στίλων Κυριακίδης, Περί την Ιστορίαν τῆς Θράκης, 3. 'Η Ιστορία τῆς Κομοτη-

Κυριακίδη ή ετυμολογία της λέξεως Κουμουτσηνά είναι δυνατόν να προέρχεται από ένα τοπωνύμιο· τὰ κτήματα τοῦ Κουμούτζη, τὰ *Κουμουτζηνά* (κτήματα). Ἀπό ποῦ ὅμως προέρχεται ἡ λέξη Κουμούτζης; Ὁ Κυριακίδης πάλι ἐπισημαίνει ὅτι οἱ Βυζαντινοὶ εἶχαν τὴ λέξη *κουμούτζιν* πού σημαίνει: «ἀθρόα, ὁμοῦ πάντα, ὅλα ἀντάμα, ὅλα σωρεμένα, ὅλα κουμούτζιν». Προφανῶς ἡ λέξη εἶναι λατινογενὴς καὶ ἔχει σχέση μέ τὴ λέξη *cumulus*, *cumulate*⁵². Δέχεται, ἐπίσης, ὁ Κυριακίδης τὴν καταγωγή τοῦ τοπωνυμίου ἀπὸ τὸν στρατιωτικὸ τίτλο τοῦ κόμητος πού ἀργότερα δινόταν καὶ στοὺς ἐπικεφαλῆς τῶν βάνδων (ταγματῶν) μέ τὴ μορφή: κομητηνά, κουμητηνά, κουμουτηνά, κουμουτζηνά.

Ἄς δοῦμε ὅμως ἀπὸ πῶς κοντὰ τὸ πρόβλημα τῆς ρίζας τῆς λέξεως ἀπὸ τὴν ὁποία, ὅπως εἶδαμε προέρχεται ἡ ὀνομασία τῆς πόλεως *Κουμουτσίνα*, *Κουμουτζίνα*. Ὁρθότατα ὁ σοφὸς Θράξ πανεπιστημιακὸς διδάσκαλος διέβλεψε τὴν ὑπαρξὴ τῆς βυζαντινῆς λέξεως *κουμούτζιν*. Ἡ λέξη πραγματικά ὑπάρχει καὶ στὴν Κύπρο (*κουμούτσιν*, *τό*)⁵³ μέ τὴν ἐξῆς σημασία (κατὰ τὸ Δ.Ι.Α.⁵⁴ - Χ. 330, σ. 35): «λέξεις σημαίνουσα συγκέντρωσιν, πυκνότητα "ἐσύναξεν τὰς αἰγας κ' ἔκαμέν τες κουμούτσιν", "ἐσυνάκτησαν οὗλοι 'στὸν ἴδιον τόπον κ' ἐγένησιν κουμούτσιν", συνώνυμο τοῦ *πυκοῦνιν*». Στὴν Καρπασία τῆς Κύπρου σημαίνει ὁμιλος «ἐπὶ ἀνθρώπων καὶ ζώων, ὅπως: "ἦρτεν ἕναυ κουμούτσιν ἀθθρώποι ἐσσω μου, δηλαδὴ ὁμιλος, παρέα: Ἐναυ κουμούτσιν *σηλιδόνια*, ἦτοι ἀγέλη χελιδόνων. Ρῆμα παράγωγον· *κουμουτσωώνω* = συσπειροῦμαι, συμμαζεύομαι: Ἐν ἐριπώσετε που ἐκάθεστοιμ π' ὄξω μέσ' τόπηγ κρυάδαν, Ἐκαθούμασταν οὐλλες κουμουτσωμένες τζ' ἐν ἐριούσαμεν. Μέ τὴν ἴδια σημασία ἀπαντᾷ καὶ στὴν Ἑγκώμη (Δ.Ι.Α., Χ. 364, 43). *Διπλοκούμουτσος*, ὀνομάζεται ὁ πετεινὸς στὴν Κύπρο (Δ.Ι.Α., Χ. 491, σ. 28)⁵⁵. Θὰ συνεχίσουμε ὅμως τὴν ἔρευνα τῆς λέξεως ἀπὸ τὸ Νότο πρὸς τὸ Βορρᾶ. Στὴ Μάνη *κουμούτσι*, (*τό*) σημαίνει «κομμάτι, κυρίως κομμάτι ἄρτου, καὶ δὴ περίσσευμα κομματιῶν ἄρτου ἐκ τοῦ φαγητοῦ: "Ὅλο κουμούτσια ἀφίνεις σ' τὸ φαεῖ, μὴ μοῦ δώνης κουμούτσια, γιατί δὲν τὰ θέλω, Φρέσκο ψωμί δὲν δοκίμασα,

νῆς, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 53. Κ. Τρεμόπουλος, Ἡ Κομοτηνὴ, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 38.

52. Στίλπων Κυριακίδης, δ.π., σ. 54.

53. Καὶ ἀπὸ τῆ θέσης αὐτῇ εὐχαριστῶ βαθύτατα τὸν ἀγαπητὸ φίλο κ. Γεώργιο Αἰκατερινίδη τοῦ Κέντρου Λαογραφίας τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, ὁ ὁποῖος προθυμότητα —ὅπως πάντοτε, ἄλλωστε— συγκέντρωσε τὰ σχετικὰ δελτία τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ τὰ σχετικὰ μέ τὴ λέξη.

54. Δ.Ι.Α. = Δελτίο τοῦ Ἱστορικοῦ Λεξικοῦ.

55. Ὁ συλλογέας Χ.Π. τοῦ ὕλικου στό Δ.Ι.Α. Χ. 491, σ. 28, σημειώνει «διπλοκούμουτσος, ὅστις ἔχει διπλὸν κουμούτσιν (κύμβασιν (:)) [*κυρβασία* = λειρί, πρβλ. καὶ *σκουρούμαθος* καὶ *διπλοσκουρούμαθος*]. Κυρβασία, κατὰ τὸν Ἡσύχιον (Ἡσύχιου τοῦ Ἀλεξανδρῆος Λεξικόν, ἐκδ. Maurigius Schmidt, 1867, λ. στ. 941) «ὀρθὴ τιάρη - ταύτῃ δὲ οἱ Περσῶν βασιλεῖς μόνοι ἐχρῶντο. καὶ κορυφὴ ἀλέκτορος».

ὄλο κουμούτσια μοῦ δώνουνε (Δ.Ι.Λ., Κ.Ρ.).

Στή Λακεδαίμονα (Δ.Ι.Λ., Χ. 1056, σ. 85): *κουμούτσι, τό, τό κομμάτι ψωμί: Δὲ χορταίνει κουμούτσια ὁ λιμασμένος, Τὸ καρβέλι τῶκανες κουμούτσια.* Στή Μεσηνία (Δ.Ι.Λ., Χ. 853, σ. 5): *Πότε μπουσιούλαγε καὶ πότε περπατοῦσε ταρναριστά, ἴδιος παππούλης, μὲ τὸ κουμούτσι πάντα στὸ χέρι (κουμούτσι = κομμάτι ἀπὸ ξερό ψωμί).* Στὸ Κοπανάκι τῆς Μεσηνίας (Δ.Ι.Λ., Χ. 772, σ. 189): *κουμούτσι, κομμάτι ψωμοῦ καὶ ψωμάκι ποὺ μοιράζουν κατὰ τὸ Ψυχοσάββατο στὰ νεκροταφεῖα*⁵⁶. Στὴν Τριφυλλία (Δ.Ι.Λ., Χ. 531, σ. 108): *κουμούτσι = τεμάχιον ἄρτου ἀσύνηθες ὡς πρὸς τὸν ὄγκον: οὐλο θὰ τὸ φᾶς ἐτοῦτο τὸ κουμούτσι.* Στὴν Πελοπόννησο, ἐπίσης (Βερεστ.) (Δ.Ι.Λ., Χ. 761, σ. 113), ὑπάρχει τὸ ρῆμα «κουμουτσιαζω» που σημαίνει ὅτι κόβω κάτι σέ μικρά κομμάτια: *Ἐπιασε κ' ἐκουμούτσιασε τὸ ψωμί οὐλο, ὅπως καὶ ἡ φράση: Κάβεται χάμου νὰ φάει κι ἀρχινάει τὸ κουμούτσιασμα καὶ κάνει τὸ ψωμί οὐλο ψίχαλα* (Δ.Ι.Λ., Χ. 761, σ. 114). Στὴ ΒΔ Κυνουρία *κουμούτσι* ὀνομάζουν τὸ κομμάτι τὸ ψωμί: *Ὅπου πεινάει, κουμούτσια γλέπει* (πού σημαίνει ὅτι: καθένας θέλει νὰ γίνει ὅτι ποθεῖ) (Δ.Ι.Λ., Χ. 635, σ. 91). Στὰ Δολιανὰ ἐπίσης τῆς Κυνουρίας λένε σέ κάποιον πού δὲν μπόρεσε νὰ ρίξει τὸ λιθάρι μακριά: *ἄντε νὰ φᾶς κᾶνα κουμούτσι γιατί πεινᾷς.* Στὴ Βλαχοκερασιά τῆς Τεγέας (Ἀρκαδία) (Δ.Ι.Λ., Χ. 843, σ. 56) *κουμούτσι* ὀνομάζουν τὸ κομμάτι τὸ ψωμί πού τὸ ἔκοψαν πρόχειρα μὲ τὸ χέρι: *Ἐκοψε μὲ τὰ χέρια ἓνα κουμούτσι ψωμί κι ἔτρωε ἢ τὸ μεγάλο σέ μέγεθος περισσευμα ἀπὸ τὸ καρβέλι: Νὰ μὴν κόβετε πολὺ ψωμί καὶ μένουν στὸ τέλος κουμούτσια.* Στὴν Ἀργολίδα *κουμούτσι* ὀνομάζουν τὸ ξερό κομμάτι ψωμοῦ: *Δῶς ' του ἓνα κουμούτσι νὰ φάει* (Δ.Ι.Λ., Χ. 570, σ. 27). Στὴ ΒΑ Εὐβοία, *κουμούτσ* ὀνομάζουν «τὸ μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν τῶν κόκκων τοῦ καρποῦ μέρος ἰδίᾳ ἐπὶ ἀραβοσίτων καὶ ἐπίσης τὰ ἄνθη τοῦ κότσικα». Στὴ Στερεὰ Ἑλλάδα (Τριχωνίδα) *κουμούτσ* (τοῦ), ὀνομάζουν «τεμάχιον σακχάρως ἢ ἀπεξηραμένου χυμοῦ κερασέας, κορομηλέας κλπ. (κουμούτσ' κόλλα)», τεμάχιον ξηρᾶς ῥητίνης κλπ. (Δ.Ι.Λ., Χ. 693, σ. 36). Στὴν Αἰτωλοακαρνανία *κ' μούτ* (τοῦ) ὀνομάζουν, ἐπίσης τὸ χοντροκομμένο κομμάτι ψωμοῦ, ἀλλὰ καί, μεταφορικά, καὶ τὴν ἄκομψη, τὴν ἀργοκίνητη καὶ ἀνοικοκύρευτη γυναῖκα (Δ.Ι.Λ., 1041, σ. 327). Τὴν ἴδια ἔννοια ἔχει ἡ λέξη (*κ' μούτδ' (τό)*), τὸ χοντροκομμένο κομμάτι ψωμοῦ καὶ μεταφορικά τὴν «ἀπρόκοφτη καὶ ἀνοικοκύρευτη γυναῖκα». Στὴ Θεσσαλία (Πήλιο) *κουμούτσ* (τό), ὀνομάζουν τὴν «ξερὴ μπουκιά ψωμί καὶ τὸ ἀντίδωρο πού δίνει ὁ παπᾶς τὸ βράδυ τῆς παραμονῆς τοῦ Ἁγίου Φανουρίου. Τὰ κορίτσια τῆς παντρεῖας τοποθετοῦν τὰ κουμούτσια μπροστά στὸ εἰκόνισμα

56. *Κουμούτσι*, ἐπίσης, στὸ Βερεστ. (Δ.Ι.Λ., Χ. 761, σ. 211): «οὕτω συνήθως λέγονται καὶ μικρά τεμάχια ἐσφραγισμένου ἄρτου (προσφόρου) τὰ ὅποια διανέμουν αἱ γυναῖκες εἰς τὸ ἐκκλησίασμα κατὰ τὸ πέρασ τῆς λειτουργίας, μαζί μὲ τὰ κόλλυβα».

του 'Αγίου καί τό ἴδιο βράδυ τά βάζουν κάτω ἀπ' τό μαξιλάρι τους. 'Ο νέος πού θά ἰδοῦν τό ἴδιο βράδυ στὸν ὕπνο τους θά εἶναι ὁ μελλοντικός ἄνδρας τους» (Δ.Ι.Λ., Χ. 1002, σ. 72). Στὴν Ἡπειρο (Δωδώνη), ἐπίσης μέ τὴν ἴδια σημασία *κουμούτσ' ψουμί*, τό κομμάτι ψωμί (*ἄρπαξ τοῦ κουμούτσ'*) (Δ.Ι.Λ., Χ. 1021, 37). Στό Κουκούλι τῆς Ἡλείρου (Δ.Ι.Λ., Χ. 1115, 154) *κουμούτσ' (τού)*, «τό ψητό κρέας ἀπὸ τρυφερό ζῶο (μικρό) ἀρνάκι, κατσικάκι ἢ γουρουνάκι»: *Κίν' σις νὰ πᾶς πέρα στὸν μπάρμπα, γιατί μυρίσ' κ'ις κουμούτσ'*. Στὴ Θάσο: *πουμούτσ'*, τεμάχιον, ἰδίως ἐπὶ τυροῦ. *Ἐνα πουμούτσ' τυρί* (Δ.Ι.Λ., Χ. 704, σ. 55). Τέλος στὴ Σινώπη *κουρμούτζι* τό ξηρότατο κομμάτι ἄρτου.

Ὑστερα ἀπὸ τὰ πῶς πάνω πού ἀναφέραμε δέν εἶναι δυνατόν νά ἰσχύουν οἱ παλιότερες ἀπόψεις, ὅτι δῆθεν ἡ λέξη παράγεται ἀπὸ τὴν τουρκικὴ λέξη *κιομούρ* (= κάρβουνο) καί συνεπῶς σημαίνει τὸν καρβουνότοπο. Παλιοὶ Τοῦρκοι κάτοικοι τῆς Κομοτηνῆς διηγοῦνταν πῶς κατὰ μιά παράδοση, ἡ Κομοτηνὴ βρισκόταν ἄλλοτε σὲ βορειότερο σημεῖο ὅπου καί σήμερα σώζεται ἕνα ἐρειπωμένο τζαμί (κοντὰ στό σημερινό χωριό Φωλιά). Ἐκεῖ ζοῦσε μιά γριά καρβουνιάρισσα (*κιομουρτζή-νινέ*), ἀπὸ τὴν ὁποία ἔμεινε καί ἡ ὀνομασία τοῦ παλιοῦ συνοικισμοῦ *Κιομουρτζίνα*⁵⁷. Ἄλλοι πιστεύουν πῶς ἡ ὀνομασία προέρχεται ἀπὸ τὴν τούρκικη λέξη *γκιομουλμούς γέρ*, πού σημαίνει τόπος, κοῖλος, χαμηλός. Ἄλλοι, τέλος ὑποστήριζαν ὅτι τό ὄνομα προέρχεται ἀπὸ τὴν Κομοτηνὴ, κόρη τοῦ ζωγράφου Παρασσίου, ὁ ὁποῖος μέ ἀποικία Μαρωνιτῶν ἱδρύσε τὴν πόλη τὸν 5ο αἰ. π.Χ.⁵⁸

Ὁ Τοῦρκος περιηγητὴς Ἐβλιγιά Τσελεμπή, πού ἐπισκέφτηκε τὴν πόλη, δέν ἦταν δυνατόν νά μὴν ἐνδιαφερθεῖ γιὰ τὴν καταγωγή τοῦ ὀνόματός της, ὅπως ἄλλωστε κάνει καί στίς περισσότερες πόλεις τῆς ἀχανοῦς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας πού ἐπισκέφτηκε (τὸν 17ο αἰώνα). Καμιὰ διήγηση ἀπὸ ὅσες ἔχει διασώσει δέν ἔχει βέβαια ἀπόλυτη σχέση μέ τὴν πραγματικότητα· εἶναι ὅμως ἰδιαίτερα διασκεδαστικές καί ἀξίζουν, ὡς «λαογραφικὸ ὑλικό», ὅπως οἱ θρύλοι καί μῦθοι πού ἀναφέρονται στὴν ἱστορία τῆς πόλεως, νά προσεχθοῦν.

Ὁ Ἐβλιγιά Τσελεμπή θεωρεῖ ὅτι ὀρθότερη ἀπὸ τίς δύο ὀνομασίες (γραφές τοῦ ὀνόματος) τῆς πόλεως· *Κουμουλδζίνα* καί *Κουμουρδζίνα* εἶναι τό *Κουμλοῦ Δζίν*, γιατί εἶναι τό ὄνομα ἑνός Ἑβραίου τὸν ὁποῖο ὁ «αὐθέντης τῆς Καβάλας Κανλικός εἶχε διορίσει» ὡς διευθυντὴ τῶν οἰκονομικῶν, τὴν ἐποχὴ πού κατέλαβε τὴν πόλη (τό 774 ἔτος Ἑγείρας) ὁ ἄπιστος Ἕλληνας Ἑβρενός. Ὁ Ἑβραῖος Κουμλοῦ Δζίν καταγόταν ἀπὸ τοὺς Ἑβραῖους τῆς Κίνας. Ἐνας πρόγονός του εἶχε ἔλθει ὡς πρεσβευτὴς τοῦ αὐτοκράτορα τῆς Κίνας

57. Ἀ. Ρωσσίδης, «Ἡ προέλευση τοῦ ὀνόματος τῆς πόλεως. Ἱστορικό σημεῖωμα», Θρακικά Χρονικά, Ξάνθη, τ. Ε, 19, 1965, σ. 141.

58. Ἀ. Ρωσσίδης, δ.π., σ. 38. Κ. Τρεμόπουλος, δ.π., σ. 38.

πρός τόν Μέγαν Ἀλέξανδρο καί παρέμεινε στόν τόπο καταγοητευμένος ἀπό τό θαυμάσιο κλίμα καί ἔχτισε τό φρούριο πού ἔλαβε τό ὄνομά του. Ἀργότερα οἱ ἀπόγονοι τοῦ Κινεζο-Ἑβραίου Κουμλοῦ Δζίν ὑποχρεώθηκαν νά παραδώσουν τό κάστρο στόν Γαζή Ἑβρενός μέ μοναδικό ὄρο, οἱ κάτοικοι μέσα στό φρούριο νά εἶναι Ἑβραῖοι.

Μετά τήν ἄλωση ὅμως τοῦ φρουρίου, συνεχίζει τή διήγησή του ὁ Ἑβλιγιά Τσελεμπή (δ.π., σ. 192), οἱ Ἑβραῖοι καί τό ἔθνος τῶν Κοπιτῶν ἦτοι οἱ Ἀθίγγανοι περιεπλάκησαν εἰς ἔριδας. Οἱ Τσιγγάνοι διεκδικοῦσαν τό κάστρο ὡς τόπο δικό τους ἀπό τά χρόνια τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καί ὑποστήριζαν ὅτι τό κατέλαβαν βίαια οἱ Ἑβραῖοι. Τελικά ὅμως ἐγινε ἕνας συμβιβασμός μπροστά στόν Γαζή Ἑβρενός: *συνεφωνήθη δὲ μεταξὺ αὐτῶν, ὅπως διαμένουν ἐν τῷ φρουρίῳ καὶ ἐφεξῆς οἱ Ἑβραῖοι, ἀλλ' οἱ στρατιῶται-φρουροὶ ν' ἀποτελῶνται ἀπὸ Ἀθιγγάνους. Καὶ μέχρι τῆς σήμερον οἱ Ἑβραῖοι διαμένουν ἐν αὐτῷ, ὁ δὲ φρούραρχος καὶ ἡ φρουρά ἀποτελεῖται ἀπὸ αὐτοῦς. Καὶ τὴν σήμερον εἰσέτι οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ Ἀθίγγανοι εἶναι ἀμοιβαῖοι ἀσπονδοὶ ἐχθροί*⁵⁹. Ἐκτός ἀπὸ τά πῶς πάνω, ὁ Ἑβλιγιά Τσελεμπή διηγεῖται καί τά ἑξῆς: *Εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἡ πόλις αὕτη καλεῖται Ρουμτσίνα. Ὁ ἡγεμὼν Φιλικὸς εἶχε μίαν θυγατέρα (ὠραιότατην), ὡς ἄστρον, παρθένον. Τὴν ὠνόμαζον Ρουμτσίναν. Ἡ δυστυχισμένη ὅμως Ρουμτσίνα ἦταν λεπρῇ. Ὁ πατέρας τῆς λοιπόν, ὁ Φιλικὸς (ἀκούγοντας προφανῶς κάποιες ὑποδείξεις) τὴν ἐγκατέστησε στόν τόπο αὐτό καὶ χάρις στό θαυμάσιο κλίμα τῆς περιοχῆς καὶ σὲ κάποιες ἁγίες ἱαματικές ἰδιότητες (τοῦ νεροῦ;) ἡ Ρουμτσίνα ἀπηλλάγη ἀπὸ τὰς δόδυνας τῆς λέπρας. Εἶναι αὕτη πού πρωτοἔχτισε τὴν πόλιν. Βραδύτερον ὁ Ἑβραῖος Κουμλοῦ-Τσιν διὰ τὸν φόβον (ἐπιδρομῶν) τῶν Ἀθιγγάνων ἔκτισε φρούριον*⁶⁰. Καί συνεχίζει τὴν τερπνὴν του διήγησιν ὁ Τοῦρκος περιηγητής: *Ἡ πόλις εἶναι ὠραία καὶ μεγαλοπρεπὴς καὶ ἔδρα διοικήσεως τῆς νομαρχίας τῆς Ρούμελης μὲ βαθμὸν 150 ἄσπρων, ἡ δὲ ὑποδιοίκησις τῆς ἀποτελεῖται ἀπὸ 200 ἀκμαῖα χωριά. Ἐχει σείχουλισλάμην, ἀντιπρόσωπον ἐκ τῆς οἰκογενείας τοῦ προφήτου Μωάμεθ καταγόμενον, προκρίτους καὶ προύχοντας, ἀντιπρόσωπον τοῦ στρατιωτικοῦ διοικητοῦ, στρατηγὸν Γιεντισάρων, ἀγορανόμον καὶ δήμαρχον, διευθυντὴν τῶν δημοσίων φόρων καὶ Ἀθίγγανον Βέην*⁶¹.

Καί μέ αὐτὰ τά διασκεδαστικά παραμύθια κλείνουμε τό θέμα τῆς ἐτυμολογίας τοῦ ὀνόματος τῆς πόλεως, τῆς ὁποίας, ἀναμφισβήτητα ἡ ἀρχικὴ βυζαντινὴ μορφή εἶναι «Κουμουτζηνά», κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ

59. Ἰ. Σπαθάρης, «Ἡ Δυτικὴ Θράκη κατὰ τὸν Ἑβλιγιά Τσελεμπή, περιηγητὴν τοῦ XVII αἰῶνος», Θρακικά, τ. Ε', Ἐν Ἀθήναις 1934, σ. 192.

60. Ἰ. Σπαθάρης, «Ἡ Δυτικὴ Θράκη κατὰ τὸν Ἑβλιγιά Τσελεμπή, περιηγητὴν τοῦ XVII αἰῶνος», Θρακικά, τ. Ε', Ἐν Ἀθήναις 1934, σ. 193. Στίλπων Κυριακίδης, Περὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Θράκης, 3. Ἡ ἱστορία τῆς Κομοτηνῆς, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 52, 53.

61. Θρακικά, τ. Ε', δ.π., σ. 193.

λόγιου αὐτοκράτορα Ἰωάννη ΣΤ' τοῦ Καντακουζηνοῦ. Γιά τόν οἰκισμό δέν ἔχουμε πληροφορίες στούς ἐπόμενους αἰῶνες⁶². Πρέπει νά φτάσουμε στον 14ο (1331) ὅποτε μνημονεύεται ὡς πόλισμα ἀπό τόν Καντακουζηνό⁶³. Ὁ Νικηφόρος Γρηγοῤῥας ἀναφερόμενος στά γεγονότα τοῦ 1344 τήν ἀποκαλεῖ ἄλλοτε *πολίχνη* καί ἄλλοτε *πόλιν*⁶⁴.

Γιά τίς ἱστορικές τύχες τῆς πόλεως τόν 14ο αἰῶνα βασικές πηγές μας εἶναι τά κείμενα τοῦ Καντακουζηνοῦ καί τοῦ Γρηγοῤῥα καί ἰδίως ἡ συνθετική μελέτη τοῦ Στίλπ. Κυριακίδη, πού μνημονεύσαμε (Περί τήν ἱστορίαν τῆς Θράκης). Αὐτό πού θά ἤθελα νά ξεχωρίσω καί νά τό μνημονεύσω εἶναι μιά περιγραφή ἀπό τόν Νικηφόρο Γρηγοῤῥα, ἐνός ἐπεισοδίου τοῦ πολέμου τοῦ Καντακουζηνοῦ πού σχετίζεται μέ τήν προδοτική στάση τοῦ (ἀναγκαστικοῦ) συμμάχου λήσταρχου Μομτσίλου, πού αὐθέντευε τήν ὀρεινή περιοχή τῆς Ροδόπης (τήν Ἀχριδῶ).

Ἦταν καί τότε μιά θεσπέσια Ἀνοιξη, καί ἡ ὁμορφιά του τοπίου, ἐκεῖ στή Μοσυνούπολη, ὅπου στά ἐρείπιά της⁶⁵ εἶχε καταφύγει ὁ Καντακουζηνός ἀναμένοντας τά ἀποτελέσματα τῶν ἐπιχειρήσεων τῶν Τούρκων συμμάχων του ἐναντίον τοῦ Μομτσίλου, ἦταν ἡ ἴδια ὅπως καί σήμερα. Ἀς ἀφήσουμε ὅμως τόν Νικηφόρο Γρηγοῤῥα νά μᾶς τά διηγηθεῖ⁶⁶:

Εἶχε πρὸ ὀλίγον ἀρχίσει ἡ ἀκμή τῆς ἀνοίξεως, ὅποτε ἡ χλόη μέ ποικίλα χρώματα κοσμεῖ τὰς πεδιάδας καί οἱ πλόκαμοι τῶν ἀναβιούντων δένδρων μέ τὰ ἀνθη τῶν προσελκύουν τὰ βλέμματα τῶν ἀνθρώπων καί χαρίζουν νέαν τέρψιν καί ἡδονήν εἰς τήν ψυχὴν, συνάμα δὲ ἡ γῆ παρέχει χόρτον εὐχάριστον καί νομὴν αὐτοφυᾶ εἰς τὰ ἄλογα ζῶα, καί ὁ Καντακουζηνός ἠθέλησεν, ἐξερχόμενος τῆς πολίχνης τῶν Κομοτηνῶν, νά πῆξῃ τὸ στρατόπεδόν του περὶ τήν Μοσυνόπολιν καί ἐκεῖ νά σκεφθῇ τί ἔπρεπε νά κάμῃ καί διὰ τὰ ἄλλα καί διὰ τὰ ἀποκρούσῃ τὰς μηχανορραφίας τοῦ Ἀποκαύκου καί τὰς ἐκστρατείας. Συνέβει δὲ νά εὕρῃ ἐκεῖ δένδρον, ἔχον κλάδους μακροῦς, οἱ ὅποιοι ὥς τις ὀροφὴ ἔρριπτον βαθεῖαν σκιὰν εἰς τήν γῆν καί ἡμποδίζον τὰς ἀκτῖνας τοῦ ἡλίου καί τὸ καῦμα. Ὑπὸ τὸ δένδρον ἀνέβλυζε πηγὴ, ἡ ὁποία ἐχόρευε μέ τὰ νερά της, ἦτο δὲ τὸσον διαυγής, ὥστε κατώπτριζε τὴν εἰκόνα τοῦ δένδρου τὸσον καλά, ὥστε ἐφαίνετο ὡσὰν ἐκ τῆς ἰδίας ρίζης νά φυτρῶνουν δύο δένδρα, τὸ μὲν ἐπάνω πρὸς ἡμᾶς ἀνερχόμενον, τὸ δὲ ὑπὸ τήν γῆν αἰκωρούμενον. Ὑπὸ τὸ δένδρον λοιπὸν τοῦτο κατακλιθεὶς ὁ βασιλεὺς,

62. Στίλπων Κυριακίδης, δ.π., σ. 55 κ.ἑξ. Κ. Τρεμόπουλος, Ἡ Κομοτηνὴ, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 37 κ.ἑξ. Catherine Asdracha, La region des Rhodopes, δ.π., σ. III κ.ἑξ.

63. Βόννης, I, 470, II, 415, 418, 419, 429, 430. Στίλπων Κυριακίδης, Περί τήν ἱστορίαν τῆς Θράκης, δ.π., σ. 55.

64. Βόννης II, σ. 703, 705-706. Πρβλ. Κ. Τρεμόπουλος, δ.π., σ. 39, 40.

65. Ἡ Μοσυνούπολη ὅπως εἶναι γνωστὴ καταστράφηκε τελείως ἀπὸ τόν Βούλγαρο τσάρο Kaloyan (Σκυλογιάννη).

66. Νικηφόρος Γρηγοῤῥας, Βόννης, II, 1830, σ. 705.

ἐκοιμήθη καὶ συγχρόνως ἐνόμισεν ὅτι ἀοράτως ἀκούει φωνήν, ἡ ὁποία ἔλεγεν· «Ἐγείραι ὁ καθεύδων καὶ ἀνάστα ἐκ νεκρῶν καὶ ἐπιψαύσει σοι ὁ Χριστός». Εὐθὺς ἀμέσως τότε ἐξύπνησε καὶ ἐσηκώθη τεταραγμένος. Καὶ κάποιος παρὼν ἐκεῖ τραγουδιστὴς ἐχόρδισεν ἐξεπίτηδες τὴν λύραν του καὶ ἤρχισε νὰ τραγουδῇ, θέλων νὰ προσελκύσῃ τὴν προσοχὴν ὧν· καὶ τὸ ἄσμα του ἦτο:

«Ἄνδρες, ποὺ ὁμοιάζετε τόσον πολὺ μὲ τὸ δένδρον
τοῦτο καὶ μὲ τὴν σκιάν, καθ' ὅσον τώρα
μὲν φαίνεσθε ἀκμαῖοι, μετ' ὀλίγον ὁμως,
ὅταν θὰ ἔλθῃ τὸ γῆρας, θὰ προχωρῆτε πρὸς
τὸν μαρασμὸν καὶ τὴν φθοράν. Ἐλάτε λοιπόν,
ὡς χαρῶμεν καὶ ὡς ἐντρυφήσωμεν μὲ τὴν
νεότητά μας, προτοῦ μᾶς τὴν καταστρέψῃ ὁ θάνατος».

Ἐνα τραγοῦδι ἀπαράλλαχτο ὅπως τὰ δημοτικά μας

Χαρῆτε νιοί, χαρῆτε νιές, τὰ δροσερά σας νιάτα,
γιατὶ θεὸς νὰ ῥθῃ ἕνας καιρὸς νὰ τὰ πλακώσῃ ἡ πλάκα⁶⁷.

Μετά τὸν θάνατο τοῦ λήσταρχου Μομτσίλου, προστά στὰ τεῖχη τοῦ Περιθεωρίου, καὶ πάλι δὲν ἐπικράτησε εἰρήνη στὴν πολυπάθη περιοχή.

Λίγα χρόνια ἀργότερα (1364/65) καὶ ἡ Κομοτηνὴ κυριεύτηκε ἀπὸ τὸν ἑλληνικῆς καταγωγῆς ἔξωμότη Ἑβρενός-μπέη⁶⁸.

Μετά τὴν κατάκτηση τῶν Κουμουτζηνῶν οἱ Τοῦρκοι δὲν ἐγκαταστάθηκαν μέσα στοῦ κάστρο, ὅπως τὸ συνήθιζαν (τό ἴδιο συνέβη ἄλλωστε, καὶ στὴ βασιλεύουσα) ἀλλὰ ἔξω τῶν τειχῶν ὅπου ἔχτισαν σπίτια καὶ τζαμιά. Μέσα στὰ τεῖχη παρέμεινε ὁ ναὸς τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου⁶⁹. Κατὰ τὸν 16ο αἰῶνα ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς εἶχε αὐξηθεῖ καὶ εἶχε δημιουργήσει καὶ νέα συνοικία ἔξω ἀπὸ τὸ τεῖχος. Ὁ Pierre Belon (1546-1549) γράφει ὅτι στοῦ χωριὸ κατοικοῦν Ἕλληνες καὶ λίγοι Τοῦρκοι καὶ ὅτι στοῦ ἐσωτερικοῦ ὑπάρχει ἡ ἐκκλησία τῶν Ἑλλήνων χριστιανῶν⁷⁰. Συνεπῶς ἡ ἐκκλησία τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου μέσα στοῦ κάστρο ὑπῆρχε τὴν ἐποχὴ ποὺ ἐπισκέφτηκε

67. Κατὰ μετάφραση τοῦ Στῆλ. Κυριακίδη, δ.π., σ. 60, 61.

68. G. Ostrogorski, Serska oblast. Posle Drišanove smrti. (Ἡ περιοχή τῶν Σεργῶν μετὰ τὸν θάνατο τοῦ Δουσάν), Βελιγράδι 1965. Περὶ λήψῃ στὰ ἑλληνικά ἀπὸ I. Ταρνανίδη, Θεσσαλονίκη 1966 (IMXA. Τμήμα Σλαβικό). Ἐπίμετρο β': «Πότε κατέλαβαν οἱ Τοῦρκοι τὴν Κομοτηνὴ», σ. 59, 60.

69. Πρβλ. ΑΔ, 25, 1970, Μέρος Β', 2 - Χρονικά, σ. 413. ΑΔ, 26, 1971, Β'-Χρονικά, σ. 426, πίν. 445, 446.

70. Pierre Belon du Mans, Les observations de plusieurs singularites et choses mémorables, trouvées en Grèce, Asie, κλπ., À Paris 1553, σ. 137-140. Πρβλ. καὶ Στῆλ. Κυριακίδη, Θρακικά, τ. Α', 1928, σ. 114.

τήν πόλη ὁ Belon (γύρω στά 1548)⁷¹. Σύμφωνα μέ μαρτυρία τοῦ 1591 (τοῦ Gabriele Cavazza) οἱ κάτοικοι εἶναι: Τοῦρκοι, Ἑβραῖοι καί Χριστιανοί: Ἦδη ἔχει ἀρχίσει ἡ μεταφορά, ὁ ἐποικισμός ἀπό Μικρασιατικές περιοχές Γιουρούκων καί ἄλλων τουρκικῶν φύλων καί ἡ ἐγκατάστασή τους στίς ἑφορες πεδιάδες. Μέ τόν ἐξισλαμισμό μάλιστα τῶν ὀρεινῶν Πομάκων ἡ πληθυσμιακή κατάσταση τῆς Κουμουτζήνας καί τῆς περιοχῆς ἀρχισε νά μεταβάλλεται⁷². Τό 1591, κατά τή διήγηση τοῦ Cavazza, ὑπάρχουν ἤδη στό ἐσωτερικό τοῦ κάστρου δυό караβάν-σαράγια (κραβασαράδες). Λίγο ἀργότερα, στά μέσα περίπου τοῦ 17ου αἰώνα, ὁ Τοῦρκος περιηγητής Ἑβλιγιά Τσελεμπή γράφει ὅτι ἐντός τοῦ κάστρου οὐδεὶς ὑπάρχει ἐκτός τῶν Ἑβραίων⁷³. Συμπληρώνει μάλιστα ὅτι «τό ἤμισυ τοῦ φρουρίου τούτου ἀποτελεῖται ἀπό χάνια (χρησιμοποιούμενα ὡς) ξενοδοχεῖα».

Ὁ Ἑβλιγιά Τσελεμπή μᾶς παρέχει ὁμως καί ἄλλες πολύτιμες πληροφορίες γιά τήν οἰκιστική καί τήν πολεοδομία τῆς Κομοτηνῆς: Ἡ ἀκμαία αὐτή πόλις ἔχει ἐν ὅλῳ δεκαεξέ συνοικίας: Πρῶτον Γενι μαχαλέ, συνοικία τοῦ Τσουλχὰ τζαμί... Τά σπίτια ὑπολογίζει σέ 4.000: κεραμοσκεπή λίθινα πλούσια οἰκοδομήματα, ὠραίας καί μετὰ διακοσμῆσεων οἰκίας, μονωρόφους καί διωρόφους μετ' ἀμπέλων καί κήπων...⁷⁴ καί συμπληρώνει τήν περιγραφή του: Ἐντός τῆς πόλεως ταύτης ρέα ὁ Σικιαρλή-Τσαί ρυαξ ἔχων πηγὴν ὕδατος καλοῦ καί ἀφθόνου. Ἐπὶ δὲ τοῦ μικροῦ τούτου ποταμίσκου ὑπάρχουν εἰς πέντε μέρη ξύλινα γέφυραι δι' ὧν γίνεται ἡ διάβασις, ἀμφοτέρωθεν δὲ τούτων ἐκτείνεται ἡ πόλις. Παρ' αὐτὴν ρέα καί ὁ Καλφά-Τσαί, ὅστις ἐνοῦται μετὰ τοῦ ἄλλου καί ἀμφοτέροι ἐκβάλλουν εἰς τὴν Μεσόγειον...⁷⁵.

Ὁ Τοῦρκος γεωγράφος καί ἱστορικός Ἑλ-Χάζ Μουσταφά ἱμν-Ἀμπ-

71. Ὁ ναός πρέπει νά χτίστηκε στά εἰρεπια βυζαντινοῦ ναοῦ (ἴσως ὑπάρχει καί παλαιοχριστιανικὴ φάση). Ἡ δεσποτικὴ εἰκόνα τῆς Παναγίας Βρεφοκρατούσας (MP ΘΘ - Η ΕΛΠΗΣ ΤΩΝ ΧΡΗΣΤΙΑΝΩΝ) εἶναι, κατά τήν παράδοση ἔργο τοῦ 16ου αἰώνα. Στὴ βάση τῆς ἀργυρῆς ἐπενδύσεως ὑπάρχει ἡ ἐπιγραφή: ΜΝΙΘΠΗ ΔΕΣΠΗΝΑ ΤΩΝ ΔΟΥΛΟCΟΥ ΤΩΝ ΚΑΤΗΚΟΥ<Ν>ΤΟΝ ΕΝΤ(Η) ΧΟΡΑ ΤΑΥΤΗ СЕΠΤΕВРҮ(ΟΥ) 26 1805 ΧΙΡ ΑΝΤΟΝΙΟΥ ΠΑΡΙCΙ. Πρβλ. Ἀγγελικὴ Στρατῆ, «Εἰκόνα Παναγίας Ὁδηγήτριας στὸν Μητροπολιτικὸ ναὸ Κομοτηνῆς», 1. Διεθνὲς Συμπόσιο Θρακικῶν Σπουδῶν, «Βυζαντινὴ Θράκη, Πρόσωπο καί Χαρακτῆρας», Περιλήψεις, Κομοτηνὴ, 28-31 Μαΐου 1987, σ. 77. Ψηλὰ σὲ ἐγκάρσιο τοῖχο στό ἱερό (διάρτητος πεσσός νότιας κιονοστοιχίας), στὴ βόρεια ὀψη τοῦ ὑπάρχοντος παλιότερου δειγμάτος τοιχογραφίας ποὺ ἀνήκουν, προφανῶς, σὲ πυρήνα παλιότερου ναοῦ, ἴσως τοῦ ναοῦ ποὺ μνημονεύει ὁ Belon τό 1548. Οἱ εἰκόνας οἱ δεσποτικές τοῦ σημερινοῦ ναοῦ ἔχουν χρονολογία 1741. Ἄλλη φορητὴ εἰκόνα ποὺ ἀπεικονίζει τὴν Α' Οἰκουμένην Σύνοδο ἔχει χρονολογία 1775 καί στό ναὸ ὑπάρχει κτητορικὴ ἐπιγραφή μέ χρονολογία 1832 ποὺ ἀναφέρεται, προφανῶς, σὲ ἐπεμβάσεις οἰκοδομικῆς, ἀνακατασκευῆς καί προσθήκης.

72. Κ. Τρεμόπουλος, δ.π., σ. 43.

73. Θρακικά, τ. Ε', 1934, σ. 194.

74. Θρακικά, τ. Ε', 1934, σ. 195.

75. Ὁ.π., σ. 195.

νταλλάχ, γνωστότερος ως Κιατίπ-Τσελεμπή και στην Εύρωπη ως Χατζή Χαλίφα ή Χατζή Κάλφα, γεννήθηκε στην Κωνσταντινούπολη τό 1605⁷⁶. Γράφει λοιπόν ο Τουρκος γεωγράφος πώς ο 'Ορνός μπέης ένας από τούς έμίριδες του σουλτάνου Μουράτ, έχτισε την *Kemuldschina*, ένα ιμαρέτ και έναν Κραβασαρά. 'Η πόλη, την εποχή του, είχε μερικά τζαμιά, χαμάμ και μιάν αγορά. Στο κάστρο διαμένουν 'Ιουδαίοι⁷⁷. 'Ο 'Εβλιγιά Τσελεμπή περιγράφει 16 τζαμιά πού τό αρχαιότερο ανάμεσά τους είναι τό Eski Cami (1607-1608) στην αγορά: στερεός, κομψός και καλώς διακεκοσμημένος αρχαίος εὐκτήριος οἶκος, έχων μεγάλην, πολυπληθή ένορίαν, ὅστις είναι παλαιού ρυθμού· δέν είναι ὅμως μολυβδοσκεπής⁷⁸. Μετά έρχεται τό Yeni Cami: ἴδρυμα μέ ὅλους τούς θόλους (του) έξ ὀλοκλήρου μολυβδοσκεπεῖς, ὡς και τὰ παρατηήματα αὐτοῦ⁷⁹. Τό Γιενί Μαχαλέ τζαμί, τό Τσουλχά τζαμί, τέμενος λίαν κομψόν, ἀκολουθεῖ τό εὐρύχωρον τέμενος Χατζή Μπουίν, και ὅπως καταλήγει ὁ 'Εβλιγιά Τσελεμπή αὐτά είναι τὰ διάσημα και κομψῶς διακεκοσμημένα τεμένη της⁸⁰. Στά πύ πάνω τεμένη θά πρέπει νά προσθέσουμε τό Τζεπέχανε Μεσδζίτ, τό Γαζή 'Εβρενός Μεσδζίτ και τό Τεκιέ Μεσδζίτ. Είναι ὅμως περίεργο πώς τό Eski Cami, πού θά πρέπει νά είναι τό αρχαιότερο χρονολογεῖται στίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα. 'Αν πραγματικά ὁ Γαζή 'Εβρενός, ὁ κατακτητής τῆς περιοχῆς ἱδρυσε τότε τζαμιά, θά έπρεπε νά τά μνημονεύουν κάποιοι ἀπό τούς παλιότερους περιηγητές.

Στήν Κομοτηνή, ἀναφέρει ὁ 'Εβλιγιά Τσελεμπή, ὑπῆρχαν πέντε εκπαιδευτήρια γιά τούς έρευνητές τῆς παραδόσεως (Dar ul Hadis). 'Εκ τούτων είναι ὁ μεδρεσές τοῦ Γιενί-Τζαμί (Yeni Cami), σχολή πρὸς σπουδὴν ἐπιστημῶν, μέ θόλους μολυβδοσκεπεῖς, ὅστις έχει πολλοὺς σπουδαστὰς και ὅλα τὰ γενικά μαθήματα, ἀλλὰ δέν έχει εἰδικὸν τμήμα διὰ τούς μελετώντας τό Κοράνιον, οὔτε διὰ τὰς παραδόσεις τοῦ προφήτου⁸¹. 'Υπῆρχαν ἐπίσης στήν Κομοτηνή, στά μέσα τοῦ 17ου αἰώνα ἐπτά νηπιαγωγεῖα (Mekteb), τοῦ Γιενί-Τζαμί, είναι τό τελειότερον ὅλων, τὰ δὲ νήπια ἐν αὐτῷ είναι ζωνρὰ και εὐθυμα. Τὸ σχολεῖον μολυβδοσκεπές, συγκεντρώνει ὅλα τὰ νήπια, τὰ ὅποια διδάσκονται τό ἀλφάβητον⁸². 'Υπῆρχαν, ἐπίσης στήν πόλη μοναστήρια δερβισῶν. 'Ο πύ ὁμορφος ἦταν ὁ τεκκές τοῦ Γαζή 'Εβρενός. Εἶχε, ἐπίσης ἡ Κομοτηνή δύο φιλανθρω-

76. Νικηφ. Μοσχόπουλος, λ. «Κιατίπ-Τσελεμπή», Μεγ. 'Ελλην. 'Εγκυκλ., Πυρσός, τ. 14, σ. 355.

77. *Hadschi Chalfa*, Rumeli und Bosna, Wien 1812 (έκδ. Joseph Hammer), σ. 69.

78. Θρακικά, τ. Ε', 1934, σ. 196.

79. 'Ο 'Εβλιγιά Τσελεμπή, δ.π., Θρακικά, τ. Ε', σ. 196, μάς δίνει μιά λεπτομερέστατη περιγραφή τῆς διακοσμῆσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ τοῦ χώρου.

80. Θρακικά, τ. Ε', σ. 197.

81. Θρακικά, τ. Ε', σ. 197.

82. Θρακικά, τ. Ε', σ. 197.

πικοὺς ξενῶνες (πτωχοκομεῖα, ἱμαρέτ). Τό ἓνα ἀπό τὰ «πτωχοτροφεῖα» αὐτά ἦταν τοῦ στρατηγοῦ Ἑβρενός, ὅπου ἐκάστην πρωΐαν καὶ ἐσπέραν πολυποίκιλα καὶ ἀπολανστικά ἐδέσματα εἰς εὐγενεῖς καὶ κοινοὺς ἐπὶ ἔτη καὶ μῆνας ἐνδελεχῶς χορηγοῦνται ἀνὰ ἓνα (ὀλόκληρον) δίσκον (sini) δι' ἐκάστην ομάδα ἐκ 3-5 ἀτόμων. Εἰς δὲ τὸν ἵππον ἐκάστου φιλοξενουμένου ὁ μουτεβελλῆς παρέχει ἐκ τῶν βακουφικῶν εἰσοδημάτων ἀνὰ ἓνα σάκκον χόρτον. Τὸ βακούφιον εἶναι πολὺ πλούσιον, κολοσιαῖον⁸³. Στὴν Κομοτηνὴ περιγράφει ὁ Ἑβλιγιά Τσελεμπή δύο λουτρά διὰ τοὺς ἐνασμενιζομένους νὰ λούωνται. Τὸ παλαιὸν εἶναι τὸ τοῦ στρατηγοῦ Ἑβρενός τὸ δὲ νέον λουτρὸν ἀνήκει εἰς τὸν κτήτορα τοῦ Γενί τζαμί, Ἀχμέτ ἐφέντη⁸⁴.

Γιὰ νὰ συμπληρώσουμε τὴν ἰδέα τῆς πολεοδομικῆς διαρθρώσεως τῆς Κομοτηνῆς τὸν 17ο αἰῶνα, θὰ πρέπει νὰ ἀναφέρουμε τίς 17 ἐμπορικές στοῖες (σοοῦκ) 10 ἀπὸ τίς ὁποῖες χρησιμοποιοῦνταν ὡς κατοικίες (δωμάτια) γιὰ τοὺς ἄγαμους ἐμπόρους⁸⁵. Ὑπῆρχαν, ἐπίσης 400 πλούσια καταστήματα ὅπου ὑπάρχουν ὅλοι οἱ τεχνίται. Τό μπεζεστένι περιγράφει ὡς ἐξῆς ὁ Ἑβλιγιά Τσελεμπή: δὲν ἔχει μὲν λίθινα οἰκοδομήματα, ἀλλὰ τὰ (πολύτιμα) ἐμπορεύματα ὅλων τῶν χωρῶν τοῦ κόσμου εἶναι ἐναποθηκευμένα ἐνταῦθα (καὶ πωλοῦνται) εὐθηνὰ καὶ ἀφθονα εἰς τοιοῦτον βαθμὸν ὥστε ἀπαξ τῆς ἐβδομάδος ὅλοι οἱ κάτοικοι ἐκ τῶν χωρίων κατὰ πολλὰς χιλιάδας συνέρχονται καὶ τοποθετούμενοι ὑπὸ τὰ ὕψηλὰ καὶ σκιερὰ δένδρα τῆς πρὸς νότον τῆς πόλεως ταύτης πεδιάδος, ἐκθέτουν τὰ ἐμπορεύματά των εἰς τὴν πλατεῖαν τῆς ἀγάπης καὶ οὕτω λαμβάνει χώραν μεγάλη ἀγοροπανήγυρις (panayir), τόσον δὲ πολὺ πλῆθος συναθροίζεται ὥστε τὸ ἐν ἄκρον τοῦ παζαριοῦ ἐξικνεῖται μέχρι τοῦ νεκροταφείου καὶ παριστᾷ ζῶσαν εἰκόνα ἀπεράντου ὠκεανοῦ ἀνθρωπίνου γένους⁸⁶. Στὴν περιγραφὴ τῆς Κομοτηνῆς τοῦ 17ου αἰῶνα δὲν θὰ πρέπει νὰ παραλείψει κανεὶς ὅσα διηγεῖται ὁ Ἑβλιγιά Τσελεμπή γιὰ τίς χαρμόσυνες κρήνες διὰ τὴν καρδίαν καὶ τὴν ψυχὴν, οἱ ὁποῖες ἐδρόσιζαν τοὺς διψασμένους μὲ τὸ ὕδωρ ζωῆς⁸⁷. Καὶ συνεχίζει τό κείμενο τοῦ Τούρκου περιηγητῆ μὲ ὁμολογουμένως μεγάλη γλαφυρότητα καὶ διάθεση περιγραφῆς τῶν λεπτομερειῶν τοῦ τοπίου ποῦ ξετυλίγεται μεσημβρινὰ τῆς πόλεως:

83. Θρακικά, τ. Ε', σ. 198.

84. Θρακικά, τ. Ε', σ. 199.

85. Θρακικά, τ. Ε', σ. 199.

86. Θρακικά, τ. Ε', σ. 199. M. Kiel, «Observations on the history of Northern Greece during the Turkish rule», *Balkan Studies*, τ. 12, Θεσσαλονίκη 1971, σ. 419.

87. Ἑβλιγιά Τσελεμπή, ὁ.π., Θρακικά, τ. Ε' 1934, σ. 198: Ἰδού τὸ μονόγραμμα τοῦ Σεπίλ Χανέ (Zebil hane = ἀγαθοεργὸν ἱδρυμα μὲ κρήνες) κειμένου δεξιόθεν τοῦ Γενί τζαμί: «Δόξα τῷ θεῷ τῷ Ὑψίστῳ χάριτι τοῦ ὁποῦ ἡ Γεμενή (ἀπὸ τὴν Ἰεμένη) ἀνήγειρε τὸν οἶκον τοῦ Κεσίλ. Χρονόγραμμα εἰς αὐτὸν γίνεται ὁ Σεμπτή. Εἶναι προσευχὴ ἃν οἱ ἰδόντες αὐτὸν εἰπωσι: γένοιτο εὐπρόσδεκτος παρὰ τῷ θεῷ ἡ ἀγαθοεργία του. Ἔτος ...».

Ἐντὸς κήπων, δίκην παραδείσων συνδένδρων λειμώνων ἐπεκτεινομένων πρὸς τὴν νοτίαν πλευρὰν τοῦ προμνημονευθέντος τόπου τῆς ἐμπορικῆς πανηγύρεως ὑπάρχει πηγαῖον ὕδωρ, διαχέον ὑγείαν καὶ ζωὴν καὶ καλούμενον Παπᾶζ Κουγιουσοῦ (τό πηγᾶδι τοῦ παπᾶ). Τὸ ὕδωρ τοῦ φρέατος τούτου κατὰ μῆνα Ἰούλιον ἔχει διάμετρον (ὕψος) ἡλου (καρφιοῦ). Εἰς τὸ στόμιον τοῦ φρέατος τοῦ διανγεστάτου τούτου ὕδατος εἶναι τοποθετημένον μέγα μαρμάρινον μονοκόμματον ἐπιστόμιον. Παλαιοὶ μαρμαροτεχνῖται ἀνέγλυψαν περίξ τοῦ εἰρημένου μαρμαρίνου ἐπιστομίου τοῦ φρέατος διαφόρους εἰκόνας μὲ τοιοῦτον βαθμὸν θαυμασίας μαγικῆς τέχνης, ὥστε ἐκάστην τούτων ἐκλαμβάνει τις ὡς ἐμψυχον ἀντικείμενον⁸⁸.

Ἰδιαίτερη ἀναφορά κάνει ὁ Ἑβλιγιά Τσελεμπή γιὰ τὰ ταφικά μνημεῖα τῆς Κομοτηνῆς, ἀρχίζοντας μὲ τὸ προσκύνημα τοῦ Γαζή Ἑβρενός μπέη ποῦ ὑπάρχει στὸ τέμενος Ἰμαρέτ ὅπερ εἶναι φωταυγῆς τάφος μαρτυρικὸς κεκοσμημένος ἐπὶ τῆς κεφαλῆς (ἡ μαρμάρινη στήλη τοῦ τάφου πρὸς τὴν κεφαλὴν τοῦ νεκροῦ) μὲ τὸ νυκτικὸν κάλυμμα καὶ τὸν ἐκ πτερῶν λόφον ἐπ' αὐτοῦ καὶ τὰ λοιπὰ προσαρτήματα τῆς πανοπλίας τοῦ θανόντος περίξ δὲ τοῦ προσκυνήματος ὑπάρχουσιν ἐπιγραφαὶ μὲ φράσεις σχετικὰς μὲ τὰς τιμητικὰς πράξεις αὐτοῦ, κηροπήγια καὶ λυχνίαι⁸⁹. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἔχει γιὰ τοὺς μουσουλμάνους τὸ προσκύνημα τοῦ Σαῖδ Σεχιδ (τοῦ μαρτυρικοῦ θανάτου ὑποστάντος Σαῖδ). Τὸ ἐπιτάφιο ἐπίγραμμα τοῦ Τσελεμπή Μουσταφᾶ ἀγᾶ, διοικητῆ τοῦ τάγματος Γιεντισάρων: Πάντες οἱ ὀρῶντες ὡς προσεύχωνται ἀναφέροντες τὸ (ἀκόλουθον) χρονόγραμμα: Γωνία παραδείσου γένοιτο ὁ τόπος (τῆς ἀναπαύσεως) τῆς ψυχῆς τοῦ Μουσταφᾶ. Ἔτος 1061 (Ἑγείρας)⁹⁰. Καὶ συνεχίζει τὴ διήγησίν του ὁ Ἑβλιγιά Τσελεμπή πλέκοντας τὸ ἐγκώμιο τοῦ διοικητῆ τῶν Γιεντισάρων ἁγίου πλήρης χαρίτων, φιλόθεος, ἀνὴρ ἐνθέου ζήλου καὶ μεγαθυμίας, ἐνδοξος καὶ γενναῖος ἀρχηγός. Κανένας ἄγιος καὶ ἁγιος ἀξιωματικὸς δὲν φάνηκε στὸ τάγμα τῶν Γιεντισάρων ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ ἁγίου ἱδρυτῆ του Χατζή Μπεκτάς. Ὁ Τσελεμπή Μουσταφᾶ ἀγᾶς ἦταν Ἀλβανὸς ἀπὸ τὸ Πεκίν τοῦ Ἑλμπασάν καὶ συνεπῶς ἦταν σιῖτης μπεκτασῆς. Τὸν ἐσκότωσε ὁ Μελέκ Ἀχμέτ Πασᾶς ὅταν ἀπολύθηκε ἀπὸ τῆς Μεγάλῃς Βεζυρεῖας, ὅπως σκότωσε πολλοὺς ἄλλους καθὼς καὶ τὴ μητέρα τοῦ σουλτάνου Μουράτ, τὴ σουλτάνα Βαλιδέ Κιοσέμ⁹¹.

Κατὰ τίς ἀρχές τοῦ 16ου αἰῶνα, ἀναφέρει ὁ Τοῦρκος καθηγητῆς Barkan, βασισμένος στὰ Ὄθωμανικά Ἀρχεῖα, ἡ περιοχὴ μεταξύ Ἑβρου, Ἀρδα, Νέστου καὶ τῶν παραλίων, μαζί μὲ τίς πόλεις Φέρραι, Δυδιμότειχο

88. Θρακικά, τ. Ε', σ. 199-200.

89. Θρακικά, τ. Ε', σ. 200.

90. Θρακικά, τ. Ε', σ. 200.

91. Θρακικά, τ. Ε', σ. 201.

καί Κομοτηνή είχε 12.500 μουσουλμανικές οικογένειες και μόνον 2.750 χριστιανικές⁹².

Κατά τόν Clarke (1801), ή Gymmergine είχε 1.000 σπίτια από τά όποια 400 άνήκαν σέ Έλληνες, 60 σέ Έβραίους, 15 σέ Άρμενίους και τά υπόλοιπα σέ Τούρκους⁹³. Ο Felix Beaujour υπολογίζει τούς κατοίκους του οικισμού σέ 5.000 ή 6.000⁹⁴.

Γιά τόν πληθυσμό της Γκιουμουλτζίνας, στίς άρχές του αιώνα και πριν από την άπελευθέρωση ένδεικτικά αναφέρουμε ότι οι τουρκικές στατιστικές ανεβάζουν τόν Έλληνικό πληθυσμό του καζά, σέ 10.472 κατοίκους και τούς Βουλγάρους σέ 10.079⁹⁵. Σέ ένα άγγλικό έγχειρίδιο που προοριζόταν για τά άγγλικά στρατεύματα, έκδοση της Intelligence Division (July 1916) μέ τίτλο: «Έγχειρίδιον της Μακεδονίας και των γειτονικών περιοχών»⁹⁶ (σ. 467), αναφέρεται ότι ή Gumuljina τό 1909 είχε 12.000 κατοίκους από τούς όποιους 1.500 Τούρκικες οικογένειες, 500 Έλληνικές και 50 Βουλγαρικές και ελάχιστα Έβραίους και Άρμενίους.

*

Στά μέσα του 18ου αιώνα ή Γκιουμουλτζίνα έγινε πρωτεύουσα Υποδιοικήσεως. Τότε μεταφέρθηκε στην πόλη και ή έδρα του Μητροπολίτη Μαρωνείας ώστε νά παρακολουθεί από κοντά την πνευματική κίνηση του ποιμνίου του και νά τό προστατεύει. Καί στην Γκιουμουλτζίνα στά χρόνια της τουρκοκρατίας λειτουργούσε τό σώμα της Δημογεροντίας που, όπως γράφει ό Κωνστ. Τρεμόπουλος, «τό αποτελούσαν εξαίρετοι άνδρες διακρινόμενοι για τή μόρφωση, την εύπορία, τόν πατριωτισμό και τίς άλλες άρετές τους μέ επικεφαλής τόν Άρχιερέα ή τόν Έπίτροπό του. Διοικούσαν κατά τρόπο άψογο τά κοινά, έκριναν μέ ζηλευτή δικαιοσύνη τούς Χριστιανούς στίς διαφορές τους, διόριζαν και έπαιναν τούς έπιτρόπους των Έκκλησιών, τούς έφόρους των σχολείων και άλλων ιδρυμάτων»⁹⁷.

Η πνευματική ζωή της πόλεως, γράφει ό Κ. Τρεμόπουλος, φαίνεται νά ήταν αξιόλογη. Υπήρχε ένας ικανός αριθμός λογίων και έπιστημόνων. Στά

92. Πρβλ. Ö. L. Barkan, «Les déportations comme méthode de peuplement et de colonisation dans l'Empire Ottoman», Revue de la Faculté des Sciences Économiques de l'Université de Istanbul, No 11, 1956.

93. Πρβλ. T. L. F. Tafel, De via militari romanorum Egnatia, Tubingae 1842, σ. LXXI.

94. Felix Beaujour, Voyage militaire dans l'Empire Othoman, vol. I, Paris 1829. Στόν Tafel, De via militari, ό.π., σ. XLV.

95. Στίλπων Κυριακίδης, «Η Δυτική Θράκη και οι Βούλγαροι, Άθήναι 1919, σ. 31, 46, 47.

96. A Handbook of «Macedonia» and Surrounding territories, Intelligence Division, July, 1916, σ. 467.

97. Κ. Τρεμόπουλος, «Η Κομοτηνή, Θεσσαλονίκη 1966, σ. 44.

1885⁹⁸ υπήρχε σύλλογος με τό όνομα «'Ομόνοια» πού «έκτός από τήν άλλη εύεργετική του δράση, είχε καί θεατρικό όμιλο από έρασιτέχνες νέους, πού μέ τίς θεατρικές τους παραστάσεις συντελοϋσαν στην έξύψωση του φρονήματος καί του μορφωτικού επιπέδου των κατοίκων»⁹⁹.

*

Τήν ελληνικότητα της Θράκης, από νωρίς προσπάθησαν νά αλλοιώσουν οι 'Οθωμανοί Τούρκοι. Οι προσπάθειές τους αυτές εντάθηκαν στά τέλη του περασμένου αιώνα καί στίς άρχές του παρόντα, μέ τόν έποικισμό σέ έπικαιρα σημεία τουρκικών πληθυσμών πού μεταφέρθηκαν από άλλες περιοχές της Βαλκανικής καί κυρίως από τή Βοσνία, τήν 'Ερζεγοβίνη καί τή Βουλγαρία.

Στόν Α' Βαλκανικό πόλεμο του 1912-1913 καταλαμβάνουν τήν Γκιουμουλτζίνα οι Βούλγαροι καί αρχίζουν νά εφαρμόζουν τά γνωστά τους σχέδια γιά τήν έξόντωση καί των 'Ελλήνων καί των Τούρκων. «Βάσις κυρία επί της όποιας έστηρίχθησαν πάντοτε τά επιχειρήματα των διεκδικούντων καί άμυνομένων καί άγωνιζομένων υπέρ της άπελευθερώσεως της Θράκης υπήρξεν ή ελληνικότης αυτής». Αύτά έγραφε ό 'Απόστολος Δοξιάδης σέ άρθρο του μέ τίτλο «'Απελευθερώσεις - 'Υποδούλωσης Θράκης», στόν Α' τόμο των Θρακικών (1928, σ. 53-67)¹⁰⁰.

*

Δέν είμαι βέβαιος άν σέ παρόμοιες έπετείους ό όμιλητής θά πρέπει νά λέει πράγματα ευχάριστα ή τήν αλήθεια, ιδίως όταν ή αλήθεια δέν είναι πάντοτε ευχάριστη.

Οί "Ελληνες σήμερα, δυστυχώς, άρέσκονται νά άκοϋν λόγους πού έξωραίζουν τήν πραγματικότητα ή όποία, πολύ συχνά, δέν είναι ευχάριστη. Μ' αυτόν τόν τρόπο όμως καμιά διδαχή δέν είναι δυνατόν νά ώφελησει ένα λαό. Καί ένας λαός «ό όποίος τείνει ευήκοον οϋς μόνο σέ κολακείες καί θωπείες των άδυναμιών του, κινδυνεύει τόν έσχατο των κινδύνων».

Οί Βαλκανικοί πόλεμοι του 1912-1913 ήσαν από κάθε άποψη σωτήριοι γιά τό ελληνικό έθνος γιατί συνετέλεσαν, μέ τίς ελληνικές νίκες οι έλληνικοί πληθυσμοί νά άποκτήσουν αυτοπεποίθηση καί πίστη στό ελληνικό κράτος.

'Αντίθετα κλονίστηκε ή πίστη των Βουλγάρων σέ όσα επί δεκαετίες διαδίδονταν γιά τήν αριθμητική τους υπεροχή έξω από τά σύνορα της

98. Τό 1884, έδώρισε στην Γκιουμουλτζίνα τόν πύργο του 'Ωρολογίου της 'Αγοράς ό Abdul Hamit II. M. Kiel, *Balkan Studies*, τ. 12, 1971, σ. 420.

99. K. Τρεμόπουλος, *δ.π.*, σ. 44.

100. Θρακικά, τ. Α', σ. 53.

Βουλγαρίας και όπως τονίζει ο 'Αποστ. Δοξιάδης στη μελέτη του που δημοσιεύτηκε στα *Θρακικά* (Α', 1918, σ. 55): «Τά στρατεύματα αὐτῆς διασχίζοντα τὰς Μακεδονικὰς καὶ Θρακικὰς πεδιάδας ἐπείσθησαν ὅτι ἡ Μακεδονία καὶ ἡ Θράκη δὲν ἦσαν Βουλγαρικαὶ χώραι καὶ ὅτι ὅλα τὰ σχετικὰ τὰ διδασκόμενα εἰς τὰ σχολεῖα τῶν περὶ τῆς βουλγαρικότητος τῶν δύο αὐτῶν χωρῶν ἦσαν μυθεύματα ἀναγραφόμενα εἰς τὰ βιβλία τῶν, καὶ φαντασιοπληξίαι διαδιδόμεναι ὑπὸ τῶν διδασκάλων τῶν».

Σχετικὰ εἶναι ἐπίσης, ὅσα γράφει ὁ Γεραγᾶς στὸ βιβλίο του «'Αναμνήσεις τῆς Θράκης»: «ὁ βασιλόπαις Βόρις κατὰ τὴν κατάληψιν τῶν Σαραντά 'Εκκλησιῶν ὑπὸ τῶν Βουλγάρων βλέπων μόνον ἀκραιφνῆ 'Ελληνισμόν παντοῦ ὅπου διῆλθεν ἀνεφώνησεν: «ποῦ εἶνε ὁ Βουλγαρισμός τῆς Θράκης τὸν ὁποῖον ἤλθομεν νὰ ἐλευθερώσωμεν;». Καὶ συμπληρῶνει ὁ Στεννημαχίτης 'Απόστολος Δοξιάδης (*Θρακικά*, τ. Α', 1928, σ. 55): «Δέν θά λησμονήσω τὴν ἀγανάκτησιν ἑνὸς Βουλγάρου στρατηγοῦ, ὁ ὁποῖος μὴ ἀκούσας οὔτε μίαν λέξιν βουλγαρικὴν ἀπανταχοῦ ὅπου διῆλθε φθάσας μέχρι Τσατάλτζας, εἰς ἓν ἐπίσημον γεῦμα διεκήρυξεν ὅτι εὐθύς ὡς ἐπιστρέψει εἰς Βουλγαρίαν τό πρῶτον τοῦ μέλημα θά εἶναι νὰ ξυλοκοπήσῃ ὅλους τοὺς διδασκάλους τῆς χώρας του, διότι ἐδίδασκον ψεῦδη εἰς τὰ παιδιά, διακηρύττοντες τὴν Βουλγαρικότητα τῆς Θράκης, καὶ θά καύσῃ ὅλους τοὺς χάρτας καὶ τὰς γεωγραφίας αἱ ὁποῖαι παρεπλάνουν τὸν βουλγαρικὸν λαόν». Καὶ συνεχίζει τὴ διήγησίν του ὁ 'Απόστολος Δοξιάδης: «Οἱ Βούλγαροι στρατιωτικοί, πολιτευόμενοι καὶ διανοούμενοι, περιερχόμενοι τὰς κατακτηθείσας χώρας, ἔβλεπον ὅτι ἀντὶ τοῦ Τούρκου ἄρχοντος τὸν ὁποῖον ἐξεδίωξαν, πραγματικοὶ ἄρχοντες τοῦ τόπου ἦσαν οἱ 'Ελληνες, οἱ ὁποῖοι, ἐκτός τοῦ ἀριθμοῦ τῶν εἶχον ὑπὲρ αὐτῶν καὶ τὴν κολοσσιαίαν ὑπεροχὴν εἰς πλοῦτον καὶ πολιτισμόν». Αὐτὰ πού ἐπακολούθησαν εἶναι γνωστά: διωγμοί, κατατρεγμοί, ἐκπατρισμοί τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου μέχρι τό τέλος τῆς διασυμμαχικῆς κατοχῆς (15 Μαΐου τοῦ 1920) καὶ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν ἑλληνικῶν πολιτικῶν ἀρχῶν.

Κανένας δὲν θά ἤθελε νὰ ἀκούσει, σ' αὐτὴ τὴ σπουδαία γιὰ τὸν ἑλληνισμό τῆς Θράκης ἱστορικὴ ἐπέτειο, τί ἐπακολούθησε μετὰ τὴν πτῶση τοῦ ἐθνάρχῃ. Καὶ τότε ξαναρχίζει τό μαρτύριο τῶν Θρακῶν. 'Ακολούθησε ἡ Μικρασιατικὴ καταστροφὴ καὶ στή συνέχεια ἡ ἀπώλεια τῆς 'Ανατολικῆς Θράκης.

«'Η ἀπελευθέρωσις τῆς Θράκης ἦτο ἀποτέλεσμα ἀφ' ἑνὸς μὲν τῶν νικῶν τοῦ 'Ελληνικοῦ στρατοῦ καὶ τῆς ἐθελουσίας τοῦ 'Ελληνικοῦ ἔθνους, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς ἱκανότητος τῆς 'Ελληνικῆς κυβερνήσεως καὶ προσωπικῆς ἐπιρροῆς τῶν τότε πρωτοστατούντων ἐν αὐτῇ, ἡ δὲ ἐκ νέου ὑποδούλωσις τῆς πάλιν, ἀποτέλεσμα τοῦ καμάτου τοῦ 'Ελληνικοῦ λαοῦ καὶ τῶν ἐλαττωμάτων αὐτοῦ ἀφ' ἑνός, οὐχὶ ὅμως ὀλιγώτερον ἀφ' ἑτέρου τῆς ἀδεξιότητος

τῆς Ἑλληνικῆς κυβερνήσεως καὶ τῶν ἀντιπαθειῶν τῶν τότε ἰσχυρῶν πρὸς τοὺς ἰθύνοντας τὰ Ἑλληνικά πράγματα»¹⁰¹.

*

Στὶς 9 Μαΐου 1951 μιλώντας στὴν πατρίδα του τὴν Κομοτηνὴ ὁ Στίλπων Κυριακίδης, ἐτόνισε ὅτι «πρέπει νὰ φυλάσσωνται ἐπιμελῶς καὶ νὰ μελετῶνται αἱ τοπικαὶ πηγαί, ὅπως εἶναι τὰ λείψανα παλαιῶν κτισμάτων, οἱ τάφοι καὶ αἱ ἐπιγραφαί, αἱ ἐκκλησίαι καὶ αἱ μοναί, τὰ ποικίλα ἔγγραφα τὰ ἀποκείμενα εἴτε εἰς τὰ ἀρχεῖα τῶν μητροπόλεων, εἴτε καὶ εἰς χεῖρας ἰδιωτῶν, αἱ τοπικαὶ παραδόσεις, αἱ φερόμεναι εἰς τὸ στόμα τοῦ λαοῦ, τὰ τοπωνύμια καὶ τὰ παντοῖα γλωσσικά καὶ λαογραφικά στοιχεῖα»¹⁰².

Εὐτυχῶς σήμερα δὲν ἰσχύει ἡ διαπίστωση τοῦ Στίλπ. Κυριακίδη ὅτι πολὺ ὀλῆγει τῶν πόλεων τῆς θράκης ἡ ἀμοίρησαν ἐπιχωρίων ἐρευνητῶν. Σήμερα ὑπάρχουν πολλοὶ καὶ ἀξιόλογοι ἱστορικοὶ σὲ ὅλες τὶς θρακικὲς πόλεις, ἀπὸ τὴν Ξάνθη μέχρι τὸ Διδυμότειχο πού, ἂν προσθέσουμε σ' αὐτοὺς καὶ τοὺς ἐπιστήμονες τῶν ἐφορειῶν τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας τοῦ Ὑπουργείου Πολιτισμοῦ, ἔχουμε ἀμέσως, μαζί μὲ τοὺς ἐπιστήμονες ποικίλων εἰδικότητων τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Θράκης μιά πλειάδα ἐπιστημόνων ποὺ μελετοῦν, καταγράφουν καὶ προστατεύουν τὴν πολιτιστικὴ τῆς κληρονομιά.

Δὲν φτάνουν ὅμως αὐτά. Ὅφειλουμε νὰ κάνουμε πολλὰ ἀκόμη. Ἡ γνώση τῆς ἱστορίας ἡ ἀληθινὴ γνώση βοηθάει γιὰ νὰ βγοῦν σωστά συμπεράσματα, ρεαλιστικά καὶ γιὰ νὰ ὀργανώσουμε μὲ ἐνωμένες ὅλες τὶς πνευματικὲς μας δυνάμεις, τὸ μέλλον αὐτοῦ τοῦ τόπου.

Ὅλοι οἱ Ἕλληνες ἐνωμένοι χέρι μὲ χέρι θὰ πρέπει νὰ ἀγωνιστοῦμε νὰ ὀργανώσουμε τὴ ζωὴ μας σιὸν μοναδικό σὲ ὁμορφιά αὐτόν τρόπο τῶν προγόνων μας καὶ νὰ παραδώσουμε τὴν πόλιν μας, τὴν πατρίδα μας καλλίτερη καὶ ὁμορφότερη ἀπὸ ὅσο τὴ βρήκαμε.

Πρέπει νὰ νοικοκυρέψουμε τὰ ἐρεῖπια ποὺ μᾶς ἄφησαν οἱ πολεμικὲς περιπέτειες καὶ τὰ μίσση, γιὰτὶ ἀποτελοῦν τὴ δομημένη, τὴν πέτρινη ἱστορία μας. Μελετοῦμε τὴν ἱστορία ὄχι γιὰ νὰ θυμόμαστε τὶς αἰματοβαμμένες τῆς σελίδες, ἀλλὰ γιὰ νὰ διδασκόμαστε τὰ λάθη καὶ τὰ δικά μας, καὶ τὶς παραλείψεις μας.

Πρέπει νὰ καταβάλουμε μεγάλες προσπάθειες νὰ ὁμορφύνουμε τὴ ζωὴ μας, νὰ κάνουμε πρὸς ὁμορφὰ τὰ σπιτία μας, τοὺς κήπους μας, τὰ σχολεῖά μας.

101. Ἀπ. Δοξιάδης, «Ἀπελευθέρωσις - Ὑποδούλωσις Θράκης», Θρακικά, Α', 1928, σ. 53.

102. Στίλπων Κυριακίδης, Περὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Θράκης, 3, Ἡ ἱστορία τῆς Κομοτηνῆς, Θεσσαλονίκη 1960, σ. 48.

Τά κτίσματα δέν είναι μηχανές πού εξυπηρετοῦν στή λειτουργία τῆς κατοίκησης, ὅπως ὑποστηρίζουν οἱ ματεριαλιστές. Ἀντίθετα ἀποτελοῦν μιά μικρογραφία τοῦ σύμπαντος, μιά μικρή ἐκκλησία *ὅπου ἐν αὐτῇ ἐνοικεῖ ὁ Θεός*. Πρέπει νά μεριμνήσουμε νά ἀναστηλώσουμε, νά στερεώσουμε ὅλες τίς παλιές μας ἐρειπωμένες ἐκκλησίες, τά τζαμιά, τά κάστρα μας. Εἶναι ἔργα τῶν χειρῶν τῶν προγόνων μας, ἀποτελοῦν ἱερές παρακαταθήκες.

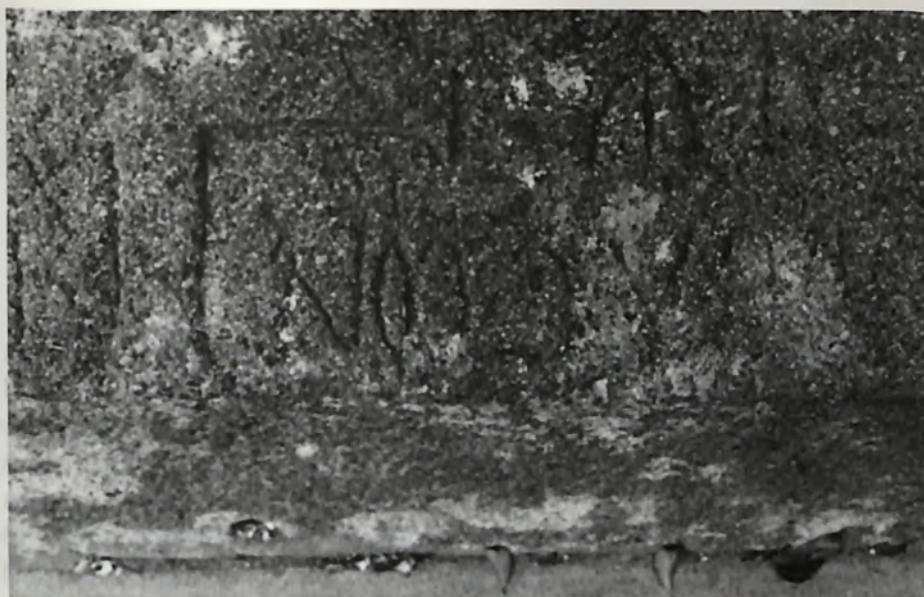
Πρέπει νά ἐφαρμόζουμε καθημερινά τήν πρακτική τῆς ἀγάπης καί τῆς συμφιλίωσης μέ τά ἀδέρφια μας τούς Ἑλλήνες μουσουλμάνους. Πρέπει νά σκύψουμε μεταξύ μας γιά νά καταλάβουμε τόν πόνο καί τά προβλήματα τοῦ καθενός. Πρέπει, γιατί, τίς διαφορές, τίς διχόνιες, τά μίσση τά ἐκμεταλλεύονται ἐπίβουλοι γείτονες.

Πρέπει νά ἀγωνιστοῦμε ὅλοι μαζί καί ὁ καθένας χωριστά γιά νά βιώσουμε τήν εἰρήνη καί τή συνεργασία. Ἡ γῆ μᾶς χωράει ὅλους. Ἐτσι θά προσφέρει ὁ καθένας μας ἓνα μικρό λιθαράκι στήν ἐφαρμογή τῆς παγκόσμιας εἰρήνης καί ἔτσι θά ἀπομακρυνθοῦν τά σκοτεινά σύννεφα πού σέ καιρούς ἐσωτερικοῦ χάους, ἀταξίας καί δυσαρμονίας συσσωρεύονται καί ἀπειλοῦν τήν πανέμορφη πατρίδα μας. Πρέπει ὅλοι τόν τόπο αὐτόν νά τόν θεωροῦν ἑλληνική πατρίδα καί νά εἶναι ἔτοιμοι νά θυσιαστοῦν γιά τήν προστασία της, νά δώσουν τή ζωή τους γιά νά τή διαφεντέψουν.

(Θεσσαλονίκη 1989)

Εικ. 1. Έσωτερική όψη παραλληλόγραμμου πύργου του κάστρου της Κομοτηνής. Εικ. 2. Λεπτομέρεια των βησάλων (καί του συνδέτικού κονιάματος) οριζόντιας στρώσεως του τείχους του κάστρου της Κομοτηνής.

Εικ. 3. Λεπτομέρεια της επιγραφής του «Λέοντος Προέδρου».

ΠΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΟΣΤΡΑΚΑ ΕΚ ΔΙΔΥΜΟΤΕΙΧΟΥ

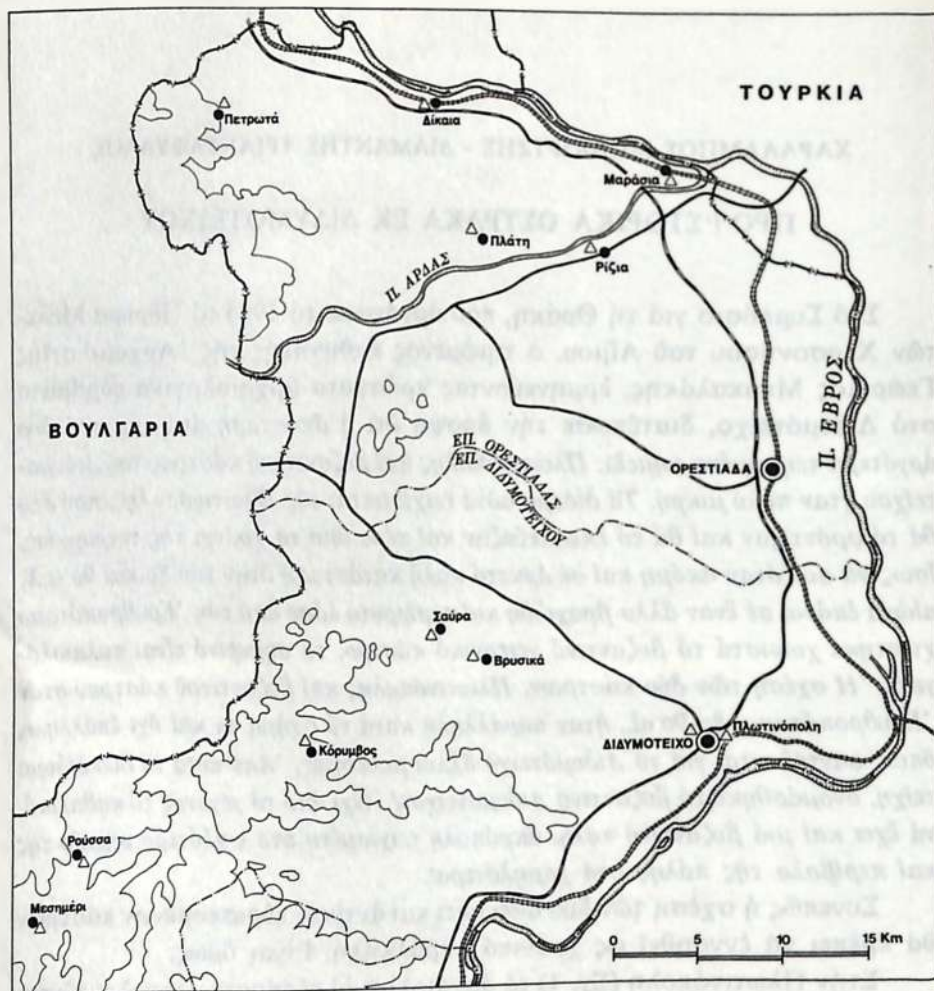
Στό Συμπόσιο για τή Θράκη, πού όργάνωσε τό 1985 τό "Ίδρυμα Μελε-
τών Χερσονήσου του Αΐμου, ό τιμώμενος καθηγητής τής 'Αρχαιολογίας
Γεώργιος Μπακαλάκης, έρμηνεύοντας πρόσφατα άρχαιολογικά εύρήματα
στό Διδυμότειχο, διατύπωσε τήν άποψη ότι ή άπόσταση άνάμεσα στά δύο
άργότερα τειχισμένα σημεία: Πλωτινόπολης καί βυζαντινού κάστρου του Διδυμο-
τείχου ήταν πολύ μικρή. Τά διδυμα αυτά τειχίσματα: τής Πλωτινόπολης, πού όλο
θά τό φρόντιζαν καί θά τό έπεσκεύαζαν καί πέρα άπό τά χρόνια τής τετραρχίας,
ίσως νά σωζόταν άκόμη καί σέ άρκετά καλή κατάσταση όταν τόν 8ο καί 9ο μ.Χ.
αίωνα επάνω σέ έναν άλλο βραχώδη καί περίρρυτο λόφο άπό τόν 'Ερυθροπόταμο
χτίστηκε χωριστά τό βυζαντινό γειτονικό κάστρο, τό σημερινό είναι παλαιολό-
γειο. 'Η σχέση των δύο κάστρων, Πλωτινόπολης καί βυζαντινού κάστρου στον
'Ερυθροπόταμο, 8ο-9ο αί., ήταν παράλληλη κατά τό σχήμα ∞ καί όχι επάλληλη,
όπως φαντάζονται για τό Διδυμότειχο άλλοι μελετητές. 'Από αυτά τά δύο διδυμα
τείχη, ονομάστηκε τό βυζαντινό Διδυμότειχον! "Όχι άπό τό γεγονός τό καθολικό,
νά έχει καί μιá βυζαντινή πόλη: άκρόπολη τειχισμένη στό ψηλότερο σημείο της
καί περίβολο τής πόλης στά χαμηλότερα'.

Συνεπώς ή σχέση των δύο απέναντι καί αντίκρυ εύρισκομένων κάστρων
θά πρέπει νά έννοηθεί ως χρονικά παράλληλη. Είναι όμως;

Στήν Πλωτινόπολη (Σχ. 1) τά άρχαιολογικά εύρήματα χρονολογούνται
άπό τά προϊστορικά έως τά χρόνια του 'Ηρακλείου, στό α' μισό του 7ου αί.².

1. Γ. Μπακαλάκης, 'Αρχαιολογικά προβλήματα του Νομού 'Εβρου, Πρακτικά
Συμποσίου «'Η Ιστορική, άρχαιολογική καί λαογραφική έρευνα για τή Θράκη» (Ξάνθη-
Κομοτηνή- 'Αλεξανδρούπολη, 5-9 Δεκεμβρίου 1985), Θεσσαλονίκη 1988, σ. 197. Τήν ίδια
άποψη διατύπωσε στό ίδιο Συμπόσιο ό Χ. Μπακιρτζής, 'Η άρχαιολογική έρευνα των
παλαιοχριστιανικών καί βυζαντινών μνημείων στη Θράκη: συμπεράσματα καί προοπτι-
κές, δ.π., σ. 185.

2. Γ. Μπακαλάκης, 'Αρχαιολογικές έρευνες στη Θράκη, 1959-1960, Θεσσαλονίκη
1961, σ. 22. G. Bakalakis and D. Triantaphyllos, Excavations at Plotinopolis, 1977, Balkan
Studies 19 (1978) 247. Πρβ. Ε. Σκαρλατίδου, 'Ανασκαφές στην άρχαία Πλωτινόπολη,
Πρακτικά Συμποσίου «'Η Ιστορική, άρχαιολογική καί λαογραφική έρευνα για τή
Θράκη», (Ξάνθη-Κομοτηνή- 'Αλεξανδρούπολη, 5-9 Δεκεμβρίου 1985), Θεσσαλονίκη
1988, σ. 109-126.

Σχ. 1. Χάρτης περιοχής Διδυμοτείχου-Ορεστιάδος (σχεδίαση Χ. Σισμανίδη).

Στό Διδυμότειχο ωστόσο, τό αρχαιότερο μέχρι στιγμής εύρημα είναι ό πυρήνας τών τειχών του, πού χρονολογείται στά παλαιοχριστιανικά χρόνια³.

Κατά τή διάρκεια έργασιών άποχωμάτωσης καί συντήρησης τής βορειοανατολικής πλευράς τών τειχών του Διδυμοτείχου, πού κοιτάζει προς τή σημερινή πόλη, έγινε δίπλα στον στρογγυλό πύργο αριθ. 10 καί σέ έπαφή μέ

3. Ch. Bakirizis, Western Thracie in the Early Christian and Byzantine periods: Results of archaeological research and the prospects, 1973-1987, First International Symposium for Thracian Studies «Byzantine Thracie: image and character» (Komotini, May 28th-31st 1987), Byzantinische Forschungen XIV, I (1989) 51. Χ. Μπακιρτζής - Δ. Τριαντάφυλλος κ.ά., Θράκη, Πολιτισμικοί όδηγοί, Α', έκδοση Κοινωφελούς Ίδρύματος ΕΤΒΑ-ΕΟΤ-ΕΟΜΜΕΧ, Αθήνα 1989, σ. 70.

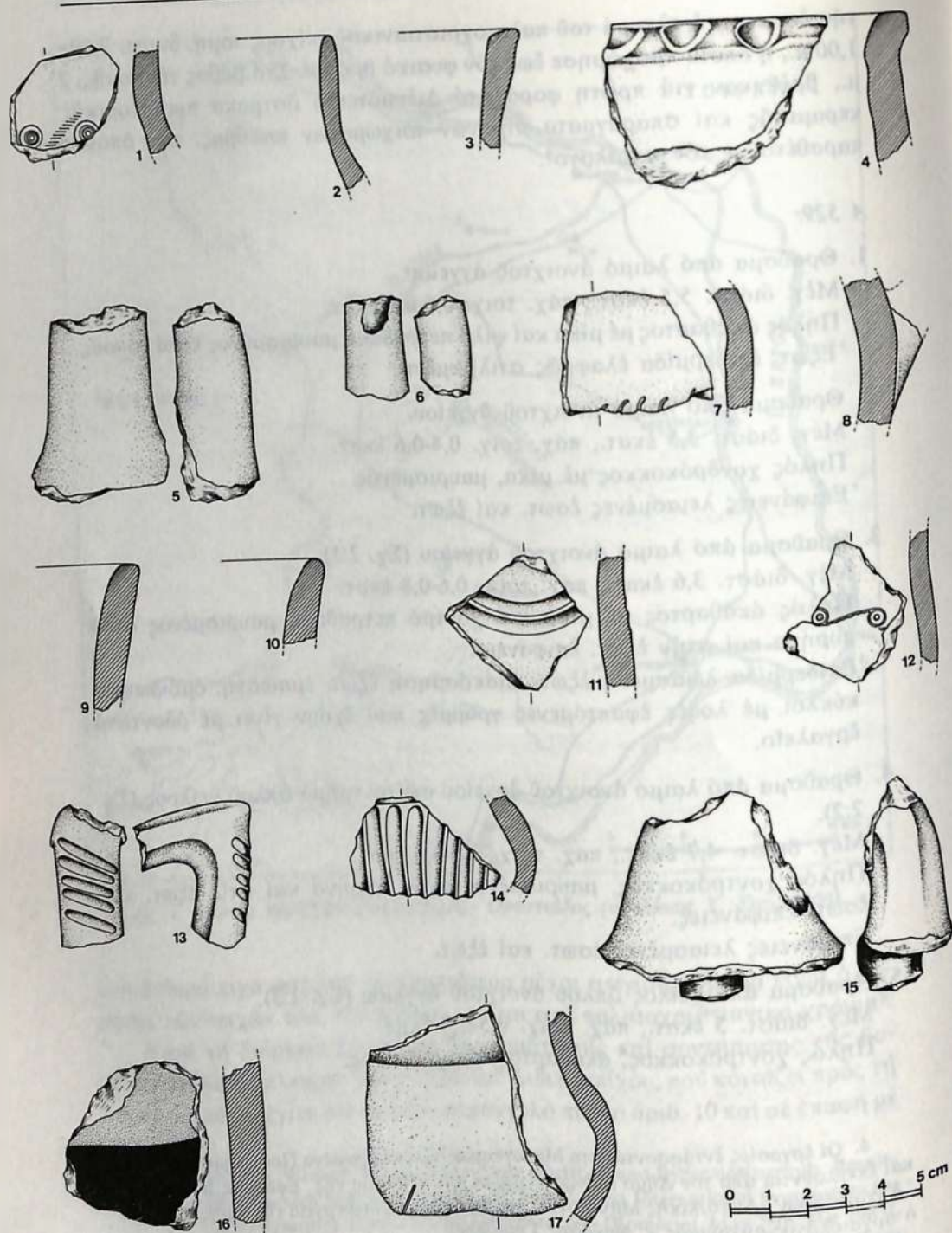
τήν έσωτερική πλευρά του παλαιοχριστιανικού τείχους τομή, διαστ. 2,00×1,00 μ., ή όποια προχώρησε έως τον φυσικό βράχο⁴. Στο βάθος της τομής, 2 μ., βρέθηκαν για πρώτη φορά στο Διδυμότειχο οστρακα προϊστορικής κεραμικής και σπαράγματα πήλινων τοιχωμάτων καλύβας, των όποιων παραθέτουμε τον κατάλογο⁵.

A 529:

1. Θραύσμα από λαιμό άνοιχτού άγγείου.
Μέγ. διάστ. 5,5 εκατ., πάχ. τοιχ. 0,6-0,8 εκατ.
Πηλός ακάθαρτος μέ μίκα και ψιλό πετραδάκι, μαυρισμένος κατά τόπους.
Έξωτ. επιδερμίδα ελαφρώς στιλβωμένη.
2. Θραύσμα από λαιμό άνοιχτού άγγείου.
Μέγ. διάστ. 3,5 εκατ., πάχ. τοιχ. 0,4-0,6 εκατ.
Πηλός χονδρόκοκκος μέ μίκα, μαυρισμένος.
Έπιφάνειες λειασμένες έσωτ. και έξωτ.
3. Θραύσμα από λαιμό άνοιχτού άγγείου (Σχ. 2:1).
Μέγ. διάστ. 3,6 εκατ., πάχ. τοιχ. 0,6-0,8 εκατ.
Πηλός ακάθαρτος μέ μίκα και χοντρό πετραδάκι, μαυρισμένος στον πυρήνα και στην έξωτ. επιφάνεια.
Έπιδερμίδα λειασμένη έξωτ. Διακόσμηση έξωτ. έμπιεστη: όμόκεντροι κύκλοι μέ λοξές εφαιπτόμενες γραμμές που έχουν γίνει μέ όδοντωτό έργαλειό.
4. Θραύσμα από λαιμό άνοιχτού άγγείου σῶζον τμήμα άπλου χείλους (Σχ. 2:2).
Μέγ. διάστ. 4,7 εκατ., πάχ. τοιχ. 0,5-0,6 εκατ.
Πηλός χονδρόκοκκος, μαυρισμένος στον πυρήνα και στις έξωτ. και έσωτ. επιφάνειες.
Έπιφάνειες λειασμένες έσωτ. και έξωτ.
5. Θραύσμα από χείλος άπλου άνοιχτού άγγείου (Σχ. 2:3).
Μέγ. διάστ. 5 εκατ., πάχ. τοιχ. 0,5-0,8 εκατ.
Πηλός χονδρόκοκκος, ακάθαρτος, μαυρισμένος.

4. Οι έργασίες εντάσσονται στα Μεσογειακά Όλοκληρωμένα Προγράμματα (ΜΟΠ) και εκτελούνται από τον Δήμο Διδυμοτείχου μέ την έποπτεία της Έφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης. Τη διενέργεια της τομής επέβλεψε ό άρχαιολόγος-μηχανικός κ. Θανάσης Γουρίδης.

5. Η άρίθμηση των οστράκων γίνεται κατά άνασκαφικά στρώματα από κάτω προς τά επάνω.

Σχ. 2. Προϊστορικά δοτράκα από τό. Διδυμότειχο. (Σχεδίαση Χ. Σισμανιόη).

Ἐπιφάνειες λειασμένες ἔσωτ. καί ἔξωτ. Διατηροῦνται ἵχνη τοῦ ἐργαλείου λείανσης.

6. Θραῦσμα ἀπό χεῖλος μεγάλου ἀνοιχτοῦ ἀγγείου (Σχ. 2:4).

Μέγ. διάστ. 5,8 ἑκατ., πᾶχ. τοιχ. 1-1,1 ἑκατ.

Πηλός χοντρόκοκκος μέ μίκα καί ψιλό πετραδάκι, μαυρισμένος στόν πυρήνα, καστανός ἔσωτ., καστανόφαιος ἔξωτ.

Ἐξωτ. ἀκμή τοῦ χεῖλους πλαστική ταινία μέ συνεχή πατήματα σέ «πλεξούδα».

7. Θραῦσμα ἀπό ὀγκώδη πεπλατυσμένη κατακόρυφη λαβή μέ ἀποστρογγυλευμένες τίς στενές πλευρές, σῶζον τήν κάτω πρόσφυση (Σχ. 2:5).

Σωζ. μήκος 4,8 ἑκατ., μέσο πᾶχος 1,8 ἑκατ.

Πηλός χοντρόκοκκος μέ ψιλό πετραδάκι, μαυρισμένος.

8. Θραῦσμα σκέλους γωνιώδους λαβῆς, στρογγυλῆς διατομῆς (Σχ. 2:6).

Σωζ. μήκος 2,7 ἑκατ., πᾶχ. 1,4 ἑκατ.

Πηλός ἀκάθαρτος μέ ψιλό πετραδάκι, μαυρισμένος στόν πυρήνα.

Ἐπιφάνεια ὠχροκαστανή, λειασμένη.

- 9α-β. Δύο κομμάτια μάζας κόκκινου πηλοῦ ἀπό τοιχώματα καλύβας μέ καλαμωτή. Σῶζονται ἀποτυπώματα καλαμιῶν.

Α. 528:

1. Θραῦσμα ἀπό λαιμό ἀνοιχτοῦ ἀγγείου.

Μέγ. διάστ. 4,1 ἑκατ., πᾶχ. τοιχ. 0,7-0,8 ἑκατ.

Πηλός χοντρόκοκκος μέ μίκα, ἐλαφρῶς μαυρισμένος.

Ἐπιφάνειες λειασμένες.

2. Ὅμοιο μέ τό προηγούμενο.

Μέγ. διάστ. 2,9 ἑκατ., πᾶχ. τοιχ. 0,6 ἑκατ.

Ἐσωτ. ἐπιφάνεια λειασμένη, ἔξωτ. στιλβωμένη.

3. Κομμάτι μάζας κόκκινου πηλοῦ ἀπό τοῖχο καλύβας μέ καλαμωτή.

Σῶζονται ἀποτυπώματα καλαμιῶν.

Α 526:

1. Θραῦσμα ἀπό σῶμα μεγάλου ἀγγείου.

Μέγ. διάστ. 8,2 ἑκατ., πᾶχ. τοιχ. 0,7-0,8 ἑκατ.

Πηλός μέ μίκα καί ψιλό πετραδάκι μαυρισμένος στόν πυρήνα καί στήν ἔξωτ. ἐπιφάνεια.

Ἐπιφάνεια λειασμένη ἔξωτ. καί ἔσωτ.

2. Θραύσμα από σῶμα ἀγγείου (Σχ. 2:7).
Μέγ. διάστ. 4,5 ἐκατ., πάχ. τοιχ. 0,5-0,6 ἐκατ.
Πηλός μέ μίκα, μαυρισμένος κατά τόπους στὸν πυρήνα, ἐξωτ. καὶ ἐσωτ.
Ἐξωτ. παράλληλες «νυχιές» διακοσμητικοῦ θέματος.

A 525:

1. Θραύσμα ἀπὸ κοιλιὰ ἀγγείου.
Μέγ. διάστ. 8,4 ἐκατ., πάχ. τοιχ. 0,8 ἐκατ.
Πηλός καφέ σκουῖρος μέ μίκα, μαυρισμένος στὸν πυρήνα καὶ κατά τόπους ἐξωτ. καὶ ἐσωτ.
Λειασμένη ἐπιφάνεια ἐξωτ.
2. Θραύσμα ἀπὸ κοιλιὰ ἀγγείου.
Μέγ. διάστ. 4,9 ἐκατ., πάχ. τοιχ. 0,8-1 ἐκατ.
Πηλός ἀκάθαρτος μέ μίκα μαυρισμένος στὸν πυρήνα καὶ στήν ἐσωτ. ἐπιφάνεια.
Λειασμένη ἐπιφάνεια ἐξωτ. καὶ στιλβωμένη ἐσωτ. Τό θραῦσμα ἔχει ἠθελημένο κυκλικό σχῆμα γιὰ νά χρησιμοποιηθεῖ ὡς ὑφαντικό βάρος.

A 516:

1. Θραῦσμα ἀπὸ κοιλιὰ ἀγγείου.
Μέγ. διάστ. 5,8 ἐκατ., πάχ. τοιχ. 0,7-0,8 ἐκατ.
Πηλός μέ μίκα, μαυρισμένος στὸν πυρήνα, ἐσωτ. καὶ ἐξωτ.
Λειασμένες ἐπιφάνειες ἐξωτ. καὶ ἐσωτ.
2. Θραῦσμα ἀπὸ κοιλιὰ δοχείου σῶζον γένεση ὀριζόντιας λαβῆς (Σχ. 2:8).
Πηλός μέ μίκα μαυρισμένος. Ἐσωτ. λεπτὸ στρώμα καφέ πηλοῦ.
Λειασμένη ἐπιφάνεια ἐξωτ.
3. Θραῦσμα ἀπὸ ἀπλό χεῖλος ἀνοιχτοῦ ἀγγείου (Σχ. 2:9).
Μέγ. διάστ. 5,4 ἐκατ., πάχ. τοιχ. 0,7-0,8 ἐκατ.
Πηλός χοντρόκοκκος, μέ λίγη μίκα, μαυρισμένος στὸν πυρήνα. Λεπτὸ στρώμα ἀνοιχτοῦ καφέ πηλοῦ στίς ἐπιφάνειες ἐσωτ. καὶ ἐξωτ.
Λειασμένη ἐπιφάνεια ἐξωτ.
4. Θραῦσμα ἀπὸ ἀπλό χεῖλος ἀνοιχτοῦ ἀγγείου (Σχ. 2:10).
Μέγ. διάστ. 3,4 ἐκατ., πάχ. τοιχ. 0,9 ἐκατ.
Πηλός χοντρόκοκκος μέ λίγη μίκα μαυρισμένος.
Λειασμένη ἐπιφάνεια ἐξωτ.
5. Θραῦσμα ἀπὸ κυκλικό καπάκι χύτρας (Σχ. 2:11).
Μέγ. διάστ. 3,8 ἐκατ., πάχ. τοιχ. 0,9 ἐκατ.

Πηλός χοντρόκοκκος μέ λίγη μίκα, μαυρισμένος στὸν πυρήνα. Στρώμα ἀνοιχτοῦ καφέ πηλοῦ στὶς ἐπιφάνειες ἐξωτ. καὶ ἐσωτ.
Στὴν ἐπιφάνεια ἐξωτ. τμήματα τόξων ὁμόκεντρων κυκλικῶν ραβδώσεων, πλάτ. 0,3 ἑκατ.

6. Θραῦσμα ἀπὸ κοιλιά ἀγγείου (Σχ. 2:12).

Μέγ. διάστ. 3,7 ἑκατ., πάχ. τοιχ. 0,4 ἑκατ.

Πηλός χοντρόκοκκος μέ λίγη μίκα, μαυρισμένος. Ἐσωτερικά λεπτὸ στρώμα καφέ πηλοῦ.

Λειασμένη ἐπιφάνεια ἐξωτ., ἐμπίεστο, διακοσμητικὸ θέμα: κύκλοι μέ λεπτές ἐφαπτόμενες γραμμές.

A 511:

1. Γωνιώδης κάθετη λαβή, μέ πεπλατυσμένη τὴν πάνω ἐπιφάνεια τοῦ ὀριζόντιου σκέλους (Σχ. 2:13).

Σωζ. μήκος σκέλους 3,8 ἑκατ., μέγ. πάχος λαβῆς 1,7 ἑκατ.

Στὸ ἓνα σκέλος τῆς λαβῆς, στὴν ἐξωτ. πλευρά παράλληλες λοξές ραβδώσεις.

A 498:

1. Θραῦσμα ἀπὸ λαιμὸ ἀνοιχτοῦ ἀγγείου.

Μέγ. διάστ. 4,1 ἑκατ., πάχ. τοιχ. 0,6 ἑκατ.

Πηλός χοντρόκοκκος μέ μίκα, μαυρισμένος.

Ἐπιδερμίδα λειασμένη ἐσωτ., στιλβωμένη ἐξωτ. μέ ἴχνη ἐργαλείου.

2. Ὅμοιο μέ τὸ προηγούμενο.

3. Θραῦσμα ἀπὸ κάτω τμήμα κοιλιᾶς ἀνοιχτοῦ ἀγγείου (Σχ. 2:14).

Μέγ. διάστ. 4,1 ἑκατ.

Πηλός χοντρόκοκκος μέ μίκα, μαυρισμένος. Ἀνάμεσα στὸν πυρήνα καὶ στὶς ἐπιφάνειες λεπτὰ στρώματα καφέ πηλοῦ.

Ἐπιφάνεια ἐσωτ. λειασμένη. Ἐξωτ. παράλληλες κάθετες ραβδώσεις.

A 491:

1. Κάτω ἀπόληξη πλατιᾶς κατακόρυφης λαβῆς. Σώζεται τὸ ἔμβολο πρόσφυ-
σῆς της στὸ σῶμα τοῦ ἀγγείου (Σχ. 2:15).

Σωζ. μήκος 4,6 ἑκατ., πλ. 6,5 ἑκατ., μέγ. πάχ. 2,7 ἑκατ.

Μήκος ἐμβόλου 0,9 ἑκατ., διάμ. 1,6 ἑκατ.

Πηλός χοντρόκοκκος μέ μίκα, μαυρισμένος μέ στρώμα ἀνοιχτοῦ καφέ στὶς ἐξωτ. ἐπιφάνειες.

2. Θραῦσμα σώματος ἀγγείου (Σχ. 2:16).

Μέγ. διάστ. 4,6 έκατ., πάχ. τοιχ. 0,8-1 έκατ.

Πηλός χοντρόκοκκος μέ μίκα, μαυρισμένος.

Έξωτερική επιφάνεια δίχρωμη.

Έ γραμμή διαχωρισμού των χρωμάτων καφέ-γκρίζου άνοιχτού καστανού εϋθύγραμμη. Λειασμένη επιφάνεια έξωτ.

A 490:

1. Θραϋσμα σφαιροειδούς κοιλιᾶς άνοιχτού καί βαθέος άγγείου, σῶζον στο άνω τμήμα στενότερο λαιμό (Σχ. 2:17).

Μέγ. διάστ. 6,7 έκατ., πάχ. τοιχ. 0,4-0,5 έκατ.

Πηλός μέ μίκα, μαυρισμένος έξωτ. καί έσωτ., γκρίζος στόν πυρήνα.

Έπιφάνειες έξωτ. καί έσωτ. λειασμένες. Στο κάτω τμήμα τής έξωτ. επιφάνειας σώζεται εϋθύγραμμη άβαθής χαραγιά, πιθανόν υπόλειμμα διακοσμητικού θέματος.

Έ παρουσία θρακικής κεραμικής τής Πρώιμης Έποχῆς του Σιδήρου στο λόφο του βυζαντινού κάστρου Διδυμοτείχου είναι σημαντικό γεγονός για την άρχαιολογική έρευνα στο χώρο του Ν. Έβρου. Οί έρευνητές του χώρου αυτού ήταν βέβαιοι πώς ο όχυρός καί βραχώδης λόφος στην άριστερη όχθη του Έρυθροποτάμου θά είχε προσελκύσει πολύ νωρίς τό ενδιαφέρον των θρακικών φύλων, όταν άπλώθηκαν στίς περιοχές του Άρδα καί του Έβρου από τούς πρώτους αιώνες τής 1ης π.Χ. χιλιετηρίδας. Έκείνο πού άποκτά τώρα ιδιαίτερη σημασία είναι ή άνεύρεση πάνω στο βράχο καθαρού στρώματος αυτής τής έποχῆς. Σ' ένα περιορισμένο χώρο, όπως ο χώρος των φρουρίων, ήταν φυσικό, ή συνεχής επί αιώνες χρήση νά προκαλέσει αλλοιώσεις στίς επιχώσεις των παλαιότερων περιόδων.

Στο γειτονικό λόφο τής Πλωτινιόπολεως έχει βρεθεί όμοια κεραμική, αλλά μέσα σέ νεότερες επιχώσεις⁷. Θά ήταν πολύ ενδιαφέρον, εάν μέ τή συνέχιση των άνασκαφών καί στους δύο λόφους, έρχονταν στο φως λείψανα άρχιτεκτονικών κατασκευών. Έ ύπαρξη πλήθους λαξευμάτων (πιθώνες, υπόγεια οικιών, δεξαμενές, δρόμοι κτλ.) στο λόφο του κάστρου αλλά καί στη νότια πλευρά του λόφου τής Αγίας Πέτρας, πού ανήκουν προφανώς

6. Στο φρούριο τής Καλύβας, ένα από τά όχυρωμένα ύψώματα τής παρανέστιας περιοχής, ή χρήση του χώρου ήταν συνεχής από τόν 4ο αϊ. π.Χ. ως τόν 6ο αϊ. μ.Χ. καί ή διαταραχή των παλαιότερων επιχώσεων μεγάλη. Παρόλα αυτά άποκαλύφθηκε κι εδώ πρόσφατα στρώμα μέ κεραμική καί δάπεδο από πηλό τής πρώιμης έποχῆς του Σιδήρου. Δ. Τριαντάφυλλος, Άνασκαφές στο φρούριο τής Καλύβας, Τό άρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία καί Θράκη 2 (1988) 449.

7. Βλέπε σημ. 2

στούς μεταχριστιανικούς και βυζαντινούς κυρίως αιώνες, δημιουργούν την έλπίδα ότι κάποια στιγμή θα αποκαλυφθούν και στο Διδυμότειχο λαξευτές κατασκευές της Έποχής του Σιδήρου, όπως αυτές που υπάρχουν στις περιοχές της Ροδόπης και του Ίσμάρου⁸. Είναι πολύ πιθανόν επίσης να αποκαλυφθούν σε όρισμένα σημεία τμήματα ενός φρουριακού περιβόλου εκείνης της εποχής που θα προστάτευε ασφαλώς τις εύπρόσβλητες πλαγιές του λόφου.

Στις έπαρχίες Διδυμοτείχου και Όρεστιάδος έχουν επισημανθεί τα τελευταία χρόνια αρκετές νέες θέσεις της Πρώιμης Έποχής του Σιδήρου από τις οποίες άλλες είναι χαμηλοί λόφοι ή ύψωματα όρεινων περιοχών (Πετρωτά, Μαράσια, Βρυσικά, Ρούσσα, Μεσημέρι), άλλες βρίσκονται σε πεδινές περιοχές (Δίκαια, Πλάτη, Ρίζια, Σαύρα) και άλλες είναι νεκροταφεία της ίδιας εποχής (Ρούσσα, Γονικό, Κόρυμβος) (Σχ. 1). Ο καθηγητής Γ. Μπακαλάκης, όταν έκανε τις όδοιπορίες του στη Θράκη είχε προσέξει τη χειροποίητη κεραμική με τις διακοσμητικές αυλακώσεις σε μερικές θέσεις του Ν. Έβρου (Μάκρη, Καβησός, Δίκαια, Έλαφοχώρι κ.ά.)⁹. Από τότε προστέθηκαν νέες θέσεις, τό επιφανειακό υλικό πολλαπλασιάστηκε, ενώ παράλληλα οι ανασκαφές σε άκροπόλεις του Ίσμάρου¹⁰, στη Ρούσσα¹¹ και στα Ρίζια¹² μαζί με τα εύρηματα γειτονικών περιοχών της Βουλγαρίας, Ρουμανίας και Τουρκίας¹³ έδωσαν νέα στοιχεία για τους αίνιγματικούς αιώνες της Πρώιμης Έποχής του Σιδήρου (11ος-8ος αι. π.Χ.).

Από τα λιγοστά χαρακτηριστικά δοστρακα του καταλόγου (Σχ. 2), μπορούν να διακριθούν με σιγουριά δύο κοινά σχήματα άγγειών: ό άμφορέας με τό άμφικωνικό σώμα και με τις λαβές στο πάνω μέρος της κοιλιάς, καθώς επίσης τό κύπελλο με την κάθετη γωνιόσχημη λαβή που έχει πεπλατυσμένο

8. Ch. Bakirtzis, Didymoteichon: un centre de céramique post-byzantine, *Balkan Studies* 21 (1980) 147. Η χρονολόγηση των λαξεύσεων του Διδυμοτείχου στα προϊστορικά χρόνια ήταν διαδεδομένη αλλά άτεκμηρίωτη. (Βλ. C. Asdracha, La région des Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles, Αθήναι 1976, σ. 131). D. Triantaphyllos, Les sanctuaires en plein air dans la région des Cicones, *Thracia Pontica* III (1985) 128-141 και έλληνικά: Δ. Τριαντάφυλλος, Υπαίθρια ιερά στη χώρα των Κικόνων, *Θρακικά Χρονικά*, Ξάνθη, 41 (1986) 57-60.

9. Γ. Μπακαλάκης, Αρχαιολογικές έρευνες στη Θράκη 1959-1960, σελ. 20-21.

10. E. Πεντάζος, ΠΑΕ 1971, 90-161, ΠΑΕ 1972, 86-93.

11. D. Triantaphyllos, Les monuments mégalithiques en Thrace occidentale, *Pulprudeva* 4 (1980) 145-163.

12. Δ. Τριαντάφυλλος, Ανασκαφή στα Ρίζια Έβρου, ΠΑΕ 1984, Α', 95-106. Το ίδιο, Δοκιμαστική ανασκαφή στα Ρίζια Έβρου, Τό αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη 1 (1987) 487-497.

13. M. Cicişova, *Thracia* I (1972) 79-100. M. Özdoğan, Dogu Marmara ve Trakya Arastirmalari, 1982, Arastirma Sonuçlari Toplantisi I, 1983, 68.

τό οριζόντιο σκέλος της. Ἡ ἐξωτερική ἐπιφάνεια τῶν ὀστράκων ἔχει στά περισσότερα χρῶμα μαῦρο καί σέ πολύ λίγα καστανό. Σέ μερικά ἔχει χρησιμοποιηθεῖ ἐπίχρισμα, ἐνῶ σέ ἀρκετά ἔχει γίνει λείανση. Ἡ προσεγμένη καί ἐπιτυχημένη στίλβωση τούς δίνει ὄψη μεταλλική. Ἀπό τά γνωστά εἶδη διακόσμησης τῶν ἀγγείων ὑπάρχουν οἱ πλαστικές ταινίες μέ τίς «δαχτυλίες», οἱ ραβδώσεις, οἱ αὐλακώσεις καί οἱ ὁμόκεντροι κύκλοι μέ τίς λοξές ἐφαπτόμενες γραμμές. Τά τελευταῖα σχέδια εἶναι ἐμπίεστα καί ἔχουν γίνει μέ εἰδικά ἐργαλεῖα ἀπό ξύλο, κόκκαλο ἢ πηλό πού ἔχουν στό ἄκρο τους σφραγίδες μέ διάφορα γεωμετρικά σχήματα ἢ ἐγκοπές καί δόντια ὅπως τά χτένια.

Ἡ νέα θέση τοῦ Διδυμοτείχου αὐξάνει τόν ἀριθμό τῶν γνωστῶν ὥς τώρα θέσεων οἰκισμῶν, ὀχυρωματικῶν περιβόλων, νεκροταφείων καί ἐνισχύει τήν εἰκόνα τῆς μεγάλης διάδοσης κοινῶν πολιτιστικῶν στοιχείων σέ ὅλο τό χῶρο τῆς Δυτ. Θράκης τήν Ἑποχή τοῦ Σιδήρου. Τά στοιχεία αὐτά ἐμφανίζονται στόν εὐρύτερο χῶρο τῆς νοτιοανατολικῆς Βαλκανικῆς, ἔχουν ρίζες στούς πολιτισμούς τῆς Ὑστερης Ἑποχῆς τοῦ Χαλκοῦ τῆς Κεντρικῆς Εὐρώπης καί ἀπλώνονται ἀρχικά σέ περιοχές τῆς νότιας Ρουμανίας καί βόρειας Βουλγαρίας ὥς τόν Εὐξεινο Πόντο.

Ἡ διασπορά ὀρισμένων σχημάτων ἀγγείων, κοινῶν διακοσμητικῶν μοτίβων καί ἄλλων μικροαντικειμένων ἔχει συνδεθεῖ μέ τή μετακίνηση καί ἐξάπλωση τῶν θρακικῶν φύλων λίγο πρὶν ἀπό τό 1000 π.Χ. ἀπό τή νότια Ρουμανία καί τή βορειοανατολική Βουλγαρία πρὸς τά νότια καί νοτιοανατολικά καί τήν ἐγκατάστασή τους σέ διάφορες θέσεις τῆς πεδιάδας τοῦ Ἑβρου καί τοῦ Ἀρδα, τῆς Ροδόπης, τῆς Στράντζας, τοῦ Σακάρ, τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης καί τῆς Τρωάδας.

Ἡ χρονολόγηση τῆς κεραμικῆς μέ τήν ἐμπίεστη γεωμετρική διακόσμηση, τίς αὐλακώσεις, τίς ραβδώσεις καί τίς μικρές ἢ μεγάλες ἀποφύσεις παρουσιάζει πολλά προβλήματα. Δέν ἔχει ἀκόμα προσδιοριστεῖ πότε ἐμφανίζονται τά μοτίβα αὐτά καί πολύ περισσότερο πότε διακόπτεται ἡ παρουσία τους. Οἱ ὑψηλές χρονολογήσεις εὐρημάτων ἀπό τή Βουλγαρία καί τήν Τουρκία δέν εἶναι σήμερα ἀποδεκτές ὕστερα μάλιστα ἀπό τή χαμηλότερη χρονολόγηση ὁμοίας κεραμικῆς ἀπό τήν Τροία VIIΒ2 στό τέλος τοῦ 11ου αἰ. π.Χ.

Ἐάν τελικά ἀποδειχθεῖ ὀρθή ἡ ἄποψη ὅτι ἡ αὐλακωτή διακόσμηση κυριαρχεῖ ἀπό τόν 11ο ὥς τόν 8ο αἰ. π.Χ. μέ σποραδική παρουσία καί τῶν ἐγγράκτων σχεδίων, ἐνῶ ἡ ἐμπίεστη γνωρίζει μεγάλη διάδοση τόν 8ο αἰ. π.Χ.¹⁴, τότε τά ὀστρακα τοῦ Διδυμοτείχου ὅπως καί ἄλλων θέσεων τοῦ Ν.

14. G. Tonceva, Chronologie du Hallstatt ancien dans la Bulgarie du Nord-Est, *Studia Thracica* 5 (1980) 131.

Έβρου μπορούν να χρονολογηθούν στο τέλος του 9ου ή στις αρχές του 8ου αι. π.Χ.

Τό πρόβλημα της ακριβούς χρονολόγησης μπορεί να λυθεί μόνο με την ανασκαφική έρευνα κάποιου οικισμού στις πεδινές περιοχές ή ενός οχυρωματικού περιβόλου στα νότια ύψωματα της Ροδόπης, εφόσον βέβαια βρεθούν μαζί σέ στρωματογραφημένες επιχώσεις ή ντόπια κεραμική και άγγεία πού θά προέρχονται από εργαστήρια ιωνικά και άττικά ή εργαστήρια τών ελληνικών άποικιών της Θράκης.

RESUMÉ

Des tessons du premier âge du fer ont été trouvés à Didymoteichon. De la céramique de la même époque a été trouvée à plusieurs sites qui ont été localisés les dernières années aux provinces de Didymoteichon et Orestiada. Le matériau de ces sites en relation avec les trouvailles de l'Ismaros, de Roussa, de Rizia et des régions voisines de la Bulgarie, de la Roumanie et de la Turquie, apporte de nouveaux éléments pour le premier âge du fer (11e-8e s.av.J.C.). Les tessons de Didymoteichon qui sont datés de la fin du 9e ou du début du 8e s.av.J.C. montrent pour la première fois qu'à la colline de la ville il y avait un habitat du premier âge du fer.

ΜΑΡΙΑ ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ-ΠΑΤΕΡΑ

ΕΝΑ ΤΟΠΙΚΟ ΙΕΡΟ ΔΙΟΣ ΥΨΙΣΤΟΥ ΚΟΝΤΑ ΣΤΗΝ ΚΑΒΑΛΑ

Με αφορμή την αίτηση της κοινότητας Χαλκερού, για την παραχώρηση σ' αυτήν κάποιων εκτάσεων, βρέθηκε τον Οκτώβριο του 1987 μια αναθηματική επιγραφή ανάμεσα στα «μπάζα» του σύγχρονου λατομείου που λειτουργούσε για πολλά χρόνια στον μεγάλο λόφο, στα αριστερά της εθνικής οδού Καβάλας-Ξάνθης, περίπου 10 χιλιόμετρα ανατολικά της Καβάλας και αμέσως πριν από τη διασταύρωση που οδηγεί στη σημερινή κοινότητα Χαλκερού.

Ευτυχώς οι εργασίες του σύγχρονου λατομείου, που σήμερα είναι εγκαταλειμμένο, δεν προχώρησαν σε ολόκληρη την έκταση του λόφου και έτσι μπορεί ακόμη να βρει κανείς, στις ανέπαφες πλαγιές του, πολλά ίχνη από το αρχαίο λατομείο μαρμάρων που λειτουργούσε εκεί (Εικ. 1, 2), παρ' όλο ότι ένα μεγάλο τμήμα του πρέπει να έχει καταστραφεί από την αλόγιστη λατομική εκμετάλλευση (Εικ. 3).

Η ύπαρξη και λειτουργία αρχαίου λατομείου μαρμάρου στον παραπάνω λόφο επιβεβαιώνεται εκτός από τα ίδια τα ίχνη λατόμευσης και από την ανεύρεση δύο επιγραφών που αποτελούσαν αναθήματα των τεχνιτών που δούλευαν σ' αυτό.

Από αυτές η πρώτη βρέθηκε από τον καθηγητή κ. Γ. Μπακαλάκη¹ και δημοσιεύθηκε από τον ίδιο στον έκτο τόμο των Θρακικών το 1935². Η επιγραφή αυτή (σήμερα στο Μουσείο Καβάλας Λ8) βρέθηκε κατά τον μελετητή της σε ένα χωράφι στη δεξιά πλευρά της εθνικής οδού, απέναντι ακριβώς από το χώρο του λατομείου. Είναι επομένως πολύ πιθανό, αν όχι σίγουρο, να κατρακύλισε από κάποιο σημείο του ίδιου λόφου.

Η επιγραφή, που σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση (Εικ. 4) χαραγμένη σε μία μεγάλη τετράπλευρη στήλη με σωζόμενες διαστάσεις 1,08 μ. ύψος, 0,77 μ. πλάτος και 0,55 μ. πάχος, αποτελούσε ανάθημα του Ευτύχου, που ήταν επιστάτης των λατόμων (*Εὐτυχὸς ὁ ἐπὶ τῶν λατόμων*) και όλων των *ὑπ' αὐτὸν* στον Δία Ὑψιστο ὑπὲρ Κυρίου βασιλέως Θρακῶν Ῥομητάλκα Κότυος καὶ τῶν τέκνων αὐτοῦ.

1. Καταθέτω εδώ το μικρό μου αυτό κείμενο, «ευχαριστήριο» στον άνθρωπο που στάθηκε για μένα όχι απλὰ δάσκαλος ἀλλὰ ἕνα σύμβολο.

2. Θρακικά ευχαριστήρια εἰς τὸν Δία, Θρακικά 6, 1935, σ. 302-318.

Επειδή ο αναφερόμενος βασιλιάς των Θρακών είναι γνωστό ιστορικό πρόσωπο, ο Ρομητάλης Γ', που βασίλευσε στις αρχές του Ιου μ.Χ. αιώνα, από το 37/8-46 μ.Χ., η επιγραφή αυτή χρονολογείται με ακρίβεια στα χρόνια αυτά.

Πάντα κατά τον καθηγητή κ. Μπακαλάκη, ο Δίας Ύψιστος, που φέρει αυτή την προσωνομία από τα πανάρχαια χρόνια, είναι αυτός που λατρευόταν στην Ελλάδα επάνω σε υψώματα (*Zeus ákraios*). Στα ρωμαϊκά χρόνια η λατρεία του αποκτά πολύ μεγάλη διάδοση και ταυτίζεται με διάφορες τοπικές λατρείες. Έτσι είναι πολύ πιθανό στη Θράκη ο Δίας Ύψιστος να ταυτίστηκε με τον ανώτερο θεό των Θρακών και με τη μορφή αυτή να λατρεύτηκε σε διάφορα μικρά και μεγαλύτερα τοπικά ιερά, που βρίσκονταν πάλι σε υψώματα. Από ένα τέτοιο μικρό τοπικό ιερό του Δία Ύψιστου θα πρέπει να έπεσε η παραπάνω αναθηματική επιγραφή. Και αν σκεφτούμε τη θέση που βρέθηκε, μπορούμε, νομίζω, να δεχθούμε ότι προέρχεται από το ίδιο ιερό στο οποίο ήταν στημένη και η δεύτερη αναθηματική στήλη, στο «λαιμό» που ενώνει το λόφο του αρχαίου λατομείου με τα γειτονικά του υψώματα (Εικ. 5).

Η δεύτερη αυτή στήλη βρέθηκε από τον οδηγό της Εφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων Καβάλας κ. Γιώργο Πατέρα, κατά τη διάρκεια επιφανειακής έρευνας στην ευρύτερη περιοχή του αρχαίου λατομείου³ (Εικ. 6).

Πρόκειται για μία μαρμαρίνη ορθογώνια στήλη με σωζόμενες διαστάσεις 0,77 μ. πλάτος, 0,63 μ. ύψος και 0,32 μ. πάχος, η οποία λόγω του υλικού της, που είναι εύθριπτο, χοντρόκοκκο, γκριζόλευκο μάρμαρο της περιοχής είναι αρκετά φθαρμένη σε όλη της την επιφάνεια ενώ λείπουν η κάτω αριστερή και η επάνω δεξιά της γωνία.

Στο μέσο περίπου της επάνω επιφάνειας της (Εικ. 7) στήλης υπάρχει μικρός κυλινδρικός τόρμος με διάμετρο 0,16 μ. και βάθος 0,11 μ., στον οποίο ίσως στηριζόταν κάποιο ανάθημα. Παρ' όλ' αυτά πιο πιθανή μου φαίνεται η άποψη του κ. Μπακαλάκη, σχετικά με ένα ανάλογο τόρμο της προηγούμενης αναθηματικής στήλης, ότι δηλαδή σ' αυτές τις περιπτώσεις η ίδια η στήλη αποτελούσε το ανάθημα και ο τόρμος αυτός χρησίμευε για την απόθεση εκεί κάποιων λατρευτικών προσφορών, έτσι ώστε η στήλη να αποκτά τη μορφή βωμού.

Στο επάνω μέρος της μπροστινής πλευράς της στήλης, που είναι λειασμένη και η καλύτερα σωζόμενη, σώζεται μία αναθηματική επιγραφή, χαραγμένη σε τρεις ακανόνιστες σειρές με γράμματα διαφορετικού μεγέθους (Εικ. 8).

Επειδή λείπει η επάνω δεξιά γωνία της στήλης, από την πρώτη σειρά

3. Η στήλη βρίσκεται στο Μουσείο Καβάλας με αριθ. ευρετηρίου Α 1382.

της επιγραφής σώζονται ελάχιστα γράμματα: ICTΩ δηλαδή η κεραία ενός γράμματος που δεν σώζεται ολόκληρο, ένα γιώτα, ένα σίγμα, ένα ταύ και ένα ομέγα. Επίσης από τη δεύτερη σειρά λείπει η αρχή της πρώτης λέξης και σώζεται μόνο η κατάληξη της ΚΕΝ από την οποία φαίνεται ότι πρόκειται για ρήμα. Και αφού το ρήμα που ταιριάζει στην κατάληξη αυτή αλλά και στην μορφή της στήλης είναι το αναθέτω μπορούμε νομίζω να συμπληρώσουμε [ανέθε]κεν. Στην ίδια αυτή σειρά υπάρχει το όνομα του αναθέτη που είναι ΤΑΡCΑC (Ταρσάς), ένα όνομα με θρακική προέλευση πάρα πολύ συχνό στις επιγραφές των ρωμαϊκών χρόνων⁴.

Στην τρίτη σειρά υπάρχει μία μόνο λέξη που δηλώνει το επάγγελμα του αναθέτη, που ήταν «χαλκεύς».

Χαλκεύς στην κυριολεξία σημαίνει εργάτης που δουλεύει τον χαλκό. Επειδή όμως κανείς από τους εργάτες που ασχολούνταν με τα μέταλλα δεν είχε τόσο πλατιά δράση, από τα προϊστορικά ακόμη χρόνια, όσο αυτός που δούλευε το χαλκό, με τον καιρό επικράτησε να ονομάζονται χαλκείς και αυτοί που δούλευαν το σίδηρο και τα άλλα μέταλλα⁵.

Δεν μπόρεσα να βρω αν ο χαλκέας συγκαταλεγόταν ανάμεσα στο προσωπικό του αρχαίου λατομείου κατασκευάζοντας π.χ. τα μέταλλα εργαλεία των λατόμων, άποψη που θεωρώ πολύ πιθανή.

Ακόμη όμως και αν δεν συνέβαινε αυτό, ο χαλκέας Ταρσάς θα μπορούσε να είναι ένας εργάτης σε κάποιο από τα μεταλλεία της περιοχής τα οποία αν και μέχρι σήμερα δεν έχουν εντοπιστεί θα πρέπει να υπήρχαν, αν λάβει κανείς υπόψη του εκτός από τις πληροφορίες που υπάρχουν από την αρχαιότητα και το ίδιο το όνομα της γειτονικής κοινότητας (Χαλκερό) που διασώζει νομίζω μέχρι σήμερα παλιότερες μνήμες.

Στην πολύ αποσπασματικά σωζόμενη πρώτη σειρά της αναθηματικής επιγραφής μπορούμε να συμπληρώσουμε [ΔΙΙ ΥΨ]ICTΩ. Έτσι έχουμε μέχρι τώρα δύο αναθηματικές επιγραφές που προέρχονται από το ίδιο ιερό παρ' όλο ότι αυτές χρονικά απέχουν αρκετά μεταξύ τους.

Ενώ δηλαδή η πρώτη επιγραφή χρονολογείται με ακρίβεια στις αρχές του Ιου μ.Χ. αιώνα δεν μπορούμε να πούμε το ίδιο για τη δεύτερη. Η τελευταία αυτή δεν έχει κανένα άλλο σίγουρο στοιχείο χρονολόγησης εκτός από τη μορφή των γραμμάτων της και κυρίως από τη μορφή του έψιλον και του σίγμα που είναι ημικυκλικά και τη μορφή του ομέγα. Με βάση αυτά λοιπόν η δεύτερη αυτή στήλη χρονολογείται στο τέλος του 2ου μ.Χ. αιώνα.

Η πίσω πλευρά της στήλης είναι αδρά δουλεμένη και επομένως αυτή θα

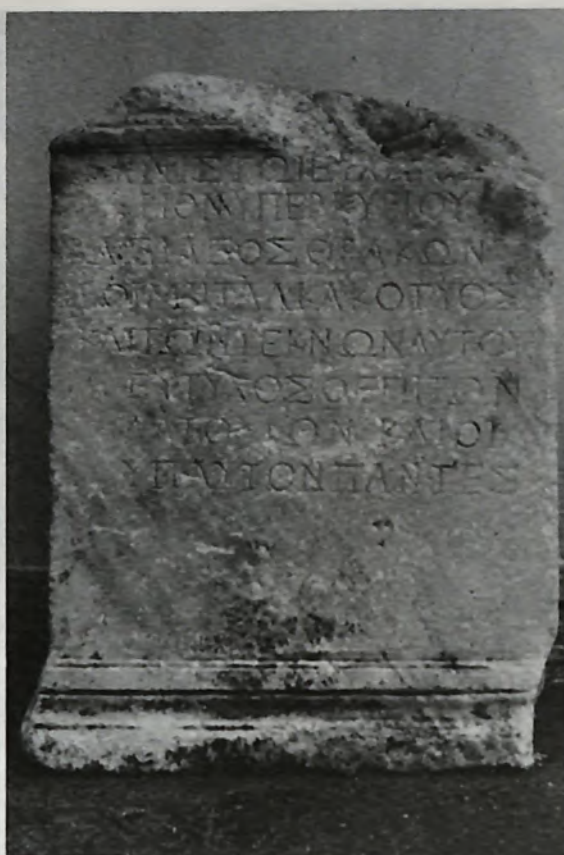
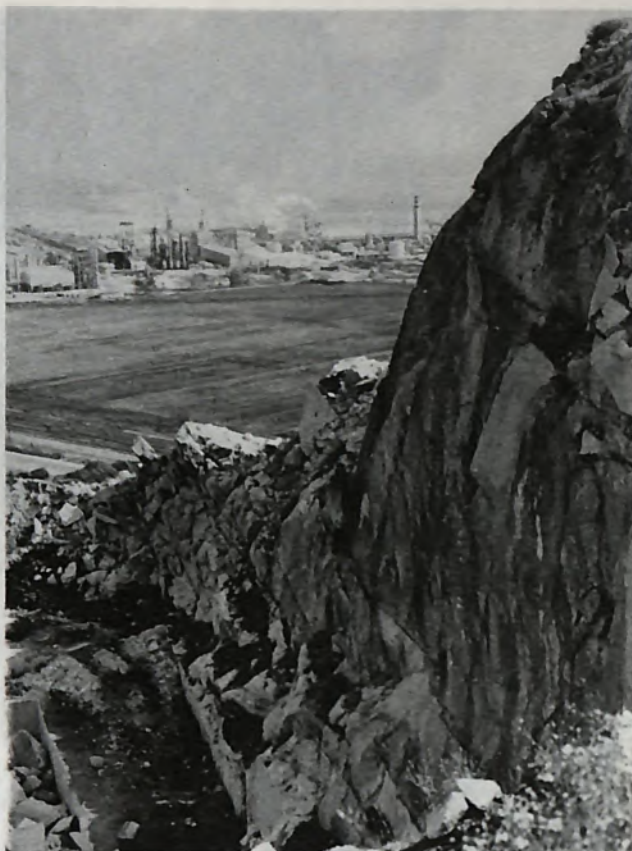
4. D. Detschew, *Die Thrakischen Sprachreste*, Wien 1976, p. 492-494.

5. A. Oplándos, *Τα Υλικά Δομής των Αρχαίων Ελλήνων*, τεύχος 2, σ. 5.

πρέπει να ήταν τοποθετημένη μπροστά σε κάποιο τοίχο ή μέσα σε κάποια κόγχη του ιερού, έτσι ώστε να μην φαίνεται το πίσω μέρος της. Στο σημείο που βρέθηκε δεν ήταν στη θέση της, ούτε σώζονταν γύρω ίχνη από κάποιο τοίχο ή κόγχη. Πιστεύω όμως ότι η θέση του μικρού ιερού του Δία Ύψιστου, όπου ήταν αφιερωμένη, δεν θα πρέπει να ήταν μακριά από εκεί. Άλλωστε ακόμη και αν σώζονταν κάποια τμήματά του παλιότερα, αυτά καταστράφηκαν από τη σύγχρονη λατομική δραστηριότητα.

Εικ. 1-2. Ίχνη αρχαίας λατόμευσης.

Εικ. 3. Ό,τι απόμεινε από τη σύγχρονη λατομική εκμετάλλευση. Εικ. 4. Η αναθηματική στήλη που βρέθηκε από τον κ. Μπακαλάκη.

Εικ. 5. Ο λόφος του αρχαίου λατομείου. Το βέλος δείχνει τη θέση όπου βρέθηκε η δεύτερη αναθηματική στήλη.

Εικ. 6. Η δεύτερη αναθηματική στήλη στη θέση όπου βρέθηκε. Εικ. 7. Η δεύτερη στήλη, όπου βρέθηκε (από επάνω).

Εικ. 8. Η αναθηματική επιγραφή της δεύτερης στήλης.

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΣΙΝΟΣ

Η ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΚΟΣΜΟΣΩΤΕΙΡΑΣ ΤΗΣ ΒΗΡΑΣ ΚΑΙ Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ
ΟΙΚΙΣΜΟΥ ΤΗΣ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ
ΚΑΙ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ¹

Η ίδρυση της σημερινής κωμόπολης των Φερών κοντά στις εκβολές του Έβρου και η ιστορία της είναι στενά συνδεδεμένη με τη Μονή της Κοσμοσωτείρας της Βήρας, το σωζόμενο Καθολικό της οποίας αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα κομνηνεία μνημεία του ελληνικού χώρου. Το ιστορικό της ανέγερσης της Μονής μας είναι γνωστό από το Τυπικό της, που δημοσιεύθηκε ολόκληρο στις αρχές του αιώνα μας και που είναι γραμμένο από τον ίδιο τον κτήτορά της, Σεβαστοκράτορα Ισαάκιο Κομνηνό. Ο Σεβαστοκράτωρ Ισαάκιος Κομνηνός γεννήθηκε το 1093 και ήταν το έκτο παιδί και ο τρίτοτοκος γιος του Αυτοκράτορα Αλεξίου Ι και της Ειρήνης

1. Η εργασία αυτή ανακοινώθηκε, σε μια πιο συνοπτική μορφή, στο 1ο Διεθνές Συμπόσιο Θρακικών Σπουδών «Βυζαντινή Θράκη», Κομοτηνή, 28-31 Μαΐου 1987, και παρουσιάστηκε στη συνέχεια αναλυτικότερα σε διάλεξη στις Φέρες στις 23.11.1987. Τα συμπεράσματα που παρουσιάζονται εδώ έχουν ήδη εκτεθεί διεξοδικά στο σύγγραμμα: S. Sinos, *Die Klosterkirche der Kosmosoteira in Bera (Vira)*, *Byzantinisches Archiv* 16, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1985, που θα αναφέρεται στη συνέχεια ως: *Sinos, Kosmosoteira*. Στο σύγγραμμα αυτό θα πρέπει ο μελετητής αναγνώστης να ανατρέξει γενικά για την πληρέστερή του κατατόπιση σε σχέδια και λεπτομερείς παρατηρήσεις, αλλά και για αναφορές σε ειδική βιβλιογραφία. Με τη Βήρα έχουν ασχοληθεί παλαιότερα κυρίως οι: T. H. Ouspensky, *L'octaueu de la bibliotheque du Serail à Constantinople*, *Bulletin de l'Institut Archéologique Russe à Constantinople* 12 (1907) 3 κ.ε.· A. Όρλάνδος, *Τὰ βυζαντινὰ μνημεία τῆς Βήρας*, *Θρακικά* 4 (1933) 3-34. Βλ. επίσης C. Asdracha, *La region des Rhodopes au XIIIe et XIVe siècles. Étude de geographie historique. Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie* 49. Athènes 1976, σ. 124-130· O. Wulff, *Altchristliche und byzantinische Kunst*, Berlin 1914, τόμ. 2, σ. 487· C. Mango, *Byzantine Architecture*, New York 1974, σ. 271 κ.ε.· R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1975, 399 κ.ε. Το Τυπικό της Μονής της Κοσμοσωτείρας δημοσιεύθηκε αρχικά αποσπασματικά από το Μ. Γεδεών. Βλ. Μ. Γεδεών, *Τὸ Τυπικὸν τῆς μονῆς τῆς Θεοτόκου Κοσμοσωτείρας*. *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* (1898) 13, σ. 112-115, 17, σ. 44-148, 23, σ. 188-191. Αργότερα δημοσιεύθηκε ολόκληρο, από αντίγραφο όμως παλαιότερου κώδικα, από τον L. Petit. Βλ. L. Petit, *Typikon du monastère de la Kosmosotira pres d'Aenos* (1152). *Bulletin de l'Institut Archéologique Russe à Constantinople* 13 (1908), σ. 17-75, που θα αναφέρεται στη συνέχεια ως: *Petit, Τυπικόν*.

Δούκαινας. Έφερε, όπως όλα τα παιδιά του Αυτοκράτορα, τον τίτλο του Πορφυρογέννητου και έλαβε νωρίς από τον πατέρα του και τον τίτλο του Καίσαρα.

Ο Ισαάκιος υπήρξε χωρίς αμφιβολία μια από τις πιο ενδιαφέρουσες και πολύπλευρες προσωπικότητες της οικογένειας των Κομνηνών. Επιδέξιος στρατηγός αλλά και άνθρωπος των γραμμάτων και της τέχνης, ασχολήθηκε εντατικά με την ποίηση, τη θεολογία και τη φιλοσοφία, αλλά και με μακρόπνοα εκκλησιαστικά και κοινωνικά έργα. Έτσι ο Θεόδωρος Πρόδρομος τον αποκαλεί, ανάμεσα σε άλλα, ικανό ... *καὶ στρατηγεῖν ἅμα καὶ ἐπιστατεῖν ποιήμασι καὶ φιλοσοφεῖν*...².

Δεν είναι βέβαια εδώ δυνατή μια αναλυτική αναφορά στις λεπτομέρειες της ζωής του Ισαακίου για τις οποίες έχουμε πληροφορίες. Πρέπει όμως να σημειωθούν ορισμένα γεγονότα από αυτή, έτσι ώστε να γίνουν πιο κατανοητές οι σχετικές με την ίδρυση της Βήρας ενέργειές του. Ο Ισαάκιος είναι 25 ετών όταν το 1118 πεθαίνει ο πατέρας του Αλέξιος Ι. Αμέσως μετά βοηθά ενεργά τον πρωτότοκο αδελφό του Ιωάννη να ανέβει στο θρόνο, ενάντια στις προσπάθειες της μητέρας τους και της αδελφής τους Άννας, οι οποίες θέλησαν να προωθήσουν στη θέση του Αυτοκράτορα το σύζυγο της τελευταίας Νικηφόρο Βρυέννιο. Για τη συμπαράστασή του αυτή θα ανταμειφθεί από τον Ιωάννη II το 1122, μετά το θάνατο του δευτερότοκου αδελφού τους Σεβαστοκράτορα Ανδρονίκου, με τον τίτλο του Σεβαστοκράτορα.

Η φιλία του με τον αδελφό του Ιωάννη δεν κράτησε όμως πολύ και λίγο αργότερα, σε ηλικία 30 ετών, πριν ακόμη από το θάνατο της μητέρας τους Ειρήνης το 1123, υποχρεώνεται να φύγει από την Κωνσταντινούπολη και να ζήσει τα επόμενα 15 περίπου χρόνια, μέχρι το 1136/38, σε διάφορες αυλές της Ανατολής και έτσι να επισκεφθεί και να γνωρίσει την Παλαιστίνη, τη Συρία και τη Μικρά Ασία. Στα χρόνια αυτά δεν υπάρχει αμφιβολία ότι προσπαθεί να ξεσηκώσει ξένα στρατεύματα εναντίον του αδελφού του, και μόνο μετά τις σημαντικές νίκες του Ιωάννη II στη Μικρά Ασία εγκαταλείπει προσωρινά τις βλέψεις του και ζητά να συμφιλιωθεί μαζί του. Αλλά και μετά την επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη συνεχίζει, όπως φαίνεται, τις συνωμοσίες, έτσι ώστε ο Ιωάννης αναγκάζεται το 1140 να τον εξορίσει στην Ηράκλεια του Πόντου.

Μετά το θάνατο του Ιωάννη το 1143 ο γιος του Μανουήλ Ι τον συγχωρεί

2. Για τις αναφορές του Προδρόμου στο Σεβαστοκράτορα Ισαάκιο Κομνηνό βλ. E. Kurtz, *Unedierte Texte aus der Zeit des Kaisers Johannes Komnenos*. *Byzantinische Zeitschrift* 16 (1907), σ. 112-117, 190-200, και *Prodromos*, *Historische Gedichte*, ed. W. Hörandner. *Wiener Byzantinische Studien*, 11. Wien 1974, ποιημ. XL-XLIII, σ. 390-398.

και τον παίρνει τον ίδιο χρόνο μαζί του στην πρώτη του εκστρατεία εναντίον των Σελτζούκων. Κατά την εκστρατεία αυτή ο Ισαάκιος θα προσπαθήσει για άλλη μια και τελευταία φορά να ανακηρυχθεί αυτοκράτωρ, όταν από λάθος διαδόθηκε ότι ο Μανουήλ είχε σκοτωθεί. Την εποχή αυτή είναι ήδη 50 ετών και στη συνέχεια μοιάζει ότι εγκαταλείπει τις πολιτικές του φιλοδοξίες, για να ασχοληθεί τα τελευταία χρόνια της ζωής του περισσότερο με πνευματικές δραστηριότητες.

Η πολιτική δράση του Ισαακίου υπήρξε λοιπόν συνυφασμένη με συνεχείς συνωμοσίες και παράνομες πράξεις και δεν είναι επομένως παράξενο, πως στα τελευταία χρόνια της ζωής του, αναλογιζόμενος το θάνατο, και αφού μάλιστα είχε περάσει μια βαρεία αρρώστια σε ξένους τόπους, αφοσιώνεται στην ίδρυση της Μονής της Κοσμοσωτείρας, γράφοντας στο Τυπικό της, ... *ἀλλ' ὥσπερ διατελέσας τὸν παρελθόντα τοῦ βίου μου δίαυλον ὁδὴ περ ἄγονον καὶ ἀνάισθητον βλάστημα, ὅψέ ποτε μόγισ τῆς μακρᾶς ἀμυδρῶς καὶ χειρίστης συνηθείας ἀνένευσσα ὡς ἐκ τάφου βαθέος τῆς ἀγνωσίας... πρὸς κουνισμὸν τινα καὶ συγχώρεσιν τῶν ἀπείρων ἀπειράκις ἁμαρτημάτων μου... ἱερὸν τῆς θεομήτορος ἑκαίνισα σὺν Θεῷ φροντιστήριον...*³.

Όταν όμως ο ποιητής και φιλόσοφος Ισαάκιος ιδρύει το 1151-52 τη Μονή είναι ήδη ένας έμπειρος κτήτωρ. Σε νεαρότερη ηλικία έχει ήδη ανακαινίσει ριζικά τη Μονή της Χώρας και την εκκλησία του Αγίου Στεφάνου του Αυρηλιανού στην Κωνσταντινούπολη. Η οικοδόμηση της Μονής της Κοσμοσωτείρας, παρ' όλη την ταπεινοφροσύνη που δείχνει σε πρώτη άποψη ο γραπτός λόγος του Ισαακίου στο Τυπικό της, δεν παύει να είναι ένα φιλόδοξο εγχείρημα ενός ηγεμόνα μέλους της αυτοκρατορικής οικογένειας. Απογοητευμένος από τη ζωή του, όπως γράφει, κτίζει εδώ μακριά από την πρωτεύουσα την τελευταία του κατοικία και το μανσωλείο του, στο οποίο καθημερινά οι μοναχοί όφειλαν να προσεύχονται ... *ὑπὲρ ἑλέους...* της ψυχής του.

Ο Ισαάκιος όμως κατασκευάζοντας μια ισχυρή Μονή προς τιμήν της Θεοτόκου, με ένα δικό της οικισμό επάνω σε μια γεωγραφικά και πολιτικά καίρια θέση, και διαμορφώνοντας εδώ την τελευταία του κατοικία και το μανσωλείο του, δεν επιχείρησε μια δημιουργία με κοινή αρχιτεκτονική έκφραση όλων αυτών των λειτουργιών. Συγχρόνως ζήτησε, χωρίς αμφιβολία, στο ίδιο το Καθολικό της Κοσμοσωτείρας, να δημιουργήσει και να αφήσει στους μεταγενέστερους και ένα έργο υψηλής τέχνης (Εικ. 1, 2). Εάν λοιπόν, πέραν της θεολογικής βούλησης, ο κτήτωρ κατά την ίδρυση της Μονής και του οικισμού ενήργησε, όπως θα δούμε παρακάτω, και σαν πολιτικός και στρατιωτικός ηγέτης, στην οικοδόμηση της εκκλησίας είναι

3. *Petit*, Τυπικόν, σ. 20.

ο ποιητής και μαθηματικός Ισαάκιος που κατευθύνει τη δημιουργία της.

Η Μονή της Κοσμοσωτείρας οικοδομείται υπό την επίβλεψη του ίδιου του κτήτορα, ο οποίος στο έργο του βοηθείται από το Γραμματικό του Μιχαήλ, που πιθανότατα ήταν και ο αρχιτέκτων, αν όχι του συνόλου, πολλών τμημάτων της. Στο Τυπικό του Ισαακίου ορίζεται το μοναστήρι ως ...κοινοβιακής... *διαγωγής τε καὶ καταστάσεως* με συνολικά 74 μοναχούς, 50 υμνωδούς και 24 βοηθούς των, ...*πρὸς ὑπουργίαν τούτων καὶ διακονίαν ἐν τοῖς χρειώδεσιν*...⁴. Η οργάνωση της ζωής του μοναστηριού σε γενικές γραμμές ακολουθεί το Τυπικό της Μονής της Ευεργέτιδος της Κωνσταντινούπολης, παρουσιάζει όμως και τις ιδιαιτερότητές της. Πέραν όμως από την οργάνωση της ζωής μέσα στη Μονή είναι για μας σημαντικές οι πληροφορίες του Τυπικού για την κτιριακή της συγκρότηση, αφού σήμερα εκτός από το Καθολικό και ορισμένα άλλα περιορισμένα αρχιτεκτονικά λείψανα, το μοναστήρι έχει καταστραφεί.

Ο Ισαάκιος περικλείει τις κεντρικές εγκαταστάσεις της Μονής με ένα τείχος και αναφέρει και την κατασκευή ενός πύργου, όπου είχαν αναρτηθεί τα ρήματα. Τρεις πύλες οδηγούσαν στο εσωτερικό. Η κύρια βρισκόταν πιθανότατα στα βόρεια, ενώ οι άλλες δύο ήταν τοποθετημένες η μία στα ανατολικά και η άλλη στα δυτικά. Μόνο από την ανατολική πύλη μπορούσαν οι γυναίκες να εισέρχονται στη Μονή. Για τα κτίρια γύρω από το Καθολικό δεν έχουμε πληροφορίες. Πάντως πρέπει να ήταν αρκετά εκτεταμένα ήδη κατά την πρώτη εποχή του μοναστηριού. Οι μοναχοί μοιράζονταν ανά δύο κάθε κελί και μόνο σε περίπτωση κάποιας ποινής έμεναν μόνοι. Έτσι μπορούμε να θεωρήσουμε ότι πρέπει να υπήρχαν τουλάχιστον περίπου σαράντα κελιά στην πρώτη οικοδομική φάση του συγκροτήματος.

Η θέση της τράπεζας, όπως και των αναγκαίων βοηθητικών της χώρων, δεν προσδιορίζεται στο Τυπικό, αν και όπως φαίνεται από αυτό αποτελούσε ένα σημαντικό κτίριο του εσωτερικού περιβάλλου. Το ίδιο ασαφές παραμένει και η θέση άλλων λειτουργικών ενότητων που αναφέρονται επίσης μέσα στον εσωτερικό περίβολο, όπως του Σκευοφυλακίου, του Βεστιαρίου κτλ., χωρίς όμως να έπεται ότι αυτές αποτελούσαν ιδιαίτερες κτιριακές μονάδες. Ιδιαίτερο κτίσμα περιελάμβανε το συγκρότημα των λουτρών των μοναχών, που πρέπει να βρισκόταν κοντά στη στέρνα της Μονής. Η κατασκευή ενός υδραγωγείου εξασφάλιζε νερό για τη στέρνα, η οποία τροφοδοτούσε και την κρήνη της Μονής, αλλά και εκείνη του οικισμού.

Εκτός του εσωτερικού περιβάλλου του μοναστηριού βρίσκονταν μέσα σε μια ιδιαίτερη περίφραξη τα βοηθητικά κτίσματά του. Το κυριότερο κτίσμα του εξωτερικού αυτού περιβάλλου ήταν το γηροκομείο, ή νοσοκομείο, για

4. *Petit*, Τυπικόν, σ. 22 και σ. 21 αντίστοιχα.

τους μοναχούς, ...οίκημα ἀναπαύσεως εἰς ὑποδοχὴν καὶ ἀνάκλησιν καὶ τῶν νοσημάτων αὐτῶν ἐπιμέλειαν..., με δικό του παρεκκλήσιο⁵. Στην ίδια περιοχή είχε κτισθεί και το Δεσποτικό με τον ξενώνα. Για το κτίριο αυτό ο Ισαάκιος αφήνει ρητή εντολή στον εκάστοτε ηγούμενο να το κατεδαφίσει, εάν ποτέ γίνει κακή χρήση του από υψηλά ιστάμενα πρόσωπα προς τα οποία δεν θα είχε τη δύναμη να επέμβει. Εκτός από τα συγκροτήματα αυτά είχαν τοποθετηθεί στον εξωτερικό περίβολο οι σταύλοι και πιθανότατα τα εργαστήρια και οι μεγάλες αποθήκες. Πιο πέρα και από τον εξωτερικό περίβολο βρισκόταν τέλος με δική του περιφραξη και παρεκκλήσιο το νεκροταφείο για τους μοναχούς.

Αναφέρθηκε εν συντομία η περιγραφή της Μονής από τον κτήτορά της, για να γίνει πιο κατανοητή η αρχική της έκταση, αλλά και το μέγεθος του οικοδομικού της προγράμματος. Σήμερα μόνο λίγα περιορισμένα τμήματα του τείχους του εσωτερικού περιβόλου διατηρούνται πια από τα παραπάνω επί μέρους κτίσματα του περίλαμπρου άλλοτε μοναστηριού. Το μέγεθος της αυτοκρατορικής αυτής πρωτοβουλίας γίνεται όμως και στους χρόνους μας από στο τελευταίο στην ολότητά του σωζόμενο οικοδόμημα της Μονής, στο Καθολικό της Κοσμοσωτείρας. Στο ναό αυτόν γίνεται συγχρόνως κατανοητή και η ποιότητα της αρχιτεκτονικής δημιουργίας που πραγματοποιήθηκε στη Βήρα.

Η εκκλησία της Μονής ανήκει σε μια παραλλαγή του τύπου του δικιονίου σταυροειδούς μετά τρούλου, κατά την οποία στις τυπικές θέσεις των δύο μονών δυτικών κιόνων τοποθετούνται ζεύγη κιόνων⁶. Η Κοσμοσωτεία είναι το μόνο παράδειγμα αυτής της παραλλαγής που διασώζεται. Έχει πεντάτρουλη κάλυψη και η μορφολογία των επί μέρους αρχιτεκτονικών στοιχείων την εντάσσει σαφώς στην κωνσταντινουπολίτικη σχολή. Σήμερα της λείπει ο νάρθηκας και κατά τον 20ό αιώνα έγινε αντικείμενο εκτεταμένων αναστηλωτικών επεμβάσεων, οι οποίες πολύ απέχουν από το να μπορούν να χαρακτηρισθούν ολοκληρωμένες ή και επαρκείς.

Χωρίς να είναι δυνατό να αναλυθούν εδώ οι μορφολογικές και τεχνικές λεπτομέρειες του κτιρίου, είναι αναγκαίο να παρουσιασθούν συνοπτικά τα βασικά χαρακτηριστικά του, εκείνα δηλαδή που διαπλάθουν σε ένα μεσαίων διαστάσεων οικοδόμημα, ένα μεγαλοπρεπή εσωτερικό χώρο. Ο χώρος αυτός, ακόμα και στη σημερινή του κατάσταση, με την ατελή του εσωτερική διαμόρφωση και τα περιορισμένα λείψανα του παλαιού του διάκοσμου, διατηρεί ακέραια την υψηλή αρχιτεκτονική του έκφραση, αποτέλεσμα

5. *Petit*, Τυπικόν, σ. 53.

6. Βλ. λεπτομερή περιγραφή του ναού εις: *Sinos, Kosmosoteira*, σ. 75 κ.ε. και πίν. I-12.

μακραίωνου εκκλησιαστικού και αρχιτεκτονικού προβληματισμού, αλλά και ιδιοφυούς κτιριοδομικής σύλληψης⁷.

Η εκκλησία έχει ένα μέσο συνολικό πλάτος περίπου 17 μ. και αναλογίες πλάτους προς μήκος 3/4. Είναι δηλαδή ένα κτίριο μεσαίου μεγέθους που επομένως δεν υποβάλει με κάποιο μνημειώδη εξωτερικό όγκο. Ο κεντρικός τρούλος έχει διάμετρο περίπου 7 μ., μια διάσταση που διέπει βέβαια το άνοιγμα των κυλινδρικών θόλων του σταυρού, αλλά και το μήκος της κατασκευής των θόλων του μεσαίου κλίτους. Έχουμε δηλαδή κατά τον κύριο άξονα ανατολής-δύσης του ναού, με μια σχετική ιεράρχηση, την επανάληψη της βασικής διάστασης του τρούλου ανά μία φορά, προς τα ανατολικά στο ιερό και προς τα δυτικά στο μεσαίο κλίτος εμπρός από την κύρια είσοδο. Η ιεράρχηση που αναφέρθηκε συνίσταται στο ότι στα ανατολικά η διάσταση του τρούλου φθάνει από το κεντρικό τετράγωνο της κάτοψης μέχρι την κορυφή της κύριας αψίδας στο εσωτερικό του ιερού, ενώ στα δυτικά περιλαμβάνει και τον εξωτερικό σημερινό τοίχο, δηλαδή τον τοίχο προς το παλαιό προστόο. Μ' αυτόν τον τρόπο στο μεσαίο κλίτος η περιοχή εισόδου είναι λίγο μικρότερη από την περιοχή του ιερού.

Αλλά και στο εγκάρσιο κλίτος το μήκος των κεραιών του σταυρού είναι πάλι εξαρτημένο από τη διάσταση του κεντρικού τρούλου και είναι σχεδιασμένο έτσι ώστε να είναι ίσο με το μισό της διαμέτρου του. Βλέπουμε λοιπόν ότι η αρχιτεκτονική σύνθεση κινήθηκε σε επίπεδο γενικής χάραξης της κάτοψης του εσωτερικού χώρου προς μία κεντρική τοποθέτηση του τρούλου, και μία ιεραρχημένη άθροιση κατά τον κύριο άξονα τριών ενοτήτων ίσων με το κεντρικό τετράγωνο βάσης του τρούλου. Κατά τον εγκάρσιο άξονα πάλι χρησιμοποιήθηκε η διάσταση του ημίσεως της διαμέτρου του τρούλου για τη διαμόρφωση του μήκους των κεραιών του σταυρού.

Αυτές οι απλές αναλογίες αποτελούν τη βάση της γενικής χάραξης της κάτοψης, με κύριο σκοπό βέβαια ο τρούλος να διέπει απρόσκοπτα και ουσιαστικά του συνόλου και ο κατακόρυφος άξονάς του να ορίζει όχι μόνο το συμβολικό, αλλά και το αρχιτεκτονικό κέντρο βάρους του κτιρίου. Στο χαμηλό πρώτο επίπεδο κάτω από τη γέννηση των θόλων, δηλαδή στην περιοχή των φερόντων στοιχείων της κατασκευής της οροφής, η αρχιτεκτονική βούληση του σχεδιασμού οδήγησε, με εξαίρεση την Πρόθεση και το Διακονικό, σε μια προσπάθεια ενιαίας αντιμετώπισης του συνολικού χώρου. Έτσι ο χώρος στα δυτικά του ιερού, παρ' όλες τις επί μέρους διαφορετικές διαρρυθμίσεις, διατηρεί ένα ενιαίο, σχεδόν τετράγωνο, χαρακτήρα. Άλλωστε αυτή η αντιμετώπιση ώθησε γενικότερα στη χρησιμοποίηση του

7. Γενικά για τον τύπο και το σχεδιασμό της αρχιτεκτονικής του ναού βλ. κυρίως Sinos, Kosmosoteira, σ. 210-231.

δικιονίου τύπου, με τον οποίο γίνεται κατ' αρχήν δυνατό ένα πληρέστερο οπτικό άνοιγμα του χώρου στο δυτικό τμήμα των εκκλησιών, μέχρι τους περιβάλλοντες το κτίριο τοίχους.

Στην Κοσμοσωτείρα η κάλυψη των γωνιακών διαμερισμάτων με τρούλους και οι αναλογίες της κάτοψης οδήγησαν στο δυτικό τμήμα της εκκλησίας, ανάμεσα στο μεσαίο και στα πλάγια κλίτη, σε τόξα ίσα με το πλάτος των γωνιακών διαμερισμάτων των τελευταίων. Τα τόξα αυτά ήσαν όμως πολύ μικρότερα από το μήκος του κυλινδρικού θόλου που καλύπτει το μεσαίο κλίτος —ακριβέστερα λίγο μικρότερα από το ήμισυ του μήκους του. Έτσι, για να υποστηριχθεί πλευρικά το υπόλοιπο τμήμα του κυλινδρικού αυτού θόλου δεν αρκούσε μια περιοχή που θα αντιστοιχούσε στον άβακα ενός κιονοκράνου. Για να κρατήσει λοιπόν τη διάταξη του δικιονίου ο αρχιτέκτων εδώ διπλασίασε την επιφάνεια έδρασης του θόλου προς το τετράγωνο έδρασης του κεντρικού τρούλου, τοποθετώντας ζεύγη κιόνων. Ακόμα, δημιούργησε φαρδείς παραστάδες προς το δυτικό τοίχο για να καλύψει το αναγκαίο υπόλοιπο μήκος της έδρασης του κυλινδρικού μεσαίου θόλου.

Βλέπουμε λοιπόν πόσο συνεπής υπήρξε η επί μέρους διαμόρφωση των αρχιτεκτονικών στοιχείων προς τις αναλογίες της κάτοψης, αλλά και προς το σχεδιαστικό σκοπό να αποκτήσει ο κύριος χώρος της εκκλησίας ένα ενιαίο χαρακτήρα, με τη χρησιμοποίηση του δικιονίου τύπου. Με τον τρόπο αυτόν ο κύριος χώρος, μέχρι το τέμπλο —των *ιερών κιγκλίδων*...⁸— παίρνει ένα σχεδόν τετράγωνο σχήμα, στο οποίο κυριαρχεί ο έκκεντρα προς αυτόν ευρισκόμενος τρούλος και προς τον οποίο ανοίγεται η μεγάλη ανίδα του ιερού. Την εντύπωση αυτή θα πρέπει ακόμα να φαντασθούμε στην πλήρη μεγαλοπρέπειά της με τις ανάλογες παραστάσεις των τοιχογραφιών, που δεν σώζονται πια, και τη λαμπρότητα των χρωμάτων τους.

Η ενότητα και η ισορροπία του χώρου της Κοσμοσωτείρας δεν έγκειται όμως μόνο στις αναλογίες της κάτοψης και στην εκλογή και ανάλογη διάπλαση ενός αρχιτεκτονικού τύπου. Είναι συγχρόνως και οι αναλογίες της ανωδομής που συμπληρώνουν την εντύπωση αυτή και δημιουργούν την αρμονικότητα του χώρου. Ο ναός της Κοσμοσωτείρας ανήκει στις λίγες εκκλησίες που έχουν αναλογία μεγίστου ύψους προς πλάτος 1/1, μια αναλογία που από την αρχαιότητα συμβόλιζε ένα κατ' εξοχήν ιδανικό σχήμα και κατ' επέκτασιν την αρμονία του κόσμου. Στα 3/5 του συνολικού ύψους βρίσκεται η βάση του τυμπάνου του κεντρικού τρούλου και η επάνω επιφάνεια των κλειδιών των θόλων του μεσαίου και εγκάρσιου κλίτους, και

8. Ο Ισαάκιος αναφέρει επανειλημμένα τον όρο αυτόν στο Τυπικό του. Βλ. *Petit*, Τυπικόν, σ. 27, 30, 39.

στο ήμισυ τέλος του συνολικού ύψους βρίσκεται η απόληξη, το κλειδί, του τεταρτοσφαιρίου της κεντρικής αψίδας του ιερού.

Είναι λοιπόν η κυριαρχία της διάστασης του τρούλου και η ενοποίηση του χώρου μπροστά από την περιοχή του ιερού, αλλά και οι αναλογίες της κάτοψης και η σχέση των διαστάσεων της προς το μέγιστο και κυρίαρχο ύψος του κτιρίου και προς τα ύψη των βασικών στοιχείων της ανωδομής, που δημιουργούν σε ένα μετρίου όγκου οικοδόμημα ένα μεγαλόπρεπο εσωτερικό με αρμονικό χαρακτήρα.

Η ιστορία της εκκλησίας είναι άμεσα συνυφασμένη με την ιστορία του τόπου. Το Καθολικό της Μονής της Κοσμοσωτείας, μόλις περίπου 200 χρόνια μετά από την ίδρυσή του, μετατρέπεται από τους Τούρκους σε τζαμί, για να ξαναβρεί τον αρχικό του χαρακτήρα έπειτα από 5½ αιώνες. Οι Τούρκοι κάνουν αρκετές μετατροπές στην εκκλησία και καταστρέφουν σε μεγάλο βαθμό τις τοιχογραφίες της. Οπωσδήποτε η θρησκευτική χρησιμοποίηση του χώρου διέσωσε το κτίριο, σε αντίθεση με τα άλλα οικοδομήματα της Μονής.

Εκτός από την οικοδόμηση ενός μιναρέ και ορισμένων προσκτισμάτων τη σοβαρότερη μετατροπή στον οργανισμό του κτιρίου αποτέλεσε η αλλαγή της περιοχής της κυρίας εισόδου. Η κυρία είσοδος στο ναό κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας διαμορφώνεται στα ανατολικά, στην περιοχή της κυρίας αψίδας του ιερού, όπου στο εσωτερικό κτίζεται ένα ξύλινο υπέρω με καφασωτά για τις γυναίκες. Η ξύλινη αυτή κατασκευή επεκτεινόταν και στο βόρειο εγκάρσιο κλίτος και η πρόσβαση σ' αυτή γινόταν από μια σκάλα που βρισκόταν στην πρόθεση⁹. Σε παλαιές φωτογραφίες του εσωτερικού διακρίνονται οι ξύλινοι ελκυστήρες στις γεννέσεις των θόλων, οι οποίοι δυστυχώς απομακρύνθηκαν κατά τις πρώτες αναστηλωτικές εργασίες στο ναό. Η ιερά μουσουλμανική κόγχη είχε τοποθετηθεί στο νότιο εγκάρσιο κλίτος, όπου βρισκόταν και ο σχετικός ξύλινος άμβωνας. Γενικά η εκκλησία είχε ξανασοβατισθεί, για να κρυφθούν όσες τοιχογραφίες δεν καταστράφηκαν και για να διακοσμηθεί το κτίριο σύμφωνα με τα μουσουλμανικά έθιμα.

Άθικτη παρέμεινε η βυζαντινή γύψινη διαμόρφωση των κιονοκράνων, γεγονός που αργότερα δημιούργησε παρεξηγήσεις ως προς την προέλευσή της, με αποτέλεσμα να καταστραφεί, ολόκληρη στα βόρεια κιονόκρανα κατά τις προπολεμικές αναστηλωτικές εργασίες, και τμηματικά στα νότια

9. Παλαιές φωτογραφίες του Καθολικού δημοσίευσε ο Τ. Η. Ouspensky. Βλ. Τ. Η. Ouspensky, L'octaueque de la bibliotheque du Serail à Constantinople. Bulletin de l'Institut Archéologique Russe à Constantinople 12 (1907). Οι φωτογραφίες αυτές αναδημοσιεύονται εις: *Sinos, Kosmosoteira*, πίν. 2, 10-12.

κατά τις εργασίες της δεκαετίας του 1970. Η γύψινη, όχι ιδιαίτερα κομψή, αυτή διαμόρφωση είναι κομνήνεια και τοποθετήθηκε εδώ για να συμπληρώσει το πλάτος των επικράνων, τα οποία λόγω του ότι είχαν μεταφερθεί έτοιμα από αλλού ήσαν στενότερα από την αναγκαία, κατά τους μάστορες του ναού, διάσταση της φερόμενης τοιχοδομίας.

Οι επεμβάσεις στα χρόνια της Τουρκοκρατίας δεν κατόρθωσαν όμως να εξαλείψουν τα ίχνη της διαμόρφωσης του δημιουργήματος του Ισαακίου, ούτε στο εξωτερικό, αλλά και ούτε στο εσωτερικό. Τα σημερινά λείψανα του ζωγραφικού διακόσμου αποτελούν μοναδικά δείγματα υψηλής τέχνης και εικονογραφίας του 12ου αιώνα, της σχολής της Κωνσταντινούπολης, τα οποία, όσο και αν έχουν κακοποιηθεί και έχουν χάσει από την παλαιά τους λάμψη, εξακολουθούν να δείχνουν την απaráμιλλη καλλιτεχνική στάθμη μίας από τις πιο σημαντικές πολιτιστικές περιόδους του μεσαιωνικού ελληνισμού, αλλά και του ευρωπαϊκού πνεύματος γενικότερα.

Αν και στα πλαίσια της σύντομης αυτής πραγματείας δεν είναι δυνατή και μια διεξοδική παρουσίαση της ζωγραφικής της Κοσμοσωτείρας, είναι σκόπιμο όμως να επισημανθούν ορισμένα καθοριστικά στοιχεία της εικονογραφίας της. Η κατώτερη εικονογραφική ζώνη στους περιβάλλοντες τοίχους διέπεται από την κίνηση μιας επισκοπικής πομπής, που διασώζεται αποσπασματικά κάτω από τα μικρά παράθυρα του εγκάρσιου κλίτους. Η πομπή αυτή, η οποία καταλήγει στις επισκοπικές μορφές του ιερού, παρουσιάζεται εδώ σε μια έκφραση συλλειτουργίας ενός άλλου ιδανικού κόσμου με το καθημερινό εκκλησίασμα του ναού. Επάνω από αυτή τη δυναμική ζώνη, ανάμεσα στα μικρά κατώτερα παράθυρα των τυμπάνων του εγκάρσιου κλίτους, θα τοποθετηθούν παραστάσεις στρατιωτικών Αγίων. Τους κορμούς των προστατών αυτών της εκκλησίας, με την αυστηρή στατική τους μορφή, θα ακολουθήσουν πιο πάνω σε μικρότερη κλίμακα, ανάμεσα στα μεγάλα παράθυρα, προφήτες και μορφές από την Παλαιά Διαθήκη με ανοιχτόχρωμα ιμάτια. Κορμοί ομοίων μορφών θα κλείσουν προς τα επάνω τη ζωγραφική διαμόρφωση των τυμπάνων του μεσαίου και του εγκάρσιου κλίτους.

Όλες αυτές οι παραστάσεις στους εξωτερικούς τοίχους του ναού θα έλθουν με την εκκλησιολογική τους σημασία να αποτελέσουν το πλαίσιο του θείου δράματος, να περικλείουν δηλαδή τις σκηνές από τη ζωή της Θεοτόκου και του Χριστού, που ζωγραφίζονται στις εσωτερικές επιφάνειες των θόλων και των ενδιάμεσων τοίχων, υποδηλώνοντας έτσι τη βασική λειτουργία και υπόσταση του χώρου. Στα τύμπανα των γωνιακών τρούλων απεικονίζονται ανάμεσα στα παράθυρα και πάλι μορφές από την Παλαιά Διαθήκη, και στις κεντρικές περιοχές των τρούλων του ιερού με αριστουργηματικό τρόπο οι φύλακες και προστάτες αρχάγγελοι (Εικ. 3). Τέλος στην

κεντρική περιοχή του νοτιοδυτικού γωνιακού τρούλου μπορούμε, από τα υπάρχοντα λείψανα της παλαιάς τοιχογραφίας, να δεχθούμε ότι υπήρχε παράσταση του Χριστού, ενώ στην αντίστοιχη περιοχή του βορειοδυτικού γωνιακού τρούλου σώζεται, πιθανότατα επάνω από την παλαιά θέση του ταφικού μνημείου του κτήτορα Ισαακίου Κομνηνού, μια αιθέρια παράσταση της Θεοτόκου (Εικ. 4).

Στο Τυπικό του ο Ισαάκιος περιγράφει λυρικότατα, σε συνδυασμό και με μια απεικόνιση του Χριστού, μια παράσταση της Θεοτόκου, που αν και είναι αβέβαιο ότι αφορά εκείνη του βορειοδυτικού τρούλου, θα μπορούσε πολύ καλά να αποδίδει τα χαρακτηριστικά της. Κατά την περιγραφή αυτή, ...*ὁ ὑπεράγαθός μου Χριστός καὶ ἡ θεομήτωρ καὶ κοσμοσώτειρα ἄγαν τεχνήντως εἰκόνισται, ὡς δοκεῖν τοῖς ὁρῶσι τὰ εἰκονίσματα ἔμπνοα καὶ αὐτὴν χαριτόεσαν μικροῦ δὴ φημι ἀποθλίβειν πρὸς τοὺς ὁρῶντας τοῦ στόματος, θαῦμα ὄντως ἰδέσθαι τοὺς τύπους τὴν ζωγραφίαν ὥσπερ τὴν ἔμπνοον καὶ μὴ κινουμένην τοπικῶ διαστήματι καὶ οὕτω καθυμνῆσαι τὸν τεχνουργὸν τὸν ἐκ τοῦ πρώτου δημιουργοῦ καὶ δεσπότη τοῦ σοφίαν τῆς ζωγραφίας καινοπρεπῶς κληρωσάμενον. Καὶ ἐρωτά στη συνέχεια ο συγγραφέας για τον τεχνουργό του έργου: ...*τίς γὰρ τοῦτον οὐ μακαρίσειε τῶν τύπων τὸ ζῶν ὥσπερ εἶδος τῇ ὁράσει καὶ τῇ καρδίᾳ ἀπομορξάμενος*.¹⁰ Με τη λιτή αλλά ουσιαστική αυτή αισθητική ανάλυση της παράστασης της Θεοτόκου καταλείπει ο Ισαάκιος και ένα σαφές τεκμήριο της καλλιτεχνικής του διάθεσης, αλλά και της σχέσης του με το δημιουργό τεχνίτη.*

Εάν στη σύντομη αυτή ανάλυση του ναού έγινε προσπάθεια για μια προσέγγιση στο σχεδιαστικό προβληματισμό, στη βούληση και στην ιδιοσυγκρασία του δημιουργού Σεβαστοκράτορα Ισαακίου Κομνηνού, είναι διότι, όπως πιστεύω, μόνο έτσι μπορούμε να πλησιάσουμε πιο κοντά την πολύπλευρη αυτή προσωπικότητα, που διαμορφώνει εδώ ένα λαμπρό οικοδόμημα προς χάριν της Θεοτόκου, αλλά και την τελευταία του κατοικία. Έτσι, και αν, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως και όπως θα δούμε και στη συνέχεια, κατά την ίδρυση της μονής και του οικισμού της Βήρας εξακολουθεί να πράττει και σαν πολιτικός και στρατιωτικός ηγέτης, στο Καθολικό της Κοσμοσωτείας είναι ο θεολόγος και φιλόσοφος, αλλά και ο μαθηματικός και ποιητής, κατά τον Προκόπιο, που δημιουργεί. Μέσα σ' αυτό το πνεύμα του θεολόγου και φιλοσόφου, αλλά και μαθηματικού και ποιητή

10. *Petit*, Τυπικόν, σ. 23-24. Σχετικά με τη ζωγραφική της Κοσμοσωτείας βλ. κυρίως *Sinos*, *Kosmosoteira*, 177 κ.ε. Πρβλ. επίσης *V. Djurić*, *La peinture murale byzantine: XIIIe et XIIIe siècles*, εις: *Actes du XVe Congrès International d'Études Byzantines I*, Αθήνα 1979, σ. 181 κ.ε., και *D. Mouriki*, *Stylistic Trends in Monumental Painting of Greece During the Eleventh and Twelfth centuries*, *Dumbarton Oaks Papers* 34-35 (1982), σ. 77 κ.ε., 103 κ.ε.

πρέπει να ειδωθεί ο σχεδιασμός της εκκλησίας και η διάπλαση και διαμόρφωση του χώρου της.

Ο ποιητής Ισαάκιος ασφαλώς διέπει την αρχιτεκτονική του δημιουργία στο Καθολικό της Κοσμοσωτείρας και αποτελεί μια διάσταση της προσωπικότητάς του, η οποία βοηθά το μελετητή να πλησιάσει τη διάθεση του κτήτορα στην καλλιτεχνική του προσπάθεια και στην αναζήτηση αρμονικών σχέσεων. Χωρίς να είναι δυνατό να αναφερθούμε εδώ στο ποιητικό του έργο που μας έχει διασωθεί, είναι ενδεικτική, στη συνέχεια και της αισθητικής του έκφρασης που παρακολουθήσαμε κατά την περιγραφή μιας παράστασης της Θεοτόκου, η ποιητικότερη αναφορά του στο φυσικό περιβάλλον της Βήρας, όπως μας τη δίνει στο Τυπικό της Κοσμοσωτείρας: *...ὁ ποταμός, ἡ Αἶνος, ἡ θάλασσα, οἱ ῥηγμῖνες ταύτης, οἱ νῆμενοι, ἡ τῆς δειθαλοῦς πόας κτηνοτρόφος νομὴ καὶ ἱππόβοτος, τὸ τῆς καθέδρας λοφόμεν καὶ ἐλευθέριον ἐπανάστημα, ἡ λεπτὴ εὐκρασία δέρος τοῦ χύματος καὶ εὐεκτικὴ ἰσχυρὰς αὖραις, οἱ ἀείκωοι περὶ τὰ χεῖλη τοῦ ποταμοῦ δόνακες ταύταις ὑποσυρῖζοντες ἔμμουσον, ἡ ἀπλετος πεδιάς καὶ εὐτρεπὴς ἀποψις, θέρους ὥρα φημί, ἀσταχύνων ἄνθει καὶ ταῖς ἀνθήριξιν αὐτῶν ἐπιβρίθουσα πολλὴν τοῖς ὁρώσι τὴν εὐφροσύνην ἐπιβραβεύουσιν, ὥραιον δὲ πτόρθων ἀγχιστα τῆς μονῆς ἔσμος ἀναφύεται καὶ τοῖσδε περιπλέκονται βότρυες, ὕδωρ δὲ βλυστάνει τὸ εὐειδέστατον καὶ ψυχρότατον... καὶ πιο πάνω ...Οἶμαι γοῦν, ὡς τῆς μονῆς καὶ τῆς καθέδρας αἱ χάρητες πολλοὺς τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἑαυτὰς μεθελκύουσιν...¹¹. Χωρίς αμφιβολία το γεγονός ότι και σήμερα κόσμος πολὺς επισκέπτεται τον τόπο, ἀλλὰ καὶ ἐρχεται νὰ κατοικήσει σ' αὐτόν ἐπιβεβαιώνει τὴ ρῆσιν καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ δημιουργοῦ καὶ ποιητῆ Ισαακίου, αφοῦ πράγματι τὰ χαρίσματα τῆς Μονῆς καὶ τοῦ τόπου θὰ προσελκύουν καὶ στο μέλλον τοὺς ἀνθρώπους στὴ Βῆρα.*

Μέσα λοιπόν σ' αὐτὸ τὸ εἰδυλιακὸ περιβάλλον ἡ ἰδρυση τῆς Μονῆς ἐρχεται σαν μιὰ πράξη πρωταρχικὰ ἐκκλησιαστικὴ, που ἐμπεριείχε καὶ τὴ βούληση τοῦ κτήτορα νὰ οἰκοδομήσῃ ἐδῶ τὴν τελευταία τοῦ κατοικία καὶ τὸ ταφικὸ τοῦ μνημεῖο. Δὲν ὑπάρχει ὅμως ἀμφιβολία ὅτι ἡ ἰδρυση αὐτὴ εἶχε συγχρόνως καὶ πολιτικο-οικονομικὸ καὶ στρατιωτικὸ χαρακτήρα. Ἡ θέση τῆς Βήρας δίπλα στὴν Εἰγνατία οδὸ καὶ κοντὰ στὴν κορυφὴ τοῦ δέλτα τοῦ Ἑβρου, ὅπου καὶ τὸν διέσχισε ἡ Εἰγνατία, διαλέχτηκε ἀσφαλὺς γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς. Τὸ σημεῖο ἄλλωστε τοῦ περάσματος τῆς Εἰγνατίας ἦταν καὶ ἡ σημαντικότερη νότια σκάλα γιὰ τὴ ναυσιπλοΐα τοῦ Ἑβρου καὶ γιὰ τὸ ἐμπόριο που ἀκολουθοῦσε τὴν κοίτη τοῦ. Ἐτσι, στὰ πρῶτα βόρεια καὶ δυτικὰ υψώματα που δεσπόζουν αὐτοῦ τοῦ τόπου, ἀλλὰ καὶ μιᾶς εὐφορῆς νότιας πεδιάδας, κτίζει, σὲ ἓνα μέρος που ονομαζόταν *...Βηρός... τῇ κοινῇ*

11. Αὐτ., σ. 57. Γιὰ τὸ ποιητικὸ ἔργο τοῦ Ισαακίου βλ. σχετικὴ βιβλ. εἰς: *Sinos, Kosmosoteira*, σ. 12, ὑπ. 37.

συνηθεία...¹², μια ισχυρά οχυρωμένη Μονή και ιδρύει συγχρόνως γύρω της ένα νέο οικισμό.

Ο νέος οικισμός ιδρύεται από τον Ισαάκιο για να χρησιμεύσει στις οικονομικές δραστηριότητες της Μονής και δημιουργείται με συνοικισμό των κατοίκων των κοντινών χωριών Λυκοχώριον και Δράχου, ενώ στο Τυπικό του ορίζει να μετοικήσουν σ' αυτόν και κάτοικοι του Νεοκάστρου, όπως γράφει: *...πλησίον τοῦ θεοσώστου κάστρου τῆς μονῆς, ἔνθα παρ' ἡμῶν καὶ τὸ Λυκοχώριον καὶ τοῦ Δράχου μετοικισθέντα καθήδρασαι...*¹³. Η θέση των οικισμών αυτών δεν είναι σήμερα γνωστή, από την περιγραφή του Τυπικού όμως μοιάζει ότι το Νεόκαστρον βρισκόταν μακρύτερα και στην αντίπερα όχθη του ποταμού. Με μετακίνηση πληθυσμού και συνοικισμό από χωριά της περιοχής δημιουργείται λοιπόν ο πρώτος πυρήνας μίας νέας πόλης, για την οποία ο ίδιος ο Ισαάκιος καθορίζει το βασικό σχεδιασμό και κατασκευάζει τα αναγκαία έργα υποδομής —δρόμους, γέφυρα, υδραγωγείο—, αλλά και όπου κτίζει ιδιαίτερη εκκλησία και λουτρά. Έχουμε επομένως στη Βήρα μία από τις πιο ενδιαφέρουσες μεσαιωνικές ιδρύσεις πόλεων με αναγκαστικό συνοικισμό, σε συνάρτηση με την οικοδόμηση μίας νέας Μονής.

Δεν είναι όμως μόνο η ίδρυση και ο τρόπος δημιουργίας του νέου οικιστικού κέντρου που παρουσιάζει σημαντικό ενδιαφέρον για την ιστορία της βυζαντινής Θράκης και του ελληνισμού της περιοχής. Η εξέλιξη του οικισμού, τόσο στους βυζαντινούς, όσο και στους μεταβυζαντινούς χρόνους, είναι εξίσου αξιοπρόσεκτη.

Η παλαιότερη αναφορά στο όνομα του οικισμού γίνεται από το Νικήτα Χωνιάτη, στις αρχές δηλαδή του 13ου αιώνα, ο οποίος αναφέρει ότι το 1183 ο Αυτοκράτωρ Ανδρόνικος Ι, γιός του Σεβαστοκράτορα Ισαακίου, αμέσως μετά την ανάρρησή του στο θρόνο και κατά τη διάρκεια μιας κυνηγητικής του εκδρομής στα Κύψαλα, επισκέφθηκε τη «Βήρα» για να τιμήσει τον τάφο του πατέρα του¹⁴.

Ο Νικήτας αναφέρει στη συνέχεια και ένα άλλο επεισόδιο που εξελίσσεται το 1195 στα μέρη αυτά και κατά το οποίο ο διάδοχος του Ανδρονίκου Ισαάκιος ΙΙ Άγγελος συλλαμβάνεται, μετά από διαταγή του αδελφού του Αλεξίου ΙΙΙ, και τυφλώνεται στη Βήρα. Ο ατυχής Ισαάκιος ΙΙ *...ἀφιγμένος... κατὰ Στάγειραν, ἥτις Μάκρη νῦν κέκληται συλλαμβάνεται... Καὶ τοῖνυν τὸν ἔσχατον ἥλιον θεασάμενος ἄμφω τῷ ὀφθαλμῷ μικρὸν ἐξορύττεται κατὰ τὴν ἐν Βήρᾳ μονήν, ἧς δομήτωρ ὁ τοῦ βασιλέως Ἀνδρονίκου τοκεὺς Ἰσαάκιος...*¹⁵.

12. Αυτ., σ. 20.

13. Αυτ., σ. 72.

14. Χωνιάτης, 280, 30-37.

15. Αυτ., 452, 94-3.

Αυτή είναι και η πρώτη πληροφορία για τη χρησιμοποίηση της Βήρας ως τόπου τιμωρίας που μας έχει διασωθεί.

Από τις αναφορές αυτές φαίνεται ότι η Μονή και ο οικισμός, πιθανώς αμέσως και οπωσδήποτε σύντομα, πήρε από την κοινή ονομασία του τόπου «βηρός» το όνομα «Βήρα». Αν και η σημασία της λέξης «βηρός» κατά τη βυζαντινή εποχή δεν αναφέρεται ακόμα λεξικογραφικά, η λέξη έχει διατηρηθεί στη δημώδη μας γλώσσα και η έννοιά της ως τόπου όπου συγκεντρώνεται νερό, ή κατ' επέκτασιν που βρίσκεται κοντά σε νερά ή βάλτους, πιθανώς να μην απέχει πολύ από εκείνη των μεσαιωνικών χρόνων¹⁶.

Στη συνέχεια κατά το 13ο αιώνα η Βήρα αναφέρεται και από τους Λατίνους και από τους Βυζαντινούς ιστοριογράφους. Μετά την κατάκτηση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους η Βήρα, ... *l'abbaye de Vera*..., δίνεται ως φέουδο στο Γοδεφρείδο Βιλλαρδουίνο, όπως αναγράφει ο ίδιος¹⁷. Αργότερα η περιοχή αναφέρεται ως *Pertinentia de Bira*, δηλαδή σαν μικρή διοικητική ενότητα ανάλογη με τη βυζαντινή *επίσκεψιν*¹⁸.

Η περιοχή της Βήρας δεν μένει όμως πολύ χρόνο στα χέρια των Φράγκων. Το 1205 ο Βούλγαρος Τσάρος Καλογιάν, εκμεταλλευόμενος τη δυσарέσκεια της ελληνικής αριστοκρατίας, νικά τους Λατίνους κοντά στην Αδριανούπολη και εισέρχεται στη νότια Θράκη. Θα ακολουθήσουν χρόνια αιματηρά για την περιοχή, με συνεχείς πολέμους ανάμεσα στους Βουλγάρους, τους Λατίνους και τους Βυζαντινούς της Νίκαιας. Η μοναδική βυζαντινή αναφορά κατά το 13ο αιώνα που διασώζεται σχετίζεται με την εκστρατεία του Ιωάννη III Δούκα Βατάτζη στη Μακεδονία και Θράκη. Το 1246, κατά το Γεώργιο Ακροπολίτη, ο Αυτοκράτωρ ερχόμενος από τις Σέρρες ...*επεφθάκει... περί τὸν ποταμὸν Ἐβρον, πλησίον τῆς μονῆς τοῦ Βηρός ὀνομαζομένης ποιούμενον τὰς ῥοάς*...¹⁹. Με τη μαρτυρία αυτή μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η Μονή είχε κατορθώσει παρ' όλους τους πολέμους να επιβιώσει, και ακόμα, ότι είχε διατηρηθεί, τουλάχιστον μέχρι τα μέσα του 13ου αιώνα, και η ανάμνηση της αρχικής ονομασίας του τόπου.

Η περιοχή πέρασε κατά το τελευταίο τέταρτο του αιώνα μια σχετικά ήρεμη εποχή και η Μονή μοιάζει στη συνέχεια να βρίσκεται σε οικονομική

16. Σχετικά με την πιθανή σημασία της λέξης και κατά τους βυζαντινούς χρόνους πρβλ. *Sinos, Kosmosoteira*, σ. 14, υποσ. 45.

17. *Villehardouin, La conquête de Constantinople. Étitee et traduite par Edmond Faral. Les Classiques de l'Histoire de France au Moyen Age. 18-19. Paris 1938-1939, τόμ. 2, σ. 190-192.*

18. *A. Carile, Partitio terrarum imperii Romaniae. Studi Veneziani 7 (1965), σ. 125-305, ιδ. 220.81 και 269-270.*

19. *Georgii Acropolitae opera, rec. A. Heisenberg. Editionem anni MCMIII correctionem curavit P. Wirth, τόμ. 1, Stuttgart 1978, σ. 72, 17-19.*

ευμάρεια, όπως φαίνεται από ένα γραπτό του Νικηφόρου του Χούμνου των αρχών του 14ου αιώνα. Σ' αυτό αναφέρονται η Μάκρη και η Βήρα ως οικονομικά ισχυρές ενότητες, ... *Μάκρην καὶ Βήραν, γενναῖα δὴ τινα, συνεισφέρειν δεδυνήμενα...*²⁰.

Κατά το 14ο αιώνα όμως η Θράκη γίνεται πάλι κέντρο πολεμικών επιχειρήσεων και οι πληροφορίες για τη Βήρα είναι πυκνότερες. Τις περισσότερες τις έχουμε από τον Ιωάννη VI Καντακουζηνό, ο οποίος πρέπει να είχε και κτήματα στην περιοχή. Η πρώτη αναφορά του Καντακουζηνού στη Βήρα γίνεται σε σχέση με τις επιδρομές του Βούλγαρου Τσάρου Μιχαήλ Σισμάν (1323-30) στη Θράκη το 1323, ...*καὶ τὰ ἀνωτερικὰ μέρη τῆς Θράκης ἐλήψατο πάντα ἄχρι Βήρας ... και ... προήλθε γε ἄχρι Βήρας καὶ Τραϊανουπόλεως...*²¹. Στη συνέχεια αναγράφει το περιστατικό μιας τουρκικής απόβασης, το 1329, επί Ανδρονίκου III, όταν, ...*στρατιὰ Περσῶν περὶ περαιωθεῖσα ἑβδομήκοντα ναυσί, τὰ περὶ Τραϊανούπολιν ληΐζεται καὶ Βήραν...*²². Αν και η απόβαση αυτή απωθήθηκε γρήγορα από τους Βυζαντινούς, στα επόμενα χρόνια οι επιδρομές των Τούρκων στη Θράκη θα πυκνώσουν. Ο ίδιος ο Καντακουζηνός θα ζητήσει μάλιστα σε μια περίπτωση τη στρατιωτική τους παρουσία και βοήθεια εκεί, έτσι ώστε, μετά τις καταστροφές των εμφυλίων πολέμων μεταξύ του Ανδρονίκου II και του Ανδρονίκου III, και του Ιωάννη V και του Ιωάννη Καντακουζηνού, η οριστική πτώση της Θράκης στα χέρια των Τούρκων να έρχεται σαν φυσικό επακόλουθο και να είναι πλέον θέμα χρόνου.

Αναλυτικά αναγράφει ο Καντακουζηνός την ιστορία της φυλάκισης των παιδιών του Ανδρονίκου Ασάν, Ιωάννη και Μανουήλ, το 1335 στη Βήρα, ύστερα από διαταγή του Αυτοκράτορα Ανδρονίκου III. Μετά από σχετική παράκληση του πατέρα τους ο Καντακουζηνός στέλνει το 1341 τη γυναίκα του Ειρήνη, η οποία ήταν επίσης παιδί του Ανδρονίκου Ασάν, να απελευθερώσει τους αδελφούς της. Ο ίδιος γράφει: ...*ἔτι δὲ καὶ τῶν τῆς γυναικὸς ἀδελφῶν Ἰωάννην καὶ Μανουήλ τῶν Ἀνδρονίκου τοῦ Ἀσάνη παίδων ὑπὸ κλεισῖ, ὥσπερ ἐφήσομεν κατὰ τὴν Βήραν, φρουρίον τι τῆς Θράκης, ἐργομένων, πέμψας τὴν ἀδελφὴν ἅμα στρατιᾷ, ἐξῆγε τε τοῦ δεσμοτηρίου καὶ ἀγειν ἐκέλευεν εἰς Διδυμότειχον πρὸς αὐτόν..., και παρακάτω, ... τοῦ... Ἀσάνη Μανουήλ ἐν Βήρα φρουρουμένου ὑπὸ κλεισῖ...*²³. Το ίδιο περιστατικό αφηγείται και ο Νικηφόρος Γρηγοράς αναφέροντας όμως τη Μονή της Βήρας ως, ...*φρου-*

20. *Νικηφόρου του Χούμνου*, Ἐλεγχος κατὰ τοῦ κακῶς τὰ πάντα πατριαρχεύσαντος Νίφωνος, εἰς: *J. Fr. Boissonade, Anecdota graeca*, τόμ. 5, Paris 1833, σ. 255-283, ἰδ. σ. 279.

21. *Καντακουζηνός* I, 179 και 183 αντίστοιχα.

22. *Αὐτ.*, 390.

23. *Καντακουζηνός* II, 161 και 248-249 αντίστοιχα.

ριον τῆς τῶν Αὐδῆρων μονῆς..., και σε ἄλλο σημεῖο: ...τὸ τῆς Τραιανουπόλεως ἑγγιστα φρούριον, τὴν τῶν Ἀδῆλων λέγω μονήν...²⁴. Με τις αναφορές αυτές βλέπουμε συγχρόνως, ὅτι τουλάχιστον ἀπὸ το τέλος τοῦ 14ου αἰῶνα ἡ Βῆρα ἀναφέρεται πια κυρίως ὡς φρούριο.

Στα χρόνια τῶν ἐμφυλίων πολέμων ἡ στρατηγικὴ σημασία τῆς Βήρας τὴν κάνει πάλι ἐπικέντρο διαμαχῶν. Ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἓνα ἐπεισόδιο ποῦ ἐξελίσσεται μετὰ το θάνατο τοῦ Ἀνδρονικοῦ III, το 1341, και τὴν ἀνακήρυξη τοῦ Καντακουζηνοῦ τὸν ἴδιο χρόνο ὡς Αὐτοκράτορα στο Διδυμότειχο. Ὁ Καντακουζηνός κατὰ τὴν περίοδο τῆς διαμάχης τοῦ με τὴν γυναῖκα τοῦ Ἀνδρονικοῦ Ἄννα και το Μέγα Δούκα Ἀλέξιο Ἀπόκαυκο στηρίζεται στὴν ἀριστοκρατία τῆς Θράκης, ἀλλὰ το 1342 ὁ ἀγροτικὸς πληθυσμὸς και ὁ πληθυσμὸς τῶν ἀστικῶν κέντρων τῆς περιοχῆς ἐπαναστατεῖ ἐναντίον τῆς. Ἔτσι στὴ Βῆρα ξεσηκώνονται οἱ κάτοικοι, ἀλλὰ και οἱ μοναχοὶ οἱ ὁποῖοι συμπαραστέκουν ἐνεργά στὴ λαϊκὴ αὐτὴ ἐξέγερση, και μαζί, ...τὴν ...βασιλέως πρότερον φρουρὰν και τὸν ἄρχοντα, ὃν ἐπέστησεν αὐτοῖς, ἀπάτῃ κατασχόντες δεσμώτας ἐπεμψαν εἰς βασιλῖδα...

Μετὰ τὴν ἐπιτυχία τῆς ἐπανάστασης αὐτῆς ὁ Καντακουζηνός, ὅπως περιγράφει, ἀναγκάζεται νὰ πολιορκήσῃ τὴ Βῆρα: ...Βασιλεὺς δὲ ... τὴν στρατιὰν ἔχων ἐστρατοπέδευσεν ἐν Βήρᾳ. ἀφθονίαν δὲ ἐκεῖ τοῖς ἵπποις τοῦ τόπου παρέχοντος τροφῆς... Ἡ ἀντίσταση ὅμως τῶν πολιορκημένων υπῆρξε γενναία, ...μοναχοὶ δὲ οἱ ἔνδον ὄντες και ὁ ἄλλος ὁμιλος ἐξ ἀγροτῶν συνειλεγμένοι, ...ἡμύνοντο... καρτερώτατα ἀπὸ τῶν τειχῶν ὀχυρωτάτων ὄντων ἐκ κατασκευῆς... Ἐάν ὁ Καντακουζηνός στὴ συνέχεια λείει ὅλη τὴν ἀλήθεια ἀναφέροντας ὅτι δὲν ἠθέλε νὰ καταλάβῃ το φρούριο με τὴ βία και νὰ κτυπήσῃ ἔτσι τοὺς μοναχοὺς, τοὺς ὁποῖους κατηγορεῖ κατὰ τὰ ἄλλα γιὰ ἀποστασία, δὲν εἶναι πλέον δυνατό νὰ ἀποδειχθεῖ με βεβαιότητα. Σχετικὰ γράφει: ...βία γὰρ παραστήσασθαι οὐκ ἠθέλε διὰ τὸ μοναχοὺς τὸ φρούριον κατοικεῖν ... οὐ δὲ ἔνεκα οὐδὲ συντόνωνς ἐπολιόρκει, ἀλλὰ δόκησιν παρεῖχε μόνον, ὡς πρὸς τειχομαχίαν

24. Γρηγοράς II, 625 και 797 ἀντίστοιχα. Ὁ Γρηγοράς πιθανῶς, στὴν προσπάθειά τοῦ νὰ προσδώσῃ μιὰ ἀρχαία ὀνομασία στὸν τόπο, συγχέει τὴ Βῆρα κοντὰ στὸν Ἑβρο με τὰ Ἀβδηρα κοντὰ στο Νέστο. Ἡ ὑπαρξὴ ἀρχαίας θρακικῆς πόλης με τὴν ὀνομασία Ἀβηρα στὴ θέση τῆς Βήρας, τὴν ὁποία υποπτεύθηκε ὁ Γρ. Εὐθυμίου, και ἡ ὁποία θα ἐξηγούσε και τὴν ὀνομασία Βῆρα ἀλλὰ και τὶς ὀνομασίες τοῦ Γρηγορά, δὲν μπορεῖ νὰ ἐπαληθευθεῖ, ἀφοῦ ἀγνοεῖται ἡ τύχη τῆς στήλης, σε ἐπιγραφή τῆς ὁποίας βασίλλεται ἡ ὑπόθεσή τοῦ. Δυστυχῶς οὔτε ἡ ἀνάγνωση τῆς ἐπιγραφῆς ἀπὸ τὸν Εὐθυμίου μπορεῖ νὰ ἐπαληθευθεῖ διότι δημοσιεύθηκε χωρὶς φωτογραφικὴ τεκμηρίωση. Πρβλ. Γρ. Εὐθυμίου, Στήλῃ ἐκ Φερῶν ἐνεπιγραφος, Ἀρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ Λαογραφικοῦ και Γλωσσικοῦ Θησαυροῦ 19 (1954), σ. 283 κ.ε., και Sinos, Kosmosoteira, σ. 21, υπ. 70. Εἶναι πάντως πιθανὴ ἡ ὑπαρξὴ ἀρχαίου οικισμού στὴν τοποθεσία τῆς Βήρας ἢ στὴν περιφέρειά τῆς, και λόγω τῆς γεωγραφικῆς τῆς θέσης και λόγω ὀρισμένων ευρημάτων, ποῦ ἔχουν κατὰ καιροὺς ἀναφερθεῖ ἀπὸ τοὺς παλαιότερους κατοίκους.

παρασκευαζόμενος... Γεγονός όμως είναι ότι μόνο μετά την άφιξη του Ιωάννη Βατάτζη με στρατό από την Κωνσταντινούπολη και την είσοδό του τη νύχτα στη Βήρα χωρίς να γίνει αντιληπτός από τους πολιορκητές, αναγκάστηκε ο Καντακουζηνός να λύσει την πολιορκία και να αποχωρήσει²⁵.

Μερικά χρόνια αργότερα, το 1347, επισκέπτεται τη Μονή ο Σεβαστοκράτωρ πλέον Ιωάννης Ασάν, που όπως είδαμε είχε σε προηγούμενα χρόνια ζήσει για ένα διάστημα σαν κρατούμενος εκεί²⁶. Ο Καντακουζηνός αναφέρει άλλες δύο παραμονές του στη Βήρα, το 1352 και 1353²⁷ και τελευταία περιγράφει την κατάληψή της, μετά την παραίτησή του από το θρόνο, από τον Ιωάννη V Παλαιολόγο το 1355. Κατ' αυτήν, ... βασιλεύς ο νέος ... Βήραν προσηγάγετο φρουρίον τι καρτερώτατον παρά τὸν Ἑβρον κατωκισμένον, ὃ πρότερον μὲν φροντιστήριον ἀνδρῶν μοναζόντων ἦν, τότε δὲ ὑπὸ τῶν συνεχῶν πολέμων καὶ τῶν ἐφόδων τῶν βαρβαρικῶν ἀγροτῶν τινων κατωκισμένων πόλλισμα ἤδη ἦν, ὃ προσηγάγετο ὁ νέος βασιλεύς, παραδόντων τῶν φρουρῶν...²⁸. Ἔτσι, διακόσια χρόνια μετά την ανέγερση του οικοδομικού συγκροτήματος της Μονῆς της Κοσμοσωτείας από τον Ισαάκιο, κατά τα οποία η Βήρα έπαιξε σημαντικό ρόλο στην προσπάθεια εδραίωσης της βυζαντινῆς κυριαρχίας στη Θράκη, βρίσκουμε τη Μονή εγκαταλειμμένη και τον οικισμό αποδεκατισμένο, μετά από έναν καταστροφικό βυζαντινό εμφύλιο πόλεμο.

Για την κατάληψη της Βήρας από τους Τούρκους υπάρχουν δύο διαφορετικές αναφορές. Τη μία μας τη διασώζει ο Τούρκος περιηγητής και γεωγράφος του 17ου αιώνα Εβλιγιά Τσελεμπί, ο οποίος γράφει ότι το 1357, δύο χρόνια δηλαδή μετά την είσοδο του Ιωάννη V στη Βήρα, ο γιός του Σουλτάνου Ουρχάν, Σουλεϊμάν, μετά την κατάληψη της Καλλιπόλης το 1354 από τον ίδιο, κυριεύει τη Βήρα και γκρεμίζει τα τείχη της²⁹. Σε σχέση με την κατάληψη αυτή αναφέρει στη συνέχεια ότι το μεγάλο τζαμί της πόλης —πρόκειται για το Καθολικό της Κοσμοσωτείας— ήταν και στα χρόνια του αφιερωμένο στη μνήμη του εκπορθητή της. Ο ιστορικός και γεωγράφος πάλι του 17ου αιώνα Χατζή Κάλφα γράφει ότι ο στρατηγός του Σουλτάνου Μουράτ Ι, Λαλά Σαχίν Πασά κυριεύσε τη Βήρα το 1371-72, δηλαδή δέκα περίπου χρόνια μετά την πτώση της Αδριανούπολης το 1362³⁰.

25. Καντακουζηνός II, 196-197.

26. Γρηγοράς II, 797.

27. Καντακουζηνός II, 348 και III, 256.

28. Καντακουζηνός III, 310.

29. Σχετικά με την περιγραφή της πόλης από τον Εβλιγιά βλ. H. J. Kissling, Beiträge zur Kenntnis Thrakiens im 17. Jahrhundert. Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes XXXII 3. Wiesbaden 1956, σ. 84 κ.ε. και 'Ι. Σπαθάρης, 'Η δυτική Θράκη κατά τὸν Ἑβλιγιά Τσελεπῆν, περιηγητὴν τοῦ XVII αἰῶνος, Θρακικά 4 (1933), σ. 113-128. Βλ. επίσης Σίνος, Kosmosoteira, σ. 26, υποσ. 90.

30. Hadschi Chalfa (Mustafa ben Abdallah), Rumeli und Bosna geographisch beschrie-

Η πληροφορία αυτή επαναλαμβάνεται λίγο διαφοροποιημένη στο παλαιότερο Χρονικό, του 2ου ημίσεως του 15ου αιώνα, του Ασίκ-Πασά-Ζαδέ, όπου αναφέρεται ότι ο Λαλά Σαχίν και ο Εβρενόζ «ανακαταλαμβάνουν» —η αναφορά από τη γερμανική μετάφραση— τη Βήρα το 1380-81³¹.

Παρ' όλο που τα κείμενα αυτά είναι γραμμένα αργότερα από τις πρώτες τουρκικές επιθέσεις στη Θράκη, μοιάζει έτσι ότι είχαμε τουλάχιστον δύο καταλήψεις της Βήρας και ότι ανάμεσα στην πρώτη από το διάδοχο Σουλεϊμάν και τη δεύτερη από το στρατηγό Λαλά Σαχίν μεσολάβησε και πάλι μια βυζαντινή μικρή περίοδος. Όπως και να έχει όμως το θέμα, γεγονός είναι ότι το αργότερο από τις αρχές του τελευταίου τετάρτου του 14ου αιώνα η Βήρα πέφτει τελειωτικά στα χέρια των Τούρκων. Αντίθετα στην αντίπερα όχθη του Έβρου η Αίνος θα παραμείνει στα χέρια της γενοατικής οικογένειας των Γκαττελούζοι μέχρι το 1455 και στη συνέχεια πολλές φορές θα αναλάβει το ρόλο της προστασίας του χριστιανικού πληθυσμού της περιοχής και της Βήρας.

Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας η Βήρα επίσημα αναφέρεται ως Φέρε, Φερετζίκ (μικρή Φέρε), ή και Ατίκ Φερετζίκ (παλαιά μικρή Φέρε). Έτσι ως Φέρε την αναφέρει ήδη στο 15ο αιώνα ο Ασίκ Πασά Ζαδέ³², ενώ ως Φερετζίκ ο Χατζή Κάλφα³³ και ως Ατίκ Φερετζίκ ο Εβλιγιά³⁴. Οποσδήποτε τα τελευταία τουλάχιστον χρόνια της Τουρκοκρατίας η πιο κοινή ονομασία της ήταν Φερετζίκ. Ο Εβλιγιά δίνει μια εικόνα για το ρόλο της πόλης ως διοικητικό κέντρο κατά το 17ο αιώνα, αναφέροντας ότι ανήκε στα βακούφια της Σουλτάνας Βαγιαζίτ με διοικητή ένα μουτεβελλή. Συγχρόνως ήταν έδρα σείχουλισλάμη, όπως επίσης και ενός διοικητή των Γιαντισάρων και ενός διοικητή του ιππικού. Εκτός αυτών οι πολιτικές αρχές περιλάμβαναν ένα δήμαρχο, έναν αγορανόμο, ένα διευθυντή της υπηρεσίας κεφαλικού φόρου και ένα βοηθό δικαστή.

Ο Εβλιγιά δίνει και μια αρκετά λεπτομερή περιγραφή της πόλης. Έτσι μαθαίνουμε ότι η πόλη διαιρείτο σε 7 συνοικίες, από τις οποίες οι μουσουλμανικές βρίσκονταν στην κεντρική καλλίτερη περιοχή, ενώ οι συνοικίες των χριστιανών στην περιφέρεια. Η πόλη είχε 500 σπίτια με

ben. Aus dem Türkischen übersetzt von Joseph von Hammer, Wien 1812, σ. 67 κ.ε., που θα αναφέρεται στη συνέχεια ως Hadschi Chalfa.

31. *Aşık-Paşa-Zâde, Denkwürdigkeiten und Zeitläufe des Hauses Osman*, übersetzt von R. Kreutel. *Osmanische Geschichtsschreiber* 3, Graz 1959, σ. 91.

32. Αὐτ. σ. 91. Η ονομασία αυτή είναι πιθανό να προέρχεται από παραφθορά του Βήρα σε Φέρε.

33. *Hadschi Chalfa*, σ. 67 κ.ε.

34. Βλ. υποσ. 29.

ωραίους κήπους και αμπέλια, καθώς και 100 καταστήματα και πέντε εμπορικές στοές. Είχε επίσης δύο μενδρεσέδες, δύο τεκέδες δερβίσιδων και πέντε σχολεία για μικρά παιδιά. Εκτός από το μεγάλο τζαμί (την παλαιά εκκλησία της Κοσμοσωτείας), αναφέρει άλλα δύο και επαινεί ως κτίρια ιδιαίτερου κάλους τα λουτρά, δύο μεγάλα σπίτια και τη μία εμπορική στοά. Βλέπουμε λοιπόν ότι η πόλη είχε εξελιχτεί σε ένα σημαντικό οικισμό της νότιας Θράκης, το σημαντικότερο πριν από την Κομοτηνή στα δυτικά του Έβρου. Αργότερα χρημάτισε έδρα Καϊμακαμλικίου και έχασε τη σημασία της μόνο μετά την επέκταση της Αλεξανδρούπολης τον περασμένο αιώνα.

Το γεγονός όμως ότι στα τουρκικά κείμενα ο οικισμός αναφέρεται μόνο υπό τη νέα του τουρκική ονομασία, δε σημαίνει ότι το αρχικό βυζαντινό του όνομα ξεχάστηκε έτσι γρήγορα. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσες είναι σχετικά οι περιγραφές δυτικών περιηγητών. Το 1432-33 ταξιδεύει στη Θράκη ο σύμβουλος του Δούκα της Βουργουνδίας Φιλίππου ΙΙΙ του Καλού, *Bertrandon de la Broquière*. Ερχόμενος από τα δυτικά φθάνει μετά την Τραϊανούπολη στη Βήρα (*Vira*), για την οποία γράφει ότι ήταν μια πόλη κατοικημένη από Έλληνες και Τούρκους, και ότι είχε ένα ωραίο φρούριο καταστρεμμένο σε ορισμένα μέρη. Συμπληρώνοντας την περιγραφή του αναφέρει ότι ένας Έλληνας (γράφει, *ung Grec*) του είπε πως υπήρχε εκεί ένα μοναστήρι με 111 μοναχούς και σημειώνει ότι από αυτό σωζόταν μόνο το Καθολικό, το οποίο οι Τούρκοι το είχαν μετατρέψει σε τζαμί³⁵.

Αργότερα, στα μέσα του 16ου αιώνα, ο Γάλλος γιατρός και βοτανολόγος *Pierre Belon* ερχόμενος από την ανατολική Θράκη φθάνει, όπως γράφει, «σε απόσταση ενός τετάρτου της λεύγας από το πέραςμα του Έβρου», σε μια πολίχνη μέσα σε παλαιά τείχη που ονομαζόταν Βήρα (*Vire*)³⁶. Έναν αιώνα αργότερα ο Καπουκίνος μοναχός *Robert de Dreux* επισκέπτεται το 1669 τον τόπο, περίπου δηλαδή στα χρόνια της περιήγησης του Εβλιγιά, και περιγράφει τον οικισμό με τα παλαιά τείχη, τον οποίο ονομάζει, όπως και οι προηγούμενοι Γάλλοι, Βήρα (*Virra*)³⁷. Αναφέρει το μεγάλο τζαμί και αναγνωρίζει ότι ήταν παλαιότερα χριστιανική εκκλησία. Ο ιμάμης μάλιστα του δείχνει εκεί χριστιανικούς τάφους με επιγραφές. Βλέπουμε λοιπόν ότι, τουλάχιστον από τους χριστιανούς, ο οικισμός εξακολουθούσε και κατά το

35. *Voyage d'outremer des années 1432 et 1433 par Bertrandon de la Broquière, conseiller et premier écuyer tranchat de Philippe le Bon*. Paris 1804, σ. 122. Βλ. επίσης Σ. Κυριακίδης, "Ένα ταξίδι στη Θράκη στα 1433. Θρακικά 1 (1928), σ. 116-123.

36. *Pierre Belon, Les observations de plusieurs singularitez et choses mémorables, trouvées en Grèce, Judée, Egypte, Arabie et autres pays estrangers*, Paris 1554, σ. 141.

37. *Robert de Dreux, Voyage en Turquie et en Grèce*, ed. H. Pernot, Paris 1925, σ. 85 κ.ε. Βλ. επίσης Σ. Κυριακίδης, "Ο καπουκίνος Robert de Dreux στη Θράκη στα 1666. Θρακικά 1 (1928), σ. 106-115.

17ο αιώνα να ονομάζεται Βήρα.

Υπό την τούρκικη ονομασία Φέρε εμφανίζεται η Βήρα σε δυτικούς ταξιδιώτες σποραδικά από τον 18ο αιώνα. Έτσι αναφέρεται στον Paul Lucas απεσταλμένο του Λουδοβίκου XIV στο ταξιδιωτικό του χρονικό του 1714³⁸. Πρέπει όμως να θεωρηθεί βέβαιο ότι εξακολουθεί να είναι και γνωστή ως Βήρα, και δεν είναι επομένως παράξενο ότι στη γεωγραφία του Μελετίου, που εκδίδεται μετά το θάνατό του το 1798, αναγράφεται με κάποια παραφθορά και παρεξήγηση του βυζαντινού ονόματος, ... *πέραν του Έβρου ποταμού είναι ή Βεβρόια, κοινώς λεγομένη Φέρε, ειτα Τραιανούπολις*...³⁹.

Εάν όμως η γεωγραφία του Μελετίου δεν αποδίδει πιστά το παλαιό της όνομα, δε συμβαίνει το ίδιο και με όλους τους μεταγενέστερους του γεωγράφους και περιηγητές. Στο χάρτη της Θράκης του Choiseul-Gouffier, του 1809, αναγράφεται ως Φέρρα (Ferra)⁴⁰, ενώ στο ταξιδιωτικό του Felix de Beaujour, του 1817, αναφέρεται ως Φέρε ή Φερετζίκ (Féree ou Ferédgik)⁴¹. Στο βιβλίο αυτό παρατηρείται επίσης ότι είχε δύο έως τρεις χιλιάδες κατοίκους και ότι βρισκόταν σε μια καίρια γεωγραφική θέση, στη συνάντηση των δρόμων προς την Κωνσταντινούπολη και προς την Αδριανούπολη. Λίγο αργότερα, το 1854, ο Ami Boué χαρακτηρίζει την πόλη ως ανοχύρωτη με τρεις έως τέσσερις χιλιάδες κατοίκους, Έλληνες και Τούρκους⁴².

Αντίθετα με τους παραπάνω, που αναφέρουν την πόλη μόνο με το τούρκικο όνομά της, το 1841-42 ο T. L. F. Tafel, στο σημαντικό σύγγραμμά του στα λατινικά για την ιστορική γεωγραφία της Εγνατίας οδού, αναγράφει ορθά τη Βήρα *Vera (turcice Feret et Feredschick)*..., ειρωνευόμενος μάλιστα την αναφορά της ως Βέρροια στο Μελέτιο και παραθέτοντας λεπτομερώς τα σημαντικότερα ιστορικά στοιχεία της βυζαντινής της περιόδου⁴³. Το γεγονός ότι το σύγγραμμα αυτό διέφυγε της προσοχής πολλών μελετητών του 20ού αιώνα, υπήρξε ασφαλώς μια από τις αιτίες για την αμφισβήτηση της ταύτισης της Βήρας με «τα Φέρε».

Τέλος, εικοσιπέντε χρόνια αργότερα στη φυσική και γεωλογική περιγραφή της Θράκης του A. Viquesnel, του 1868, μπορεί κανείς να διαβάσει την πληροφορία ότι το Φερετζίκ ονομαζόταν ακόμα στα χρόνια του από

38. Voyage du Sieur Paul Lucas fait en 1714 par ordre du Louis XIV dans la Turquie, l'Asie, Sourie, Palestine Haute et Basse Egypte, Amsterdam 1790, τόμ. 1, σ. 27 και 47.

39. Βλ. Μελετίου, Γεωγραφία..., Βενετία 1807, τόμ. 3, σ. 104.

40. Choiseul-Gouffier, Voyage pittoresque de la Grèce, Paris 1809, χάρτης αρ. XIII.

41. Felix de Beaujour, Voyage militaire dans l'Empire Othoman, Paris 1829, σ. 236 κ.ε.

42. Ami Boué, Recueil d'itinéraires dans la Turquie d'Europe. Vienne 1854, σ. 105 κ.ε. και 149.

43. T. L. F. Tafel, De via militari Romanorum Egnatia qua Illicum, Macedonia et Thracia iungebantur, Tübingen 1841-1842, μέρος III, σ. 51 κ.ε.

τους Έλληνες Βήρα (... *Ferédjik, ... nommée Vira par les Grecs...*)⁴⁴. Κατά την εποχή αυτή, σύμφωνα με το Viquesnel, η πόλη αποτελείτο από 700-800 σπίτια κατοικημένα κατά κύριο μέρος από Έλληνες. Οι έμποροι της πόλης είχαν τις αποθήκες του σταριού τους στην όχθη του Έβρου, όπου έφθαναν τα εμπορεύματα με πλωτά μέσα από την Αδριανούπολη.

Όπως είδαμε η ένταξη της Βήρας στην οθωμανική αυτοκρατορία είχε σαν αποτέλεσμα να χάσει την εκκλησιαστική και στρατιωτική της αρχική σημασία. Δεν έχασε όμως τον οικονομικό και πολιτικό της χαρακτήρα ως το βασικό διοικητικό και εμπορικό κέντρο της δυτικής όχθης του δέλτα του Έβρου. Μόνο μετά την επέκταση της Αλεξανδρούπολης, δηλαδή μετά το 1871, την κατασκευή μεγάλου λιμανιού και την ίδρυση Καϊμακαμλικίου εκεί, αλλά και την κατασκευή της σιδηροδρομικής γραμμής Θεσσαλονίκης-Κωνσταντινούπολης, τα νέα πολιτικά, οικονομικά και συγκοινωνιακά δεδομένα της περιοχής έγιναν αιτία να χάσουν τα Φέρε και τον κύριο παλαιό οικονομικό και πολιτικό τους ρόλο στο δέλτα του Έβρου.

Αλλά μέσα στις γενικότερες οικονομικές και πολιτικές ανακατατάξεις, που ακολούθησαν στην περιοχή από τα τέλη του περασμένου αιώνα και μέχρι τη μικρασιατική καταστροφή, μοιάζει να ξεχάστηκε και αυτή ακόμη η βυζαντινή της ονομασία⁴⁵.

Στο σύντομο αυτό χρονικό της ιστορικής εξέλιξης της Βήρας έγινε προσπάθεια να καταδειχθεί η σημασία της ίδρυσης κατά το 12ο αιώνα ενός νέου οικισμού, δίπλα σε μια οχυρωμένη Μονή στα δυτικά του δέλτα του Έβρου, και ο ρόλος που έπαιξε η νέα πόλη στην ζωτική αυτή περιοχή της Θράκης. Έτσι, εκτός από την εκκλησιαστική και γενικότερη πολιτιστική σημασία της οικοδόμησης της Μονής της Κοσμοσωτείρας, παρατηρήσαμε την πολιτική σημασία της ίδρυσης του οικισμού της Βήρας και το στρατιωτικό της ρόλο, κυρίως κατά το 14ο αιώνα, ως φρούριο κοντά στην Εγνατία οδό και πριν από το πέρας του Έβρου. Είδαμε επίσης το ευρύτερο ιστορικό ενδιαφέρον που παρουσιάζει για τους βυζαντινούς χρόνους της Θράκης η Βήρα, σαν παράδειγμα μιας πόλης που δημιουργήθηκε με συνοικισμό και μετακίνηση πληθυσμού, αλλά και με ένα σαφή ρυθμιστικού χαρακτήρα πολεοδομικό σχεδιασμό. Τέλος παρακολουθήσαμε την πολιτική και οικονομική φυσιογνωμία του οικισμού και την εξέλιξή του ως διοικητικό κέντρο κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, αλλά και επισημάναμε το

44. A. Viquesnel, *Voyage dans la Turquie d'Europe. Description physique et géologique de la Thrace*, τόμ 1, σ. 161.

45. Βλ. σχετικά και Π. Παπαχριστοδούλου, 'Ο φάκελλος 434 περί Θράκης της Βιβλιοθήκης της Βουλής. 'Αρχείον του Θρακικού Λαογραφικού και Γλωσσικού Θησαυρού 31 (1965), σ. 20 κ.ε.

γεγονός ότι τουλάχιστον ακόμη και μέχρι πριν από 100 περίπου χρόνια εξακολουθούσε να ονομάζεται Βήρα από τους Έλληνες.

Σήμερα από την παλαιά δόμηση της Μονής και του οικισμού το Καθολικό της Κοσμοσωτείρας παραμένει πάντα ένα ζωντανό και μεγάλο-πρεπο μνημείο, σύμβολο μιας μεγάλης πολιτιστικής εποχής της Θράκης, αλλά και μιας σημαντικής εκκλησιαστικής και πολιτικής πρωτοβουλίας της κομνηνειακής εποχής. Η ιστορία του οικισμού απέδειξε άλλωστε την ορθότητα της πρωτοβουλίας και επιλογής αυτής του Σεβαστοκράτορα Ισαακίου Κομνηνού, του οποίου η αρχιτεκτονική δημιουργία δεσπόζει ακόμα, όπως και στα χρόνια του, της ευρύτερης περιοχής στα δυτικά του δέλτα του Έβρου, αλλά και της σημερινής σύγχρονης κωμόπολης της Βήρας.

Εικ. 1. Καθολικό της Μονής της Κοσμοσωτείρας. Ανατολική όψη. Εικ. 2. Καθολικό της Μονής της Κοσμοσωτείρας. Εσωτερικό.

Εικ. 3. Παράσταση του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, από τον τρούλο της πρόθεσης του Καθολικού της Μονής της Κοσμοσωτείρας.

Εικ. 4. Παράσταση της Θεοτόκου, από το βορειοδυτικό γωνιακό τρούλο του Καθολικού της Μονής της Κοσμοσωτείρας.

ΘΕΟΔΟΣΙΑ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ

Ο ΚΑΛΟΣ ΠΟΙΜΕΝΑΣ ΤΗΣ ΠΡΟΚΟΝΝΗΣΟΥ
ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΟΨΙΜΗ ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΗ ΠΛΑΣΤΙΚΗ*

Το φορτίο ενός ρωμαϊκού πλοίου, που, προερχόμενο από την Προκόννησο, ναυάγησε στις ακτές της Βιθυνίας έξω από τη Χηλή, μας βεβαίωσε ότι στα λατομεία-εργαστήρια του νησιού λαξεύονταν στη ρωμαϊκή εποχή, εκτός από σαρκοφάγοι και αρχιτεκτονικά μέλη, και έργα ολόγλυφα σε ημίεργη κατάσταση, με σκοπό να σταλούν στο εμπόριο¹. Προϊόντα για το εξαγωγικό εμπόριο αποτελούν και μια ομάδα γλυπτών σε ολοκληρωμένη μορφή, που κατασκευάζονταν, όπως θα προσπαθήσω να δείξω, είτε στα ίδια αυτά εργαστήρια είτε σε κάποιο γειτονικό στις ακτές της Προποντίδας. Η ευρύτατη διάδοση των γλυπτών αυτών σε ολόκληρη τη μεσογειακή λεκάνη οφείλεται στο γεγονός ότι απεικονίζουν ένα ιδιαίτερα αγαπητό κατά την περίοδο της όψιμης αρχαιότητας θέμα, τον βουκόλο με το κριάρι στους ώμους, αλλά και στη δυνατότητα που είχε το εργαστήριο αυτό να προωθεί τα προϊόντα του συστηματικά σ' όλες τις μεγάλες αγορές.

Στον τιμώμενο δάσκαλό μας Γ. Μπακαλάκη, που κατάγεται από τα μέρη αυτά, αφού γεννήθηκε στη Χηλή, ταιριάζει να αφιερωθεί η μικρή αυτή συμβολή ως δείγμα ευχαριστίας από την υπογράφουσα.

Τα γλυπτά που θα μας απασχολήσουν εδώ δεν είναι βέβαια άγνωστα στην έρευνα. Αντίθετα μάλιστα έχουν γίνει επανειλημμένα αντικείμενο έντονης συζήτησης ήδη από τον περασμένο αιώνα εξαιτίας της μορφής που

* Για χρήσιμες υποδείξεις είμαι υποχρεωμένη στους Α. Μέντζο και Μ. Τιβέριο και για διορθώσεις στη γερμανική περίληψη στη Β. Δούνα-Schmidt. Για παροχή φωτογραφιών ευχαριστώ το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Αθήνας, της Κωνσταντινούπολης, της Μαδρίτης και της Ρώμης, τα Μουσεία του Αν. Βερολίνου και της Σπάρτης, καθώς και τους G. Koch και St. Schröder. Οι αριθμοί 1-25 με τους οποίους μνημονεύονται τα υπό συζήτηση έργα στο κείμενο, αντιστοιχούν με αυτούς του καταλόγου στη σημ. 8. «Ο Καλός Ποιμένας της Προκοννήσου» είναι μια συμβατική ονομασία για τον συγκεκριμένο αγαλματικό τύπο που μελετούμε εδώ και δεν αναφέρεται κυριολεκτικά στην προέλευση ούτε φυσικά και στην ερμηνεία του τύπου.

1. Βλ. N. Asgari, *The Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology* 1973, I (1978) 480. N. Herz - M. Waelkens, *Classical Marble: Geochemistry, Technology, Trade* (1988) 127 κ.ε. (M. Beykan). — Για έρευνες του τιμώμενου εδώ στην ίδια τη Χηλή βλ. Xth International Congress, ό.π., 437 κ.ε.

παριστάνουν. Πρόκειται για την αγαλματική παράσταση του όρθιου, κατενώπιον στραμμένου βοσκού, που φέρει στους ώμους του ένα κριάρι, δηλαδή τον Καλό Ποιμένα, όπως έχουμε συνηθίσει να αποκαλούμε χρησιμοποιώντας την έκφραση του Ευαγγελίου τον εικονογραφικό αυτόν τύπο. Σήμερα είμαστε βέβαιοι σε θέση να γνωρίζουμε ότι αυτός δεν αποτελεί, όπως παλιότερα θεωρήθηκε, χριστιανική δημιουργία, αλλά ότι εντάσσεται στον κύκλο των βουκολικών παραστάσεων της ρωμαϊκής αρχαιότητας και πέρασε κατά τη διάρκεια του 3ου αι., όπως και τόσα άλλα μοτίβα, στα χριστιανικά μνημεία. Εδώ δεν θα σταθώ στο ερμηνευτικό ζήτημα των μορφών αυτών, που μέχρι πρόσφατα απασχόλησε εκτενώς τους μελετητές². Θα ήθελα μόνον να επισημάνω ορισμένα κενά της έρευνας στα ζητήματα της προέλευσης και της χρονολόγησης μιας συγκεκριμένης ομάδας γλυπτών παραστάσεων του Καλού Ποιμένα, τα οποία θα προσπαθήσω να καλύψω κατά το δυνατόν. Η σωστή χρονολόγηση αποτελεί βέβαιο προϋπόθεση για την αντιμετώπιση και ερμηνευτικών ζητημάτων, αν λάβει κανείς υπόψη του ότι η όψιμη ή πρώιμη χρονολόγηση των μνημείων θεωρήθηκε ένδειξη για τον χριστιανικό ή μη χαρακτήρα τους³. Ανεξάρτητα πάντως από αυτή την άποψη που δεν ισχύει απόλυτα⁴, θα ήταν ενδιαφέρον να δούμε τον χρόνο εμφάνισης και τη συχνότητα κατά περιόδους ενός συγκεκριμένου τύπου Καλού Ποιμένα, που έχει διάρκεια τουλάχιστον ενάμιση αιώνα και μάλιστα στο πλαίσιο του ίδιου εργαστηρίου. Δεδομένου μάλιστα ότι ο τύπος αυτός συνδέεται, όπως θα δούμε, σχεδόν αποκλειστικά με τη διακόσμηση ενός συγκεκριμένου τύπου επίπλου, έχει δηλαδή πάντοτε την ίδια βασική λειτουργία, τότε η ιδιαίτερη προτίμησή του σε μια συγκεκριμένη περίοδο πιθανόν να έχει κάποια ιδιαίτερη σημασία.

Ανάμεσα στις περίοπτες παραστάσεις του Καλού Ποιμένα την πολυπληθέστερη ομάδα αποτελούν τα έργα εκείνα στα οποία η σχεδόν ολόγλυφη μορφή του συνδυάζεται με ένα κατακόρυφο στήριγμα και συμφυή βάση⁵.

2. Για το θέμα του Καλού Ποιμένα και για τις προσπάθειες ερμηνείας στη σχετικά πρόσφατη βιβλιογραφία βλ. κυρίως *Th. Klauser, JbAChr 1-10, 1958-1967. W. N. Schumacher, Hirt und «Guter Hirt», RömQSch 34. Supplementheft (1977). N. Himmelmann, BJb 179, 1979, 788 κ.ε. και του ίδιου, Über Hirten-Genre in der antiken Kunst (1980) 138 κ.ε., 157 κ.ε. Συνοπτικά και *J. Engemann στο Spätantike und frühes Christentum. Ausstellung Liebieghaus (1983) 257 κ.ε.**

3. Βλ. και *Th. Klauser, JbAChr 1, 1958, 37.*

4. Έτσι λ.χ. σχετικά νωρίς ο Καλός Ποιμένας χρησιμοποιήθηκε σε χριστιανικά συμφραζόμενα, όπως δείχνει το αγαλμάτιο στο Cleveland, *E. Kitzinger, Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana 1975, 1 (1978) 657 σημ. 10.*

5. Σε έναν κατάλογο συγκέντρωσε τις ολόγλυφες παραστάσεις του θέματος ο *Klauser, ό.π. (σημ. 3) 45 κ.ε. αρ. 1-36. Ο Schumacher, ό.π. (σημ. 2) 100 κ.ε. ξεχώρισε από τον προηγούμενο κατάλογο και παραθέτει τα αγαλμάτια με πεσσό στο πίσω μέρος (Pfeilersta-*

Έχουμε να κάνουμε λοιπόν με στηρίγματα μονόποδων τραπεζιών, δηλαδή με τραπεζοφόρα. Ο τύπος των μνημείων αυτών γενικότερα, η διακόσμηση και η λειτουργία τους είναι ζητήματα που μας απασχόλησαν σε ειδική μονογραφία⁶, επομένως δεν θα αναφερθούμε καθόλου σ' αυτά. Η ίδια η μορφή παριστάνεται στα περισσότερα από τα έργα αυτά μ' έναν σταθερά επαναλαμβανόμενο τρόπο, έτσι ώστε μπορούμε να μιλήσουμε για έναν τύπο Καλού Ποιμένα που διαφοροποιείται από εκείνους ορισμένων άλλων μεμονωμένων μνημείων της ίδιας κατηγορίας αλλά και από τους τύπους των ελεύθερων αγαλμάτων⁷. Ο ποιμένας λοιπόν αυτός παριστάνεται κατενώπιον (Εικ. 1-11) φορώντας tunica, που ζώνεται χαμηλά κάτω από τη μέση και φτάνει ως τα γόνατα, και κλειστά υποδήματα που ανεβαίνουν ως το κάτω μέρος των κνημών. Στους ώμους του φέρει ένα κριάρι που στρέφεται κατά κανόνα προς τα δεξιά και επάνω στο σώμα του οποίου προβάλλεται το κεφάλι του βοσκού. Με το δεξί του χέρι κρατά τα τέσσερα πόδια του ζώου μπροστά στο στήθος του, ενώ το αριστερό ανοίγει προς το πλάι και κρατά κατακόρυφα, με την κυρτή πλευρά προς τα μέσα, την ποιμενική ράβδο. Είναι νέος, αγένειος, και το γεμάτο πρόσωπό του πλαισιώνεται από κοντούς βοστρύχους, ενώ η κατασκευή του σώματός του είναι κάπως βαριά και τετράγωνη. Τη μορφή πλαισιώνουν σε αρκετές περιπτώσεις δυο πρόβατα που στρέφουν το κεφάλι προς αυτήν. Οι διαφορές που παρατηρούνται στο μοτίβο στηρίξης και στην κίνηση του νέου, καθώς και στην πτύχωση του ενδύματός του, οφείλονται, όπως θα δούμε παρακάτω, στη μεγάλη χρονική διάρκεια, μέσα στην οποία ο τύπος παρουσιάζει μια εξέλιξη.

Τα αρχιτεκτονικά στοιχεία των τραπεζοφόρων, αν και δεν επαναλαμβάνονται πάντοτε με τον ίδιο ακριβώς τρόπο, μπορούν να στηρίξουν και αυτά την ενότητα της ομάδας. Η βάση είναι ορθογώνια με χαμηλό πεδίο και πλαισιώνεται από σχηματικά συνήθως αποδοσμένο κυμάτιο και ταινία. Στα περισσότερα παραδείγματα που σώζουν τη βάση, αυτή είναι σχετικά μικρών διαστάσεων και στο πάνω μέρος της λαξεύεται μια συμφυής πλίνθος, στην

tuon), προσθέτοντας και νέα έργα. Όπως παρατηρεί ο ίδιος, ό.π., 102, οι περίοπτοι ποιμένες είναι πολύ λίγοι σε σχέση με εκείνους που φέρουν πεσσό (δηλαδή σε σχέση με τα τραπεζοφόρα, βλ. επόμενη σημ. 6). Για ορισμένα ακόμη τέτοια έργα βλ. Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, *Τραπεζοφόρα του Μουσείου Θεσσαλονίκης* (1985) αρ. 27 και εδώ σημ. 8.

6. Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, *Τραπεζοφόρα με πλαστική διακόσμηση. Η αττική ομάδα* (τυπώνεται). Συνοπτικά βλ. της ίδιας, ό.π. (σημ. 5).

7. Βλ. π.χ. το τραπεζοφόρο παλιότερα στη Ροτόντα της Θεσσαλονίκης και σήμερα στο Μουσείο του Λευκού Πύργου (Στεφανίδου-Τιβερίου, ό.π. (σημ. 5) 125 και Έκθεση Λευκού Πύργου, *Ιστορία και Τέχνη* (1986) 34 II 13). Επίσης το τραπεζοφόρο στο Βυζαντινό Μουσείο της Αθήνας αρ. Τ 92 (Γ. Σωτηρίου, *ΑΕ* 1915, 34 κ.ε. Klauser, ό.π. (σημ. 3) 45 αρ. 4). Εξάλλου εντελώς διαφορετική είναι και η παράσταση του Καλού Ποιμένα λ.χ. στο γνωστό αγαλμάτιο του Λατερανού, Klauser, ό.π., 46 αρ. 23.

οποία πατούν τόσο ο ποιμένας όσο και τα ζώα που τον πλαισιώνουν. Το στήριγμα είναι πεσσόμορφο και σώζει σε αρκετές περιπτώσεις μια ιδιόρρυθμη επίστεψη σε μορφή κορμού φοινικιάς (Εικ. 7).

Ομοιότητες ανάμεσα σε επιμέρους έργα της ομάδας έχουν ήδη επισημανθεί κατά καιρούς από τους μελετητές, ιδιαίτερα από εκείνους που προσπάθησαν να χρονολογήσουν ορισμένα από αυτά. Οι προσπάθειες όμως αυτές ήταν έως τώρα αποσπασματικές και οδήγησαν σε αρκετά διαφορετικές μεταξύ τους απόψεις. Έτσι δεν γνωρίζουμε συνολικά τη στυλιστική εξέλιξη του τύπου και δεν είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε με σχετική ακρίβεια το χρονολογικό του πλαίσιο. Πριν επιχειρήσουμε να προχωρήσουμε προς αυτή την κατεύθυνση, θεωρώ σκόπιμο να ερευνήσουμε το ζήτημα της προέλευσης των έργων.

Η μεγάλη διάδοση των γλυπτών αυτών δεν διευκολύνει, όπως φαίνεται αρχικά τουλάχιστον, τον εντοπισμό του εργαστηρίου τους. Ωστόσο όμως ο αριθμός τους κατά περιοχές είναι ενδεικτικός⁸: πέντε προέρχονται από τη

8. Εικοσιτέσσερα έργα (όλα είναι τραπεζοφόρα εκτός ίσως από το υπ' αρ. 4, που ενδέχεται να είναι ελεύθερο αγαλμάτιο, βλ. παρακάτω σημ. 42) κατανέμονται ανάλογα με την προέλευσή τους ως εξής: *Μ. Ασία και νησιά ανατ. Αιγαίου*: 1. Κωνσταντινούπολη, Αρχαιολ. Μουσείο. Από το Ichiclar κοντά στην Προύσα. *Klauser*, ό.π. (σημ. 3) 45 αρ. 13. *Schumacher*, ό.π. (σημ. 2) 100 σημ. 98 (Εικ. 4). 2. Leningrad, Ermitage. Από τα Πάντερμα της Βιθυνίας. *Klauser*, ό.π., 45 αρ. 17. *Schumacher*, ό.π. (Εικ. 10). 3. Κωνσταντινούπολη, Αρχαιολ. Μουσείο. Ακριβής προέλευση άγνωστη, οι πιθανότητες προέλευσης μοιράζονται, σύμφωνα με τον Mendel, ανάμεσα στην ίδια την Κωνσταντινούπολη, την ανατ. Θράκη και τα περίχωρα της Προύσας. *Klauser*, ό.π., 45 αρ. 14. *Schumacher*, ό.π. (Εικ. 6). 4. Κωνσταντινούπολη, Αρχαιολ. Μουσείο. Από το Eskisehir. *Klauser*, ό.π., 45 αρ. 16. Βλ. και παρακάτω σημ. 42. (Εικ. 1). 5. Κωνσταντινούπολη, Αρχαιολ. Μουσείο. Από την περιοχή της Σμύρνης. *Klauser*, ό.π., 45 αρ. 15. *Schumacher*, ό.π. (Εικ. 7). 6. Ρόδος, Αρχαιολ. Μουσείο αρ. Ε 507. *Klauser*, ό.π., 46 αρ. 21. *Schumacher*, ό.π. *Νότ. Ελλ. δα:* 7. Αθήνα, Βυζ. Μουσείο αρ. Τ 91. Από την Αθήνα. *Klauser*, ό.π., 45 αρ. 5 και 6 (οι δυο αριθμοί ταυτίζονται· το ίδιο σφάλμα επαναλαμβάνει και ο *Schumacher*, ό.π.) (Εικ. 5). 8. Σπάρτη, Αρχαιολ. Μουσείο αρ. 308. *Klauser*, ό.π., 46 αρ. 31. *Schumacher*, ό.π. (Εικ. 8). 9. Σπάρτη, Αρχαιολ. Μουσείο αρ. 5339. Από τη Σπάρτη. *Στεφανίδου-Τιβεριού*, ό.π. (σημ. 5) (Εικ. 9). 10. Άργος, Αρχαιολ. Μουσείο. *Στεφανίδου-Τιβεριού*, ό.π. *Μακεδονία*: 11. Θεσσαλονίκη, Αρχαιολ. Μουσείο αρ. 6144. *Στεφανίδου-Τιβεριού*, ό.π. *Θράκη*: 12. Orăhovo, Αρχαιολ. Μουσείο. Από το Selanovci (Variana). *B. Brenk*, Spätantike und frühes Christentum, Prop. Kg. Suppl. I (1977) 321 αρ. 400 (V. Velkov). *Στεφανίδου-Τιβεριού*, ό.π. *Δαλματία*: 13. Split, Αρχαιολ. Μουσείο. *Στεφανίδου-Τιβεριού*, ό.π. *Ιταλία*: 14. Ρώμη, Mus. Capitolino. Από τη Ρώμη. *Klauser*, ό.π., 46 αρ. 25. *Schumacher*, ό.π. (όπου Rom, Konservatorenpalast) (Εικ. 2). 15. Βατικανό, Museo Pio Clementino αρ. 105. *Klauser*, ό.π., 46 αρ. 22 και 24 (οι δυο αριθμοί ταυτίζονται, όπως παρατηρεί και ο *Schumacher*, ό.π.). 16. Verona, Museo del Teatro Romano. *Klauser*, ό.π., 46 αρ. 33. *Schumacher*, ό.π., 101 σημ. 98. 17. Catania, Museo Comunale. *Klauser*, ό.π., 45 αρ. 10. *Schumacher*, ό.π., 100 σημ. 98. *Ισπανία*: 18. Σεβίλλη, Casa de Pilados. *Klauser*, ό.π., 46 αρ. 30. *Schumacher*, ό.π. (Εικ. 3). 19-20. Almeria, Μουσείο. Από το Gádor.

Μ. Ασία και ένα από νησί του ανατολικού Αιγαίου (τη Ρόδο), τέσσερα από τη νότιο Ελλάδα, ένα από τη Μακεδονία, ένα από τη Θράκη, ένα από τη Δαλματία, τέσσερα από την Ιταλία, τρία από την Ισπανία, δύο από την Αίγυπτο και δύο από την Παλαιστίνη. Δεν θα μπορούσε βέβαια να αποκλειστεί και η περίπτωση ορισμένα από αυτά να είναι τοπικές μιμήσεις με βάση κάποια εισαγμένα πρότυπα, πράγμα που δεν είμαστε σε θέση, με βάση τα στοιχεία που διαθέτουμε, να το υποστηρίξουμε. Εκείνο που μπορούμε να κάνουμε είναι να αναζητήσουμε την προέλευση των προτύπων αυτών.

Ήδη ο Ο. Wulff, έχοντας υπόψη του δύο παραδείγματα του Μουσείου της Κωνσταντινούπολης (αρ. 1 και 3), μίλησε για προκοννήσια πλαστική⁹, ενώ ο H. v. Schoenebeck αναφερόμενος γενικότερα στην κατηγορία των πλαστικών έργων με στήριγμα, δηλαδή των τραπεζοφόρων, κάνει λόγο για την παραγωγή ενός μεγάλου προκοννησιακού εργαστηρίου¹⁰. Παίρνοντας αφορμή από το τραπεζοφόρο στο Leningrad (αρ. 2· Εικ. 10), το οποίο προέρχεται από τα Πάντερμα της Βιθυνίας, ο V. H. Elbern αναφέρθηκε σ' ένα εργαστήριο της βορειοδυτικής Μ. Ασίας, στην περιοχή της Προποντίδας¹¹. Ο J. Engemann εντόπισε ακόμη στενότερα την προέλευση των έργων της ομάδας μας θεωρώντας τα ως προϊόντα μαζικής παραγωγής «des konstantinopolitanisch-kleinasiatischen Versandhandels»¹². Μια εντελώς διαφορετική άποψη που ήθελε την Αλεξάνδρεια ως τόπο παραγωγής τέτοιων έργων¹³, φαίνεται πως έχει εγκαταλειφτεί εδώ και χρόνια, ενώ εξίσου μικρή απήχηση είχε και η άποψη για την καταγωγή ορισμένων έστω από αυτά από την Ιταλία¹⁴. Ο κυρίως ελληνικός χώρος μόνον από τον J. Kollwitz

Klauser, ό.π., 45 αρ. 2-3. Schumacher, ό.π. Αίγυπτος: 21. Αλεξάνδρεια, Μουσείο. Από την Marsa Matruh. Klauser, ό.π., 45 αρ. 1. Schumacher, ό.π. 22. Freiburg, Seminar für Christl. Archäol. d. Universität. Από το Κάιρο (Fostat). Klauser, ό.π., 45 αρ. 12. Schumacher, ό.π. Παλαιστίνη: 23. Caesarea Maritima. Από την ανασκαφή της πόλης. Schumacher, ό.π. 24. Ιερουσαλήμ, Μουσείο Rockefeller. Από την al-Minah (περιοχή Γάζας). Schumacher, ό.π. C. Vermeule - K. Anderson, The Burlington Magazine, January 1981, 16, εικ. 34. — Ένα ακόμη τραπεζοφόρο είναι άγνωστης προέλευσης: 25. Βερολίνο, Μουσείο Dahlem. Schumacher, ό.π. Η προέλευση που αναφέρεται εδώ από τη Μ. Ασία είναι εσφαλμένη, αφού σύμφωνα με τον V. H. Elbern, BerlMus NF 13, 1963, 12 σημ. 1 δεν υπάρχει καμιά σχετική πληροφορία. Klauser, ό.π., 45 αρ. 9 (Εικ. 11). — Τέλος, ένα ακόμη παράδειγμα από την ανασκαφή της Tropea, Schumacher, ό.π., μου είναι παντελώς άγνωστο και δεν είμαι βέβαιη αν εντάσσεται στον τύπο που συζητούμε.

9. O. Wulff, Altchristliche und byzantinische Kunst I (1914) 148.

10. H. v. Schoenebeck, RM 51, 1936, 332 κ.ε.

11. Elbern, ό.π. (σημ. 8 αρ. 25) 19 κ.ε.

12. J. Engemann, Pietas. Festschrift B. Kötting, JbAChr EH.8 (1980) 497.

13. Βλ. N. Bonacasa, ArchCl 12, 1960, 183. Την αλεξανδρινή προέλευση του τύπου αυτού των τραπεζοφόρων γενικότερα είχε δεχτεί παλιότερα ο K. Lehmann-Hartleben, RM 38/39, 1923/24, 277.

14. Βλ. P. de Palol, Arqueologia cristiana de la España romana I (1967) 286 κ.ε., που

θεωρήθηκε παλιότερα ότι μπορεί να διεκδικήσει την κατασκευή τους, και αυτό εξαιτίας της μεγάλης εξάπλωσης των αττικών σαρκοφάγων κατά τον 2ο και 3ο αι.¹⁵ Σχετικά πρόσφατα ο H. Wiegartz δέχτηκε, αναφερόμενος γενικότερα στην κατηγορία αυτή των τραπεζοφόρων, την ύπαρξη αττικού εργαστηρίου¹⁶. Και όπως ήδη επισήμανα αλλού, ο μελετητής αυτός, όπως παλιότερα και ο v. Schoenebeck, γενικεύει το ζήτημα της προέλευσης των τραπεζοφόρων αποδίδοντας, όπως φαίνεται, το σύνολο των έργων της κατηγορίας σε ένα μόνον εργαστήριο¹⁷. Ακολουθώντας την τελευταία αυτή άποψη, ο H. Laubscher θεώρησε το τραπεζοφόρο από την Προύσα (αρ. 1· Εικ. 4) ως έργο αττικό της εποχής της Τετραρχίας¹⁸.

Εδώ δεν θα αναλύσω τους λόγους που με οδήγησαν στην άποψη ότι η κατασκευή τραπεζοφόρων του τύπου που μας ενδιαφέρει συνδέεται με περισσότερα του ενός καλλιτεχνικά κέντρα, ανάμεσα στα οποία η Αθήνα παίζει σημαντικό ρόλο. Η ανασυγκρότηση της αττικής ομάδας μου επιτρέπει να αποκλείσω οποιαδήποτε σχέση της με τα τραπεζοφόρα αυτά που εικονίζουν τον Καλό Ποιμένα. Εξάλλου η χρονική διάρκεια των τελευταίων ξεπερνά κατά πολύ τη διακοπή της δραστηριότητας των αττικών εργαστηρίων. Από τις υπόλοιπες καλλιτεχνικές περιοχές μόνον η Μ. Ασία μπορεί να συζητηθεί ως χώρος παραγωγής τέτοιων έργων¹⁹.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι πέντε από τα έργα της ομάδας μας προέρχονται από τη Μ. Ασία και από αυτά τα τέσσερα ειδικότερα από τη βορειοδυτική της περιοχή: ένα από την Προύσα κι ένα από τα Πάντερμα της Βιθυνίας (αρ. 1 και 2· Εικ. 4, 10), το τρίτο από την ευρύτερη περιοχή της Κωνσταντινούπολης (αρ. 3· Εικ. 6) και το τέταρτο από το Εσκισέhir (Δορύλαιον) της Β. Φρυγίας (αρ. 4· Εικ. 1). Το ένα τουλάχιστον από αυτά (αρ. 1) έχει λαξευτεί, σύμφωνα με τον G. Mendel, από προκοννήσιο μάρμαρο²⁰. Το ίδιο μπορεί να υποθέσει κανείς και για ορισμένα άλλα παραδείγματα, όπως γι' αυτό της Ρόδου (αρ. 6) στηριζόμενος στην περιγραφή που δίνει ο G. Bovini, σύμφωνα με τον οποίο δεν πρόκειται για μάρμαρο της Ρόδου αλλά για μικρασιατικό²¹. Για τρία επιπλέον παραδείγματα από

θεωρεί ότι ο Καλός Ποιμένας της Σεβίλλης (παραπάνω σημ. 8 αρ. 18) προέρχεται από την Ιταλία. Παλιότερα ο G. Wilpert, *I sarcofagi cristiani antichi* I (1929) 73 υποστήριξε ότι ο τύπος ο ίδιος δημιουργήθηκε στη Ρώμη γύρω στο δεύτερο μισό του 3ου αι.

15. J. Kollwitz, *Kunstwerke aus dem Besitz der Universität Freiburg im Br.* (1957) 11.

16. H. Wiegartz, AA 1971, 97 και σημ. 40· του ίδιου, *Boreas* 6, 1983, 185 κ.ε.

17. Στεφανίδου-Τιβεριού, ό.π. (σημ. 6) κεφ. I.

18. H. P. Laubscher, *Der Reliefschmuck des Galeriusbogens in Thessaloniki* (1975) 146.

19. Για όλα τα σχετικά ζητήματα βλ. Στεφανίδου-Τιβεριού, ό.π. (σημ. 6).

20. G. Mendel, *Musées Impériaux Ottomans. Catalogue des sculptures grecques, romaines et byzantines* II (1914) αρ. 649.

21. G. Bovini, *ASAtene* 30/32, 1952/54, 384 και 386.

αυτά που βρέθηκαν στον κυρίως ελληνικό χώρο, δηλαδή γι' αυτό της Αθήνας (αρ. 7· Εικ. 5) και για δύο της Σπάρτης (αρ. 8 και 9· Εικ. 8, 9), θα μπορούσα να δεχτώ με αρκετές πιθανότητες, βασιζόμενη μόνον σε εμπειρικά κριτήρια, ότι έχουν κατασκευαστεί από προκοννήσιο μάρμαρο²². Για τα υπόλοιπα έργα είτε δεν υπάρχουν στοιχεία επαρκή για το είδος του μαρμάρου είτε αυτό δεν αναγνωρίζεται με τόση ευκολία, όπως στις προηγούμενες περιπτώσεις, ως προκοννήσιο, χωρίς βέβαια να μπορεί να αποκλειστεί αυτή η πιθανότητα.

Έχοντας υπόψη τις παραπάνω ενδείξεις, δηλαδή αυτές για την προέλευση και το μάρμαρο των έργων, και συνδυάζοντάς τις με γενικότερα συμπεράσματα για τα κέντρα παραγωγής τραπεζοφόρων, δεν θα είχα κανέναν ενδοιασμό να τοποθετήσω την ομάδα που μας απασχολεί καταρχήν στην ευρύτερη περιοχή της βορειοδυτικής Μ. Ασίας. Ωστόσο δύο επιπλέον παρατηρήσεις μπορούν να βοηθήσουν στον ακριβέστερο εντοπισμό του εργαστηρίου: 1. Τα γλυπτά αυτά δεν διακρίνονται για την υψηλή ποιότητα της λάξευσης, πρόκειται δηλαδή για προϊόντα μαζικής παραγωγής που ανταποκρίνονται σε μια αυξημένη ζήτηση. 2. Η διάδοσή τους, και μάλιστα για γλυπτά τέτοιας κλίμακας, είναι ασυνήθιστα μεγάλη και καλύπτει εκτός από έναν ευρύ χώρο της Μ. Ασίας και ολόκληρη τη μεσογειακή λεκάνη. Έχουμε επομένως να κάνουμε με κάποιο εργαστήριο που έχει τόσο δυνατότητες μεγάλης παραγωγής όσο και δυνατότητες ευρύτατης προώθησης των προϊόντων του σ' όλες σχεδόν τις μεγάλες αγορές της Μεσογείου. Αυτομάτως οδηγούμαστε στη σύνδεσή του με την Προκόννησο, αφού τα δύο αυτά χαρακτηριστικά, η μαζικότητα της παραγωγής και η μεγάλη εξάπλωση, ισχύουν τουλάχιστον για τα ημίεργα προϊόντα του νησιού αυτού, για τις σαρκοφάγους και τα αρχιτεκτονικά του μέλη, όπως φυσικά και για το ίδιο το μάρμαρο της Προκοννήσου²³. Η μεγάλη έκταση του εξαγωγικού εμπορίου

22. Δηλαδή ελαφρά γκρίζο με μέσου μεγέθους κόκκους. Για τις διάφορες ποιότητες του προκοννήσιου μαρμάρου βλ. *Asgari*, ό.π. (σημ. 1) 467 κ.ε. Επίσης *D. Monna - P. Pensabene*, *Marmi dell'Asia Minore* (1977) 147 κ.ε. Για ισοτοπική ανάλυση δειγμάτων προκοννήσιου μαρμάρου βλ. *S. Walker*, *The Marble Quarries of Proconnesos*, *Studi Miscellanei* 26 (1981/83) 57 κ.ε.

23. Για τα λατομεία-εργαστήρια της Προκοννήσου της ρωμαϊκής και πρώιμης βυζαντινής εποχής και για τα ημίεργα έργα που βρέθηκαν εκεί βλ. *Asgari*, ό.π. (σημ. 1) 467 κ.ε., επίσης *Herz-Waelkens*, ό.π. (σημ. 1) 115 κ.ε. (N. Asgari). Για τη μεγάλη εξάπλωση του προκοννήσιου μαρμάρου και των ημιέργων προϊόντων του νησιού βλ. *Monna-Pensabene*, ό.π. (σημ. 22) 157 κ.ε. Βλ. επίσης *J. B. Ward-Perkins*, *BMusBeyr* 22, 1969, 113 κ.ε., 132 κ.ε. και εικ. 5. *H. Wiegartz*, *Mélanges A. M. Mansel I* (1974) 369 κ.ε. και πιο πρόσφατα πάλι *J. B. Ward-Perkins*, *BSR* 48, 1980, 41 κ.ε. και 46 εικ. 2 και *J. Clayton Fant*, *Ancient Marble Quarrying and Trade*, *BAR Intern. Series* 453 (1988) 114 (M. Waelkens, P. de Paepe, L. Moens). *Herz-Waelkens*, ό.π., 120 (N. Asgari). Ειδικότερα για τις ημίεργες σαρκοφάγους

των προϊόντων αυτών στη Μεσόγειο οδήγησε στην άποψη για ένα καλά οργανωμένο εμπορικό δίκτυο που εξυπηρετούσε την προώθησή τους²⁴. Ας αναφερθεί λ.χ. ότι οι ημίεργες σαρκοφάγοι με γιρλάντες της Προκοννήσου έχουν ευρύτατη διάδοση, ενώ τα αντίστοιχα προϊόντα άλλων σημαντικών καλλιτεχνικών κέντρων της Μ. Ασίας προορίζονταν για την κατανάλωση σε περιορισμένο τοπικά πλαίσιο²⁵. Αλλά και η χρονική διάρκεια των έργων, και μάλιστα η περίοδος ακμής τους, που καλύπτει τον προχωρημένο 3ο και το πρώτο μισό του 4ου αι., μας οδηγεί επίσης στη σύνδεσή τους με την Προκόννησο, αν λάβουμε υπόψη μας ότι σ' αυτή την περίοδο ακμάζει ιδιαίτερα το εμπόριο όχι μόνον ημίεργων αλλά πιθανόν και τελειωμένων αρχιτεκτονικών μελών της Προκοννήσου²⁶. Για την κατασκευή τελειωμένων γλυπτών στο ίδιο το νησί δεν υπάρχουν, όσο ξέρω τουλάχιστον, άμεσες ενδείξεις μέχρι τώρα, δεν θα ήταν όμως λογικό να αποκλειστεί αυτή η περίπτωση. Εκτός αν δεχτούμε ότι το εργαστήριο ή τα εργαστήρια που λάξευαν γενικώς έργα σε ολοκληρωμένη μορφή χρησιμοποιώντας τις πηγές μαρμάρου της Προκοννήσου, βρίσκονταν σε κάποια ή σε κάποιες πόλεις της Προποντίδας, λ.χ. στην Κύζικο, στη Νικομήδεια²⁷ ή και αλλού.

Αν ο Καλός Ποιμένας και ως τύπος, όπως τον περιγράψαμε παραπάνω, είναι δημιουργία της Προκοννήσου —ή έστω κάποιου εργαστηρίου της Προποντίδας— ή αν εκμεταλλεύεται κάποιον αγαλματικό τύπο γνωστό ήδη σε άλλα μικρασιατικά εργαστήρια²⁸, αυτό δεν είναι εύκολο να ειπωθεί

με γιρλάντες και τη διάδοσή τους βλ. *N. Asgari*, AA 1977, 329 κ.ε. με εικ. 53, 376 κ.ε. Επίσης *G. Koch - H. Sichtermann*, *Römische Sarkophage* (1982) 484 κ.ε., κυρίως 490 με σημ. 43-47 (*G. Koch*).

24. Βλ. *J. B. Ward-Perkins*, *MemAmAc* 36, 1980, 329 κ.ε. και του ίδιου, *BSR* 48, 1980, 23 κ.ε.

25. *N. Asgari*, AA 1977, 329 κ.ε. Πρβλ. *Koch*, ό.π. (σημ. 23) 490, 492 κ.ε.

26. Για την τεράστια εξάπλωση ενός τύπου κορινθιακών κιονοκράνων που αποδίδονται στην Προκόννησο και ανήκουν χρονολογικά κυρίως στα τέλη του 3ου και στις αρχές του 4ου αι., βλ. *P. Pensabene*, *DArch* 6, 1972, 337 κ.ε. *H. Kähler*, *Die Villa des Maxentius bei Piazza Armerina* (1973) 21. *Monna-Pensabene*, ό.π. (σημ. 22) 168.

27. Οι δυο αυτές πόλεις συνδέονται πιθανόν με την επεξεργασία του προκοννήσιου μαρμάρου. Βλ. *Monna-Pensabene*, ό.π. (σημ. 22) 173 κ.ε. Τη Νικομήδεια θεωρεί ο *Ward-Perkins*, ό.π. (σημ. 24) ως διοικητικό κέντρο του εμπορικού δικτύου που εκμεταλλευόταν την παραγωγή των λατομείων της Προκοννήσου, το νησί υπαγόταν όμως πιθανόν στη διοικητική δικαιοδοσία της Κυζίκου, *Ward-Perkins*, *BSR* ό.π. (σημ. 24) 27 με σημ. 11 και 43 σημ. 40. *Monna-Pensabene*, ό.π. Ενδεικτικό είναι και το ότι το μάρμαρό του ήταν γνωστό στην αρχαιότητα και ως κυζικηνό. Βλ. *R. Gnoli*, *Marmora Romana*² (1988) 263 σημ. 6.

28. Ο *Ward-Perkins*, *BSR* ό.π. (σημ. 24) 62, 66, αναφερόμενος σε σαρκοφάγους και αρχιτεκτονικά μέλη της Προκοννήσου, θεωρεί ότι χρησιμοποιούνται στα εργαστήριά της πρότυπα άλλων μικρασιατικών κέντρων, τα οποία τυποποιούνται και προωθούνται ευρύτατα στην αγορά.

ακόμη. Πάντως είναι βέβαιο ότι ανάλογες γλυπτές παραστάσεις του Καλού Ποιμένα ήταν γνωστές και σε άλλες περιοχές της Μ. Ασίας, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από το αγαλμάτιο του Καλού Ποιμένα σήμερα στο Cleveland²⁹. Ο δικός μας τύπος, όπως και να έχει, οφείλει τη μεγάλη διάδοσή του στην τυποποίηση και στη σύνδεσή του με έναν αγαπητό στην εποχή τύπο επίπλου, το μικρό μονόποδο τραπέζι. Μπορούμε να φανταστούμε ότι τα έργα αυτά έγιναν γνωστά και περιζήτητα στις αγορές του ρωμαϊκού κόσμου συνοδεύοντας πιθανότατα μεγάλα φορτία σαρκοφάγων και αρχιτεκτονικών μελών που ξεκινούσαν από το λιμάνι της Προκοννήσου κατευθυνόμενα προς το Αιγαίο και τη Μεσόγειο.

Πολύ δυσκολότερα απ' ό,τι το ζήτημα της προέλευσης μπορεί να αντιμετωπιστεί το χρονολογικό ζήτημα των έργων. Οι προτάσεις των παλιότερων μελετητών αναφέρονται σε μεμονωμένα έργα ή σε μικρές ομάδες έργων και εν πάση περιπτώσει δεν αντιμετωπίζουν συνολικά το πρόβλημα. Ωστόσο είναι, νομίζω, φανερό στην έρευνα δύο τάσεις, μια για οψιμότερη και μια για πρωιμότερη χρονολόγηση. Η πρώτη φαίνεται ήδη στην επιγραμματική χρονολόγηση του Ο. Wulff, που τοποθέτησε τα δύο παραδείγματα της Κωνσταντινούπολης (αρ. Ι και 3· Εικ. 4, 6) στον 4ο με 5ο αι.³⁰. Νεότεροι μελετητές και κυρίως ο V. H. Elbern, υιοθετούν, για άλλα έργα της ομάδας, μια τέτοια όψιμη χρονολόγηση, τοποθετώντας τα στον όψιμο 4ο ή στον 5ο αι.³¹. Μια αρκετά πρωιμότερη χρονολόγηση, δηλαδή στα χρόνια του Κωνσταντίνου, πρότεινε ο F. Gerke, για τα περισσότερα από τα γνωστά σ' εκείνον έργα³². Στη συνέχεια ο J. Kollwitz, αντιμετωπίζοντας τα ίδια έργα, τα θεώρησε ως μια ομοιογενή στυλιστικά ομάδα και τα τοποθέτησε ανάμεσα στη βάση των Δεκενναλίων της Ρώμης (αλλά και στο τόξο του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη) και το τόξο του Μ. Κωνσταντίνου, δηλαδή περίπου στις δύο πρώτες δεκαετίες του 4ου αι.³³. Παρά το γεγονός ότι ο Kollwitz στήριξε την πρότασή του σε έργα της δυτικής τέχνης, προκαλώντας αρνητικές κρίσεις εκ μέρους άλλων μελετητών³⁴, γεγονός

29. Για το έργο αυτό, που ανήκει σ' ένα σύνολο γλυπτών με προέλευση τη Μ. Ασία, βλ. W. D. Wixom, BClevMus 54.3, March 1967, 67 κ.ε., κυρίως 75 κ.ε. με εικ. εξωφύλλου και εικ. 23-24. Βλ. επίσης Kitzinger, ό.π. (σημ. 4) με εικ. 11-12. K. Weitzmann, Age of Spirituality. The Metropolitan Museum of Art (1979) αρ. 362-368, ειδικότερα αρ. 364 (W. D. Wixom). Βλ. και εδώ παρακάτω σελ. 260 κ.ε. με σημ. 53.

30. Wulff, ό.π. (σημ. 9).

31. Elbern, ό.π. (σημ. 8 αρ. 25) 20 κ.ε. Πρβλ. Engemann, ό.π. (σημ. 12). Εξάλλου ο Schumacher, ό.π. (σημ. 2) δέχεται ότι τα αγαλμάτια του Καλού Ποιμένα φτάνουν ως τις αρχές του 5ου αι. Βλ. και παρακάτω σημ. 71-72.

32. F. Gerke, Die christlichen Sarkophage der vorkonstantinischen Zeit (1940) 252 σημ. Ι.

33. Kollwitz, ό.π. (σημ. 15) 10 κ.ε.

34. Klausner, ό.π. (σημ. 3) 37. Πρβλ. Elbern, ό.π. (σημ. 8) 17.

είναι ότι προς την άποψη του έτειναν περισσότερο οι χρονολογίες που προτάθηκαν στη συνέχεια. Εξάλλου και η γενική άποψη που επικρατεί σήμερα ανάμεσα στους μελετητές είναι ότι τα περισσότερα αγαλμάτια ανήκουν στον όψιμο 3ο και στον 4ο αι.³⁵

Μετά από τη διαπίστωση ότι έχουμε να κάνουμε με μικρασιατικής προέλευσης γλυπτά, είναι φυσικό να αναζητηθούν για τη χρονολόγησή τους έργα από τον χώρο αυτό. Από την περιοχή της βορειοδυτικής Μ. Ασίας δεν έχουμε κάποια χρονολογημένα μνημεία που να προσφέρονται για σύγκριση με τα δικά μας. Για τα πρωιμότερα από τα αγαλμάτια του Καλού Ποιμένα γόνιμη είναι, νομίζω, η σύγκριση με μια ιδιαίτερα σημαντική κατηγορία πλαστικών έργων της Μ. Ασίας, τις κιονωτές σαρκοφάγους του Δοκιμείου. Τα υψηλής ποιότητας αυτά έργα είναι, ας σημειωθεί, πολύ γνωστά και στις ακτές της Προποντίδας³⁶ και δεν είναι δυνατόν να άφησαν ανεπηρέαστο το στυλ της περιοχής. Όπως και να έχει, είναι θεμιτό να αποτελέσουν μια χρονολογική βάση, αφού μάλιστα εντάσσονται σε ένα αποδεκτό σήμερα χρονολογικό σύστημα³⁷.

Ως ένα από τα πρωιμότερα έργα της ομάδας θεωρώ το τραπεζοφόρο από τη Ρώμη στο Μουσείο του Καπιτωλίου (αρ. 14· Εικ. 2). Ως τώρα χρονολογήθηκε γενικά στον 3ο αι. ή στο δεύτερο μισό του, χωρίς να λείπουν και οι απόψεις που το τοποθετούν στην όψιμη εποχή της Τετραρχίας ή το θεωρούν γενικά προκωνσταντίνειο³⁸. Η σύγκριση της μορφής του ποιμένα με τυπολογικά όμοιες μορφές στις κιονωτές σαρκοφάγους των Αδάνων Α και Αθηνών-Λονδίνου³⁹, μας επιτρέπει να προτείνουμε γι' αυτόν μια αρκετά πρώιμη χρονολόγηση στον 3ο αι. Ο βοσκός μας συγκρινόμενος με τον νέο που φορά tunica και χλαμύδα στη σαρκοφάγο των Αδάνων (Εικ. 12), παρουσιάζει με αυτόν ομοιότητες σε ό,τι αφορά την ελευθερία στο στήσιμο και την κίνηση, όπως γίνεται φανερό από το «σπάσιμο» της μέσης και από τη στροφή του κορμού και του κεφαλιού. Σε ό,τι αφορά τη διευθέτηση του

35. Βλ. B. Brenk, *IstMitt* 18, 1968, 257. *Himmelmann*, *Hirten-Genre*, ό.π. (σημ. 2) 157. F. W. Deichmann, *Einführung in die christliche Archäologie* (1983) 304.

36. Βλ. Koch, ό.π. (σημ. 23) 507 με σημ. 112 και εικ. 18, πρόσφατα και M. Waelkens, *Dokimeion. Die Werkstatt der repräsentativen kleinasiatischen Sarkophage* (1982) πίν. 31.

37. H. Wiegartz, *Kleinasiatische Säulensarkophage*, *IstForsch* 26 (1965) 143 (ca. 225 n.Chr.) πίν. 47. Πρβλ. Koch, ό.π. (σημ. 23) 507. Waelkens, ό.π., 71.

38. Stuart Jones, *MusCap* 361 αρ. 1. Wixom, *BClevMus* ό.π. (σημ. 29) 88b. *Himmelmann*, *Hirten-Genre*, ό.π. (σημ. 2) 157 σημ. 556 (3ος αι.). Wilpert, ό.π. (σημ. 14) 73 (δεύτερο μισό 3ου αι.). Gerke, ό.π. (σημ. 32) (όψιμη εποχή Τετραρχίας). Kitzinger, ό.π. (σημ. 4) 658 (προκωνσταντίνειο).

39. Για την πρώτη βλ. Wiegartz, ό.π. (σημ. 37) 143 (ca. 225 n.Chr.) πίν. 24a (δεξιά). Πρβλ. Waelkens, ό.π. (σημ. 36) 88 αρ. 122. Για τη δεύτερη Wiegartz, ό.π., 151 κ.ε. (ca. 215 n.Chr.) πίν. 18a. Πρβλ. Waelkens, ό.π., 86 αρ. 107.

ενδύματος υπάρχει μια σχετική άνεση. Παρά το γεγονός ότι οι πτυχές εντάσσονται σε σχήματα και παρουσιάζουν μια σκληρότητα, καθώς δημιουργούνται με τη βοήθεια των αυλάκων του τρυπανιού, διατηρούν την οργανική τους σχέση με το σώμα, που είναι πιο φανερή στο τραπεζοφόρο παρά στη σαρκοφάγο. Διαγράφονται έτσι οι πλαστικοί όγκοι του σώματος κάτω από το ένδυμα. Πιο προχωρημένα είναι τα οπτικά μέσα απόδοσης στη μορφή του νέου που συνοδεύει τον έφιππο κυνηγό στη σαρκοφάγο Αθηνών-Λονδίνου (Εικ. 13). Το ένδυμα τείνει να ανεξαρτητοποιηθεί από το κορμί, που δεν προβάλλεται κάτω από αυτό, καθώς η πτύχωση αναλύεται σε διακοσμητικά σχεδόν σχήματα χωρίς οργανική σχέση με το σώμα. Στο κεφάλι των μορφών, τόσο στο τραπεζοφόρο όσο και στις δύο σαρκοφάγους, παρατηρούμε όμοια χαρακτηριστικά. Η φωτοσκίαση που δημιουργούν τα αυλάκια του τρυπανιού παίζει σημαντικό ρόλο στην κόμη. Τα κοντά μαλλιά, που πλαισιώνουν ένα λείο και φουσκωτό πρόσωπο, αναλύονται σε κοντούς βοστρύχους με τη βοήθεια μικρών διακοπτόμενων καναλιών, που δημιουργούν ένα διακοσμητικό σχεδόν σύνολο. Με τον ίδιο τρόπο αποδίδεται και το τρίχωμα του ζώου που φέρει ο βοσκός του τραπεζοφόρου. Με έντονες τρυπανιές αποδίδονται εξάλλου και οι κόρες των ματιών. Οι ομοιότητες αυτές με οδηγούν να τοποθετήσω τον Καλό Ποιμένα της Ρώμης στην εποχή των Σεβήρων, πιθανόν στις αρχές ακόμη του 3ου αι. Κοντά σ' αυτόν μπορεί ίσως να τοποθετηθεί και ο όχι καλά γνωστός ακόμη ποιμένας της *Caesarea Maritima* (αρ. 23)⁴⁰, πιθανόν και αυτός της Βερόνας (αρ. 16)⁴¹.

Όμως ο ποιμένας της Ρώμης δεν είναι το παλιότερο από τα σωζόμενα έργα της σειράς. Ανεπιφύλακτα θα τοποθετούσα σε ακόμη πρωιμότερη εποχή αυτόν από το *Eskisehir* στην Κωνσταντινούπολη (αρ. 4· Εικ. 1)⁴². Το έργο αυτό στέκεται ασφαλώς στις αρχές της ομάδας και μας δείχνει πώς ακριβώς ξεκινά το μοτίβο που αυτή τυποποιεί και στη συνέχεια επαναλαμβάνει. Ο βοσκός δεν στέκεται εδώ ήρεμος αλλά κινείται έντονα προς τ' αριστερά μας με ανοιχτό διασκελισμό, λυγίζοντας το δεξί σκέλος και

40. Τη σχέση των δύο έργων παρατηρεί ο *Kitzinger*, ό.π. (σημ. 4) 658 σημ. 11.

41. Κρίνοντας από την κίνηση του ποιμένα και από τη μορφή της βάσης, που είναι αρκετά μεγάλη σε σχέση με το αγαλμάτιο και πλαισιώνεται από κυμάτια, το έργο αυτό θα πρέπει να τοποθετηθεί στο πρώτο μισό του 3ου αι. Δυστυχώς η μοναδική ως τώρα απεικόνισή του δεν επιτρέπει ασφαλείς συγκρίσεις, η τοποθέτησή του ωστόσο στο πρώτο μισό του 4ου αι. (*P. L. Zovatto*, *Felix Ravenna* 30, 1960, 110) δεν μπορεί να είναι σωστή.

42. Το έργο αυτό δεν είναι καλά δημοσιευμένο, έτσι δεν είναι βέβαιο αν πρόκειται για τραπεζοφόρο ή για ελεύθερο αγαλμάτιο. Ο *N. Firatli*, *A Short Guide to the Byzantine Works of Art in the Archaeological Museum of Istanbul* (1955) 27 το περιγράφει ως «an independent statue», ενώ κατά τον *Schumacher*, ό.π. (σημ. 2) 105 με σημ. 127, πίν. 23b «war möglicherweise mit einer Rückenstütze versehen». Για το ίδιο έργο βλ. και *Wixom*, *BCIevMus* ό.π. (σημ. 29) 88c, εικ. 53.

απλώνοντας το άλλο, με αποτέλεσμα το κάτω μέρος του ρούχου του να ανεμίζει προς την αντίθετη κατεύθυνση. Το κεφάλι του όχι μόνον στρέφεται έντονα προς τα πίσω αλλά κοιτά συγχρόνως λοξά προς τα πάνω, ενώ και το κριάρι στρέφει το κεφάλι σε τρία τέταρτα προς τον θεατή. Με το δεξί χέρι ο νέος κρατά τα σκέλη του ζώου κοντά στη βάση του λαιμού, επάνω στον ώμο του, ενώ το αριστερό που θα κρατούσε το ραβδί λυγίζει έντονα στον αγκώνα, ώστε ο πήχης, ελευθερωμένος από το ρούχο, κατευθύνεται προς τα πάνω. Η πολύ φυσικά κινημένη αυτή μορφή δίνει τη θέση της σε μια όλο και περισσότερο σχηματική και τυποποιημένη σύνθεση. Ήδη στον ποιμένα της Ρώμης (Εικ. 2) το τρέξιμο έχει μετατραπεί σε στάση, με στάσιμο σκέλος το αριστερό και άνετο το δεξί, και η κίνηση του κεφαλιού, μολονότι έντονη ακόμη, μοιάζει κάπως «παγωμένη», ενώ αντίστοιχα και το κεφάλι του κριαριού στρέφεται λιγότερο προς τα εμπρός. Επιπλέον το αριστερό χέρι του βοσκού ανοίγει λοξά προς το πλάι χωρίς όμως να λυγίζει προς τα επάνω και το δεξί έρχεται τώρα επάνω στο στέρνο. Κατ' αναλογία και οι πτυχές του ενδύματος στον ποιμένα του Eskişehir⁴³ αναδιπλώνονται πολύ πιο ελεύθερα διατηρώντας συγχρόνως την πλαστική τους υπόσταση σε μεγαλύτερο βαθμό, παρά το γεγονός ότι η φωτοσκίαση παίζει ήδη σημαντικό ρόλο. Στην κόμη της μορφής το τρυπάνι χωρίζει τους επιμέρους βοστρούχους χωρίς όμως να δημιουργεί το διακοσμητικό-δαντελωτό σχήμα που είδαμε να κυριαρχεί στον ποιμένα της Ρώμης. Η στυλιστική λοιπόν απόσταση που χωρίζει τα δύο έργα είναι σαφής και μας επιτρέπει να προτείνουμε για τον Καλό Ποιμένα του Eskişehir μια χρονολόγηση το νωρίτερο στην πρώιμη εποχή των Σεβήρων, αν όχι στην όψιμη των Αντωνίνων⁴⁴.

Η εξελικτική πορεία του τύπου προς τη σχηματικότητα συνεχίζεται με έργα όπως ο Καλός Ποιμένας της Σεβίλλης (αρ. 18· Εικ. 3). Το *contraposto* της μορφής αποδίδεται ακόμη με σχετική άνεση, μόνον που εδώ η στηρίξη της γίνεται στο δεξί σκέλος. Οι αναλογίες του σώματος, με τη σχετικά τετράγωνη κατασκευή και το βαρύ πάνω σώμα, είναι όμοιες με του ποιμένα της Ρώμης (αρ. 14· Εικ. 2), η κίνηση του κορμού είναι όμως πολύ μικρότερη και το δεξί του χέρι έρχεται στη μέση του στέρνου. Το κεφάλι στρέφεται σε τρία τέταρτα προς τ' αριστερά, χωρίς όμως να υψώνεται προς τα επάνω. Η

43. Από αυτή την άποψη μπορεί να θεωρηθεί ότι βρίσκεται κοντά στο εξελικτικό στάδιο των κιονωτών σαρκοφάγων Istanbul C και Istanbul G, Wiegartz, ό.π. (σημ. 37) 157, πίν. 17g και 158, πίν. 16e (ca. 195 και ca. 190 n.Chr. αντίστοιχα). Βλ. και Waelkens, ό.π. (σημ. 36) 83 αρ. 81 και 82 αρ. 77. Πρβλ. και τη σαρκοφάγο του Ικονίου B, M. Lawrence, MemAmAc 1951, 140 εικ. 26. Waelkens, ό.π., 84 αρ. 91 (um 205 n.Chr.).

44. Ο Wixom, BClevMus ό.π. (σημ. 29) το θεωρεί προκωνσταντίνειο και το τοποθετεί με ερωτηματικό στον 3ο αι., ο Firatlı, ό.π. (σημ. 42) δίνει γι' αυτό μια γενική χρονολόγηση στον 4ο αι.

πτύχωση της tunica είναι τώρα φανερά απλοποιημένη και προδίδει πολύ εντονότερα την τάση για ένταξη σε γεωμετρικά σχήματα, όπως δείχνουν κυρίως οι πτυχές κάτω από τη ζώνη, που δημιουργούν επάλληλες γωνίες. Το έργο αυτό θα μπορούσε να τοποθετηθεί δίπλα στους ντυμένους με χιτωνίσκο και χλαμύδα πολεμιστές της κιονωτής σαρκοφάγου της Σαγαλασσού Β (Εικ. 14) ή δίπλα στη μορφή του Διομήδη της όμοιας σαρκοφάγου του Ικονίου Α, που μας φέρνουν γύρω στα μέσα του 3ου αι. μ.Χ.⁴⁵. Η επιμήκυνση που σημειωτέον χαρακτηρίζει τις μορφές των δοκιμηνών έργων στην περίοδο αυτή, δεν υπάρχει στα δικά μας έργα. Η χρήση του τρυπανιού έχει περιοριστεί στον ποιμένα της Σεβίλλης, έτσι δεν εμφανίζεται καθόλου στην κόμη της μορφής, που θυμίζει αμυδρά τις a-reppa κομμάσις του δεύτερου τέταρτου του 3ου αι.⁴⁶ Το έργο αυτό παρουσιάζεται γενικά πιο επίπεδο και ακίνητο σε ό,τι αφορά το στήσιμό του και πιο απλοποιημένο σε ό,τι αφορά την επεξεργασία των λεπτομερειών σε σύγκριση με τον ποιμένα της Ρώμης. Αν πρέπει να τοποθετηθεί στα μέσα του 3ου αι. ή ήδη μέσα στο τρίτο τέταρτο του 3ου αι. αυτό είναι δύσκολο να το αποφασίσουμε. Δεν βλέπω όμως να υπάρχουν ερίσματα για να κατεβάσουμε τη χρονολόγησή του στην όψιμη εποχή της Τετταρχίας ή στην εποχή του Κωνσταντίνου σύμφωνα με τις προτάσεις που έχουν γίνει⁴⁷. Για μια σχετικά πρώιμη χρονολόγηση συνηγορούν και ορισμένα στοιχεία του τραπεζοφόρου, δηλαδή η ανάπτυξη του σε βάθος, που οφείλεται στις αναλογίες της βάσης και του πεσσίσκου - στηρίγματος, καθώς και στο έξεργο πλάσιμο του βοσκού μπροστά σ' αυτόν⁴⁸. Επιπλέον η επιμελής λάξευση της βάσης, που στηρίζεται μάλιστα και σε γωνιακά ποδαράκια, και η σωστή αναλογία της σε σχέση με τη μορφή, την διακρίνουν από τις πολύ μικρές, προχειρότερα και πιο σχηματικά αποδοσμένες άλλων, προφανώς νεότερων παραδειγμάτων.

Ασφαλώς νεότερος από τον Καλό Ποιμένα της Σεβίλλης είναι αυτός από την Προύσα στην Κωνσταντινούπολη (αρ. Ι' Εικ. 4). Η μορφή τείνει να γίνει μετωπική και το contraposto των σκελών της μόλις διακρίνεται. Υπάρχει ωστόσο ακόμη μια μικρή κίνηση του κορμού και το κεφάλι της, αν και λιγότερο, στρέφεται σε τρία τέταρτα προς τ' αριστερά. Αντίθετα το κεφάλι του κριαριού δεν παρουσιάζει καμιά στροφή προς τα εμπρός και το σώμα του καμπυλώνεται λιγότερο γύρω από τον λαιμό του νέου. Το δεξί χέρι

45. Για την πρώτη βλ. *Wiegartz*, ό.π. (σημ. 37) 170, πίν. 43b (ca. 250 n.Chr.) και *Waelkens*, ό.π. (σημ. 36) 94 αρ. 163. Για τη δεύτερη βλ. *Wiegartz*, ό.π., 162 (ca. 245 n.Chr.), *Waelkens*, ό.π., 91 αρ. 140. *V. M. Strocka*, *MWPt* 1984, 219 εικ. 17.

46. Βλ. π.χ. *D. Pandermalis*, *AA* 1972, 135.

47. Βλ. *Gerke*, ό.π. (σημ. 32) 252 σημ. 1 (spättetrarchisch). *De Palol*, ό.π. (σημ. 14) 286 με σημ. 6 (320-330).

48. Για απεικόνιση από την πλάγια όψη βλ. *de Palol*, ό.π. (σημ. 14) πίν. LXIV (δεξιά).

του βοσκού έρχεται με καμπυλωμένο τον πήχη μπροστά στο σώμα και κρατά τα σκέλη του ζώου στο μέσο του στέρνου, σαν να ποζάρει. Το τρυπάνι χρησιμοποιείται κυρίως στην πτύχωση του ενδύματος πάνω από τη ζώνη, στο περίγραμμα της μορφής επάνω στο σώμα του κριαριού, όπως και για να δηλωθούν οι κόρες των ματιών και οι απολήξεις των χειλιών. Στο τμήμα της tunica κάτω από τη ζώνη οι πτυχές διατηρούν ακόμη κάποια αίσθηση πλαστικότητας. Η αναλογία της βάσης προς τη μορφή έχει αλλάξει λίγο σε σχέση με το τραπεζοφόρο της Σεβίλλης (Εικ. 3). Τώρα η βάση είναι μικρότερη και στην επιφάνειά της έχει προστεθεί η συμφυής πλίνθος, στις προεξέχουσες πλευρές της οποίας κάθονταν δυο πρόβατα. Αφήνοντας κατά μέρος την πολύ όψιμη χρονολόγηση του O. Wulff⁴⁹, θα σταθούμε στις προτάσεις που έγιναν για την τοποθέτηση του έργου στην εποχή της Τετταρχίας⁵⁰. Δυστυχώς δεν μπορούμε να επικαλεστούμε πια τη βοήθεια των κιονωτών σαρκοφάγων, αφού η παραγωγή τους σταματά γύρω στο 260⁵¹. Έχουμε όμως στη διάθεσή μας μια ομάδα αγαλματιών, σήμερα στο Μουσείο του Cleveland, που προέρχονται από τη Μ. Ασία και το ένα από αυτά εικονίζει τον Καλό Ποιμένα⁵². Η στυλιστική τους σχέση με τις όψιμες κιονωτές σαρκοφάγους και το είδος του μαρμάρου τους κάνουν πολύ πιθανή την απόδοσή τους στο ίδιο εργαστήριο. Αλλά και η χρονολόγηση των έργων στη δεκαετία 270-280 με βάση έξι πορτρέτα που ανήκουν στο ίδιο σύνολο, μπορεί να θεωρηθεί αρκετά ασφαλής⁵³. Ο Καλός Ποιμένας του Cleveland υπερέχει σε ποιότητα από τα δικά μας έργα και στυλιστικά, όπως άλλωστε και τυπολογικά, δεν ταυτίζεται με αυτά. Σημαντικό για μας είναι το γεγονός ότι έχουμε ένα έργο μικρασιατικό της περιόδου πριν από την Τετταρχία, στο οποίο δεν έχουν εμφανιστεί τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά

49. Βλ. παραπάνω σελ. 255 και σημ. 30.

50. Για την άποψη του Kollwitz βλ. παραπάνω σημ. 33. Στην εποχή της Τετταρχίας τοποθετεί το έργο και ο Laubscher, ό.π. (σημ. 18) 146 με σημ. 693. Παλιότερα ο Gerke, ό.π. (σημ. 32) το θεώρησε κωνσταντινείο.

51. Βλ. Wiegartz, ό.π. (σημ. 37) 31, 48. Του ίδιου, Myra. IstForsch 30 (1975) 214 σημ. 289, 251. Waalkens, ό.π. (σημ. 36) 70 κ.ε., 128 και του ίδιου, Die kleinasiatischen Türsteine (1986) 16, 31. Koch, ό.π. (σημ. 23) 505.

52. Βλ. παραπάνω σημ. 29.

53. Βλ. M. Bergmann, Studien zum römischen Porträt des 3. Jahrhunderts n. Chr. (1977) 185, 188 κ.ε. Πρβλ. N. Himmelmann, BJB 179, 1979, 793. Στην ίδια χρονολόγηση καταλήγει και ο Kitzinger, ό.π. (σημ. 4) 655 κ.ε., 660. Βλ. και J. Inan - E. Alföldi-Rosenbaum, Römische und frühbyzantinische Porträtplastik aus der Türkei. Neue Funde (1979) 323 κ.ε. αρ. 320-325, που τοποθετούν τα πορτρέτα στην εικοσαετία 270-290. Την πρόταση της Bergmann, ό.π., για την απόδοση των γλυπτών στο εργαστήριο των κιονωτών σαρκοφάγων, ενισχύει η πληροφορία του Kitzinger, ό.π., 660 με σημ. 15 ότι το μάρμαρό τους προέρχεται από τα λατομεία του Δοκιμείου στη Φρυγία.

αυτής της περιόδου. Έτσι η χρήση του τρυπανιού είναι φειδωλή και δεν αλλοιώνει την πλαστική υπόσταση του γλυπτού. Το αντίθετο συμβαίνει σ' ένα επίσης μικρασιατικό έργο της αμέσως επόμενης περιόδου, στη ζωφόρο που είναι εντοιχισμένη στο βυζαντινό τείχος της Νίκαιας (Εικ. 17)⁵⁴. Παρόλο που η διατήρησή της δεν είναι καλή, δεν μπορούμε να μην τη λάβουμε υπόψη μας, αφού είναι το μοναδικό έργο της εποχής της Τετταρχίας από τη Μ. Ασία που μπορεί να βοηθήσει στην προσπάθειά μας. Όπως στο γαλεριανό τόξο της Θεσσαλονίκης και στη βάση των Δεκενναλίων της Ρώμης, το τρυπάνι παίζει και εδώ ως στυλιστικό μέσο ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο⁵⁵, διατρέχοντας την επιφάνεια των ενδυμάτων και τα περιγράμματα των μορφών με τέτοια έμφαση, ώστε να εξαφανίζει κυριολεκτικά την πλαστικότητα. Θα έλεγα ότι στον Καλό Ποιμένα της Προύσας, τον οποίο ο Laubscher σύγκρινε με τα ανάγλυφα στο τόξο του Γαλερίου⁵⁶, η στυλιστική αυτή τάση δεν έχει εκδηλωθεί ακόμη, τουλάχιστον σε τέτοιο βαθμό. Αυτό δείχνει και η σύγκρισή του με ένα ακόμη έργο από την περίοδο της Τετταρχίας. Η επιλογή του δεν είναι τυχαία, αφού ανήκει σε μια ομάδα σαρκοφάγων που έχουν βέβαια κατασκευαστεί στη Ρώμη, οφείλουν όμως τη δημιουργία τους στην άμεση συμβολή καλλιτεχνών που ήλθαν από την Ανατολή, όπως καλλιτεχνών από το εργαστήριο των κιονωτών σαρκοφάγων του Δοκιμείου⁵⁷. Στη σαρκοφάγο με τον μύθο του Άδωνη σήμερα στο Βατικανό (Εικ. 15)⁵⁸, είναι φανερό το στυλιστικό αποτέλεσμα από τη χρήση του τρυπανιού. Τα βαθιά και σκληρά αυλάκια δημιουργούν στα ενδύματα έντονα διακοσμητικές, μονότονες πτυχές, που διατάσσονται με γεωμετρική αυστηρότητα στην επιφάνεια και διαλύουν τους πλαστικούς όγκους⁵⁹. Εάν θέλαμε δίπλα σ' αυτό το έργο να τοποθετήσουμε κάποιο από τα δικά μας, δεν θα βάζαμε τον Καλό Ποιμένα της Προύσας αλλά μάλλον αυτόν του Βυζαντινού Μουσείου της Αθήνας (αρ. 7· Εικ. 5). Δυστυχώς η αποσπασματική κατάσταση του τελευταίου δεν μας επιτρέπει να έχουμε ολοκληρωμένη εικόνα για το στυλ του. Ως προς την κίνηση του κορμού και τη θέση του δεξιού χεριού ο ποιμένας της Αθήνας βρίσκεται κοντά σ' αυτόν της Προύσας (Εικ. 4), ενώ ως προς τη στροφή του κεφαλιού και τη θέση του ζώου στους ώμους του φαίνεται να μας πηγαίνει πίσω στον ποιμένα της Σεβίλλης

54. Βλ. Laubscher, ό.π. (σημ. 18) 105 με σημ. 511, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία, πίν. 70-71.

55. Laubscher, ό.π., 112 κ.ε.

56. Laubscher, ό.π., 146.

57. Βλ. σχετικά Koch, ό.π. (σημ. 23) 258 κ.ε. με σημ. 74. F. Canciani, Prospettiva 42, 1985, 48 κ.ε.

58. Βλ. Koch, ό.π., 133 με σημ. 17, όπου το έργο χρονολογείται μετά το 300 μ.Χ.

59. Βλ. H. Brandenburg, RM 86, 1979, πίν. 138,1.

(Εικ. 3). Σε ό,τι αφορά όμως την απόδοση του ρούχου με τη βοήθεια του τρυπανιού είναι, νομίζω, πιο εξελιγμένος και από τους δύο προηγούμενους. Ιδιαίτερα στο τμήμα του κάτω από τη ζώνη η απόδοση των πτυχών μας παραπέμπει λ.χ. στη γενειοφόρο μορφή της σαρκοφάγου στο Βατικανό που στέκεται ανάμεσα στην Αφροδίτη και στον 'Αδωνη, στον χιτώνα της οποίας οι εντελώς σχηματικές, τοξωτές επάλληλες πτυχές εναλλάσσονται με σκληρά τραβηγμένα αυλάκια (Εικ. 15)⁶⁰. 'Ετσι, αν ο ποιμένας της Αθήνας είναι ένα έργο της εποχής της Τετταρχίας, που θα μπορούσε να χρονολογηθεί στην τελευταία εικοσαετία του 3ου αι., αυτός της Προύσας, που δεν είναι σημαντικά πρωιμότερος, πρέπει να τοποθετηθεί αμέσως πριν, δηλαδή στο τέλος του τρίτου τετάρτου του 3ου αι. και πριν επικρατήσει το ιδιαίτερο στυλ της Τετταρχίας⁶¹.

'Ετσι, με τα επτά παραδείγματα του τύπου, τα πέντε από τα οποία αναλύθηκαν ως προς τα στυλιστικά τους χαρακτηριστικά, καλύπτεται ένα διάστημα εκατό περίπου χρόνων, ολόκληρος ο 3ος αι. μ.Χ. Σ' αυτά μπορούν να προστεθούν και άλλα τρία, πολύ αποσπασματικά σωζόμενα, που φαίνεται να ανήκουν στο δεύτερο μισό του 3ου αι. Το τραπεζοφόρο του 'Αργους (αρ. 10) βρίσκεται πιθανόν κοντά σ' αυτό της Σεβίλλης, αν κρίνουμε από τη μορφή και τις αναλογίες της βάσης, καθώς και από τη θέση των ποδιών του ποιμένα επάνω σ' αυτή. Οι ποιμένες της Ρόδου (αρ. 6) και της Θεσσαλονίκης (αρ. 11) θα μπορούσαν να τοποθετηθούν ανάμεσα σ' αυτούς της Σεβίλλης και των Αθηνών⁶², αν λάβουμε υπόψη τη στροφή του κεφαλιού και τους ελεύθερους βοστρύχους της κόμης⁶³.

Ακόμη πιο δύσκολη γίνεται η προσπάθεια χρονολόγησης από εδώ και πέρα, αφού οι γνώσεις μας για τη μικρασιατική πλαστική του 4ου αι. είναι εντελώς ανεπαρκείς και αφού κανένα σχεδόν έργο με σταθερή χρονολογία, που να μπορεί να συγκριθεί με τα δικά μας, δεν έχουμε στη διάθεσή μας⁶⁴. Η

60. 'Ο.π.

61. Ο Kollwitz, μέσα στο χρονολογικό πλαίσιο που προτείνει για τα έργα αυτά (βλ. παραπάνω σελ. 255 με σημ. 33), θεωρεί τους ποιμένες της Αθήνας και της Προύσας ως πρωιμότερα έργα, τους τοποθετεί δηλαδή στην πρώτη δεκαετία του 4ου αι. Ο Gerke, ό.π. (σημ. 32) τους είχε θεωρήσει κωνσταντινίους.

62. Για τον πρώτο ο Bonini, ό.π. (σημ. 21) 387, πρότεινε μια χρονολόγηση στο πρώτο τέταρτο του 4ου αι. και για τον δεύτερο η υπογράφουσα, ό.π. (σημ. 5), δέχτηκε με επιφύλαξη μια χρονολόγηση στις αρχές του 4ου αι. Οπωσδήποτε δεν πρέπει να ανήκουν στην οψιμότερη ομάδα των έργων (βλ. παρακάτω), είναι δηλαδή προκωνσταντινεία. Τέλος, και ο ποιμένας της Κατάνης (αρ. 17) μπορεί να αναφερθεί με τους προηγούμενους, αν δεν απατά η πολύ κακή απεικόνιση του έργου στο ByzJb 2, 1921, 380.

63. Βλ. σχετικά παρακάτω, σελ. 264 κ.ε. με σημ. 69.

64. Αυτό επισημαίνουν και άλλοι μελετητές, π.χ. B. Brenk, IstMitt 18, 1968, 243. W. Jostl, Pro Arte Antiqua. Festschrift für H. Kenner II (1985) 201, σημ. 58.

ζωφόρος που σε δεύτερη χρήση διακοσμεί τον ναό του Αδριανού στην Έφεσο και η οποία θα μπορούσε να μας προσφέρει βοήθεια στην προκειμένη περίπτωση, παρουσιάζει η ίδια χρονολογικό πρόβλημα⁶⁵. Απομένουν έτσι τα μνημεία της Δύσης, δηλαδή το τόξο του Κωνσταντίνου μαζί με τη μεγάλη σειρά των χριστιανικών σαρκοφάγων της Ρώμης και κατά δεύτερο λόγο οι ρωμαϊκές σαρκοφάγοι με παγανιστικά θέματα. Προκύπτει φυσικά το εύλογο ερώτημα σε ποιο βαθμό συμβαδίζει ή διαφοροποιείται η στυλιστική διατύπωση στην Ανατολή από αυτήν στη Δύση, κατά πόσο δηλαδή η νέα τάση που διαμορφώνεται στη Ρώμη και αποτυπώνεται πλήρως σ' ένα επίσημο μνημείο, δηλαδή στη μικρή, σύγχρονη με αυτό, ζωφόρο του τόξου του Κωνσταντίνου⁶⁶, έχει αντίκτυπο ή αντίστοιχες τάσεις και στην Ανατολή. Ωστόσο και με αυτές τις όχι ευνοϊκές προϋποθέσεις μπορούμε να προχωρήσουμε στη χρονολόγηση και των οψιμότερων έργων της ομάδας μας, δεδομένου ότι έχουμε ήδη δημιουργήσει μια βάση με τα παλιότερα παραδείγματα του 3ου αι.

Ας περιοριστούμε καταρχήν στα ίδια τα μνημεία, αντιμετωπίζοντάς τα ως ένα ενιαίο σύνολο. Αυτό που παρατηρούμε πρώτα πρώτα είναι η σχεδόν απόλυτη μετωπικότητα του ποιμένα (Εικ. 7-11). Είναι με τέτοιο τρόπο στημένος επάνω στη βάση του, ώστε το *contraposto* των σκελών και το λύγισμα της μέσης να είναι ελάχιστα ή και καθόλου αισθητά, ενώ και στον κορμό δεν υπάρχει φανερή κίνηση. Το κεφάλι της μορφής παρουσιάζει αντίστοιχα μια ανεπαίσθητη στροφή ή εμφανίζεται σχεδόν ολότελα μετωπικό. Κυρίως όμως διαπιστώνουμε μια σαφέστατη εξέλιξη σε ό,τι αφορά τις αναλογίες της, που, σε σχέση με αυτές των παλιότερων έργων, μπορούν να χαρακτηριστούν αντικλασικές. Σε όλα τα καλά σωζόμενα έργα, που δεν είναι ευτυχώς λίγα, βλέπουμε να κυριαρχεί το βαρύ πάνω σώμα, που στηρίζεται σε κοντά σκέλη και επιστέφεται από σχετικά μεγάλο κεφάλι. Η πτύχωση του ρούχου αποτελείται από λίγες, γραμμικά αποδοσμένες πτυχές, που κάποτε διατηρούν υποτυπωδώς κάτι από την κίνησή τους στα παλιότερα έργα, συνήθως όμως αποτελούν καθαρά γεωμετρικά σχήματα χωρίς καμιά λειτουργικότητα. Με βάση αυτά τα χαρακτηριστικά μπορούμε να προχωρήσουμε σε μια διάκριση ανάμεσα σε πρωιμότερα και οψιμότερα έργα. Στα πρώτα θα τοποθετούσαμε τους ποιμένες στην Κωνσταντινούπολη (αρ. 5· Εικ. 7), στο Leningrad (αρ. 2· Εικ. 10), στη Σπάρτη (αρ. 8· Εικ. 8), και στην

65. Βλ. σχετικά παρακάτω, σελ. 266 κ.ε.

66. Για διεξοδική στυλιστική ανάλυση της κωνσταντινέας ζωφόρου και των χριστιανικών σαρκοφάγων που σχετίζονται άμεσα με αυτήν βλ. *Brandenburg*, ό.π. (σημ. 59) 439 κ.ε. Βλ. επίσης *E. Kitzinger*, *Byzantine Art in the Making* (1977) 7 κ.ε. και *Spätantike und frühes Christentum. Ausstellung Liebieghaus* (1983) 321 κ.ε. (H. Kaiser-Minn).

αρχή μάλλον της σειράς, ως συνέχεια του ποιμένα της Αθήνας, αυτού της Κωνσταντινούπολης (αρ. 3· Εικ. 6) και του Βατικανού (αρ. 15)⁶⁷. Οψιμότερα πρέπει να είναι τα τραπεζοφόρα στην Almeria (αρ. 19 και 20), στην Ιερουσαλήμ (αρ. 24), στο Freiburg (αρ. 22), στο Orǎhovsko (αρ. 12), στο Βερολίνο (αρ. 25· Εικ. 11) και στην Αλεξάνδρεια (αρ. 21).

Όλα τα παραπάνω παραδείγματα έχουν ένα κοινό τυπολογικό χαρακτηριστικό, που δεν το συναντήσαμε στα έργα του 3ου αι. Σ' εκείνα η κόμη αποτελείται από ελεύθερους βοστρύχους άλλοτε σχετικά μακρείς και πλούσιους και άλλοτε πολύ κοντούς. Εδώ έχουμε έναν διαφορετικό τύπο κοντής κόμης, που αποτελείται από κοχλιωτούς βοστρύχους, τοποθετημένους παρτακτικά σε μια συνήθως στεφάνη γύρω από το πρόσωπο. Η απόδοση είναι άλλοτε πιο ελεύθερη (αρ. 2· Εικ. 10) και άλλοτε εντελώς σχηματική (αρ. 25, 21· Εικ. 11). Ένα από τα πιο προχωρημένα, ίσως μάλιστα το οψιμότερο της ομάδας ολόκληρης, είναι το τραπεζοφόρο της Αλεξάνδρειας (αρ. 21). Η μορφή, που στηρίζεται εξίσου στα δύο κοντά και άκαμπτα σκέλη της, διακρίνεται από παντελή ακινησία και από έλλειψη οποιασδήποτε αισθητής στροφής του κορμού ή του κεφαλιού, που είναι ιδιαίτερα μεγάλο. Τόσο στην κόμη όσο και στα χαρακτηριστικά του προσώπου, που είναι λείο και φουσκωμένο, κυριαρχούν αυστηρή συμμετρία και σχηματικότητα. Οι κόρες των ματιών και οι απολήξεις των χειλιών αποδίδονται και εδώ με μια τρυπανιά. Ανάλογη σχηματοποίηση έχουμε και στο ένδυμα, όπου ξεχωρίζουν λίγες, απλοποιημένες πτυχές, που μοιάζουν με γεωμετρικά σχήματα και αποδίδονται με στενές αυλακιές. Με το έργο αυτό σημειώνεται το τέλος μιας μακράς πορείας, που ξεκινώντας από κλασικιστικές αντιλήψεις για την παράσταση της μορφής καταλήγει σε μια πέρα για πέρα αντικλασική διατύπωση.

Σε ό,τι αφορά την αρχιτεκτονική μορφή των τραπεζοφόρων, εμφανίζεται στα όψιμα αυτά παραδείγματα και η επίστεψη του στηρίγματος σε μορφή φοινικιάς. Η βάση, στα δύο παραδείγματα όπου σώζεται (αρ. 5, 21· Εικ. 7), είναι πολύ μικρή σε σχέση με τον ποιμένα, μικρότερη από ό,τι στο τραπεζοφόρο αρ. 1 (Εικ. 4), έτσι προεξέχει κι εδώ αρκετά η συμφυής πλίνθος όπου πατούν τα πρόβατα. Εξαιτίας της μικρής βάσης του μπορούμε να εντάξουμε ανάμεσα στα όψιμα παραδείγματα και το αποσπασματικά σωζόμενο της Σπάρτης (αρ. 9· Εικ. 9).

67. Με το έργο αυτό πρέπει να είμαστε επιφυλακτικοί, αφού όχι μόνον έχει νεότερες συμπληρώσεις στα μέλη και το πρόσωπο (βλ. *J. Ficker, Die altchristlichen Bildwerke im christlichen Museum des Laterans* (1890) αρ. 103) αλλά και η επιφάνεια έχει υποστεί επεξεργασία (*Wilpert, ό.π.* (σημ. 14) 72). Με βάση πάντως τον τύπο της κόμμωσης (βλ. παρακάτω) θα πρέπει να το τοποθετήσουμε στον 4ο αι.

Ότι όλα τα παραπάνω έργα θα πρέπει να χρονολογηθούν μετά το 300 μ.Χ., είναι, νομίζω, βέβαιο. Πώς κατανέμονται όμως μέσα στον 4ο αι. και πόσο χαμηλά θα πρέπει να κατεβεί κανείς μέσα σ' αυτόν για τα οψιμότερα έργα της σειράς;

Ως χρονολογική ένδειξη μπορεί να θεωρηθεί ο τύπος της κόμμωσης με τους κοχλιωτούς βοστρύχους που περιγράψαμε πιο πάνω. Απαντά πολύ συχνά και μπορεί να πει κανείς ότι είναι χαρακτηριστικός για την εποχή του Κωνσταντίνου⁶⁸, αλλά η διάρκειά της πρέπει να καλύπτει τα δύο πρώτα τρίτα του 4ου αι.⁶⁹ Μέσα σ' αυτό το χρονικό πλαίσιο μπορούμε να κατανοήσουμε και τα ιδιαίτερα στυλιστικά χαρακτηριστικά των όψιμων έργων της ομάδας μας. Η απομάκρυνση από τις κλασικές αναλογίες και την οργανική δομή των μορφών με παράλληλη επικράτηση της μετωπικής παράστασης, της ακαμψίας και της σχηματικής απόδοσης, είναι γνωρίσματα που στα μνημεία της Ρώμης καθιερώνονται στην πρώιμη εποχή του Κωνσταντίνου, το αργότερο με την ίδρυση του τόξου στα 312-315 μ.Χ.⁷⁰ Νομίζω ότι δεν θα ήταν μεθοδολογικά σωστό να προχωρήσω σε στενότερες συγκρίσεις με έργα της Δύσης, γιατί, όπως είναι φυσικό, γενικότερες στυλιστικές τάσεις μιας εποχής αποτυπώνονται με διαφορετικό τρόπο στα έργα διαφόρων καλλιτεχνικών περιοχών. Έτσι δεν είναι περίεργο ότι στα δικά μας έργα, που έχουν ως υπόβαθρο τη μακρόχρονη ελληνιστική παράδοση, τα παραπάνω χαρακτηριστικά δεν παρουσιάζονται με την έμφαση που αυτό συμβαίνει στα μνημεία της Ρώμης· λ.χ. η διάλυση της πλαστικότητας δεν είναι στα αγαλμάτια του Καλού Ποιμένα ολοκληρωτική όπως σ' εκείνα. Έτσι λοιπόν, αφού μας λείπει για την ώρα η δυνατότητα σύγκρισης με σύγχρονα μνημεία της Ανατολής, δεχόμαστε ως γενικό χρονολογικό πλαίσιο για όλα τα όψιμα έργα της ομάδας μας το πρώτο μισό του 4ου αι., χωρίς να αποκλείουμε ότι είναι δυνατόν και να το ξεπερνούν. Λαμβάνοντας υπόψη μας τη στυλιστική διαφοροποίηση που υπάρχει ανάμεσα σ' αυτά, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι τα πρωιμότερα της ομάδας ανήκουν στην όψιμη εποχή της Τετραρχίας και στην πρώιμη εποχή του Κωνσταντίνου, περίπου στις δύο πρώτες δεκαετίες του 4ου αι.⁷¹, ενώ τα

68. Βλ. π.χ. *Brenk*, ό.π. (σημ. 64) 257.

69. Πρβλ. π.χ. *G. Bovini - H. Brandenburg*, *Repertorium der christlich-antiken Sarkophage I* (1967) πίν. 121 (770), πίν. 122 (772), πίν. 125 (781): πρώτο τρίτο του 4ου αι.· πίν. 7 (22), πίν. 13 (42): δεύτερο τέταρτο του 4ου αι.· πίν. 17 (52,1): δεύτερο τρίτο του 4ου αι.· πίν. 105 (680,2-3): 359 μ.Χ. Βλ. επίσης *P. Kranz*, *ASR V 4* (1984) πίν. 50.5 (Kat. 120): spät-tetrarchisch-frühkonstantinisch., πίν. 57.5, 58.1, 59.1 (Kat. 133): konstantinisch.

70. Βλ. παραπάνω σημ. 66. Κυρίως *Brandenburg*, ό.π. (σημ. 59) 442 κ.ε.

71. Από τις χρονολογίες που έχουν προταθεί ως τώρα γι' αυτά, συμφωνεί περισσότερο με τη δική μας αυτή του *Kollwitz*, ό.π. (σημ. 15), που τοποθετεί τους ποιμένες της

υπόλοιπα στις επόμενες δεκαετίες⁷², χωρίς να μπορούμε να προσδιορίσουμε ακριβέστερα τη χρονολόγησή τους.

Αν τα συμπεράσματα στα οποία κατέληξα για τα όψιμα έργα της ομάδας μας είναι σωστά, θα τολμούσα εδώ να εκφράσω γνώμη για τη χρονολόγηση και ενός προβληματικού από αυτή την άποψη μνημείου, για τη ζωφόρο του ναού του Αδριανού στην Έφεσο, που ως γνωστόν τοποθετήθηκε στο κτίριο αυτό σε δεύτερη χρήση. Καμιά από τις δύο επικρατέστερες απόψεις που διατυπώθηκαν για τη χρονολόγησή της δεν μπορεί να γίνει ανεπιφύλακτα αποδεκτή. Ο R. Fleischer, στον οποίο οφείλουμε τη διαπίστωση ότι και οι τέσσερις πλάκες της (A-D) είναι σύγχρονες, χρονολόγησε όψιμα τη ζωφόρο, δεχόμενος ότι υπάρχουν στα ανάγλυφά της κλασικιστικά χαρακτηριστικά που τη συνδέουν με τον «θεοδοσιάνειο κλασικισμό», χωρίς να την εντάσσουν όμως μέσα στην εποχή του Θεοδοσίου. Σ' αυτήν την εποχή και οπωσδήποτε μετά από τους μεγάλους σεισμούς του 358 και 365, τους οποίους ακολούθησαν επισκευές στον ναό του Αδριανού, τοποθετήθηκε επάνω σ' αυτόν, σύμφωνα με τον Fleischer, σε δεύτερη χρήση η ζωφόρος. Η αρχική κατασκευή της ανάγεται έτσι στα χρόνια πριν από τους σεισμούς και τοποθετείται στο τρίτο τέταρτο του 4ου αι.⁷³ Δεν θα επαναλάβω εδώ τις αντιρρήσεις που ήδη εξέφρασε ο B. Brenk σε ό,τι αφορά την άποψη για τον κλασικισμό της ζωφόρου και για τις συγκρίσεις με τις οποίες ο Fleischer θέλησε να την τεκμηριώσει⁷⁴. Θα ήθελα ωστόσο να επισημάνω ότι ορισμένα χαρακτηριστικά που σύμφωνα με τον μελετητή αυτόν δείχνουν επιστροφή σε κλασικές φόρμες, είναι δυνατόν, όπως θα δούμε στη συνέχεια, να

Κωνσταντινούπολης (αρ. 5) και του Βατικανού (αρ. 15) στη δεύτερη δεκαετία του 4ου αι. Ο Gerke, ό.π. (σημ. 32) τους θεωρεί κωνσταντινείους. Αντίθετα πολύ όψιμη χρονολόγηση, στον όψιμο 4ο με πρώιμο 5ο αι., πρότειναν για τον ποιμένα του Leningrad (αρ. 2) ο Elbern, ό.π. (σημ. 8) 20 κ.ε. και η A. Banck, *Byzantine Art in Collections of the USSR* (1966) 334, 10.

72. Αν εξαιρέσουμε την πολύ όψιμη χρονολόγηση του Elbern, ό.π. (σημ. 8) 20 κ.ε. για τον ποιμένα του Βερολίνου (αρ. 25) και αυτήν του E. Breccia, *BullSocArchAlex* 26, 1931, 254, γι' αυτούς της Αλεξάνδρειας (αρ. 21) και του Freiburg (αρ. 22) στο τέλος του 4ου με αρχές του 5ου αι., οι προτάσεις των υπόλοιπων μελετητών δεν διαφέρουν πολύ μεταξύ τους: στην εποχή του Κωνσταντίνου τοποθέτησε ο A. Garcia y Bellido, *ArchEspArq* 23, 1950, 12 τους δυο ποιμένες της Almeria (αρ. 19 και 20) και στο πρώτο μισό του 4ου αι. ο V. Velkov αυτόν του Otāhovsko (αρ. 12). Οι ποιμένες του Freiburg και της Αλεξάνδρειας (αρ. 22 και 21) χρονολογήθηκαν από τον Kollwitz, ό.π. (σημ. 15), στη δεύτερη δεκαετία του 4ου αι., ενώ για τον δεύτερο ο G. de Francovich, *RIA NS XI-XII*, 1963, 128 προτείνει μια στενότερη χρονολόγηση, 330-350 μ.Χ.

73. R. Fleischer, *Festschrift für F. Eichler* (1967) 52 κ.ε. Βλ. και A. Bammer - R. Fleischer - D. Knibbe, *Führer durch das Archäologische Museum in Selçuk-Ephesos* (1974) 78 κ.ε. Τη χρονολόγηση αυτή ακολουθεί ο Jobst, ό.π. (σημ. 64) 201.

74. Brenk, ό.π. (σημ. 64) 239 κ.ε.

ερμηνευτούν με διαφορετικό τρόπο. Εξάλλου η τοποθέτηση της λάξευσης της ζωφόρου στο τρίτο τέταρτο του αιώνα, θα σήμαινε ότι αυτή έμεινε για ελάχιστο χρόνο στην αρχική της θέση.

Πιο κοντά στην πραγματικότητα πρέπει να βρίσκεται η άποψη του B. Brenk⁷⁵, σύμφωνα με την οποία η ζωφόρος κατασκευάστηκε στην εποχή της πρώτης Τετραρχίας και ανήκει στο ίδιο πρόγραμμα με τα τέσσερα αγάλματα των Τετραρχών που στήθηκαν τότε μπροστά από τον ναό του Αδριανού. Μετά από μια σεισμική καταστροφή η ζωφόρος επανατοποθετήθηκε στο ίδιο κτίριο για δεύτερη φορά. Ο Brenk στήριξε την πρότασή του σε εμπεριστατωμένη στυλιστική ανάλυση του μνημείου και στην προσεκτική σύγκρισή του με έργα της Τετραρχίας, ιδιαίτερα με το τόξο του Γαλερίου στη Θεσσαλονίκη. Παρά τις ομοιότητες που παρατηρεί λ.χ. στην απόδοση των πτυχών ή στον ρόλο των περιγραμμάτων που δημιουργούνται με το τρυπάνι, ομολογεί ότι υπάρχουν «*beträchtliche Unterschiede*»⁷⁶, τις οποίες αποδίδει στις διαφορετικές καλλιτεχνικές περιοχές. Οπωσδήποτε πρέπει να ειπωθεί ότι το τρυπάνι δεν παίζει εδώ στην επεξεργασία της επιφάνειας τον πρωτεύοντα ρόλο που παίζει στα μνημεία της Τετραρχίας, τόσο της Ρώμης όσο και της Θεσσαλονίκης. Ιδιαίτερα αξιοπρόσεκτη είναι η παρατήρηση του Brenk ότι στις πλάκες της ζωφόρου υπάρχει τεράστια διαφορά σε ό,τι αφορά την απόδοση των μορφών, οι οποίες άλλοτε παρουσιάζουν έντονες δυσαναλογίες και έλλειψη οργανικότητας στην κατασκευή τους και άλλοτε έχουν πιο κανονικές αναλογίες. Τη διαφορά αυτή την αποδίδει στη χαμηλή ποιότητα της λάξευσης⁷⁷. Αυτό θα μπορούσε να γίνει δεκτό, εάν επρόκειτο για μορφές σε διαφορετικές πλάκες λαξευμένες από διαφορετικούς καλλιτέχνες, ενώ αντίθετα οι διαφορές αυτές παρατηρούνται σε μορφές που βρίσκονται η μια δίπλα στην άλλη.

Πριν όμως βγάλουμε οποιοδήποτε συμπέρασμα από αυτό, καλό θα ήταν να δούμε τη ζωφόρο της Εφέσου σε σύγκριση και με ένα άλλο έργο του μικρασιατικού επίσης χώρου, η χρονολόγηση του οποίου στα χρόνια της Τετραρχίας είναι γενικά αποδεκτή. Πρόκειται για τη ζωφόρο της Νίκαιας Εικ. 17)⁷⁸, στην οποία ήδη αναφερθήκαμε και η οποία, όπως είναι ευνόητο, προσφέρεται περισσότερο για σύγκριση με τη ζωφόρο της Εφέσου απ' ό,τι τα ανάγλυφα του γαλεριανού τόξου. Με τα τελευταία η ζωφόρος της Νίκαιας παρουσιάζει κοινά τεχνικά και στυλιστικά χαρακτηριστικά αλλά και σαφείς

75. Ό.π. 238 κ.ε.

76. Όμοια και ο Laubscher, ό.π. (σημ. 18) 113 με σημ. 542, 147 με σημ. 697, ο οποίος, αν και δέχεται τη χρονολόγηση του Brenk, παρατηρεί ότι οι ομοιότητες με το τόξο του Γαλερίου είναι λίγες και πολύ γενικές.

77. Brenk, ό.π., 244.

78. Βλ. παραπάνω σημ. 54.

διαφορές που οφείλονται στη διαφορετική καλλιτεχνική προέλευση των έργων⁷⁹. Εδώ δεν θα επιχειρήσουμε λεπτομερή σύγκριση των αναγλύφων της Νίκαιας με αυτά της Εφέσου, αφού ούτε η ποιότητα των έργων είναι αντίστοιχη ούτε και προέρχονται από τα ίδια εργαστήρια. Ενδεικτικά ωστόσο θα παραβάλουμε δυο τυπολογικά όμοιες μορφές, τον ιππέα (΄Ανδροκλο) στην πλάκα Α της Εφέσου (Εικ. 16)⁸⁰ με τους ιππείς στη ζωφόρο της Νίκαιας (Εικ. 17)⁸¹. Παρά το γεγονός ότι και στις δύο περιπτώσεις έχουμε να κάνουμε με μορφές που προέρχονται από την ελληνιστική παράδοση⁸², είναι προφανές ότι αυτή είναι πολύ πιο ζωντανή στο μνημείο της Νίκαιας, όπου και οι αναλογίες των αλόγων είναι πιο σωστές, σύμφωνες με τα κλασικά πρότυπα, και η κίνησή τους πολύ πιο ελεύθερη. Αντίθετα στη ζωφόρο της Εφέσου το κεφάλι του αλόγου είναι δυσανάλογα μεγάλο με το σώμα του και η κίνησή του συμβατική. Οι μεγάλες αυτές διαφορές δεν νοούνται μόνον ως διαφορές ποιότητας, αλλά θα πρέπει να ερμηνευτούν κυρίως ως χρονολογικές διαφορές και μας οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η ζωφόρος της Εφέσου είναι ένα έργο οψιμότερο. Ανήκει πιθανότατα σε μια εποχή στην οποία τείνουν να ξεπεραστούν οι κλασικές αναλογίες και να καθιερωθεί μια νέα στυλιστική έκφραση. Έτσι μπορούμε ίσως να ερμηνεύσουμε τη στυλιστική διγλωσσία, τη συνύπαρξη παραδοσιακών και νέων, χρονικά πιο προχωρημένων στοιχείων⁸³. Τα στοιχεία λοιπόν της παλιότερης παράδοσης αποτελούν επιβιώσεις και δεν θα πρέπει να εκληφτούν ως ένδειξη κλασικισμού, και μάλιστα της εποχής του Θεοδοσίου. Θα πρότεινα λοιπόν να δούμε τη ζωφόρο από τον ναό του Αδριανού ως έργο της πρώιμης μάλλον εποχής του Κωνσταντίνου. Δεν θα πρέπει βέβαια να αναζητήσουμε στο έργο αυτό όλα εκείνα τα γνωρίσματα που συνθέτουν το κωνσταντινείο στυλ της Ρώμης, ορισμένα όμως γενικά γνωρίσματά του, όπως οι δυσαναλογίες και η έλλειψη οργανικής κατασκευής των μορφών, επίσης η τάση για μετωπικότητα και παράταξη, εμφανίζονται και στο μικρασιατικό έργο, που διατηρεί όμως σε μεγαλύτερο βαθμό την πλαστικότητα των μορφών. Με άλλα λόγια βρίσκουμε και στην Έφεσο ανάλογες στυλιστικές τάσεις με αυτές που συναντήσαμε τα όψιμα έργα της δικής μας ομάδας και ειδικότερα σ' εκείνα που θεωρήσαμε σχετικά πρωιμότερα.

Πώς εξελίσσεται το στυλ αυτό στην Έφεσο, μας το δείχνει, νομίζω, ένα τραπεζοφόρο που βρίσκεται σήμερα στο Βερολίνο, προέρχεται όμως

79. Laubscher, ό.π., 147 κ.ε.

80. Brenk, ό.π., πίν. 73. Fleischer, ό.π. (σημ. 73) 25 εικ. 14 (Α4).

81. Laubscher, ό.π., πίν. 70,2.

82. Πρβλ. Laubscher, ό.π., 148 και Brenk, ό.π., 248.

83. Πρβλ. Brenk, ό.π., 245 κ.ε. αναφορικά με τη σύνθεση της ζωφόρου.

πιθανόν από την Έφεσο (Εικ. 18)⁸⁴. Ο Ηρακλής που εικονίζεται σ' αυτό, έχοντας στο πλάι του την έλαφο και κρατώντας πιθανόν στο αριστερό του χέρι τον *Τήλεφο*, *μπορεί να συγκριθεί με τον Ηρακλή στην πλάκα Β της ζωφόρου* (Εικ. 19)⁸⁵. Και οι δύο μορφές χαρακτηρίζονται από *πλαστικότητα* στις φόρμες και ιδιαίτερα από τη «wulstige Muskelbildung»⁸⁶. Η κάποια δυσαναλογία στην κατασκευή που παρουσιάζει ο Ηρακλής της ζωφόρου έχει προχωρήσει αρκετά σ' αυτόν του τραπεζοφόρου. Το κεφάλι του είναι εδώ δυσανάλογα μεγάλο με το σώμα και παράλληλα παρατηρείται μεγαλύτερη σχηματικότητα στο πλάσιμο των μυώνων της κοιλιάς. Πρόκειται θα έλεγα για ένα λίγο νεότερο έργο του εργαστηρίου στο οποίο λαξεύτηκε η ζωφόρος και μας δείχνει ότι και στην Έφεσο ακολουθείται μια στυλιστική εξέλιξη περίπου ανάλογη με αυτήν που διαπιστώσαμε στο εργαστήριο των δικών μας γλυπτών.

Συνοψίζοντας τα όσα ανέπτυξα για τη σειρά των έργων με παράσταση Καλού Ποιμένα, μπορώ να διατυπώσω σύντομα τα εξής συμπεράσματα: Στην Προκόννησο ή έστω σ' ένα εργαστήριο της Προποντίδας που πρέπει να βρισκόταν σε άμεση σχέση με τις πηγές του προκοννησιακού μαρμάρου, αρχίζει γύρω στο 200 μ.Χ. η κατασκευή τραπεζοφόρων με πλαστική παράσταση ποιμένα που φέρει στους ώμους του κριάρι. Κατά τη διάρκεια του 3ου αι., και ιδιαίτερα στο δεύτερο μισό του, η ζήτηση των έργων αυτών αυξάνει, όπως συμπεραίνουμε από τον σωζόμενο αριθμό και τη μεγάλη διάδοσή τους. Ακόμη μεγαλύτερη αύξηση παρουσιάζει η παραγωγή τους μέσα στον 4ο αι., αφού έναντι των ένδεκα ή δώδεκα παραδειγμάτων που τοποθετήσαμε σ' ολόκληρη τη διάρκεια του 3ου αι., έχουμε δεκατρία του 4ου, που μοιράζονται σε διάστημα ίσως όχι μεγαλύτερο του μισού αιώνα.

Σε ποιους λόγους οφείλεται άραγε η αυξημένη ζήτηση των έργων αυτών κατά το πρώτο μισό του 4ου αι.; Αξιοσημείωτο είναι ότι το θέμα του Καλού Ποιμένα αποτελεί, όσο μπορώ να κρίνω από την εποπτεία του υλικού που έχω, το κατεξοχήν θέμα των τραπεζοφόρων στον 4ο αι. Στον προηγούμενο αιώνα, η εμφάνισή του δίπλα στα άλλα παραδοσιακά θέματα της κατηγορίας, ανάμεσα στα οποία κυριαρχούν τα διονυσιακά και ερωτικά, οφείλεται πιθανότατα στις αυξανόμενες προτιμήσεις του αρχαίου κόσμου για τα βουκολικά θέματα γενικότερα⁸⁷, τα οποία υιοθετούνται παράλληλα και στη

84. Βερολίνο, Staatliche Museen αρ. SK 1068. Beschreibung der antiken Skulpturen (1891) 1068: «in Smyrna erworben, angeblich aus Ephesos». Reinach, RS II, 524,6.

85. Brenk, ό.π., πίν. 80,1. Fleischer, ό.π., 33 εικ. 19 (B7).

86. Πρβλ. τις όμοιες εκφράσεις για τις γυμνές μορφές της ζωφόρου που χρησιμοποιούν ο Fleischer, ό.π., 53 κ.ε. και ο Brenk, ό.π., 244, κυρίως 249.

87. Για τους θεματικούς κύκλους που επιλέγονται για τη διακόσμηση των τραπεζο-

χριστιανική εικονογραφία. Η κυριαρχία λοιπόν του Καλού Ποιμένα στα τραπεζοφόρα του πρώτου μισού του 4ου αι., δηλαδή της εποχής του Κωνσταντίνου, συνδέεται πιθανότατα άμεσα με την ευρύτερη αποδοχή και χρήση του επίπλου αυτού από τον χριστιανικό κόσμο. Ενδείξεις για τη χρησιμοποίηση τραπεζοφόρων με Καλό Ποιμένα σε χριστιανικά συμφραζόμενα υπάρχουν πράγματι⁸⁸. Είναι λοιπόν εύλογο να δεχτούμε ότι αποδέκτες αυτών των έργων είναι τώρα κυρίως Χριστιανοί ενός εύπορου κοινωνικού στρώματος, που μπορούν να αγοράσουν και να στήσουν, σε χριστιανικού πιθανόν χαρακτήρα κτίσματα, τέτοια έργα.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ: Τραπεζοφόρα του ίδιου εργαστηρίου με άλλες παραστάσεις

Α. Το εργαστήριο στο οποίο αποδώσαμε τη σειρά των τραπεζοφόρων με Καλό Ποιμένα είχε ασφαλώς ποικίλη παραγωγή. Προϊόντα του είναι πιθανόν και τα τραπεζοφόρα με παράσταση Βελλεφόντη, τα οποία έχουμε ήδη αποδώσει, με βάση τα τυπολογικά τους χαρακτηριστικά, σε μικρασιατικά εργαστήρια (βλ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, ό.π. (σημ. 5) 19 κ.ε.). Το μάρμαρο των δύο παραδειγμάτων από τη Θεσσαλονίκη (ό.π., αρ. 25-26, όπου και η βιβλιογραφία για την ομάδα), που αναγνωρίζεται εύκολα ως προκοννήσιο, μας οδηγεί τώρα να συνδέσουμε τα έργα αυτά με το εργαστήριο που εντοπίσαμε στην Προποντίδα, παρά το γεγονός ότι η προέλευση των γνωστών μέχρι σήμερα παραδειγμάτων με Βελλεροφόντη δεν βοηθά σ' αυτό (ό.π., 19 κ.ε.). Σύμφωνα με τα όσα παρατηρήσαμε για τη χρονολόγηση των τραπεζοφόρων με Καλό Ποιμένα, και αυτά με τον Βελλεροφόντη δεν θα πρέπει να ξεπερνούν τα μέσα του 4ου αι., έτσι η χρονολόγηση που έδωσα για το οψιμότερο της Θεσσαλονίκης (ό.π., αρ. 25) στο δεύτερο μισό του 4ου αι., είναι πιθανόν πολύ όψιμη. Τα πρωιμότερα από αυτά θα πρέπει να τοποθετηθούν στην όψιμη περίοδο των Αντωνίνων ή στην πρώιμη των Σεβήρων. Η χρονολογική σειρά έχει πιθανόν ως εξής: 1. Βαθύ Σάμου, Μουσείο αρ. 172. 2. Αλεξάνδρεια, Μουσείο αρ. 3867. 3. Θεσσαλονίκη, Αρχαιολ. Μουσείο αρ. 3875. 4. Leptis Magna, Μουσείο. 5. Παρίσι, Λούβρο ΑΟ 1803. 6. Θεσσαλονίκη, Αρχαιολ. Μουσείο αρ. 10067. 7. Μέγαρο, τώρα

φόρων βλ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, ό.π. (σημ. 6) κεφ. III.6, όπου γίνεται λόγος και για τα βουκολικά θέματα γενικότερα, καθώς και για το νόημά τους στα μνημεία που μας απασχολούν.

88. Βλ. Στεφανίδου-Τιβεριίου, ό.π. (σημ. 6) κεφ. II.3. — Ιδιαίτερα σημαντικό για το ζήτημα της προέλευσης και της λειτουργίας των μνημείων σε χριστιανικά συμφραζόμενα είναι ένα εντελώς πρόσφατο εύρημα από νεκροταφείο της Θεσσαλονίκης, που ανακοίνωσε η Δ. Μακροπούλου στο Γ' Συμπόσιο «Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη» (Ιανουάριος 1990).

στην Αρχαιολ. Συλλογή. 8. Αθήνα, Εθνικό Μουσείο αρ. 2706. Ένα ακόμη παράδειγμα, άλλοτε στη Ρώμη, Villa Mattei, είναι γνωστό μόνον από σχέδιο.

Β. Στο ίδιο εργαστήριο θα πρέπει να αποδοθεί και μια ομάδα από τρία τραπεζοφόρα με παράσταση ανακεκλιμένου Ηρακλή. Για τα δύο από αυτά, στο Μουσείο της Θεσσαλονίκης και στο Akademisches Kunstmuseum της Βόννης, έχω ήδη προτείνει την απόδοσή τους σε μικρασιατικό εργαστήριο (Στεφανίδου-Τιβεριού, ό.π. (σημ. 5) 19 και αρ. 4), τονίζοντας, ιδιαίτερα για το πρώτο, ότι το μάρμαρο είναι πιθανότατα προκοννήσιο. Το τρίτο παράδειγμα που βρέθηκε πρόσφατα στη Νέα Πάφο, δημοσιεύτηκε από τον D. Michaelides, RDAC 1989, 151 κ.ε. Η ισοτοπική ανάλυση σε δύο μικρά κομμάτια του που είχαν βρεθεί παλιότερα και κόλλησαν πρόσφατα στο γλυπτό, έδειξε ότι ο πιο πιθανός τόπος προέλευσης του μαρμάρου είναι η Προκόννησος, συμπέρασμα με το οποίο συμφωνούν και τα εξωτερικά χαρακτηριστικά του όπως περιγράφονται από τον Michaelides (ό.π., 154). Παρά ταύτα ο ίδιος προτείνει την απόδοση του τραπεζοφόρου της Πάφου σε εργαστήριο της Αφοριδισιάδας —ή σε εργαστήριο που βρίσκεται κάτω από την επίδρασή της (ό.π., 155)—, έχοντας επηρεαστεί από την άποψη της M. Squarciapino, ότι δηλαδή τα τραπεζοφόρα με Ορφέα της Sabratha και της Βύβλου είναι έργα καλλιτεχνών από την Αφροδισιάδα. Το γεγονός ότι τεκμηριώνεται εδώ η ύπαρξη ενός εργαστηρίου τραπεζοφόρων που σχετίζεται άμεσα με την Προκόννησο και το μάρμαρό της, μας επιτρέπει να αποδώσουμε σ' αυτό και τα τρία τραπεζοφόρα με τον Ηρακλή. Αναφορικά με τη χρονολόγησή τους, θα προτείναμε για το παλιότερο από αυτά, τον Ηρακλή της Θεσσαλονίκης, την εποχή των Σεβήρων (πρβλ. και Στεφανίδου-Τιβεριού, ό.π. (σημ. 5) αρ. 4), ενώ για το οψιμότερο, τον Ηρακλή της Βόννης, το πρώτο μισό του 4ου αι. (πρβλ. τον Ηρακλή από την Έφεσο στο Βερολίνο, παραπάνω σ. 268 κ.ε.). Ο Ηρακλής της Νέας Πάφου, που πρέπει να τοποθετηθεί ανάμεσα στους δύο παραπάνω, ξεπερνά πιθανότατα τα μέσα του 3ου αι., όπου τον χρονολογεί ο Michaelides (ό.π., 155). Θα μπορούσε να ανήκει ήδη στα χρόνια της Τετραρχίας, αν κρίνουμε από την έντονη χρήση του τρυπανιού στα πρόσωπα και στα μαλλιά (βλ. παραπάνω σ. 260 κ.ε.) αλλά και από τη μικρή, σε σχέση με τη σύνθεση, βάση του τραπεζοφόρου, στην οποία δεν αποδίδονται τα ποδαράκια που υπάρχουν στο παλιότερο έργο.

Γ. Για τα τραπεζοφόρα με παράσταση Ορφέα δεν θα μπορούσα αυτή τη στιγμή να πω με κάποια βεβαιότητα αν προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο. Η ευρύτατη διάδοσή τους και η προέλευση ενός παραδείγματος από την Κωνσταντινούπολη (βλ. Mendel, ό.π. (σημ. 20) αρ. 651) θα συνηγορούσαν ίσως σ' αυτή την υπόθεση. Ο Michaelides (ό.π., 152 σημ. 13) απαριθμεί δέκα παραδείγματα και προαναγγέλλει τη δημοσίευση του ενός από αυτά, στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Νέας Πάφου, από τον ίδιο στα *Études et*

Travaux. Ένα ακόμη παράδειγμα, πιθανόν αδημοσίευτο, βρίσκεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Στάρα Ζαγόρα (Βουλγαρία).

ZUSAMMENFASSUNG

Einige sich zu einer Gruppe zusammenschließende späte Skulpturen mit der Darstellung des frontalstehenden Schafrägers, die fast ausschließlich die Dekoration von Tischfüßen bilden, zeigen untereinander enge typologische und stilistische Ähnlichkeiten. Ihre grosse Verbreitung im ganzen Mittelmeerraum, wie auch die Tatsache, daß es sich um Massenprodukte handelt, führen uns zu dem Schluß, daß sie aus einer grossen Werkstatt stammen, die über einen gut organisierten Versandhandel verfügte. Berücksichtigt man dies und den Umstand, daß vier von den fünfundzwanzig Stücken der Gruppe aus dem nordwestlichen Kleinasien stammen und daß in verschiedenen Fällen der Marmor der Skulpturen als prokonnesisch identifiziert werden kann, erweist es sich als sehr wahrscheinlich, daß die Schafrägerstützen in einer Werkstatt der Insel Prokonnesos oder zumindest in einer benachbarten in der Propontis gemacht wurden. Die weite Verbreitung sowohl des prokonnesischen Marmors als auch seiner Eizeugnisse, in Form von Halbfabrikaten und Endprodukten ist wohlbekannt.

Die stilistische Analyse und der Vergleich der Schafrägerfiguren mit anderen kleinasiatischen Skulpturen hat uns erlaubt, den Anfang ihrer Produktion spätestens am Anfang der Severerzeit anzusetzen und eine grosse Anzahl dieser Werke in das 3. Jh zu datieren. Ihre Produktion nimmt in der zweiten Hälfte des 3. Jhs und besonders in der ersten Hälfte des 4. Jhs zu. Die Datierung in das 4. Jh ist wegen des Fehlens von gut datierten Skulpturen dieser Zeit aus Kleinasien schwer zu begründen. Die gutdatierten Denkmäler dieser Zeit aus dem Westen erlauben uns allerdings, zumindest einen breiteren chronologischen Rahmen für die späten Stücke unserer Gruppe abzustecken. Es ist wenig wahrscheinlich, daß die spätesten der Schafrägerfiguren nach der Mitte des 4. Jhs datiert werden können.

Das Motiv des Schafrägers, das innerhalb der bukolischen Thematik in der römischen Kunst des 3. Jhs sehr beliebt ist, wird auch in die christliche Ikonographie aufgenommen. Was die Tischfüsse angeht, wird die Schafrägerfigur im 4. Jh zum eigentlichen Thema der Gattung. Es ist sehr wahrscheinlich, daß die Käufer dieser Werke nun vorwiegend Christen einer wohlhabenden sozialen Schicht sind, die sie wohl zur Ausstattung christlicher Gebäude kaufen.

Εικ. 1. Αγαλμάτιο Καλού Ποιμένα. Κωνσταντινούπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 4960. (Φωτ. G. Koch).
 Εικ. 2. Αγαλμάτιο Καλού Ποιμένα από τραπεζοφόρο, Ρώμη, Museo Capitolino. (Φωτ. DAI Rom 80.3345).

Εικ. 3. Τραπεζοφόρος με παράδσταση Καλού Ποιμένα. Σεβίλλη, Casa de Pilados. (Φωτ. DAI Madrid 2575).

Εικ. 4. Τραπεζοφόρο με παράσταση Καλού Ποιμένα. Κωνσταντινούπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 908. (Φωτ. DAI Istanbul 64.54).

Εικ. 5. Αγαλμάτιο Καλού Ποιμένα από τραπεζοφόρο. Αθήνα, Βυζαντινό Μουσείο αρ. Τ 91. (Φωτ. DAI Athen V. 882). Εικ. 6. Αγαλμάτιο Καλού Ποιμένα από τραπεζοφόρο. Κωνσταντινούπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 910. (Φωτ. DAI Istanbul 64.52).

Εικ. 7. Τραπεζοφόρο με παράσταση Καλού Ποιμένα. Κωνσταντινούπολη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 2674. (Φωτ. DAI Istanbul 64.53).

Εικ. 8. Αγαλμάτιο Καλού Ποιμένα από τραπεζοφόρο. Σπάρτη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 308. (Φωτ. Μουσείου). Εικ. 9. Τμήμα τραπεζοφόρου με υπολείμματα παράστασης Καλού Ποιμένα. Σπάρτη, Αρχαιολογικό Μουσείο αρ. 5339.

Εικ. 10. Αγαλμάτιο Καλού Ποιμένα από τραπεζοφόρο. Leningrad, Ermitage. (Φωτ. από Pietas. JbAChr EH.8 (1980) πίν. 6b). Εικ. 11. Αγαλμάτιο Καλού Ποιμένα από τραπεζοφόρο. Βερολίνο, Staatl. Mus. Preuß. Kulturb., Dahlem. (Φωτ. από Pietas. JbAChr EH.8 (1980) πίν. 6a).

Εικ. 12. Λεπτομέρεια κιονωτής σαρκοφάγου. Ἴαδανα, Μουσείο. (Φωτ. G. Koch). Εικ. 13. Τμήμα κιονωτής σαρκοφάγου. Αθήνα, Βυζαντινὸ Μουσείο αρ. 24865. (Φωτ. DAI Athen. Athen V. 984).

Εικ. 14. Λεπτομέρεια κιονωτής σαρκοφάγου. Σαγαλασσός. (Φωτ. G. Koch). Εικ. 15. Λεπτομέρεια σαρκοφάγου. Βατικανό, Museo Pio Clementino αρ. 9559. (Φωτ. από RM 86, 1979, πλν. 138.1).

Εικ. 16. Λεπτομέρεια από τη ζωφόρο του ναού του Αδριανού στην Έφεσο (πλάκα Α). (Φωτ. G. Koch). Εικ. 17. Λεπτομέρεια από τη ζωφόρο στο βυζαντινό τείχος της Νίκαιας. (Φωτ. G. Koch).

Εικ. 18. Τραπεζοφόρο με παράσταση Ηρακλή. Βερολίνο, Staatliche Museen αρ. SK 1068. (Φωτ. Μουσειού). Εικ. 19. Λεπτομέρεια από τη ζωφόρο του ναού του Αδριανού στην Έφεσο (πλάκα Β). (Φωτ. G. Koch).

ΜΙΧΑΛΗΣ ΤΙΒΕΡΙΟΣ

ΠΑΝΑΘΗΝΑΪΚΗ ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΙΑ*

Δεν στάθηκε δυνατόν να ανταποκριθώ στην επιθυμία της Συντακτικής Επιτροπής του τιμητικού τόμου για τον καθηγητή Γ. Μπακαλάκη, οι συμβολές-συμμετοχές των μαθητών και φίλων του να σχετίζονται, κατά το δυνατόν, με τον βορειοελλαδικό χώρο και ειδικότερα με τη Θράκη, για την οποία ο τιμώμενος έχει αφιερώσει, ως γνωστόν, σημαντικό μέρος του επιστημονικού του έργου.

Οι γραμμές που ακολουθούν αναφέρονται σε εικονογραφικά θέματα των Παναθηναίων και των παναθηναϊκών αμφορέων. Παναθηναϊκοί αμφορείς έχουν βρεθεί και στο βορειοελλαδικό χώρο. Έναν μάλιστα, αποσπασματικά σωζόμενο, έχει βρει ο ίδιος ο Γ. Μπακαλάκης κατά τις γόνιμες και αθόρυβες ανασκαφικές του έρευνες στα θρακικά παράλια και συγκεκριμένα στη Στρώμη. Η δημοσίευση της ανασκαφής της Στρώμης, σε παράρτημα της Επιστημονικής Επετηρίδας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, αποτελεί ανεξάντλητη πηγή γνώσεων για όλους όσους ανατρέχουν σ' αυτήν.

1. Ο καλυκωτός κρατήρας του Βρετανικού Μουσείου αριθ. Ε 460, που χρονολογείται γύρω στα 435 π.Χ. και από τον Beazley έχει αποδοθεί στον «τρόπο του ζ. του Πηλέα», παρά το ενδιαφέρον θέμα της κύριας όψης του, δεν μπορούμε να πούμε ότι είναι ιδιαίτερα γνωστός στην έρευνα¹. Στο κέντρο της παράστασης (Εικ. 1-2), πάνω σ' ένα διβαθμιδωτό βάθρο, ετοιμάζεται να ανεβεί ένας γενειοφόρος κιθαρωδός. Μπροστά του μια Νίκη πρόκειται να τον στεφανώσει, ενώ μια άλλη μικρότερη πετά πίσω του κρατώντας στο αριστερό της χέρι δύο φιάλες, τη μια μέσα στην άλλη, χωρίς αμφιβολία νικητήρια έπαθλα² και στο δεξί μια ταινία. Η παρουσία των δύο Νικών στην παράσταση δεν αφήνει αμφιβολία ότι εδώ έχει απεικονιστεί

* Για διάφορες εξηγητικές ευχαριστώ θερμά τις Ν. Λαζαρίδου, Μ. Καραμπατέα και Δ. Ακτσελή, όπως και τη διεύθυνση του Βρετανικού Μουσείου.

1. Beazley, ARV² 1041,2. Βλ. και παρακάτω σημ. 7.

2. Σχετικά με το θέμα αυτό βλ. Μιχ. Α. Τιβέριος, Περικλεία Παναθήναια, Ένας κρατήρας του ζωγράφου του Μονάχου 2335 (1989), 29 κ.ε. Μπροστά από το πρόσωπο της μεγαλύτερης Νίκης στον κρατήρα του Βρετ. Μουσείου υπάρχει η επιγραφή ΚΑΛΕ.

έναν νικητής κιθαρωδός. Ας θυμηθούμε την περίπου σύγχρονη με τον κρατήρα πελίκη του ζ. του Επιμήδη στη Φιλιππούπολη, όπου και πάλι έχουμε έναν νικητή κιθαρωδό, που περιβάλλεται από τέσσερις αυτή τη φορά Νίκες. Οι επιγραφές που συνοδεύουν τις Νίκες μας βεβαιώνουν ότι πρόκειται για νίκες στα Παναθήναια, στα Νέμεα, στα Ίσθμια και σε αγώνες στο Μαραθώνα³. Η παρουσία των δύο Νικών στον κρατήρα του Βρετανικού Μουσείου δεν πρέπει ωστόσο να μας οδηγήσει στη σκέψη ότι κι εδώ πιθανότατα υπονοούνται δύο διαφορετικές νίκες του εικονιζόμενου κιθαρωδού. Το διαφορετικό τους μέγεθος, η μια είναι πολύ μεγαλύτερη και βρίσκεται σε πιο κεντρική θέση, με κάνει να πιστεύω ότι με τις δύο Νίκες απλώς εξαιρείται εδώ, ακόμη περισσότερο, η νίκη του κιθαρωδού⁴.

Η γενειοφόρος μορφή στο δεξιό μέρος της παράστασης, που κάθεται τυλιγμένη μέσα στο ιμάτιό της, επιβεβαιώνει κι αυτή ότι στο αγγείο έχει απεικονιστεί κάποιος επίσημος μουσικός αγώνας. Γιατί χωρίς αμφιβολία στη μορφή αυτή πρέπει να δούμε έναν αξιωματούχο, π.χ. έναν κριτή, ο οποίος νοείται ότι έχει κρίνει τον διαγωνιζόμενο και τον έχει ανακηρύξει νικητή⁵. Ο τόπος ανεύρεσης του κρατήρα του Λονδίνου⁶ και η απουσία επεξηγηματικών επιγραφών σ' αυτόν κάνουν δύσκολη υπόθεση τον προσδιορισμό των αγώνων στους οποίους συμμετείχε ο κιθαρωδός μας. Δεδομένου όμως ότι το αγγείο είναι αττικό και ότι οι σημαντικότεροι μουσικοί αγώνες στην Αθήνα ήταν αυτοί των Παναθηναίων, θεωρώ πιθανότερο η παράσταση του κρατήρα στο Λονδίνο να σχετίζεται με τη γιορτή αυτή⁷. Σε μια τέτοια περίπτωση ο καθιστός αξιωματούχος ίσως είναι κάποιος από τους αθλοθέτες ή ο πρόεδρός τους, πρόσωπα για τα οποία ξέρουμε ότι ήσαν οι κύριοι υπεύθυνοι των μουσικών παναθηναϊκών αγωνισμάτων⁸. Αν πράγματι η παράστασή μας σχετίζεται με τα Παναθήναια, τότε η καθιστή σε βράχο γυναικεία μορφή που πλαισιώνει το αριστερό μέρος της σύνθεσης κρατώντας ένα δόρυ, μπορεί να ταυτιστεί είτε με την προσωποποίηση της πόλης όπου γίνονταν οι αγώνες αυτοί, δηλαδή της Αθήνας, είτε με την προσωποποίηση της ίδιας της γιορτής, δηλαδή των Παναθηναίων. Η μορφή αυτή έχει μείνει ως σήμερα ανερμήνευτη ή έχει ταυτιστεί με την Αθηνά⁹. Το μόνο

3. *Beazley*, ARV² 1044,9 και *Τιβέριος* ό.π. 50 σημ. 121.

4. Πρβλ. *Τιβέριος*, ό.π. (σημ. 2) 48 κ.ε.

5. Πρβλ. *Τιβέριος*, ό.π. (σημ. 2) 22 κ.ε.

6. Βρέθηκε κοντά στη Γέλα (*Beazley*, ARV² 1041,2).

7. Πρβλ. *C. Smith*, Catalogue of the Greek and Etruscan Vases in the British Museum III (1896), 282 αριθ. E 460. *F. Beck*, Album of Greek Education (1975), 41 αριθ. 240.

8. *Τιβέριος*, ό.π. (σημ. 2) 22 κ.ε., 116 και σημ. 417. Ο *Smith*, ό.π., μιλά για αγωνοθέτη. Πρβλ. *Beck*, ό.π. και σελ. 39 όπου γίνεται λόγος για κριτή.

9. *Beazley*, ARV² 1041,2. *Smith*, ό.π. (σημ. 7). *Beck*, ό.π. (σημ. 7).

στοιχείο που επιτρέπει να σκεφτεί κανείς την Αθηνά είναι το δόρυ. Ωστόσο η έλλειψη οποιουδήποτε άλλου χαρακτηριστικού γνωρίσματος της θεάς, όπως του κράνους, της ασπίδας ή της αιγίδας, ακόμη το ότι η μορφή κάθεται σε βράχο¹⁰ και φορά στην κεφαλή της μια σκούφια άγνωστη από την εικονογραφία της Αθηνάς, όλα αυτά περιορίζουν κατά πολύ την πιθανότητα να έχουμε εδώ παράσταση της θεάς αυτής.

Η εποχή στην οποία ανήκει ο κρατήρας του Λονδίνου δεν αποκλείει την πιθανότητα να έχουμε εδώ την προσωποποίηση της Αθήνας ή της γιορτής των Παναθηναίων. Αν και δεν έχουμε καμιά ένδειξη για απεικόνιση της ίδιας της προσωποποίησης της Αθήνας ή των Παναθηναίων κατά την κλασική εποχή, είναι ωστόσο αρκετά γνωστές ανάλογες απεικονίσεις από την αττική τέχνη του 5ου αι. π.Χ. Π.χ. στο γνωστό σκύφο του Μάκρωνα στο Βρετανικό Μουσείο αριθ. Ε 140¹¹, που χρονολογείται γύρω στο 480 π.Χ., ανάμεσα στις ελευσινιακές θεότητες έχει απεικονιστεί και η προσωποποίηση της Ελευσίνας. Επιπλέον δεν απείχαν και πολύ χρονικά από τον κρατήρα του Λονδίνου οι γνωστοί από την παράδοση ζωγραφικοί πίνακες με τον Αλκιβιάδη, στους οποίους είχαν απεικονιστεί προσωποποιήσεις της Ολυμπιάδας, της Νεμέας και της Πυθιάδας¹².

Στην περίπτωση του κρατήρα μας δεν μπορούμε να αποφανθούμε με βεβαιότητα αν πρόκειται για την προσωποποίηση της Αθήνας ή των Παναθηναίων. Το δόρυ που κρατά η γυναικεία μορφή ίσως θα ταίριαζε καλύτερα στην πρώτη. Είτε στη μια είτε στην άλλη περίπτωση το δόρυ είναι ασφαλώς ένα στοιχείο εμπνευσμένο από την εικονογραφία της Αθηνάς, της θεάς που σχετίζεται πολύ στενά τόσο με την ίδια την Αθήνα όσο και με τους σημαντικότερους αγώνες της πόλης αυτής, δηλαδή με τα Παναθήναια. Είναι λοιπόν πολύ φυσικό η προσωποποίηση της Αθήνας ή των Παναθηναίων να επηρεάστηκε από την εικονογραφία της θεάς Αθηνάς, που ήταν η μεγάλη προστάτιδα και των δύο. Είναι πολύ χαρακτηριστικός ο συλλογισμός που ανέπτυξε μια μελετήτρια προκειμένου να δικαιολογήσει την απουσία μέχρι σήμερα βεβαιωμένων απεικονίσεων της προσωποποίησης της Αθήνας στην ελληνική τέχνη: *ή μεγάλη μορφή της πολιούχου 'Αθηνᾶς κυριαρχεί και ό*

10. Οποσδήποτε σπάνια η Αθηνά στην αττική αγγειογραφία εικονίζεται να κάθεται σε βράχο, δεν συμβαίνει όμως το ίδιο με τις προσωποποιήσεις.

11. Beazley, ARV², 459,3 και 1654. A. Furtwängler - K. Reichhold, Griechische Vasenmalerei (1904-1932), πίν. 161.

12. J. Overbeck, Die antiken Schriftquellen (1868), 215 αριθ. 1132-1134. Για προσωποποιήσεις τόπων στην κλασική εποχή, βλ. τελευταία A. Shapiro, Πρακτικά του XII Διεθνούς Συνεδρίου Κλασικής Αρχαιολογίας II (1988), 205 κ.ε., όπου αναφέρονται και άλλα παραδείγματα. Ο Shapiro πιστεύει ότι η παρουσία των προσωποποιήσεων αυτών στην τέχνη των κλασικών χρόνων οφείλεται στους καλλιτέχνες.

καλλιτέχνης δέν δύναται νά φαντασθεῖ προσωποποίησιν τῆς πόλεως αὐτοῦ, ἢ ὅποια νά διαφέρει τῆς μορφῆς τῆς θεᾶς¹³. Ἀν οἱ παραπάνω σκέψεις μου εἶναι λοιπόν σωστές, τότε με τον κρατήρα του Βρετανικοῦ Μουσείου αριθ. Ε 460 κερδίζουμε τὴν μοναδική ὡς σήμερα ἀπεικόνιση τῆς προσωποποίησης τῆς πόλης τῶν Ἀθηνῶν ἢ, πράγμα που θεωρῶ πιθανότερο, τῶν Παναθηναίων¹⁴.

2. Σε μια ιδιωτική συλλογή στις Ηνωμένες Πολιτείες τῆς Ἀμερικῆς βρίσκεται ἕνας παναθηναϊκός ἀμφορέας τοῦ ζ. τοῦ Κλεοφράδῃ¹⁵. Το ενδιαφέρον μου γιὰ τὸ ἀγγεῖο αὐτὸ ἐπικεντρώνεται στὴν παράσταση τῆς δευτερεύουσας ὀψης τοῦ (Εικ. 3), ὅπου, ὡς γνωστόν, ἀπεικονίζεται τὸ ἀγώνισμα γιὰ τὸ ὁποῖο αὐτὸ δόθηκε ὡς ἐπάθλο. Ἐχουμε λοιπόν ἐδῶ, στὸ μέσο τῆς παράστασης, ἕναν γυμνὸ, γενειοφόρο ἀθλητὴ που κρατᾷ δύο στρογγυλές ἀσπίδες. Δεξιὰ εἰκονίζεται μιὰ ἐπίσης γενειοφόρος μορφή που, ἔχοντας περασμένο γύρω ἀπὸ τὴ λεκάνη τοῦ ἑνὸς ἱματίδιου, σκύβει κρατώντας κι αὐτὸς μιὰ ἀσπίδα. Ἀριστερὰ παρακολουθεῖ τὴ σκηνή μιὰ τρίτη γενειοφόρος καὶ ἱματιοφόρος μορφή, πιθανότατα ἕνας ἀξιωματοῦχος τῶν Παναθηναίων. Ο D. von Bothmer¹⁶, που παρουσίασε ἀναλυτικὰ τὸ ἀγγεῖο, υποστήριξε ὅτι ἐδῶ ἔχουμε τὴν ἀπεικόνιση μιᾶς σκηνῆς πυρρίχιου χοροῦ, ἀποκλείοντας συγχρόνως τὴν πιθανότητα νὰ ἔχουμε παράσταση οὐλιτοδρομίας. Παραθέτω *as the preparation for the race in armor..., for the shield device faces right and suggests that the shield should be carried on the left arm, just as on the red-figured skyphos of about 470 B.C. in Mr. Noble's collection... on which an acrobat with helmet and two shields is about to turn a somersault. There the visible device is a crouching dog, also facing right.* Πρέπει ἐδῶ νὰ ἐπισημάνω ὅτι δὲν γνωρίζω κανέναν παναθηναϊκὸ ἀμφορέα που βεβαιωμένα νὰ ἔχει δοθεῖ ὡς ἐπάθλο σὲ ἀγὼνα πυρρίχιου, ἐνῶ συγχρόνως εἶναι γνωστὸ ὅτι γιὰ τὸ ἀγώνισμα τοῦ πυρρίχιου χοροῦ, τοῦλάχιστον τὸν 4ο αἰ. π.Χ., τὸ ἐπάθλο

13. Βλ. Β. Παπαδάκη-Αγγελίδου, Αἱ προσωποποιήσεις εἰς τὴν ἀρχαίαν ἐλληνικὴν τέχνην (1960), 22.

14. Μόνον ἡ προσωποποίηση τῆς Ἀττικῆς μας εἶναι γνωστὴ ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴν τέχνη τῆς κλασικῆς ἐποχῆς (βλ. LIMC III I (1986) 18 κ.ε. λ. Attike (G. Berger-Doer)) ἀλλὰ δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ υποστηρίξουμε ὅτι στὸν κρατήρα τοῦ Λονδίνου ἔχει ἀπεικονιστεῖ αὐτή.

15. D. von Bothmer, *Wealth of the Ancient World*, The Nelson Bunker Hunt and William Herbert Hunt Collections (1983), 66 κ.ε. αριθ. 9 (ed. J. F. Tompkins). Στὸ μεταξύ ἡ Συλλογὴ αὐτὴ πούληθηκε. Βλ. *Sotheby's*, The Nelson Bunker Hunt Collection, *Highly Important Greek Vases*, The William Herbert Hunt Collection, *Highly Important Greek, Roman and Etruscan Bronzes*, Auction, June 19, 1990, αριθ. 9.

16. D. von Bothmer, ὁ.π. Πρβλ. *Sotheby's*, ὁ.π. καὶ S. Matheson, *Greek Vases in the J. Paul Getty Museum 4*, Occasional Papers on Antiquities 5, 1989, 111.

δεν ήταν «άμφορείς έλαιού» αλλά ένας «βούς»¹⁷. Ακόμη στα όσα υποστηρίζει ο D. von Bothmer, θα ήθελα να παρατηρήσω και τα εξής: Καταρχήν σημειώνω ότι υπάρχουν απεικονίσεις οπλιτοδρόμων που κρατούν την ασπίδα με το δεξί τους χέρι¹⁸, όπως υπάρχουν και ανάλογες παραστάσεις πολεμιστών, στις οποίες η μορφή του επισήματος των ασπίδων τους είναι στραμμένη προς τα δεξιά¹⁹. Έχουμε ακόμη πολεμιστές που, ενώ κατευθύνονται προς τ' αριστερά, το επίσημα της ασπίδας τους είναι στραμμένο προς τα δεξιά²⁰. Όλα τα παραπάνω διαπιστώνονται ακόμη και σε αγγεία σύγχρονα ή περίπου σύγχρονα με τον παναθηναϊκό αμφορέα του ζ. του Κλεοφράδη. Έτσι δεν υπάρχει τίποτε στην παράσταση του αγγείου αυτού που να αντιτίθεται στην ερμηνεία της ως σκηνής οπλιτοδρομίας, την οποία εμείς θεωρούμε ως την πιο πιθανή. Άλλωστε έχει επισημανθεί και είναι γνωστό στην έρευνα, ότι συχνά σε σκηνές οπλιτοδρομίας τα επίσημα των ασπίδων των αθλητών εικονίζουν κι αυτά οπλιτοδρόμους²¹. Αυτό ενισχύει έτσι ακόμη περισσότερο τη δική μας ερμηνεία, αφού το επίσημα της μιας από τις ασπίδες που κρατά ο αθλητής στο αγγείο του ζ. του Κλεοφράδη, εικονίζει έναν οπλιτοδρόμο. Ακόμη πρέπει να προσθέσουμε εδώ πως, αντίθετα με ό,τι συνέβαινε στο αγώνισμα του πυρρίχιου χορού, για το αγώνισμα της οπλιτοδρομίας είμαστε βέβαιοι ότι το έπαθλο, σε ορισμένες τουλάχιστον παναθηναϊκές χρονιές, ήταν πράγματι «άμφορείς έλαιού»²².

17. IG II² 2311. Για την επιγραφή αυτή βλ. τελευταία A. W. Johnston, BSA 82, 1987, 125 κ.ε.

18. Βλ. π.χ. Kunstwerke der Antike, Auktion 51, 14./15. März 1975, πίν. 36 αριθ. 151 και σελ. 63 κ.ε. αριθ. 151 (H. Cahn).

19. Βλ. π.χ. CVA Toledo I, πίν. 26, I ή CVA Λούβρου 4, III He, πίν. 29,5.

20. Βλ. π.χ. CVA Λούβρου 5, III He, πίν. 54,4.

21. Βλ. Τιβέριος, ό.π. (σημ. 2) 36-37.

22. Βλ. π.χ. τους παναθηναϊκούς αμφορείς στο Βρετανικό Μουσείο αριθ. B 143 (CVA Βρετανικού Μουσείου I, III He, πίν. 5,2), στη Νεάπολη αριθ. 81293 (CVA Νεάπολης I, III He, πίν. 3, I και 3), έναν στο Cabinet des Médailles (Beazley, ABV 415,11), έναν στο Λούβρο αριθ. MN 704 (Beazley, ABV 415,12) και έναν άλλο στο Βρετανικό Μουσείο αριθ. B 608 (Beazley, ABV 417,1), που βεβαιωμένα έχουν δοθεί ως έπαθλα σε Παναθήναια. Από τους παραπάνω παναθηναϊκούς αμφορείς οι δύο πρώτοι δεν απέχουν χρονικά από τον παναθηναϊκό αμφορέα του ζ. του Κλεοφράδη. Σ' έναν άλλο παναθηναϊκό αμφορέα στη Μολώνια αριθ. Pu 198, του ζ. του Ευφιλήτου, που επίσης απεικονίζει οπλιτοδρομία, ο Beazley, ABV 322,5, αμφιβάλλει αν η Β' πλευρά ανήκει στο ίδιο αγγείο. Ένας αμφορέας από την Ακρόπολη, σήμερα στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο της Αθήνας αριθ. 921 (Beazley, ABV 300,17· 314· 670), που έχει αποδοθεί στον «τρόπο» του ζ. του Princeton, επίσης απεικονίζει οπλιτοδρόμους. Η παράσταση εδώ συνοδεύεται και από την επιγραφή «Δίαυλλος». Το αγγείο αυτό πιστεύω ότι σίγουρα είναι ένας παναθηναϊκός αμφορέας. Η επιγραφή ΜΝΕΣ... της κύριας όψης, πρέπει να αναφέρεται στο όνομα του κεραμέα Μνησιάδη (Beazley, ABV 314 και Μ. Τιβέριος, Εγνατία I, 1989, 43 σημ. 69), όταν μάλιστα από πρώιμους παναθηναϊκούς αμφορείς είναι γνωστές επιγραφές κεραμέων. Βλ. π.χ. J.

Μοναδική ωστόσο είναι η στιγμή της οπλιτοδρομίας που διάλεξε να αποθανατίσει ο αγγειογράφος στο αγγείο του. Η μορφή, που στον αμφορέα μας κρατά μία μόνον ασπίδα, πρέπει να είναι υπηρετική, όπως μας δείχνει και ο τρόπος με τον οποίο φορά το ιμάτιό της σαν περιζώμα. Υποθέτω, κρίνοντας και από τις δύο ασπίδες του ίδιου του αθλητή, ότι η μορφή αυτή, με την έντονη και συνάμα χαρακτηριστική κάμψη του σώματός της, βοηθά τον οπλιτοδρόμο στην επιλογή της ασπίδας εκείνης, που θα του ταίριαζε καλύτερα. Οι ασπίδες των οπλιτοδρόμων που έπαιρναν μέρος σ' έναν επίσημο αγώνα, έπρεπε, χωρίς αμφιβολία, να είναι σχεδόν ομοιόμορφες και οπωσδήποτε να έχουν το ίδιο βάρος. Πριν από τη διεξαγωγή της οπλιτοδρομίας θα πρέπει οι αθλητές που επρόκειτο να πάρουν μέρος στο αγώνισμα, να είχαν την ευκαιρία να διαλέξουν την καταλληλότερη. Και ασφαλώς ο καθένας τους θα διάλεγε την ασπίδα εκείνη, στη λαβή και στην αντιλαβή της οποίας το χέρι τους προσαρμοζόταν καλύτερα. Αυτή ακριβώς η σκηνή πιστεύω ότι απεικονίζεται στον παναθηναϊκό αμφορέα του ζ. του Κλεοφράδη. Έχουμε δηλαδή έναν οπλιτοδρόμο τη στιγμή που δοκιμάζει τις ασπίδες αυτές, προσπαθώντας να εντοπίσει την καταλληλότερη. Εικονίζεται δηλαδή μια χρονική στιγμή πριν από τη διεξαγωγή του αγωνίσματος, κάτι που δεν είναι άγνωστο και από άλλες σχετικές παραστάσεις²³. Οι ασπίδες που χρησιμοποιούνταν στον παναθηναϊκό «όπλιτην δρόμον» πρέπει να ήταν κρατικές και να φυλάσσονταν σ' ένα δημόσιο οίκημα, π.χ. στο Πομπείο. Για τους Ολυμπιακούς αγώνες συμβαίνει να είμαστε καλύτερα πληροφορημένοι σχετικά με το θέμα αυτό. Από τον Πausanias (V 12,8) γνωρίζουμε ότι αυτές ήταν είκοσι πέντε και ότι στις μέρες του φυλάσσονταν στο ναό του Δία.

Frel, *Panathenaic Prize Amphoras* (1973), 7 εικ. 4 και 5 και σελ. 10-11. 'Ότι ο παναθηναϊκός αυτός αμφορέας είναι πρώιμος, επιβεβαιώνεται και από το ότι η Αθηνά, στην κύρια όψη του, δεν περιβάλλεται από κίονες. Το αγγείο πρέπει να χρονολογείται πριν από την πενταετία 535-530 π.Χ., γύρω στο 540 π.Χ., και να μην απέχει χρονικά από τον γνωστό αμφορέα του Μονάχου αριθ. 1471 της Ομάδας E, που επίσης φέρει παράσταση οπλιτοδρομίας (βλ. CVA Μονάχου 7, πίν. 347,1 και *Beazley*, ABV 137,60). Ακόμη σε πρώιμους παναθηναϊκούς αμφορείς ήταν συνηθισμένο να αναγράφεται, εκτός από το όνομα του κεραμέα-ιδιοκτήτη του κεραμικού εργαστηρίου και το όνομα του αγωνίσματος το οποίο είχε απεικονιστεί και κάτι τέτοιο συμβαίνει και με τον παναθηναϊκό αμφορέα του Μνησιόδη, όπως είπαμε και παραπάνω. Πρβλ. και *D. von Bothmer*, *The Amasis Painter and his World* (1985), 44 εικ. 37.

23. Βλ. π.χ. *Der Tübingen Waffenläufer* (1977), 42 (G. Neumann) για παραστάσεις οπλιτοδρομίας, στις οποίες οι οπλιτοδρόμοι απεικονίζονται στη στιγμή της εκκίνησης. Πρβλ. CVA Laon 1, πίν. 28,2. Για τους δύο οπλιτοδρόμους του Παρρασίου, από τους οποίους ο ένας είχε απεικονιστεί ιδρωμένος και ο άλλος ασθμαίνοντας, μετά την απομάκρυνση της ασπίδας του, βλ. *Der Tübingen Waffenläufer* (1977), 40 (G. Neumann).

Ωστόσο ως προς την ερμηνεία της παράστασης αυτής του ζ. του Κλεοφράδη έχει διατυπωθεί από την N. B. Reed και μια άλλη άποψη. Σύμφωνα με αυτήν έχουμε εδώ σκηνή από το αγώνισμα της ευανδρίας²⁴. Δεν γνωρίζω βεβαιωμένες απεικονίσεις του αγωνίσματος αυτού²⁵, ενώ δεν υπάρχει και καμιά πληροφορία που να μας βεβαιώνει ότι στον νικητή του παναθηναϊκού αγωνίσματος της ευανδρίας δινόταν ως έπαθλο παναθηναϊκό λάδι. Αντίθετα μάλιστα, στο γνωστό παναθηναϊκό πρόγραμμα του 4ου αι. π.Χ., το έπαθλο φέρεται να είναι «βοῦς»²⁶, ενώ ο Αριστοτέλης, Αθ. Πολιτ. 60,3, μιλά για ασπίδες. Δεν ξέρω αν η Reed οδηγήθηκε στην παραπάνω πρότασή της, συνδυάζοντας την παράσταση αυτή του παναθηναϊκού αμφορέα του ζ. του Κλεοφράδη με την πληροφορία του Αριστοτέλη. Αν όμως πράγματι συνέβη αυτό, τότε έχω να παρατηρήσω ότι στο συλλογισμό αυτόν υπάρχει κάτι το αντιφατικό. Γιατί είναι απίθανο να δεχτούμε ότι σ' έναν παναθηναϊκό αμφορέα, ο οποίος δίνεται ως έπαθλο για το αγώνισμα που απεικονίζεται σ' αυτόν, είναι δυνατόν να έχει απεικονιστεί ένα αγώνισμα το έπαθλο του οποίου δεν ήταν ο αμφορέας με το λάδι αλλά ασπίδες.

ZUSAMMENFASSUNG

In der vorliegenden Arbeit beschäftige ich mich mit der Ikonographie der Panathenäen und der panathenäischen Amphoren. Konkret behaupte ich, daß die sitzende Figur, die auf der Vorderseite des Kelchkraters im Brit. Mus. E 460 der «Art des Peleus-Malers» hinter dem Sieger-Kitharodos abgebildet ist, die einzige, bis heute, bekannte Personifikation der Stadt Athen oder höchstwahrscheinlich der Panathenäen ist.

Ferner glaube ich, daß auf der Rückseite einer panathenäischen Amphora des Kleophrades-Malers, jetzt in einer Privatsammlung in der USA, keine Pyrrhiche— oder Euandriaszene, wie vorgeschlagen, abgebildet ist, sondern

24. N. B. Reed, AJA 91, 1987, 287.

25. Τα δύο παραδείγματα που αναφέρει η Reed, ό.π., δεν είναι καθόλου σίγουρο ότι εικονίζουν αγώνα ευανδρίας και εικονογραφικά δεν παρουσιάζουν καμιά ομοιότητα με την παράσταση του παναθηναϊκού αμφορέα του ζ. του Κλεοφράδη που μας απασχολεί εδώ. Το πρώτο είναι ένας ψευδοπαναθηναϊκός αμφορέας στο Παρίσι, στο Cabinet des Médailles αριθ. 243 (CVA Cabinet des Médailles 2, πίν. 88 και 89, 1-2), όπου εικονίζεται ένας ακροβάτης, ενώ το δεύτερο είναι επίσης ένας ψευδοπαναθηναϊκός αμφορέας που βρίσκεται στη Μαδρίτη, στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. 10901 (CVA Μαδρίτης 1, III He, πίν. 27, 2a-b) και εικονίζει σκηνή οπλομαχίας. Στο τελευταίο αγγείο η επιγραφή «ΤΟΝ ΑΘΕΝΕΘΕΝ ΑΘΛΟΝ», που είναι γραμμένη με ιώδες χρώμα πάνω στον αριστερό κίονα, πρέπει να είναι σύγχρονη.

26. Βλ. παραπάνω σημ. 17.

eine Hoplitodromie. Meiner Interpretation nach haben wir hier einen Hoplitodromen, der, mit der Hilfe einer dienenden Figur, die staatlichen Schilde prüft, damit er den für ihn geeigneten herausucht; nämlich denjenigen an dessen Griff und Antilabe (an dessen beiden Handhaben) seine Arm am besten angebracht würde.

Εικ. 1. Αττικός καλυκωτός κρατήρας στο Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο αριθ. Ε 460. (Φωτ. Βρετανικού Μουσείου).

Εικ. 2. Αττικός καλυκωτός κρατήρας στο Λονδίνο, Βρετανικό Μουσείο αριθ. Ε 460. (Φωτ. Βρετανικού Μουσείου).

Εικ. 3. Παναθηναϊκός αμφορέας του ζ. του Κλεοφράδη σε ιδιωτική συλλογή. (Εκδ. J. F. Tompkins, *Wealth of the Ancient World, The Nelson Bunker Hunt and William Herbert Hunt Collections* (1983), 66).

Η ΘΡΑΚΗ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΟΝ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΑΠΟΚΙΣΜΟ*

Η παραλιακή ζώνη της σημερινής Δυτικής Θράκης ανάμεσα στις εκβολές των ποταμών Νέστου και Έβρου παρουσιάζει πλούσιο και πολύμορφο εδαφικό ανάγλυφο. Πεδινές ακτές, εκβολές ποταμών και χειμάρρων, λιμνοθάλασσες, όρμοι, ορεινοί όγκοι που φτάνουν ως τη θάλασσα με απότομες ή ήμερες πλαγιές, όλα αυτά μαζί συνθέτουν την ακτογραφία της περιοχής. Ξεχωρίζουν από τα δυτικά η λίμνη Βιστωνίδα με τον όρμο του Πόρτο-Λάγο, όπου οι αρχαίες πόλεις Άβδηρα και Δίκαια, η χερσόνησος της Μολυβωτής με τις λιμνοθάλασσες και την αρχαία Στρώμη, η κορυφογραμμή του Ισμάρου που εισχωρεί στη θάλασσα και δεσπόζει στην περιοχή της Μαρώνειας, τα Ζωναία Όρη που περιβάλλουν την περαία της Σαμοθράκης και τέλος το Δέλτα του Έβρου με τις αρχαίες πόλεις Αίνο και Δορίσκο.

Σ' αυτήν την περιοχή από τον Έβρο ως τη Βιστωνίδα κατοικούσε σύμφωνα με τις πηγές το θρακικό φύλο των Κικόνων, ενώ αμέσως δυτικά τα θρακικά φύλα των Βιστώνων και των Σαππαιών. Οι γνώσεις μας για την ιστορία και τον πολιτισμό αυτών των φύλων είναι ακόμα ελάχιστες και στηρίζονται στις περιορισμένες πληροφορίες των αρχαίων πηγών και στις επιφανειακές παρατηρήσεις που γίνονται τα τελευταία χρόνια στο χώρο της ελληνικής Θράκης. Οι ανασκαφές, όπως ήταν φυσικό, άρχισαν πρώτα στις μεγάλες ελληνικές πόλεις της «θρακικής Ιωνίας», όπου τα ευρήματα ήταν πιο πλούσια και τα μνημεία πιο εντυπωσιακά. Για τα μνημεία της προαποικιακής περιόδου δεν υπήρξε ανάλογο ενδιαφέρον, αφού ακόμα και ο εντοπισμός των θρακικών εγκαταστάσεων ήταν προβληματικός. Μέχρι πριν από μερικά χρόνια ήταν γνωστές μόνο οι αναφορές του καθηγητή Γ. Μπακαλάκη για χειροποίητη κεραμική σε ορισμένες θέσεις του Ν. Έβρου¹, ενώ μερικές θέσεις με θρακική κεραμική γύρω από τη Μαρώνεια αναφέρο-

* Η ανακοίνωση αυτή παρουσιάστηκε στα γαλλικά στο τέταρτο (IV) Διεθνές Συνέδριο Thracia Pontica, που έγινε στη Σωζόπολη της Βουλγαρίας (6-12 Οκτωβρίου 1988) με θέμα «Οι παραλιακοί οικισμοί πριν από τον ελληνικό αποικισμό».

1. Γ. Μπακαλάκης, Αρχαιολογικές έρευνες στη Θράκη (1959-60), Θεσσαλονίκη 1961, 21, 27.

Σχ. 1. Χάρτης Δ. Θράκης με αρχαιολογικές θέσεις της παραλιακής ζώνης.

νται στο βιβλίο του Δ. Λαζαρίδη². Ο αριθμός των θέσεων της πρώιμης εποχής του σιδήρου έχει σήμερα αυξηθεί και ξεπερνά τις 70. Οι περισσότερες από τις γνωστές θέσεις της παραλιακής ζώνης που θα παρουσιαστούν σ' αυτήν την ανακοίνωση, βρίσκονται σε κορυφές υψωμάτων που διαθέτουν φυσική προστασία ή τεχνητή οχύρωση, ενώ δυο βρίσκονται χαμηλά κοντά στην παραλία σε σημεία που εγκαταστάθηκαν αργότερα άποικοι της Σαμοθράκης (Μεσημβρία-Μάκρη) (Σχ. 1).

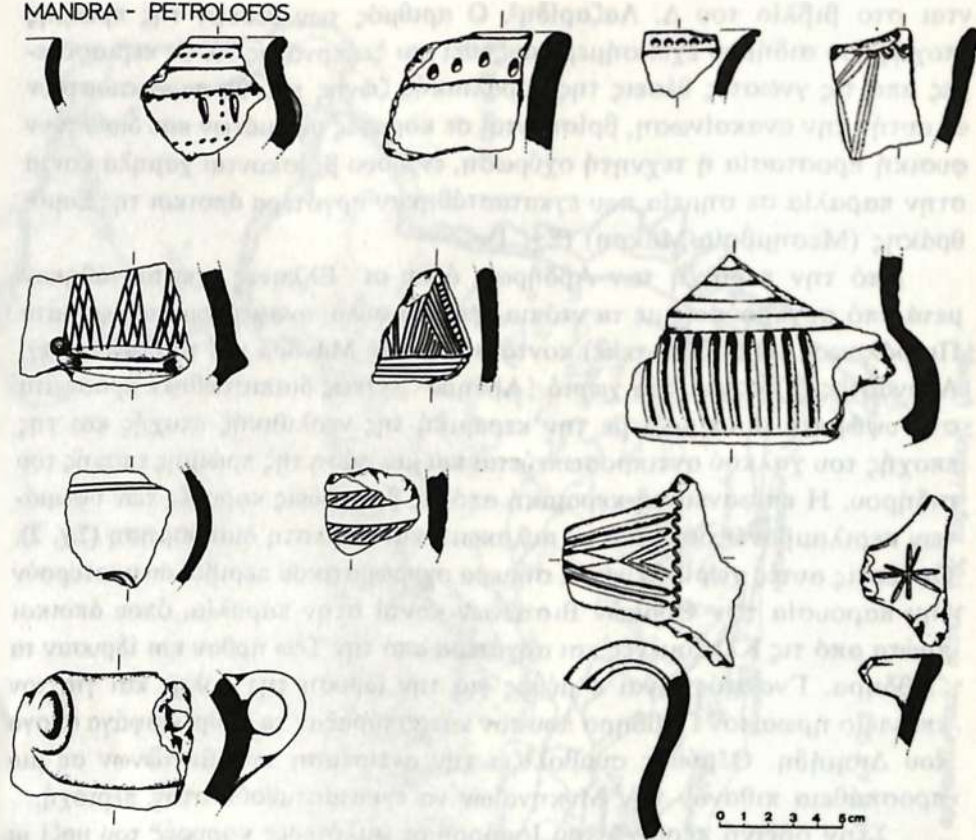
Από την περιοχή των Αβδήρων, όπου οι Έλληνες εγκαταστάθηκαν μετά από συγκρούσεις με τα ντόπια θρακικά φύλα, αναφέρουμε τα υψώματα Πετρόλοφος (1) (τ. Τας-τεπέ) κοντά στο χωριό Μάνδρα και το ύψωμα Άγ. Αθανάσιος (2) κοντά στο χωριό Άβδηρα³. Όπως διαπιστώθηκε πρόσφατα στα υψώματα αυτά μαζί με την κεραμική της νεολιθικής εποχής και της εποχής του χαλκού αντιπροσωπεύεται και μια φάση της πρώιμης εποχής του σιδήρου. Η επιφανειακή κεραμική από τις βραχύδεις κορυφές των υψωμάτων περιλαμβάνει όστρακα με αυλακωτή και εμπίεστη διακόσμηση (Σχ. 2). Οι θέσεις αυτές χωρίς λείψανα σήμερα οχυρωματικού περιβόλου μαρτυρούν την παρουσία των Θρακών Βιστώνων κοντά στην παραλία, όπου άποικοι πρώτα από τις Κλαζομενές και αργότερα από την Τέω ήρθαν και ίδρυσαν τα Άβδηρα. Γνωστός είναι ο μύθος για την ίδρυση της πόλης και για τον επώνυμο ήρωα τον Άβδηρο που τον κατασπάραξαν τα ανθρωποφάγα άλογα του Διομήδη. Ο μύθος συμβολίζει την αντίσταση των Βιστώνων σε μια προσπάθεια πιθανόν των Μυκηναίων να εγκατασταθούν στην περιοχή.

Στην ορεινή περιοχή του Ισμάρου οι ψηλότερες κορυφές του μαζί με τους μικρότερους λόφους, τις πλαγιές και τις χαράδρες δημιουργούν επιβλητικό ανάγλυφο που κυριαρχεί στο κέντρο των θρακικών ακτών. Στην κορυφή Κρεμαστό (τ. Ασάρ-τεπέ) (3) στο ΒΔ άκρο του Ισμάρου και μεταξύ των χωριών Εργάνη και Ξυλαγανή βρίσκεται εντυπωσιακή ακρόπολη με μεγάλο οχυρωματικό περίβολο. Είναι κτισμένος με ακανόνιστες πέτρες και αποτελείται από επτά τμήματα που προστατεύουν τα μεταξύ των βράχων ευπρόσβλητα μέρη της κορυφής. Στην ανατολική πλευρά της ακρόπολης, όπου καταλήγει ομαλός αυχένας, ένας μεγάλος λιθοσωρός προέρχεται από μια πρόσθετη οχυρωματική κατασκευή, πιθανόν ένα μεγάλο πύργο. Ένα δεύτερο εσωτερικό τείχος δημιουργεί μαζί με το νότιο τμήμα του περιβόλου την πάνω ακρόπολη στο ψηλότερο σημείο της κορυφής. Στο μέσο της νότιας πλευράς υπάρχει πύλη με μικρό τετράπλευρο πρόπυλο (Εικ. 1). Και

2. Δ. Λαζαρίδης, *Μαρώνεια και Ορθαγορία*, Α.Ε.Π. 16, Αθήνα 1972. (Ε. Τσιμπίδης-Πεντάζος, Appendix 2, 1-10).

3. Ch. Koukoulli-Chrysanthaki, *Abdera and the Thracians, Thracia Pontica III*, 1985, 86-88.

MANDRA - PETROLOFOS

Σχ. 2. Μάνδρα (Πετρόλοφος). Χαρακτηριστικά όστρακα με εμπέστη και αυλακωτή διακόσμηση από κύπελλα, φιάλες και αμφορείς.

στους δυο χώρους της ακρόπολης διατηρούνται τα θεμέλια κυκλικών και τετράπλευρων κτισμάτων. Στη ΒΔ γωνία της πάνω ακρόπολης υπάρχει μεγάλο ελλειψοειδές κτίριο που ήταν πιθανόν κατοικία του ηγεμόνα. Ο Ε. Πεντάζος διενήργησε εκτεταμένη ανασκαφική έρευνα σε τμήματα του περιβάλλοντος, στην πύλη και σε κατοικίες⁴. Υποστήριξε σωστά ότι η κεραμική με την εγχάρκτη και αυλακωτή διακόσμηση κατάγεται από παραδουνάβιες περιοχές και συνδέεται με την Buckelkeramik της Τροίας VIIβ. Χρονολόγησε την ακρόπολη στο 13ο-12ο αι. π.Χ. Τα σχήματα των αγγείων που κυριαρχούν είναι του ευρύστομου αγγείου με γωνιόσχημη λαβή και του αμφορέα με τις κατακόρυφες λαβές στην κοιλιά του. Μετά τις νέες χρονολογήσεις και τα νεότερα ανασκαφικά δεδομένα από χώρους της Ανατ.

4. Ε. Τσιμπίδης-Πεντάζος, Αρχαιολογικά έρευναι εν Θράκη, ΠΑΕ 1971, 90-93, Προϊστορικά ακρόπολεις εν Θράκη, ΠΑΕ 1972, 86-90.

Μακεδονίας και Θράκης πιστεύουμε ότι η κεραμική του Κρεμαστού ανήκει σε δυο περιόδους, στην ύστερη εποχή του χαλκού και στην πρώιμη εποχή του σιδήρου μεταξύ 1200 και 900 π.Χ. Ο καθηγητής Γ. Μπακαλάκης έχει προτείνει από παλιά την ταύτιση της ακρόπολης με μια από τις τρεις γνωστές πόλεις των Κικόνων, την Ισμάρα⁵.

Πιο ανατολικά στην κορυφή του κωνικού υψώματος Φωτεινό (τ. Ισικλίς) (4) κοντά στο χωριό Μοίρανα υπάρχει σωρολιθιά ενός διαλυμένου περιβόλου. Εκτός από την κεραμική ιστορικών χρόνων έχουν βρεθεί στη γυμνή επιφάνεια της κορυφής λίγα όστρακα με εμπίεστη διακόσμηση που βεβαιώνουν την παρουσία Θρακών τον 8ο αι. π.Χ. Από την ίδια θέση προέρχονται επίσης θραύσματα γλυπτών που ανήκουν σε κάποιο ανάγλυφο με παράσταση Θράκα ιππέα⁶. Χαρακτηριστικά είναι τέλος τα όστρακα από μικρούς οξυπύθμενους αμφορίσκους ρωμαϊκής εποχής, που έχουν βρεθεί και σε άλλα υψώματα της Θράκης και συνδέονται πιθανότατα με θρησκευτικές τελετές.

Σημαντικά είναι τα ευρήματα από τους τάφους ενός αρχαϊκού νεκροταφείου (5) που ερευνήθηκε πριν από χρόνια μέσα στη νέα κοίτη του ποταμού Φιλιουρί, του αρχαίου Λίσσου που αναφέρει ο Ηρόδοτος. Το νεκροταφείο βρίσκεται 3 χλμ. ΝΑ του χωριού Μικρό Δουκάτο και 5 χλμ. βόρεια της ακρόπολης του Κρεμαστού⁷. Ερευνήθηκαν συνολικά δεκατέσσερις κιβωτιόσχημοι τάφοι κατασκευασμένοι με μικρές πλάκες και κροκάλες. Τα κτερίσματα είναι αγγεία, χάλκινες πόρπες διαφόρων τύπων, χάλκινα βραχιόλια και δαχτυλίδια, δυο σιδερένια μαχαίριδια και άλλα μικροαντικείμενα που χρονολογούνται στο α' μισό του 6ου αι. π.Χ. Μερικά αγγεία μιμούνται ιωνικά πρότυπα, ενώ άλλα μοιάζουν με αγγεία της γειτονικής Θάσου. Οι πόρπες ανήκουν σε έξι τύπους γνωστούς από Μακεδονία, Γιουγκοσλαβία, Βουλγαρία, Θεσσαλία και νησιά του Αιγαίου. Κάτω από την επίχωση ενός τάφου βρέθηκε καύση με κεραμική εγχάρακτη και εμπίεστη του 8ου αι. π.Χ. (Εικ. 2). Ίδια κεραμική τύπου Babadag Ρουμανίας και Ρσενίτσενο Βουλγαρίας, με εμπίεστη και αυλακωτή διακόσμηση βρέθηκε και σε άλλο σημείο της κοίτης του ποταμού. Για πρώτη φορά αποκαλύφθηκαν στον ίδιο χώρο τάφοι του 8ου και του 6ου αι. π.Χ. μιας περιόδου πριν και μετά τον ελληνικό αποικισμό. Η συνύπαρξη αντικειμένων με έντονη την επίδραση της ιωνικής τέχνης μαζί με άλλα που αντιπροσωπεύουν τη βαλκανική και ειδικότερα τη θρακική πολιτιστική παράδοση οδήγησε για πρώτη φορά στη διατύπωση

5. Γ. Μπακαλάκης, Προανασκαφικές έρευνες στη Θράκη, Θεσσαλονίκη 1958, 97.

6. ΑΔ 29 (1973-74), Χρονικά, 793.

7. Δ. Τριαντάφυλλος, Αρχαϊκό νεκροταφείο στη Δυτική Θράκη, AnnScAtene LXI N.S. XLV, 1983, 179-207.

δυο σημαντικών συμπερασμάτων: 1) Οι κάτοικοι της περιοχής οι Κίκονες δεν εγκατέλειψαν τις εστίες τους για να αποφύγουν τους αποίκους των παραλίων, όπως έχει γίνει αποδεκτό από πολλούς, αλλά παρέμειναν στους οικισμούς τους και συμβίωσαν ειρηνικά με τους νέους κατοίκους. 2) Για πρώτη φορά σε μια τόσο πρώιμη εποχή διαπιστώθηκαν έντονες επιδράσεις της ιωνικής τέχνης στον πολιτισμό των Θρακών κατοίκων της περιοχής.

Στην κορυφή του Ισμάρου Ἀγ. Γεώργιος (6) υπάρχει η επιβλητική ακρόπολη με τμήματα του περιβόλου κυκλώπειας τοιχοδομίας και μνημειώδες κτίριο-ανάκτορο που υπενθυμίζουν τις μυκηναϊκές ακροπόλεις⁸ (Εικ. 3). Δύο μακρά τείχη από τις απότομες πλαγιές του λόφου ως τη θάλασσα συμπληρώνουν την οχύρωση του χώρου και αποκόπτουν την παραθαλάσσια διάβαση. Στο δυτικό τείχος σώζονται ακόμα οι παραστάδες μιας εντυπωσιακής μεγαλιθικής πύλης (Εικ. 4). Η ζωή εμφανίζεται εδώ τη νεολιθική εποχή, όπως δείχνουν ευρήματα στη νότια πετρώδη πλαγιά του λόφου, και συνεχίζεται ως τη βυζαντινή εποχή. Τμήματα της ακρόπολης και των μακρών τειχών της, καθώς και η κεραμική με την αυλακωτή και εμπιέστη διακόσμηση ανήκουν στον 8ο αι. π.Χ. και μαρτυρούν την ύπαρξη μιας θρακικής πόλης, η οποία πρέπει να χρονολογηθεί πριν από την εγκατάσταση των αποίκων της Χίου. Έχει διατυπωθεί ήδη η υπόθεση ότι πρόκειται για την πόλη των Κικόνων Ἴσμαρο ή Ἰσμάρα, όπου κατοικούσε ο Μάρων, ο γιος του Ευάνθη, ιερέας του Απόλλωνα και προστάτης της πόλης. Η συμπεριφορά του Μάρωνα προς τον Οδυσσέα, η λατρεία του από τους Μαρώνιτες που τον θεωρούσαν οικιστή της πόλης τους, η λατρεία του Απόλλωνα και η παρουσία του αλόγου ως συμβόλου της Μαρώνειας, είναι στοιχεία που επιβεβαιώνουν την άποψη για την ειρηνική συνύπαρξη Κικόνων και Ελλήνων αποίκων⁹.

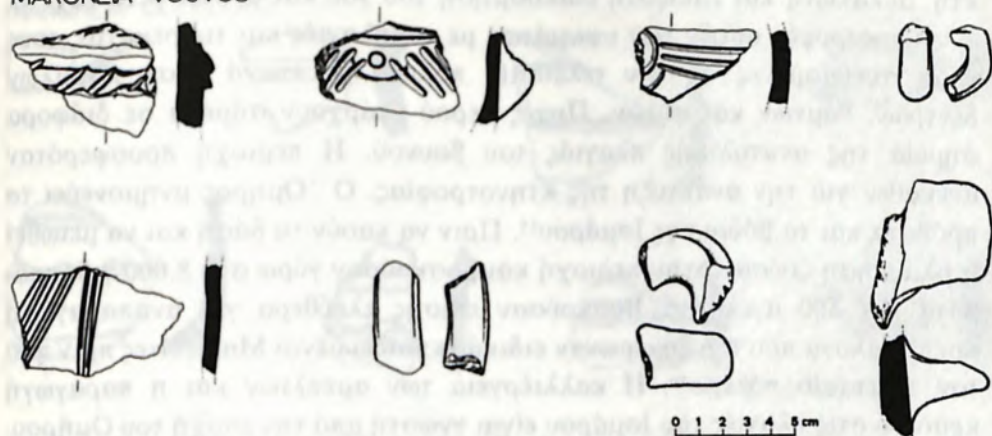
Από τους μικρούς οικισμούς που έχουν εντοπιστεί στην περιοχή Προσκυνητών-Μαρώνειας αναφέρουμε εδώ τη θέση Μύλων-μάνα, κοντά στη δυτική όχθη του χειμάρρου Πλατανίτη (7). Η επιφανειακή κεραμική περιλαμβάνει όστρακα νεολιθικής εποχής, αλλά και πρώιμης εποχής του σιδήρου¹⁰. Πιο βόρεια βρίσκεται το γνωστό σπήλαιο της Μαρώνειας, το οποίο στη νεολιθική και στην εποχή του χαλκού είχε χρησιμοποιηθεί ως κατοικία, ενώ από την πρώιμη εποχή του σιδήρου ως τα βυζαντινά χρόνια ως χώρος καταφυγής σε περίοδο συγκρούσεων ή ως χώρος λατρείας. Η τοπική παράδοση το έχει συνδέσει με τον ομηρικό Κύκλωπα Πολύφημο που

8. Ε. Τσιμπίδης-Πεντάζος, ΠΑΕ 1971, 97-101. ΠΑΕ 1972, 90-93.

9. Δ. Triandaphyllos, Les sanctuaires en plein air dans la region des Cicones, Thracia Pontica III, 1985, 129-134.

10. ΑΔ 29 (1973-74), Χρονικά, 814.

MARONEIA-VOUVOS

Σχ. 3. Μαρώνεια (Βουβός). Λαβές και όστρακα με εμπέστη διακόσμηση.

τυφλώθηκε από τον Οδυσσέα¹¹. Με τον ίδιο ήρωα συνδέεται το ρεϊθρον ὀδύσσειον της Ισμαρίδας λίμνης, που αναφέρεται από τον Στράβωνα τον Ιο αι. π.Χ.¹².

Ο ορεινός όγκος του ανατολικού Ισμάρου που καταλήγει ως τη θάλασσα και δημιουργεί την Άκρα Μαρωνείας έχει ιδιαίτερη στρατηγική σημασία (Εικ. 5). Πρόκειται για ένα πραγματικό φυσικό φρούριο, που ελέγχει τον παραλιακό δρόμο από την Αλεξανδρούπολη προς τη Μαρώνεια και μαζί τη στενή διάβαση στη θέση Πόρτα Μαρωνείας (Εικ. 6), όπου σώζεται λιθόστρωτο μονοπάτι από την εποχή της Τουρκοκρατίας (Εικ. 7). Τον ίδιο αυτόν δρόμο σύμφωνα με τον Ηρόδοτο ακολούθησε το ένα από τα τρία τμήματα της στρατιάς του Ξέρξη. Σε μια ιδιαίτερη μελέτη θα εκτεθούν όλα τα στοιχεία που οδηγούν στην άποψη ότι εδώ βρίσκεται το Σέρρειον ἄκρη ὀνομαστή¹³ ή το Σέρρειον ἄκρωτήριον τῆς Θράκης γιατί εδώ πραγματικά υπάρχει μεγάλο ακρωτήριο και ὁ παράπλους εἶναι τραχὺς σύμφωνα με τον Στράβωνα¹⁴. Όλοι σχεδόν οι ερευνητές ως σήμερα το τοποθετούν στην περιοχή της Μάκρης. Στις βραχώδεις κορυφές Χλωμό (τ. Σαρί-καγιά) (8) και Βουβός (τ. Σουλεμές) (9) (Εικ. 8) σώζονται τμήματα τοίχων που κλείνουν τα περάσματα ανάμεσα στα βράχια και συμπληρώνουν τη φυσική οχύρωση των υψωμάτων, δημιουργώντας πανίσχυρα φρούρια (Εικ. 9). Στα κενά μεταξύ των βράχων και όπου υπάρχει επίχωση βρίσκει κανείς όστρακα με εγχάρα-

11. Ε. Τσιμπίδης-Πεντάζος, ΠΑΕ 1971, 87-88.

12. Στράβων 7, απόσπ. 43 και 44α.

13. Ηρόδοτος 7, 59.

14. Στράβων 7, 47 (48).

κτη, αυλακωτή και εμπιέστη διακόσμηση του 9ου και 8ου αι. π.Χ. (Σχ. 3).

Οι κορυφές αυτών των υψωμάτων με τις πλαγιές και τις ρεματιές τους ήταν σκεπασμένες ως τον τελευταίο πόλεμο με πυκνά δάση ποικίλων δέντρων, θάμνων και φυτών. Πηγές νερού υπάρχουν σήμερα σε διάφορα σημεία της ανατολικής πλαγιάς του βουνού. Η περιοχή προσφερόταν ανέκαθεν για την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας. Ο Όμηρος μνημονεύει τα πρόβατα και τα βόδια της Ισμάρου¹⁵. Πριν να καούν τα δάση και να μειωθεί η βλάστηση ζούσαν στην περιοχή και βοσκούσαν γύρω στα 8.000 γιδοπρόβατα και 500 αγελάδες. Βοσκούσαν επίσης ελεύθερα για αναπαραγωγή αρκετά άλογα που τα εξημέρωναν ειδικά εκπαιδευμένοι Μαρωνίτες πριν από τον τελευταίο πόλεμο¹⁶. Η καλλιέργεια των αμπελιών και η παραγωγή κρασιού στις πλαγιές του Ισμάρου είναι γνωστή από την εποχή του Ομήρου. Μαύρο ευωδιαστό κρασί πρόσφερε ο Μάρωνας στον Οδυσσέα¹⁷. Ο *Ισμαρικός οίνος* ήταν γνωστός στον Αρχίλογο¹⁸ και στον Αθήναιο¹⁹, ενώ σε αιγυπτιακό πάπυρο του 257 π.Χ. η άμπελος της Μαρώνειας ονομάζεται *κάπνειος*²⁰. Από τα πλούσια επίσης δώρα σε χρυσό και ασήμι που έδωσε ο Μάρωνας στον Οδυσσέα, εύκολα μπορεί να υποθέσει κανείς ότι οι κάτοικοι της Ισμάρου εκτός από την κτηνοτροφία και τη γεωργία γνώριζαν την εξόρυξη και την κατεργασία των μετάλλων. Μεταλλευτικές στοές έχουν εντοπιστεί στο παραθαλάσσιο ύψωμα Κτίσματα (Μάλ-τεπέ)²¹.

Μια γειτονική βραχώδης και απότομη κορυφή ονομάζεται Οδοντωτό (τ. Ντίζ-καλιά) (10) από τα απόκρημνα και αιχμηρά βράχια της²² (Εικ. 10). Τμήματα περιβόλου συμπληρώνουν κι εδώ τη φυσική οχυρωματική γραμμή των ψηλών βράχων. Στο ανατολικό άκρο της κορυφής, ένας επίπεδος χώρος με επίχωση είναι ο μόνος που προσφέρεται για την κατασκευή κατοικιών. Σ' όλη την έκταση της κορυφής ανάμεσα στα βράχια βρίσκονται σε μικρές ποσότητες όστρακα από αγγεία της πρώιμης εποχής του σιδήρου (Σχ. 4). Ίχνη κτισμάτων έχουν εντοπιστεί νότια του υψώματος σε χαμηλότερη ομαλή περιοχή.

Μια άλλη προϊστορική ακρόπολη στον Άγ. Γεώργιο Πετρωτών (11)

15. Οδύσσεια 9, 43, 46.

16. Οι πληροφορίες οφείλονται στο Φύλακα Αρχαιοτήτων Μαρώνειας Φ. Κωνσταντινίδη, ο οποίος με προθυμία με συνόδευε πολλές φορές στις θέσεις του Ισμάρου και συζήτησε μαζί μου για την τοπογραφία της περιοχής.

17. Οδύσσεια 9, 196-197, 204-211.

18. *Αρχίλοχος* (εκδ. Loeb), απόσπ. 2.

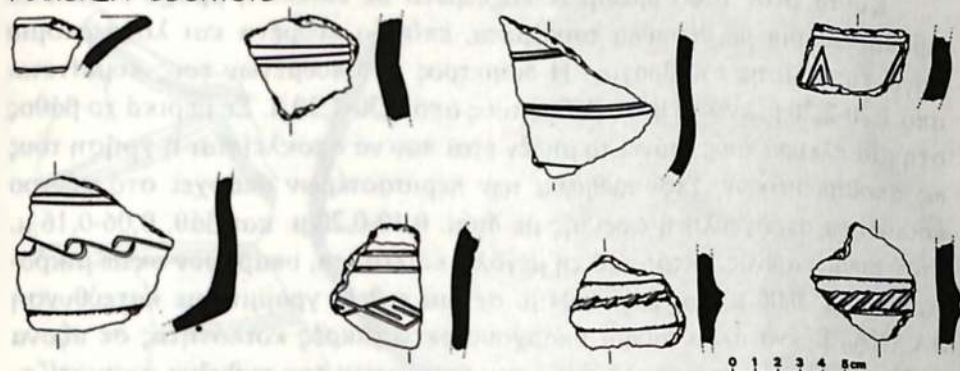
19. *Αθήναιος* 1, 26b και 28e.

20. *Zenon Papyri* 1. Catalogue général des antiquités Egyptiennes du Musée de du Caire, 1925, n° 59033.

21. ΑΔ 28 (1973) 463-464.

22. ΑΔ 26 (1971) 437.

MARONEIA- ODONTOTO

Σχ. 4. Μαρώνεια (Οδοντωτό). Όστρακα με εμπέστη διακόσμηση.

είναι γνωστή από μικρή ανασκαφή που έγινε πριν είκοσι χρόνια²³. Ο λόφος είναι βραχύδης με απόκρημνες πλευρές. Η άνοδος στην κορυφή είναι δυνατή μόνο από το μονοπάτι που καταλήγει στη ΒΔ πλευρά. Από την οχύρωση του λόφου σώζονται σήμερα τμήματα τειχών και δυο πύργοι βυζαντινής εποχής. Η μικρή έρευνα αποκάλυψε κεραμική της νεολιθικής περιόδου και της πρώιμης εποχής του σιδήρου. Υπάρχουν ενδείξεις ότι ο λόφος ήταν χώρος συνεχούς λατρείας από τα προϊστορικά ως τα βυζαντινά χρόνια και από τα χρόνια της Τουρκοκρατίας ως την εποχή μας. Στη θέση του σημερινού ναΐσκου του Αγ. Γεωργίου υπήρχε τεκές των Μουσουλμάνων Μπεκτασήδων²⁴.

Στην περιοχή ανάμεσα στα χωριά Ασκητές και Πετρωτά στη θέση Ρυάκι (τ. Καργά-ντερέ) (12) υπάρχει λαξευτός τάφος σε σχήμα μεγάλης ημικυκλικής κόγχης με χαμηλό θρανίο και λαξευτή λεκάνη (Εικ. 11). Μικρές τοξωτές κόγχες προσφορών υπάρχουν στις εξωτερικές πλευρές του τάφου και ιδιαίτερα στη δυτική του πλευρά. Στην οροφή του βρίσκονται μικρές κοιλότητες σε διάφορους σχηματισμούς, που ο συμβολισμός τους δεν έχει ακόμα ερμηνευτεί. Κυριαρχούν τα κυκλικά σχήματα με μια κοιλότητα στο κέντρο και άλλες στην περιφέρεια του κύκλου. Παρόλο που η διάταξή τους θυμίζει τον ουράνιο θόλο με τους αστερισμούς του, κανείς αστερισμός δεν έχει ταυτιστεί, όπως έγινε με κοιλότητες σε άλλους βράχους της Θράκης²⁵.

23. Ε. Τσιμπίδης-Πεντάζος, ΠΑΕ 1971, 93-94.

24. D. Triandaphyllos, *Les sanctuaires...* κλπ., 134-136. Ε. Ζερκίνης, Ο Μπεκτασισμός στη Δ. Θράκη. Θεσσαλονίκη 1988, 209-210, 233-234.

25. D. Triandaphyllos, *Les monuments mégalithiques en Thrace occidentale*, *Pulpuva* 4, 1980 159-162. ΑΔ 29 (1973-74), 818.

κτη, αυλακωτή και εμπιέστη διακόσμηση του 9ου και 8ου αι. π.Χ. (Σχ. 3).

Οι κορυφές αυτών των υψωμάτων με τις πλαγιές και τις ρεματιές τους ήταν σκεπασμένες ως τον τελευταίο πόλεμο με πυκνά δάση ποικίλων δέντρων, θάμνων και φυτών. Πηγές νερού υπάρχουν σήμερα σε διάφορα σημεία της ανατολικής πλαγιάς του βουνού. Η περιοχή προσφερόταν ανέκαθεν για την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας. Ο Όμηρος μνημονεύει τα πρόβατα και τα βόδια της Ισμάρου¹⁵. Πριν να καούν τα δάση και να μειωθεί η βλάστηση ζούσαν στην περιοχή και βοσκούσαν γύρω στα 8.000 γιδοπρόβατα και 500 αγελάδες. Βοσκούσαν επίσης ελεύθερα για αναπαραγωγή αρκετά άλογα που τα εξημέρωναν ειδικά εκπαιδευμένοι Μαρωνίτες πριν από τον τελευταίο πόλεμο¹⁶. Η καλλιέργεια των αμπελιών και η παραγωγή κρασιού στις πλαγιές του Ισμάρου είναι γνωστή από την εποχή του Ομήρου. Μαύρο ευωδιαστό κρασί πρόσφερε ο Μάρωνας στον Οδυσσέα¹⁷. Ο *Ισμαρίκος οίνος* ήταν γνωστός στον Αρχίλογο¹⁸ και στον Αθήναιο¹⁹, ενώ σε αιγυπτιακό πάπυρο του 257 π.Χ. η άμπελος της Μαρώνειας ονομάζεται *κάνπειος*²⁰. Από τα πλούσια επίσης δώρα σε χρυσό και ασήμι που έδωσε ο Μάρωνας στον Οδυσσέα, εύκολα μπορεί να υποθέσει κανείς ότι οι κάτοικοι της Ισμάρου εκτός από την κτηνοτροφία και τη γεωργία γνώριζαν την εξόρυξη και την κατεργασία των μετάλλων. Μεταλλευτικές στοές έχουν εντοπιστεί στο παραθαλάσσιο ύψωμα Κτίσματα (Μάλ-τεπέ)²¹.

Μια γειτονική βραχώδης και απότομη κορυφή ονομάζεται Οδοντωτό (τ. Ντίζ-καλιά) (10) από τα απόκρημνα και αιχμηρά βράχια της²² (Εικ. 10). Τμήματα περιβόλου συμπληρώνουν κι εδώ τη φυσική οχυρωματική γραμμή των ψηλών βράχων. Στο ανατολικό άκρο της κορυφής, ένας επίπεδος χώρος με επίχωση είναι ο μόνος που προσφέρεται για την κατασκευή κατοικιών. Σ' όλη την έκταση της κορυφής ανάμεσα στα βράχια βρίσκονται σε μικρές ποσότητες όστρακα από αγγεία της πρώιμης εποχής του σιδήρου (Σχ. 4). Ίχνη κτισμάτων έχουν εντοπιστεί νότια του υψώματος σε χαμηλότερη ομαλή περιοχή.

Μια άλλη προϊστορική ακρόπολη στον Άγ. Γεώργιο Πετρωτών (11)

15. Οδύσσεια 9, 43, 46.

16. Οι πληροφορίες οφείλονται στο Φύλακα Αρχαιοτήτων Μαρώνειας Φ. Κωνσταντίνιδη, ο οποίος με προθυμία με συνόδευσε πολλές φορές στις θέσεις του Ισμάρου και συζήτησε μαζί μου για την τοπογραφία της περιοχής.

17. Οδύσσεια 9, 196-197, 204-211.

18. Αρχίλοχος (εκδ. Loeb), απόσπ. 2.

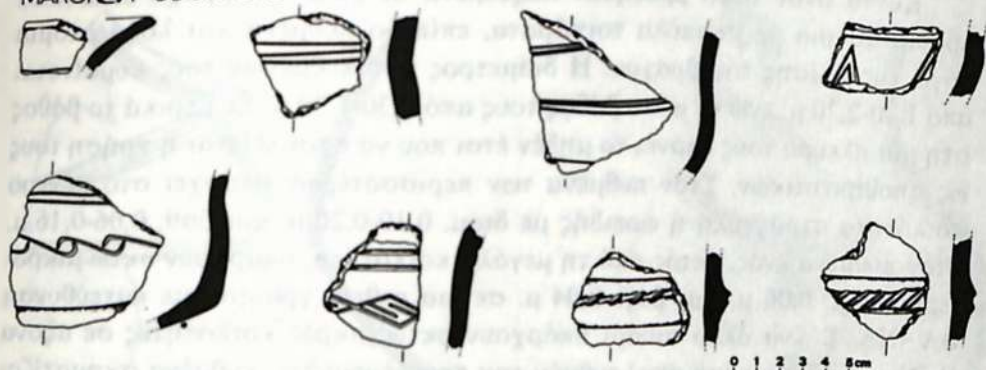
19. Αθήναιος 1, 26b και 28e.

20. *Zenon Papyri* I. Catalogue général des antiquités Egyptiennes du Musée de du Caïre, 1925, n° 59033.

21. AD 28 (1973) 463-464.

22. AD 26 (1971) 437.

MARONEIA- ODONTOTO

Σχ. 4. Μαρώνεια (Οδοντωτό). Όστρακα με εμπέστη διακόσμηση.

είναι γνωστή από μικρή ανασκαφή που έγινε πριν είκοσι χρόνια²³. Ο λόφος είναι βραχώδης με απόκρημνες πλευρές. Η άνοδος στην κορυφή είναι δυνατή μόνο από το μονοπάτι που καταλήγει στη ΒΔ πλευρά. Από την οχύρωση του λόφου σώζονται σήμερα τμήματα τειχών και δυο πύργοι βυζαντινής εποχής. Η μικρή έρευνα αποκάλυψε κεραμική της νεολιθικής περιόδου και της πρώιμης εποχής του σιδήρου. Υπάρχουν ενδείξεις ότι ο λόφος ήταν χώρος συνεχούς λατρείας από τα προϊστορικά ως τα βυζαντινά χρόνια και από τα χρόνια της Τουρκοκρατίας ως την εποχή μας. Στη θέση του σημερινού ναΐσκου του Αγ. Γεωργίου υπήρχε τεκές των Μουσουλμάνων Μπεκτασιδών²⁴.

Στην περιοχή ανάμεσα στα χωριά Ασκητές και Πετρωτά στη θέση Ρυάκι (τ. Καργά-ντερέ) (12) υπάρχει λαξευτός τάφος σε σχήμα μεγάλης ημικυκλικής κόγχης με χαμηλό θρανίο και λαξευτή λεκάνη (Εικ. 11). Μικρές τοξωτές κόγχες προσφορών υπάρχουν στις εξωτερικές πλευρές του τάφου και ιδιαίτερα στη δυτική του πλευρά. Στην οροφή του βρίσκονται μικρές κοιλότητες σε διάφορους σχηματισμούς, που ο συμβολισμός τους δεν έχει ακόμα ερμηνευτεί. Κυριαρχούν τα κυκλικά σχήματα με μια κοιλότητα στο κέντρο και άλλες στην περιφέρεια του κύκλου. Παρόλο που η διάταξή τους θυμίζει τον ουράνιο θόλο με τους αστερισμούς του, κανείς αστερισμός δεν έχει ταυτιστεί, όπως έγινε με κοιλότητες σε άλλους βράχους της Θράκης²⁵.

23. Ε. Τσιμπίδης-Πεντάζος, ΠΑΕ 1971, 93-94.

24. D. Triandaphyllos, *Les sanctuaires...* κλπ., 134-136. Ε. Ζεγκίνης, Ο Μπεκτασισμός στη Δ. Θράκη. Θεσσαλονίκη 1988, 209-210, 233-234.

25. D. Triandaphyllos, *Les monuments mégalithiques en Thrace occidentale*, *Pulpu-de-va* 4, 1980 159-162. ΑΔ 29 (1973-74), 818.

Κοντά στον τάφο βρέθηκαν λαξευμένα σε επικλινή βράχο δεκαεννιά αβαθή πιθάρια με καμπύλα τοιχώματα, επίπεδο πυθμένα και λοξά στόμια λόγω της κλίσης του βράχου. Η διάμετρος των πυθμένων τους κυμαίνεται από 1,20-2,20 μ. ενώ το μέσο βάθος τους από 0,30-1,30 μ. Σε μερικά το βάθος στη μια πλευρά τους φτάνει το μηδέν έτσι που να αποκλείεται η χρήση τους ως αποθηκευτικών. Στον πυθμένα των περισσοτέρων υπάρχει στο κέντρο κοιλότητα στρογγυλή ή ωοειδής με διάμ. 0,10-0,20 μ. και βάθ. 0,06-0,16 μ. Στον πυθμένα ενός, εκτός από τη μεγάλη κοιλότητα, υπάρχουν οκτώ μικρότερες διαμ. 0,06 μ. και βάθ. 0,04 μ. σε μια ευθεία γραμμή, με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ. Σ' ένα άλλο πιθάρι υπάρχουν οκτώ μικρές κοιλότητες σε άξονα Β-Ν και άλλες εννιά ακολουθούν την περιφέρεια του πυθμένα σχηματίζοντας τόξο στη ΒΑ-Β-Δ πλευρά (Εικ. 12). Το σύνολο συμπληρώνουν τρία χαράγματα άγνωστης χρήσης. Ο καθαρισμός των λαξευμάτων αυτών δεν έδωσε στοιχεία ούτε για τη χρονολόγησή τους, ούτε για τη χρήση τους που παραμένει αινιγματική. Γνωρίζουμε ότι παρόμοια πιθόσχημα λαξεύματα έχουν βρεθεί στη Βουλγαρία και έχουν χαρακτηριστεί ως λαξευτοί τάφοι. Υπάρχουν όμως αρκετές διαφορές ανάμεσα στις δυο κατηγορίες και το πρόβλημα παραμένει άλυτο.

Πιο νότια κοντά σ' ένα λαξευμένο στο βράχο μεσαιωνικό δρόμο, μια παράνομη εκσκαφή για θησαυρό στην άκρη μιας σωρολιθιάς έφερε στο φως κεραμική που χρονολογείται στον 7ο αι. π.Χ. Διακρίνονται όστρακα από ραμφόστομους πρόχους με αυλακωτή διακόσμηση. Κυριαρχούν τα μοτίβα των παράλληλων γραμμών που σχηματίζουν γωνίες απλές, κατά κορυφή ή συνεχόμενες σε zig-zag, με τα άκρα τους καμπυλωμένα να σχηματίζουν ένα είδος ατελούς σπείρας (Σχ. 5).

Τα πρώτα χρόνια των ανασκαφών στη Μεσημβρία του Αιγαίου (13) αποκαλύφθηκε στο χώρο των νεκροταφείων δυτικά των τειχών της πόλης ένας ταφικός περίβολος. Στην παραγμένη από τις λαθρανασκαφές επίχωση βρέθηκαν χειροποίητα αγγεία με εγχάρκτη και αυλακωτή διακόσμηση, χάλκινες πόρπες διαφόρων τύπων και δυο σιδερένιες αιχμές μαζί με νεότερα αντικείμενα κλασικής εποχής²⁶. Μεγάλη ποσότητα χειροποίητης κεραμικής βρέθηκε έξω από τον τάφο, μαζί με πήλινο ειδώλιο που φαίνεται πολύ παλαιότερο από την κεραμική. Και σε άλλα σημεία των νεκροταφείων αυλακωτή διακόσμηση και αποφύσεις που ανήκουν στην ίδια περίοδο. Από τα μικρά αγγεία διακρίνονται μια πρόχους με εγχάρκτη διακόσμηση (Εικ. 13) και μόνωτα μικρά κύπελλα με λοξότμητο χείλος (Εικ. 14). Ο ανασκαφέας Αν. Βαβρίτσας χαρακτηρίζει τα ευρήματα ως προϊστορικά χωρίς να προτεί-

26. Α. Βαβρίτσας, Ανασκαφή Μεσημβρίας Θράκης, ΠΑΕ 1966, 70. ΠΑΕ 1967, 93-94.

PETROTA

Σχ. 5. Πετρωτά. Όστρακα από ραμφόστομα αγγεία (πρόχοι) με εμπίεστα γεωμετρικά σχέδια.

νει ακριβέστερη χρονολόγηση. Με βάση τους τύπους των πορπών και τη διακόσμηση των δημοσιευμένων αγγείων θα μπορούσε να γίνει δεκτή μια χρονολόγηση στην περίοδο από τα μέσα του 8ου ως τα μέσα του 7ου αι. π.Χ. Τα ευρήματα αυτά μαρτυρούν την ύπαρξη ενός θρακικού οικισμού των Κικόνων πολύ κοντά στη θάλασσα στον ίδιο χώρο, όπου πριν από το τέλος του 7ου αι. π.Χ. άποικοι από τη Σαμοθράκη ίδρυσαν ένα από τα πολίσματα της περαιάς τους. Ο θρακικός οικισμός, που δεν έχει ακόμα εντοπιστεί, πρέπει να έχει σχέση με το όνομα της τελευταίας προς τα δυτικά αποικίας της Σαμοθράκης της Μεσημβρίας. Σύμφωνα με τον Στράβωνα και τον Στέφανο Βυζάντιο βρία ονομάζουν οι Θράκες την πόλη. Έχουμε λοιπόν άλλη μια

περίπτωση ελληνικής αποικίας που ιδρύεται κοντά σ' ένα θρακικό οικισμό χωρίς συγκρούσεις με τους ντόπιους κατοίκους, αλλά με την ανοχή τους. Την ειρηνική συνύπαρξη Θρακών και Ελλήνων ακολούθησε ασφαλώς όπως και στις άλλες ελληνικές αποικίες η σταδιακή αφομοίωση και ο εξελληνισμός των γηγενών, όπως βεβαιώνουν όλα τα ευρήματα των ανασκαφών που είναι δημιουργήματα της ελληνικής τέχνης και του ελληνικού πολιτισμού. Η Μεσημβρία αναφέρεται από τον Ηρόδοτο²⁷ στις αρχές του 5ου αι. π.Χ. και μετά δεν υπάρχει καμιά μνεία της στις αρχαίες πηγές. Αντίθετα η Ζώνη, μια άλλη πόλη της περσικής, μνημονεύεται από τις αρχές του 5ου αι. π.Χ. ως την εποχή του Πλινίου. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό και με το πλήθος των νομισμάτων Ζώνης που βρίσκονται στις ανασκαφές της Μεσημβρίας οδηγεί στη σκέψη ότι τα ερείπια της αρχαίας πόλης πρέπει να ταυτιστούν με τη Ζώνη. Εάν δεχτούμε αυτήν την ταύτιση τότε οδηγούμαστε στη διατύπωση δυο υποθέσεων: 1) Η Μεσημβρία βρισκόταν σε άλλη θέση προς τα δυτικά, όπου είχαν εγκατασταθεί οι άποικοι της Σαμοθράκης για περιορισμένο χρονικό διάστημα. 2) Πρόκειται για μια μόνο πόλη που διατήρησε στην αρχή μαζί με το όνομα Ζώνη και το όνομα του θρακικού οικισμού Μεσημβρία. Πολύ γρήγορα επικράτησε το πρώτο, ενώ ξεχάστηκε το δεύτερο και γι' αυτό δεν αναφέρεται στις πηγές μετά τις αρχές του 5ου αι. π.Χ.²⁸

Πιο ανατολικά στην παραλία της Μάκρης είναι η θέση Τούμπα (14) γύρω από το γνωστό σπήλαιο, με επιφανειακά ευρήματα που καλύπτουν όλες τις περιόδους από τη νεολιθική ως τη βυζαντινή εποχή. Εδώ έχει τοποθετηθεί από πολλούς ερευνητές η Ζώνη και το Σέρρειον²⁹. Μαζί με άλλα όστρακα που είχε μαζέψει πριν από χρόνια ο καθηγητής Γ. Μπακαλάκης υπάρχουν ορισμένα με αυλακωτή και εμπέστη γεωμετρική διακόσμηση (Σχ. 6). Τα θέματα είναι παράλληλες γραμμές, γωνίες, ρόμβοι και κύκλοι με εφαπτόμενες. Η κεραμική αυτή μπορεί να χρονολογηθεί στον 9ο και 8ο αι. π.Χ. και παρουσιάζει ομοιότητες με την κεραμική της Μεσημβρίας και των Πετρωτών. Όστρακα της ίδιας περιόδου συμπεριλαμβάνονται στα Νεολιθικά από τη Μάκρη, που δημοσίευσε ο Π. Πάντος³⁰. Τα προβλήματα που συνδέονται με χώρους, όπου η κατοίκηση υπήρξε συνεχής, όπως στη Μάκρη, είναι περισσότερα και πολυπλοκότερα. Οι ανασκαφές που αρχίζουν

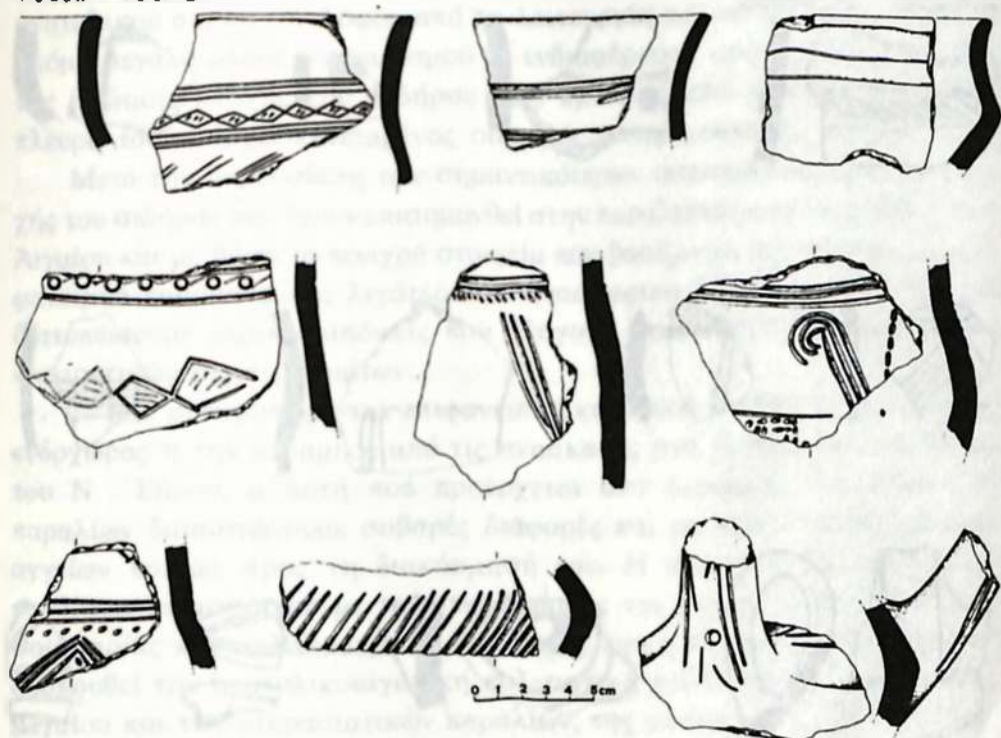
27. Ηρόδοτος 7, 108.

28. L. Robert, Une ville de Thrace dans une inscription de Delphes, *Hellenica* 1, 1940, 81-84.

29. Γ. Μπακαλάκης, Αρχαιολογικές έρευνες κλπ. 15.

30. Π. Πάντος, Η τούμπα και το σπήλαιον παρά το ακρωτήριο Σέρρειον, *ΑΑΑ* VII 1, 1974, 76-86.

ΜΑΚΡΙ - ΤΟΥΜΠΑ

Σχ. 6. Μάκρη (Τούμπα). Όστρακα κυπέλλων με εμπίεστη και αυλακωτή διακόσμηση.

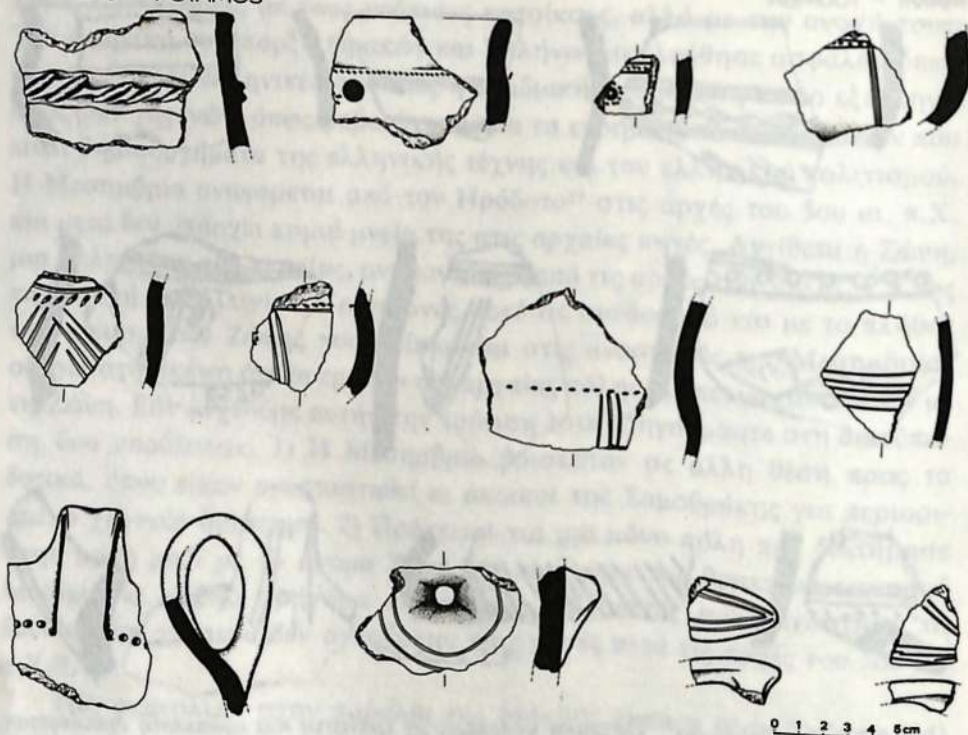
αυτές τις μέρες στην περιοχή θα προσφέρουν ασφαλώς πολύτιμα στοιχεία για την επίλυσή τους³¹.

Δυο άλλες θέσεις που βρίσκονται πιο μακριά από την παραλία συμπληρώνουν το σύνολο των παραλιακών θρακικών οικισμών. Ο πρώτος βρίσκεται στην τοποθεσία Ποταμός βόρεια της Αλεξανδρούπολης (15), στη ρίζα ενός λόφου με μεσαιωνικούς πύργους και δίπλα στον παλιό δρόμο και τη σιδηροδρομική γραμμή που οδηγούν μέσω Κίρκης στην Κομοτηνή. Η θέση είναι γνωστή ως νεολιθική³², τελευταία όμως εντοπίστηκε κεραμική με αυλακωτή και εμπίεστη διακόσμηση της πρώιμης εποχής του σιδήρου που μοιάζει με την κεραμική της γειτονικής Μάκρης (Σχ. 7). Ο δεύτερος βρίσκεται στο ύψωμα Μακρύλοφος (τ. Ντουργιάν) (16) κοντά στο χωριό

31. Ήδη οι ανασκαφές που άρχισαν στη Μάκρη το 1988 και συνεχίστηκαν το 1989 έφεραν στο φως αρχιτεκτονικές κατασκευές και σημαντικά ευρήματα της νεολιθικής εποχής καθώς επίσης κτίσματα και μικροαντικείμενα κλασικής και ελληνιστικής εποχής.

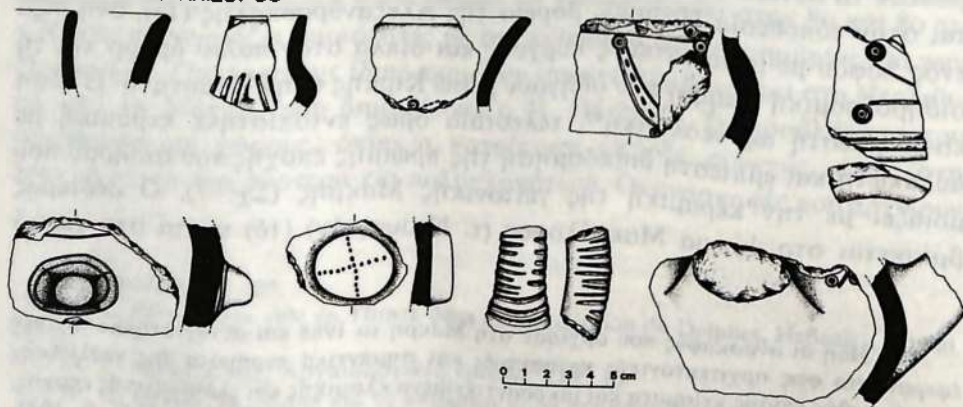
32. D. Theodoridis, *Prehistory of Eastern Macedonia and Thrace*, A.G.C. 9, 1971, Appendix III, no 42.

AVANDAS - POTAMOS

Σχ. 7. Άβαντας (Ποταμός). Κεραμική πρώιμης εποχής σιδήρου.

KAVISSOS - MAKRILOFOS

Σχ. 8. Καβησσός (Μακρύλοφος). Όστρακα αγγείων με αποφύσεις και εμπέστη διακόσμηση.

Καβησός βορειοδυτικά των Φερών³³ (Εικ. 15). Παρά την καταστροφή του ανατολικού άκρου του λόφου από τη λειτουργία παλιού λατομείου σώζεται ακόμα μεγάλο μέρος του οικισμού με ενδιαφέρουσα επιφανειακή κεραμική της πρώιμης εποχής του σιδήρου (Σχ. 8). Κάτω από το λόφο στη νότια πλευρά του υπάρχει εκτεταμένος οικισμός υστερορωμαϊκής εποχής.

Μετά την παρουσίαση των σημαντικότερων οικισμών της πρώιμης εποχής του σιδήρου που έχουν επισημανθεί στην παραλιακή ζώνη της Θράκης του Αιγαίου και με βάση τα πενιχρά στοιχεία που βασίζονται περισσότερο σε επιφανειακά ευρήματα και λιγότερο σε ανασκαφικά δεδομένα, μπορούμε να διατυπώσουμε μερικές απόψεις που οδηγούν στην εξαγωγή μερικών προκαταρκτικών συμπερασμάτων.

1. Εάν συγκρίνουμε την επιφανειακή κεραμική από θέσεις της ορεινής ενδοχώρας ή την κεραμική από τις ανασκαφές στη Ρούσσα και στα Ρίζια του Ν. Έβρου, μ' αυτή που προέρχεται από οικισμούς των θρακικών παραλίων διαπιστώνουμε σοβαρές διαφορές και ως προς τα σχήματα των αγγείων και ως προς τη διακόσμησή του. Η κεραμική της ενδοχώρας συνδέεται περισσότερο με τους πολιτισμούς του βορρά, το Ρξενίδενο της Βουλγαρίας και το Babadag της Ρουμανίας, ενώ η κεραμική των παραλίων ακολουθεί την ανατολικοαιγαιακή πολιτιστική παράδοση των νησιών του Αιγαίου και των μικρασιατικών παραλίων, της οποίας οι ρίζες φτάνουν ως την πρώτη εποχή του χαλκού.

2. Από το σύνολο των δεκαπέντε θέσεων της πρώιμης εποχής του σιδήρου σε έξι προϋπήρχε οικισμός της νεολιθικής εποχής, σε δέκα υπάρχουν ευρήματα ιστορικών χρόνων, ενώ σε τέσσερις αντιπροσωπεύονται και οι **τρεις περίοδοι. Οι περισσότερες θέσεις**, οι δέκα, βρίσκονται σε κορυφές οχυρών υψωμάτων. Η προτίμηση αυτή των **Θρακών Κιόνων και Βιστώνων** προς τις ορεινές θέσεις οφείλεται όχι μόνο στην προσπάθειά τους να εξασφαλίσουν προστασία από εχθρικές επιδρομές, αλλά και στην κύρια απασχόλησή τους που ήταν η κτηνοτροφία. Εκτός από τις δυο ισχυρές ακροπόλεις του Κρεμαστού και του Αγ. Γεωργίου Μαρώνειας, που θα ήταν τα μεγάλα αστικά κέντρα της εποχής, στις άλλες θέσεις πρέπει να φανταστεί κανείς μικρές πρόχειρες εγκαταστάσεις με καλύβες μετακινούμενων κτηνοτρόφων.

3. Η ύπαρξη θρακικών εγκαταστάσεων κοντά στη θάλασσα δεν συμφωνεί με την πληροφορία του Αππιανού, ότι η ακτή της Θράκης πριν από τον ερχομό των Ελλήνων ήταν *έρημωτάτη καίπερ εύγεως ούσα*³⁴. Υπήρχαν πλη-

33. Ο καθ. Γ. Μπακαλάκης είχε μαζέψει από τη θέση αυτή μερικά όστρακα που βρίσκονται σήμερα στο Μουσείο Κομοτηνής. Τα σχέδια όλων των οστράκων έγιναν από το σχεδιαστή Χρ. Σισμανίδη.

34. Αππιανός 4, 13, 102.

θυσμοί στα παράλια, που δεν ασχολούνταν βέβαια με το εμπόριο, αλλά κυρίως με την κτηνοτροφία και λιγότερο με τη γεωργία. Το εμπόριο άρχισε στο βόρειο Αιγαίο μετά την εγκατάσταση των Ελλήνων. Μαζί μ' αυτούς, όπως αναφέρει ο Αππιανός, γνώρισαν και οι Θράκες την ανταλλαγή των αγαθών.

4. Οι συγκρούσεις Θρακών και Ελλήνων που υποκρύπτονται στους μύθους (Διομήδης-Άβδηρος) ή αναφέρονται στον Όμηρο (Οδυσσέας-Κίκονες) πρέπει να έχουν σχέση με ανεπιτυχείς προσπάθειες των Μυκηναίων ή των αποίκων του πρώτου ελληνικού αποικισμού να εγκατασταθούν στην περιοχή. Θα μπορούσε άραγε η απουσία ως σήμερα μυκηναϊκών ευρημάτων να σημαίνει ότι οι Μυκηναίοι δεν κατόρθωσαν να εγκατασταθούν στις παραλίες της Θράκης; Δύσκολο να το δεχτεί κανείς, όταν είναι γνωστό ότι οι Μυκηναίοι έφτασαν πολύ πιο μακριά ως τον αφιλόξενο Πόντο. Οι αρχαιολόγοι πιστεύουν ότι κάποτε θα συναντήσουν κι εδώ τα ίχνη μυκηναϊκών εμπορικών σταθμών.

5. Τα στοιχεία που υπάρχουν ενισχύουν την άποψη ότι οι Έλληνες άποικοι του 7ου αι. π.Χ. εγκαταστάθηκαν χωρίς συγκρούσεις στα παράλια της Θράκης και συμβίωσαν ειρηνικά με τους ντόπιους κατοίκους της περιοχής. Οι συνθήκες ίδρυσης της Μαρώνειας και της Μεσημβρίας το επιβεβαιώνουν. Ακόμα και στην περίπτωση των Αβδήρων που οι πηγές αναφέρουν σκληρές μάχες με τα θρακικά φύλα και αδυναμία των Κλαζομενίων να εγκατασταθούν, τα πρόσφατα ευρήματα μαρτυρούν μόνιμη εγκατάσταση των πρώτων αποίκων και συνέχεια ζωής ανάμεσα στις δυο αποικίες των Κλαζομενίων και των Τητών³⁵.

6. Η μελλοντική έρευνα σε θρακικούς οικισμούς αναμένεται να προσφέρει πολλά στοιχεία για την πολιτική, οικονομική, κοινωνική και πολιτιστική ζωή των Θρακών της αιγαιακής Θράκης. Στόχος της έρευνας πρέπει να είναι επίσης οι συνθήκες εγκατάστασης των αποίκων και οι σχέσεις τους, εμπορικές, κοινωνικές και πολιτιστικές με τα θρακικά φύλα της περιοχής, οι οποίες επηρέασαν την ανάπτυξη των ελληνικών πόλεων και οδήγησαν στην εξάπλωση του ελληνικού πολιτισμού.

35. E. Skarlatidou, *The Archaic Cemetery of Abdera, Thracia Pontica III*, 1985, 104-106. X. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, *Οι ανασκαφικές έρευνες στα Αρχαία Άβδηρα*, Συμπόσιο IMXA, Θεσσαλονίκη 1985, 47-56.

RESUMÉ

A la zone littorale de la Thrace égéenne où habitaient les tribus des Cicones et des Vistones d'après les sources, il y a assez de sites avec des acropoles de l'âge du bronze récent et du premier âge du fer. La plupart des sites se trouvent sur les sommets des collines qui disposent une protection naturelle tandis que quelques uns se trouvent près de la côte aux lieux où s'étaient installés plus tard des colons de Samothrace.

Aux sites Petroloufos et Agios Athanasios d'Abdère, sauf les phases de l'époque néolithique et de l'âge du bronze, on a constaté une phase du premier âge du fer. Au sommet Kremasto de l'Ismaros la recherche archéologique a mis au jour l'enceinte de l'acropole et les fondements des bâtiments circulaires et quadrilatères. Deux phases, de l'âge du bronze et du fer sont datées entre 1200 et 900 av.J.C. A la colline Fotino de Mirana, où il y avait un sanctuaire romain du cavalier thrace, la céramique atteste la présence des thraces depuis le 8e s.av.J.C. Les trouvailles au nécropole de la rivière Lissos-Philiouri, proviennent des incinérations et des tombeaux en forme de boîte du 8e et 6e s.av.J.C. et attestent la coexistence des colons grecs et des indigènes thraces. A Agios Georgios de Maronée l'acropole imposante aux murs longs jusqu'à la mer est identifiée avec la cité homérique des Cicones, Ismara. Les murs fortifiés renforcent la fortification naturelle des collines Chlomo et Vouvos de l'Ismaros d'Est, qui aboutissent à Akra de Maronée, le cap ancien appelé Serrion. La céramique de surface est datée du 9e et 8e s.av.J.C. La région de l'Ismaros est connue dès l'époque d'Homère pour l'élevage, la culture des vignes et l'élaboration des métaux. Au site Ryaki, entre les villages Askites et Petrota il y a un tombeau creusé en forme d'une niche semicirculaire ayant de petites cupules à son plafond, ainsi que d'autres constructions creusées en forme de pithos, dont l'usage n'a pas été encore expliqué. A l'endroit de Mesembria qui est identifiée déjà avec la cité de Zone, les trouvailles des fouilles certifient l'existence d'un habitat thrace près de la colonie de Samothrace. Les trouvailles de surface de Toumba de Makri contiennent en plus de la céramique d'autres époques, des tessons à la décoration cannelée et imprimée du 9e et 8e s.av.J.C. D'autres établissements du premier âge du fer sont localisés aux sites Mylon Mana de Maronée, sur la colline Odontoto de l'Ismaros, à Agios Georgios de Petrota, à Potamos d'Avanda et à Makrylofos de Kavissos.

La présence des établissements thraces aux régions côtières de la Thrace nous conduit à la constatation des certaines conclusions préalables.

1. La céramique de l'arrière-pays montagnard est liée avec les civilisations balcaniques, tandis que la céramique littorale suit la tradition culturelle de l'Egée de Nord-Est.

2. La plupart des sites se trouvent aux sommets fortifiés des collines, convenables pour le développement, de l'élevage.

3. Le renseignement d'Appianus que la côte de la Thrace était déserte avant l'arrivée des Grecs ne correspond pas aux données archéologiques.

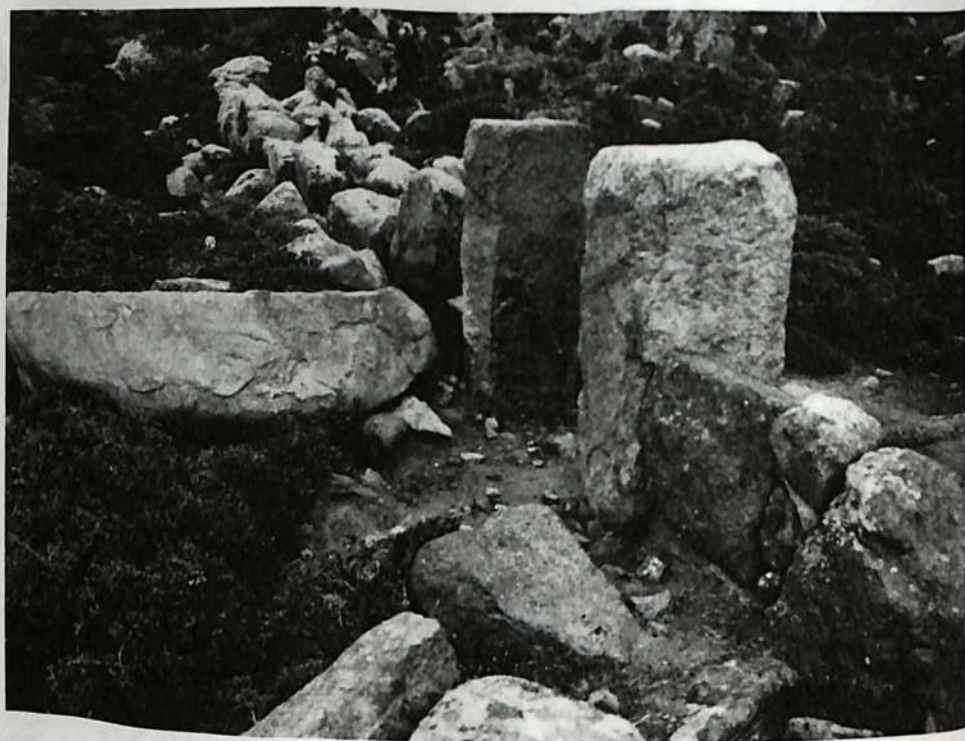
4. Les conflits entre Thraces et Grecs qui se rapportent aux mythes anciens peuvent être liés aux efforts sans succès des Mycéniens ou des colons de la première colonisation pour l'installation à la région.

5. Les colons grecs se sont installés au 7e s.av.J.C. aux parages de la Thrace sans des conflits sérieux et convivaient paisiblement avec les habitants indigènes comme le montrent les conditions de la fondation de Maronée, de Mesembria-Zone mais aussi d'Abdère.

6. L'objectif de la recherche archéologique aux établissements thraces des côtes c'est l'investigation de la vie politique, économique, sociale et culturelle des Thraces à cette région, les conditions d'installation des colons ioniens et leurs relations avec les tribus thraces, qui ont conduit à l'hellénisation progressive des Thraces.

Εικ. 1. Εργάνη (Κρεμαστό). Η πόλη στη νότια πλευρά της ακρόπολης. Εικ. 2. Μικρό Δουκάτο (Λίσσος). Όστρακα αγγείων με εμπέστη διακόσμηση 8ου αι. π.Χ.

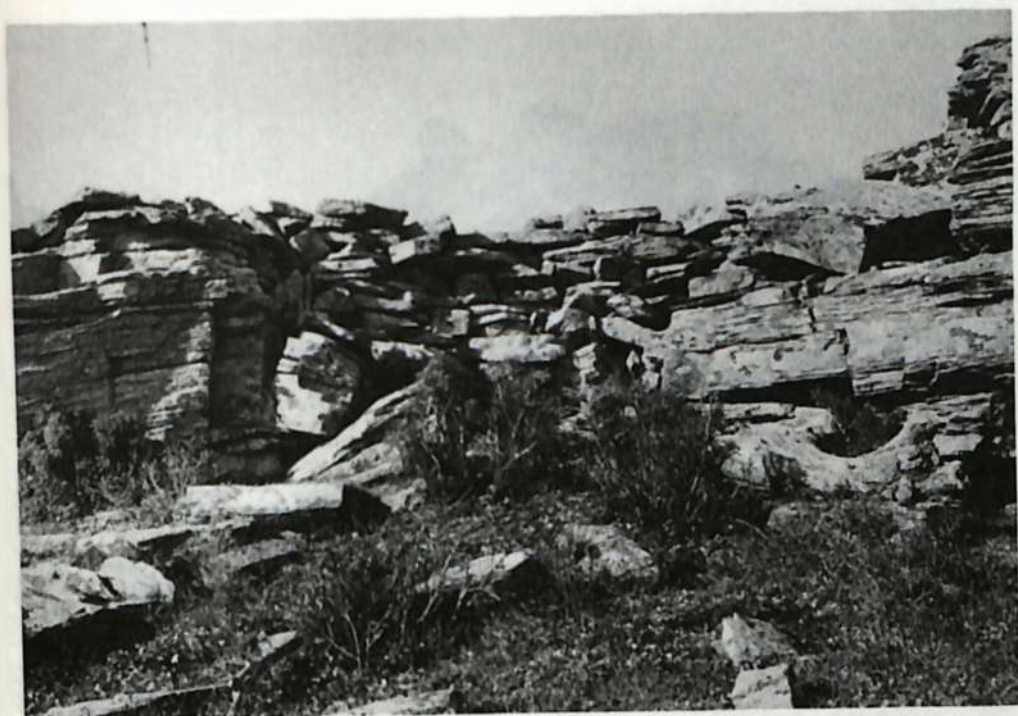
Εικ. 3. Μαρώνεια (Άγ. Γεώργιος). Η νοτιοανατολική γωνία της ακρόπολης. Εικ. 4. Μαρώνεια (Άγ. Γεώργιος). Η πύλη του δυτικού σκέλους-τείχους με τις μονολιθικές παραστάδες και το υπέρθυρο.

Εικ. 5. Μαρώνεια. Το ακρωτήριο Άκρα Μαρωνείας. Εικ. 6. Μαρώνεια. Τείχος πόλης στη θέση Πόρτα.

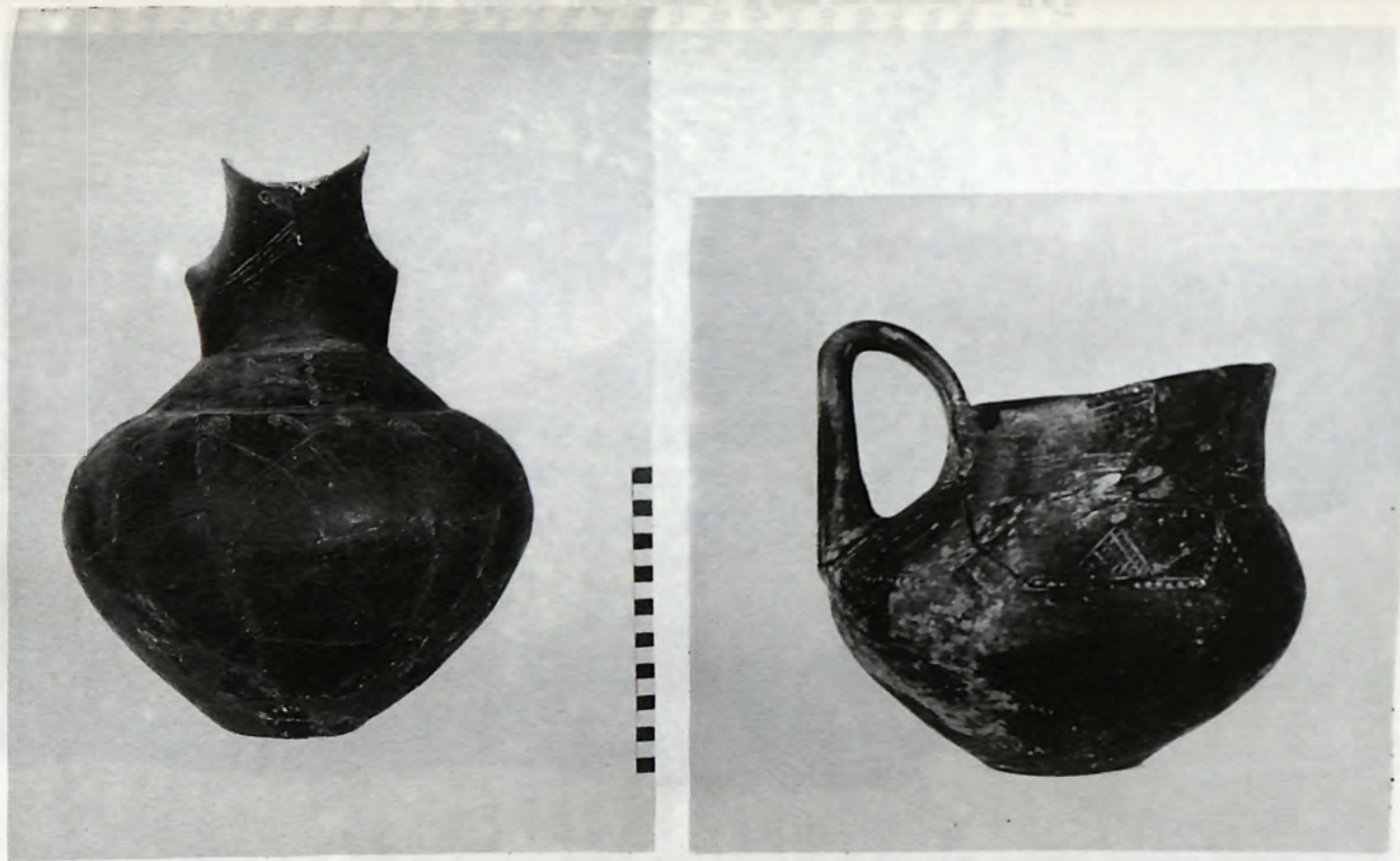
Εικ. 7. Μαρώνεια. Ο λιθόστρωτος δρόμος στη θέση Πόρτα. Εικ. 8. Μαρώνεια. Ο όγκος του ανατολικού Ισμάρου με τις κορυφές Χλωμό και Βουβός.

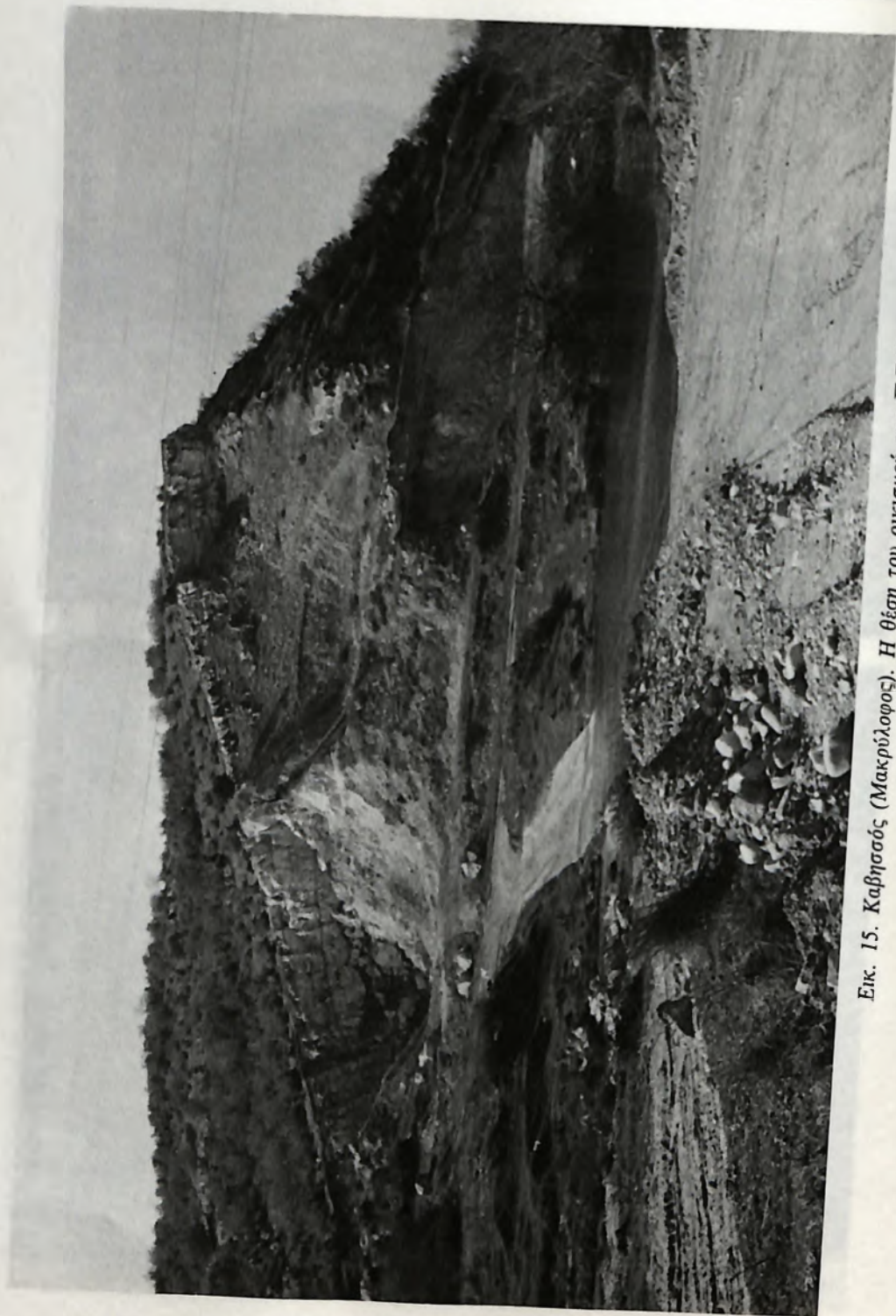
Εικ. 9. Μαρώνεια (Χλωμό). Τοίχος ανάμεσα σε βράχους. Εικ. 10. Μαρώνεια. Το βραχώδες ύψωμα Οδοντωτό.

Εικ. 11. Ασκητές (Ρυάκι). Ο λαξευτός τάφος σε σχήμα κόγχης. Εικ. 12. Ασκητές (Ρυάκι). Πιθόσχημο λάξευμα με κοιλότητες στον πυθμένα.

Εικ. 13. Μεσημβρία. Πρόχους με εμπέστη διακόσμηση. Εικ. 14. Μεσημβρία. Κύπελλο με εμπέστη διακόσμηση.

Εικ. 15. Καβησσός (Μακρύλοφος). Η θέση του οικισμού της Π.Ε.Σ.

ΤΖΕΝΗ ΤΣΑΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΡΟΥΣΙΑ ΣΤΟ Β. ΑΙΓΑΙΟ. ΟΙ ΑΠΟΙΚΙΕΣ ΤΗΣ ΣΑΜΟΘΡΑΚΗΣ

1. Προέλευση των αποίκων

Στο τέλος του πρώτου αποικισμού τα νησιά του Αιγαίου και τα παράλια της Μ. Ασίας αποτελούν ήδη μια προέκταση του ελλαδικού χώρου. Απομένει το Β. Αιγαίο που από τις αρχές της πρώτης χιλιετίας κατοικείται από Θράκες. Τα δύο μεγάλα νησιά απέναντι από τα θρακικά παράλια, η Θάσος και η Σαμοθράκη, πρέπει να κέντρισαν από πολύ νωρίς το ενδιαφέρον των φιλόδοξων αποίκων σαν θέσεις κλειδιά για τον έλεγχο της ναυσιπλοΐας και ορμητήρια για τον αποικισμό της πλούσιας θρακικής γης. Δύο απόψεις υπάρχουν για το χρόνο αποίκησης της Σαμοθράκης. Η μια από τον C. Friedrich τοποθετεί την πρώτη εμφάνιση των αποίκων στο 800 π.Χ. ενώ ο K. Lehmann πιστεύει ότι εμφανίστηκαν έναν αιώνα αργότερα γύρω στο 700 π.Χ. Αυτή η δεύτερη άποψη φαίνεται και η επικρατέστερη. Δεν γνωρίζουμε πολλά πράγματα για την κατάσταση που επικρατούσε στο νησί πριν από την εμφάνιση των αποίκων. Οπωσδήποτε όμως η Σαμοθράκη είναι γνωστή στη μυκηναϊκή εποχή όπως φαίνεται από αρκετές αναφορές για το νησί στα ομηρικά έπη. Το όνομα Σαμοθράκη φαίνεται να επικράτησε μετά την εγκατάσταση των Ελλήνων αποίκων ενώ παλιότερα είχε διάφορες ονομασίες όπως Σάος, Σαωκίς, Σάονησος, Σάμος, Ηλεκτρίς, Δαρδανία, Αιθιοπία, Λευκωσία, Λευκανία και Μελίτη. Στο πρώτο συνθετικό Σάμος —που σημαίνει ύψος— αποδίδεται καρική προέλευση που υποδηλώνει μια πιθανή πρώτη κατοίκηση του νησιού από Κάρες. Το δεύτερο συνθετικό προήλθε από τους Θράκες που κατοίκησαν αργότερα το νησί περνώντας από τα απέναντι θρακικά παράλια. Αυτοί οι τελευταίοι ανήκουν στο φύλο των Σαΐων, συγγενικό με τους Σίντους και τους Σαπαίους και συνυπήρξαν ειρηνικά με τους Έλληνες κληροδοτώντας τους μάλιστα τη γλώσσα τους στη μυστηριακή λατρεία των Μεγάλων Θεών. Για την προέλευση των Ελλήνων αποίκων από τους αρχαίους συγγραφείς μαθαίνουμε ότι ήρθαν από τη Σάμο, ότι πρόκειται δηλαδή για Ίωνες. Πιθανή όμως φαίνεται και η άποψη που επικαλείται σαν τόπο προέλευσης τη Λέσβο —θέλει δηλαδή την καταγωγή τους αιολική— αν βασισταύμε σε ενεπίγραφη στήλη του 4ου π.Χ.

αιώνα που βρέθηκε στο νησί γραμμένη σε αιολική διάλεκτο. Αυτή η υπόθεση ενισχύεται και από πρόσφατα (1988) ευρήματα από τη Μεσημβρία, τη μοναδική μέχρι σήμερα ανασκαμμένη αποικία της Σαμοθράκης. Πρόκειται για ενεπίγραφη εγχάρακτη κεραμική του 6ου π.Χ. αιώνα με έντονα στοιχεία αιολικής διαλέκτου. Μπορούμε όμως να μιλάμε και για συνύπαρξη των δύο φύλων στο νησί που εγκαταστάθηκαν σύγχρονα ή σε διαδοχικές ομάδες.

2. Αίτια αποικισμού - Συνθήκες εγκατάστασης

Η Σαμοθράκη, με το πανύψηλο όρος Σάος να δεσπόζει στο χώρο του ΒΑ. Αιγαίου πρέπει να είχε μία εντελώς ιδιαίτερη σημασία για την αρχαία ναυσιπλοΐα ελέγχοντας τους θαλάσσιους δρόμους που ένωναν την Ασία με την Ευρώπη, και τα νησιά του Αιγαίου και της Ν. Ελλάδας με τη Θράκη. Ωστόσο η ζωή πάνω στο νησί δεν πρέπει να υπήρξε ποτέ εύκολη, με λίγες μόνο πεδινές καλλιεργήσιμες εκτάσεις και περιορισμένη αγροτική παραγωγή. Αντίθετα απέναντι απλώνονταν τα θρακικά παράλια, η *έριβιώλαξ γῆ* του Ομήρου, με πλούσιες πεδινές εκτάσεις και άριστες προοπτικές ανάπτυξης εμπορίου τόσο με τους Θράκες της ενδοχώρας, όσο και με άλλες παραλιακές ελληνικές αποικίες. Τα κίνητρα ήταν πολύ ισχυρά, ενώ η ραγδαία εξάπλωση του δεύτερου αποικισμού πίεζε χρονικά, καθώς υπήρχε ο κίνδυνος να προηγηθούν άλλες ελληνικές πόλεις. Πολύ γρήγορα λοιπόν οι πρώτοι αυτοί άποικοι έστρεψαν το βλέμμα τους προς τη γειτονική ακτή.

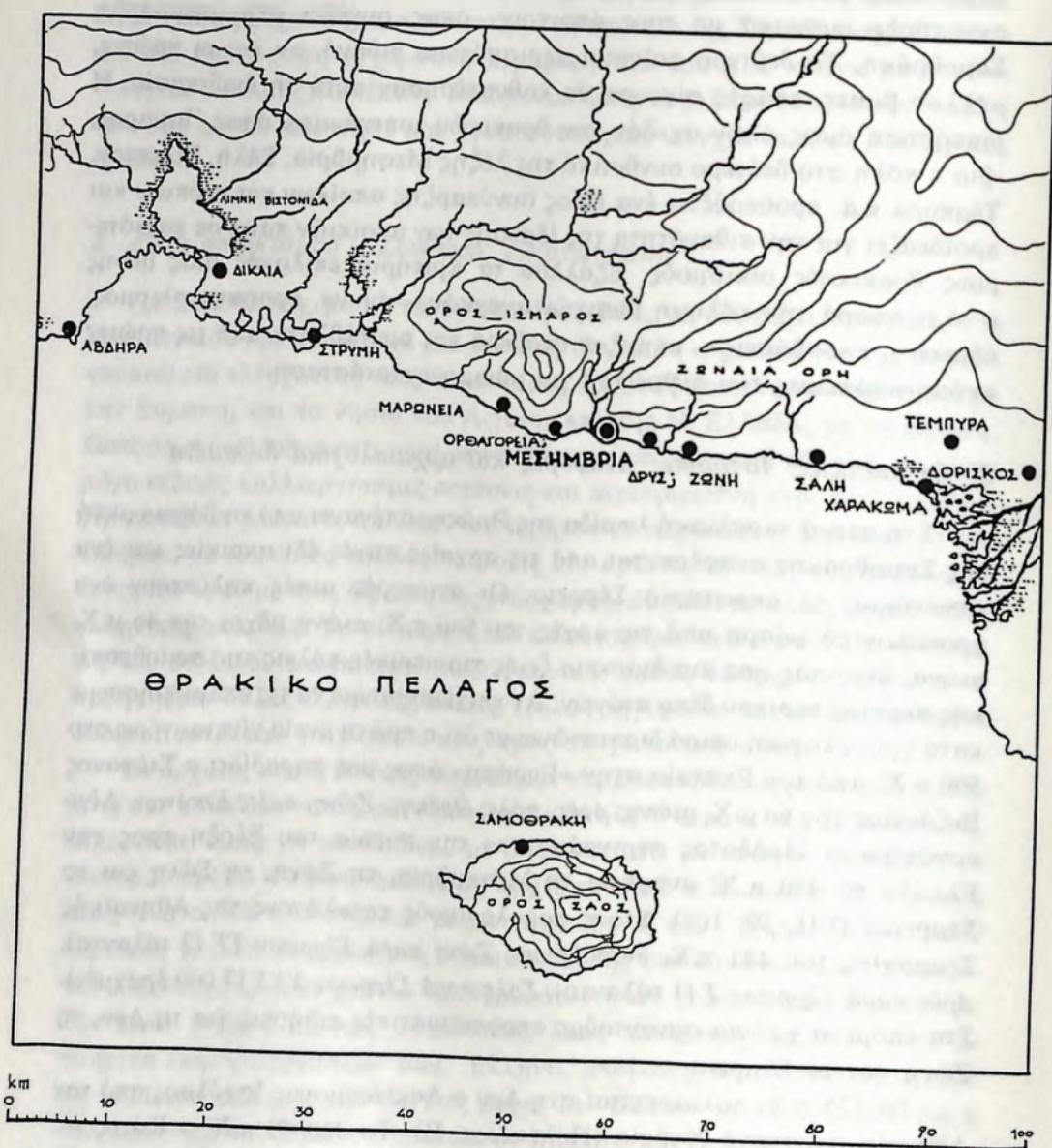
Οι αρχαίες πηγές δεν μας παραδίδουν καμιά απολύτως μαρτυρία για το πότε και κάτω από ποιες συνθήκες αποικίστηκε η περαιά της Σαμοθράκης. Μπορούμε όμως να υποθέσουμε με ασφάλεια ότι οι πρώτοι τουλάχιστον οικισμοί πρέπει να ιδρύθηκαν στις αρχές του 7ου π.Χ. αιώνα. Η περιοχή αυτή ανατολικά του Ισμάρου μέχρι την εκβολή του Έβρου ανήκε στον ευρύτερο χώρο κυριαρχίας της θρακικής φυλής των Κικόνων και ονομαζόταν Γαλαϊκή ενώ στα χρόνια του Ηροδότου ήταν γνωστή σαν Βριαντική. Δεν είναι γνωστό το πώς οι Κίκονες, λαός πολεμικός γνωστός από τα ομηρικά έπη, υποδέχθηκαν τους Έλληνες αποίκους. Κρίνονται όμως από τις ιδιαίτερα σκληρές και φονικές μάχες των Θασίων με τη θρακική φυλή των Σαίων για την ίδρυση της αποικίας Στρώμης και την ισχυρή αντίσταση που συνάντησαν οι Τήιοι άποικοι των Αβδήρων από τις φυλές των Βισόνων και των Σαπαίων, μπορούμε να υποθέσουμε ότι οι πρώτοι αυτοί άποικοι αντιμετώπισαν παρόμοια προβλήματα στην προσπάθειά τους να επιβάλουν την παρουσία τους. Εξάλλου τα εκτεταμένα ισχυρά τείχη της μοναδικής σαμοθρακικής αποικίας που έχει ανασκαφεί μέχρι σήμερα, της Μεσημβρίας, ενισχύουν αυτή την υπόθεση. Δεν έχουμε επίσης πληροφορίες για το

αν όλοι οι Κίκονες αποσύρθηκαν τελικά στην ενδοχώρα αφήνοντας την παραλιακή ζώνη στους Έλληνες, ή αν ένα μέρος τους παρέμεινε και συνυπήρξε ειρηνικά με τους άποικους, όπως συνέβει στη μητρόπολη Σαμοθράκη. Το δεύτερο φαίνεται περισσότερο πιθανό, αν και οι πρώτες, μάλλον βίαιες, επαφές σίγουρα θα καθυστέρησαν αυτή τη διαδικασία. Η διατήρηση όμως όλων σχεδόν των θρακικών τοπωνυμίων όπως Ίσμαρος, -βια = πόλη στο δεύτερο συνθετικό της λέξης Μεσημβρία, Σάλη, Σέρρειον, Τέμπυρα κ.ά. προϋποθέτει ένα είδος συνύπαρξης αποίκων και ντόπιων και προιδεάζει για την πιθανότητα της ίδρυσης των αποικιών πάνω σε παλιότερους θρακικούς οικισμούς. Εξάλλου τα κριτήρια επιλογής μιας θέσης σ' ό,τι αφορά την κάλυψη βασικών αναγκών — άμυνα, προσανατολισμός, ύδρευση, προσβάσεις — υπήρξαν σταθερά και αμετάβλητα από τις πρώτες ακόμη απόπειρες του ανθρώπου για μόνιμη εγκατάσταση.

3. Οι αποικίες. Ιστορικές αναφορές και αρχαιολογικά δεδομένα

Στη στενή παραλιακή λωρίδα της Θράκης απέναντι από τη βόρεια ακτή της Σαμοθράκης αναφέρονται από τις αρχαίες πηγές έξι αποικίες και ένα τοπωνύμιο, το ακρωτήριο Σέρρειο. Οι αναφορές αυτές καλύπτουν ένα χρονολογικό φάσμα από τις αρχές του 5ου π.Χ. αιώνα μέχρι τον 4ο μ.Χ. αιώνα, δίνοντάς μας μια διάρκεια ζωής για μερικές πόλεις της σαμοθρακικής περαιάς περίπου δέκα αιώνων. Αν επιχειρήσουμε να τις απαριθμήσουμε κατά χρονολογική σειρά διαπιστώνουμε ότι η πρώτη μνεία γίνεται γύρω στο 500 π.Χ. από τον Εκαταίο στην «Ευρώπη» όπως μας παραδίδει ο Στέφανος Βυζάντιος τον 6ο μ.Χ. αιώνα: *Δρυς, πόλις Θράκης, Ζώνη, πόλις Κικόνων*. Λίγο αργότερα ο Ηρόδοτος περιγράφοντας την πορεία του Ξέρξη προς την Ελλάδα το 480 π.Χ. αναφέρει τη Μεσημβρία, τη Ζώνη, τη Σάλη και το Σέρρειον (VII, 59, 108). Στους φορολογικούς καταλόγους της Αθηναϊκής Συμμαχίας του 421 π.Χ. διαβάζουμε: *Ζώνη παρά Σέρρειον TT* (2 τάλαντα), *Δρυς παρά Σέρρειον T* (1 τάλαντο), *Σάλη παρά Σέρρειον XXX* (3.000 δραχμές). Στα επόμενα χρόνια συναντούμε αποσπασματικές ειδήσεις για τη Δρυ, τη Ζώνη και το Σέρρειο.

Το 375 π.Χ. πολιορκείται στη Δρυ ο Λακεδαιμόνας Ισχύλαος από τον Αθηναίο στρατηγό Χαβρία (Πολύαινος, II). Το 360/59 π.Χ. ο Κότυς Α' υποχρεώνει τον γαμβρό του Αθηναίο στρατηγό Ιφικράτη να πάει στην Άντισσα αλλά αυτός ξαναγυρίζει στη Δρυ. Ο Δημοσθένης επίσης αναφέρει το Σέρρειο στον «Φιλιππικό Δ'» (342-340 π.Χ.) και στον «περί Αλονήσου». Την ίδια εποχή (370-333 π.Χ.) στον περίπλου του γεωγράφου Σκύλακα διαβάζουμε: ...*κατά ταύτην (Σαμοθράκην) έν τη ήπειρω έμπορία Δρυς, Ζώνη, ποταμός Έβρος, και έν αύτῳ τείχος Δορίσκος*. Σε δελφική επιγραφή του 4ου

Σχ. 1. Η περαία της Σαμοθράκης.

π.Χ. αιώνα αναφέρονται: *Ζωναῖοι, Δρυῖται*. Σε μια άλλη επιγραφή από τη Σαμοθράκη του 3ου π.Χ. αιώνα, σήμερα στο Λούβρο, κάποιος Αριστόμαχος Ζωναῖος δέχεται διάφορα προνόμια και ανάμεσά τους είσπλουν στο νησί. Στα τέλη του 3ου π.Χ. αιώνα και στα μέσα του 2ου π.Χ. οι ελληνιστικοί ποιητές Απολλώνιος και Νίκανδρος αναφέρουν επίσης τη Ζώνη, ενώ την ίδια εποχή (188 π.Χ.) ο Λατίνος συγγραφέας Τίτος Λίβιος μας πληροφορεί ότι η Σάλη είναι κώμη Μαρωνιτών: *vicus Maronitavum Salem appellant...* και μνημονεύει και την Τέμπυρα. Οι αναφορές στη Ζώνη και το Σέρρειο των Λατίνων συγγραφέων του 1ου μ.Χ. αιώνα Πλίνιου και Πομπώνιου Μέλα πιθανόν να προέρχονται από άλλες προγενέστερες της εποχής τους. Αντίθετα, σύγχρονός τους ο γεωγράφος Στράβων δείχνει πιο κατατοπισμένος: *...Μετά δὲ τὴν Μαρώνειαν Ὀρθαγόρεια πόλις καὶ τὰ περὶ τὸ Σέρρειον παράπλους τραχύς, καὶ τὸ τῶν Σαμοθρακῶν πολύχνιον Τέμπυρα καὶ ἄλλο Χαράκωμα. οὗ πρόκειται ἡ Σαμοθράκη νῆσος...* (Ζ' απόσπ. 48).

Στα τέλη του 2ου μ.Χ. αιώνα χρονολογείται μια επιγραφή που βρέθηκε στην Τραϊανούπολη (σήμερα στο Μουσείο της Σόφιας) όπου ακόμη αναφέρεται τόπος «Δρυῖαι». Τέλος στα ρωμαϊκά *itineraria* του 4ου μ.Χ. αιώνα δίδονται αποστάσεις της Σάλης και της Τέμπυρας από την Τραϊανούπολη, 7 μίλια (10 χλμ.) και 8-9 μίλια (12-13 χλμ.) αντίστοιχα.

Συνοψίζοντας παρατηρούμε ότι: τέσσερις από τις αποικίες της Σαμοθράκης, Μεσημβρία, Δρυς, Ζώνη, Σάλη, αναφέρονται ήδη στον 5ο π.Χ. αιώνα και μία μάλιστα απ' αυτές, η Σάλη συνεχίζει να εμφανίζεται μέχρι τον 4ο μ.Χ. αιώνα. Από τις υπόλοιπες η Δρυς φαίνεται μέχρι τον 2ο μ.Χ. αιώνα, η Ζώνη μέχρι τον 3ο π.Χ. αιώνα, ενώ η Μεσημβρία συναντιέται μία και μοναδική φορά στον Ηρόδοτο τον 5ο δηλαδή π.Χ. αιώνα. Η Τέμπυρα αντίθετα πρωτοεμφανίζεται τον 2ο π.Χ. αιώνα και μνημονεύεται μέχρι τον 4ο μ.Χ. ενώ το Χαράκωμα αναφέρεται μόνο στον 2ο μ.Χ. αιώνα από τον Στράβωνα. Τέλος το τοπωνύμιο Σέρρειο εμφανίζεται κι αυτό από τον 5ο π.Χ. μέχρι τον 1ο μ.Χ. αιώνα. Οι λιγοστές και σποραδικές αυτές μαρτυρίες είναι συγχρόνως και οι μοναδικοί προς το παρόν οδηγοί για τη θέση των οικισμών αυτών καθώς η ανασκαφική έρευνα έχει αποκαλύψει μέχρι τώρα έναν μόνο από αυτούς χωρίς μάλιστα μια και λείπουν οι επιγραφικές ή άλλες μαρτυρίες να είναι σε θέση να τον ταυτίσει με απόλυτη βεβαιότητα. Έτσι η Μεσημβρία είναι η τελευταία προς τα δυτικά αποικία, η Δρυς και η Ζώνη τοποθετούνται κοντά στο Σέρρειο, η Σάλη 10 χλμ. δυτικά της Τραϊανούπολης και η Τέμπυρα και το Χαράκωμα τοποθετούνται ανάμεσα στην Τραϊανούπολη και το Δορίσκο. Αυτή όμως η χωροθέτηση είναι μόνο σχετική και δεν παρέχει πληροφορίες που θα επέτρεπαν βέβαιη και σαφή τοποθέτησή τους κατά μήκος της παραλίας. Για το ακρωτήριο Σέρρειο πάντως όλοι οι μελετητές συμφωνούν ότι πρέπει να ταυτιστεί με τη θέση της σημερινής

Μάκρης αφού δεν υπάρχει άλλος αντίστοιχος σχηματισμός σ' όλη την περιοχή ανατολικά της Μαρώνειας μέχρι το δέλτα του Έβρου. Επίσης η με σχετική βεβαιότητα τοποθέτηση της Τραϊανούπολης στα σημερινά Λουτρά οδηγεί στην ταύτιση της Σάλης με τη σημερινή Αλεξανδρούπολη ενώ ο καθηγητής Μπακαλάκης δεν αποκλείει την πιθανότητα να ταυτίζονται η Τραϊανούπολη με την Τέμπυρα παρά το γεγονός ότι σύμφωνα με τα ρωμαϊκά *itineraria* πρέπει να απέχουν μεταξύ τους 12-13 χλμ. Όσο για το Χαράκωμα, πρέπει να αναζητηθεί κοντά σ' αυτή την περιοχή χωρίς όμως μέχρι στιγμής να έχουμε την παραμικρή ένδειξη.

Επιστρέφοντας τώρα στην περιοχή του Σέρρειου μένει να αναζητήσουμε τη Ζώνη παρά Σέρρειον τη Δρύ παρά Σέρρειον και την Έσχατη πρὸς ἑσπέρης του Ηροδότου, τη Μεσημβρία.

Σ' αυτή την περιοχή επίσης αναφέρεται και η Ορθαγόρεια σε μία και μοναδική αναφορά από τον Στράβωνα που δεν φαίνεται να ανήκει στις αποικίες της Σαμοθράκης καθώς μάλιστα διαθέτει βεβαιωμένα δικό της νόμισμα κατά τον 4ο π.Χ. αιώνα.

Εδώ ακριβώς παρουσιάζονται και οι πρώτες αντιρρήσεις και προβληματισμοί. Κατά τον G. Seure Δρυς και Μεσημβρία μπορεί να είναι δύο διαφορετικά ονόματα της ίδιας πόλης σε διαφορετικές εποχές ενώ ο L. Robert πιστεύει ότι δεν υπάρχει λόγος τέτοιας ταύτισης με μείωση απαραίτητα του αριθμού των πόλεων που αναφέρονται από τις πηγές σε μια περιοχή. Είναι όμως γεγονός ότι η απόσταση από το ακρωτήριο Σέρρειο μέχρι τον Ίσμαρο είναι αρκετά περιορισμένη και η ύπαρξη τεσσάρων πόλεων σε μήκος παραλίας 15 χιλιομέτρων θα σήμαινε κατ' ανάγκη πολύ στενή γειτονία. Συγκριτικά η επόμενη προς ανατολάς πόλη από το Σέρρειο, η Σάλη απέχει 10 περίπου χιλιόμετρα και αντίστοιχα η Τέμπυρα από τη Σάλη τουλάχιστον 10 χιλιόμετρα αν συμπίπτει με την Τραϊανούπολη και πολύ περισσότερα αν δε συμπίπτει.

Αυτή ακριβώς η πυκνότητα στις δυτικές περιοχές, όπου μια μάλιστα από τις πόλεις δεν ανήκει στις αποικίες της Σαμοθράκης και όπου η γεωγραφική διαμόρφωση εμφανίζει περιορισμένες πεδινές καλλιεργήσιμες εκτάσεις, θα απαιτούσε κάποια εξήγηση. Είναι φυσικό ν' αναρωτηθεί κανείς γιατί στην περιοχή ανατολικά της Μάκρης όπου το έδαφος μέχρι τις εκβολές του Έβρου είναι εύφορο και πεδινό παρουσιάζει τόσο σημαντικές αποστάσεις μεταξύ των πόλεων. Υπάρχει βέβαια πάντα η πιθανότητα, όχι όμως ιδιαίτερα σοβαρή, να υπήρχαν στο χώρο αυτόν και κάποιοι άλλοι οικισμοί-αποικίες που δεν έτυχε ν' αναφερθούν. Αυτό όμως είναι ένα σημείο στο οποίο δεν μπορεί κανείς να επιμένει καθόλου αφού δεν υπάρχει η παραμικρή μαρτυρία ή ανασκαφική ένδειξη. Ένα άλλο σημείο προβληματισμού είναι ο τρόπος που χαρακτηρίζονται οι αποικίες από τους διάφορους

συγγραφείς στις διάφορες εποχές. Συναντούμε χαρακτηρισμούς όπως: τείχεα, πολίχνια, πόλεις, εμπορία, ή ακόμη γενικότερους: τα περί Σέρρειον, που μπορεί να σημαίνουν διαφορετικό βαθμό άνθησης και επιρροής στη διάρκεια της ζωής τους. Έτσι η μη αναφορά ορισμένων απ' αυτές κάποιες εποχές δεν σημαίνει οπωσδήποτε πως έπαψαν να υπάρχουν ή πως άλλαξαν ονομασία, αλλά μάλλον κάποιες μεταπτώσεις από ισχυρότερα σε ασθενέστερα κέντρα ή το αντίθετο. Αν δεχθούμε λοιπόν την ύπαρξη όλων αυτών των αποικιών πρέπει τότε να επιχειρίσουμε και κάποιον χωρικό προσδιορισμό. Στην περιοχή της Μάκρης τοποθετείται απ' όλους σχεδόν η Ζώνη. Η ταύτιση αυτή δεν προκύπτει από ανασκαφικά δεδομένα αλλά από επιφανειακές ενδείξεις που μαρτυρούν την ύπαρξη οικισμού με χρονολογικό φάσμα από τα προϊστορικά μέχρι τα βυζαντινά χρόνια. Τέσσερα χιλιόμετρα δυτικά, στην παραλία του σημερινού χωριού Δίκελλα, επιφανειακές πάλι μόνο ενδείξεις τροφοδοτούν την υπόθεση ότι στο σημείο αυτό πρέπει να αναζητηθεί η αρχαία Δρυς. Η μαρτυρία του Kazanow για την ύπαρξη πλήθους αιωνόβιων δρυών στην περιοχή, που δυστυχώς σήμερα δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί, θα μπορούσε να συσχετισθεί, όπως προτείνει και ο ίδιος με την πιθανή ονομασία του οικισμού που υπήρχε εκεί. Πέντε χιλιόμετρα δυτικότερα στο τέλος της μικρής πεδιάδας των Δικέλλων βρίσκεται ο μοναδικός μέχρι στιγμής εντοπισμένος ανασκαφικά χώρος που αποδίδεται στη Μεσημβρία του Ηροδότου, άποψη που δέχεται και ο καθηγητής Μπακαλάκης. Και εδώ όμως, παρά την εικοσάχρονη ανασκαφική έρευνα και παρά τον πλούτο των ευρημάτων, λείπει ακόμη εκείνη η απόδειξη που θα επιβεβαίωνε ή θα αναιρούσε την εικασία. Από τη Μεσημβρία και μέχρι τον Ίσμαρο σε μια απόσταση 5 χλμ. μια μόνο πιθανή θέση υπάρχει για την Ορθαγορεία του Στράβωνα: η μικρή πεδιάδα των Πετρωτών όπου συναντά κανείς ίχνη προϊστορικού οικισμού και υπολείμματα από μεμονωμένο κτίσμα ελληνιστικής εποχής. Όλα τα παραπάνω στοιχεία που βασίζονται σε ιστορικές μαρτυρίες και τεκμηριώνονται ή όχι με λογικές συνεπαγωγές και επιφανειακές ενδείξεις είναι φυσικά δυνατό να αναθεωρηθούν μερικά ή ολικά από την εμφάνιση στο μέλλον κάποιου σίγουρου αποδεικτικού υλικού. Αποτελούν προς το παρόν την καλύτερη και γενικά παραδεκτή θεωρητική κατανομή που αν δεν αποδεικνύεται τουλάχιστον δεν έρχεται σε αντίθεση με το υφιστάμενο υλικό.

4. Ο χαρακτήρας των αποικιών

Όταν στις αρχές του 7ου π.Χ. αιώνα οι πρώτοι άποικοι από τη Σαμοθράκη πάτησαν το πόδι τους στη θρακική γη, θα πρέπει να είχαν κάποια επίγνωση της ιδιαίτερης σημασίας του τόπου που επιχειρούσαν να

κατοικήσουν. Το σίγουρο είναι ότι είχαν σαφέστατη εικόνα για τη μορφή και τη δομή των πόλεων που σκόπευαν να ιδρύσουν που θα ήταν βέβαια αναπαραγωγή του μοντέλου της τυπικής ελληνικής πόλης του καιρού τους. Το βασικό κύτταρο αποτελούσε η πόλη, προστατευμένη από τείχος και εξοπλισμένη με δημόσιους χώρους και χώρους λατρείας που αποτελούσαν τον πυρήνα του οικισμού. Ο ιστός συμπληρωνόταν με τις κατοικίες των αποίκων που ήταν οργανωμένες σε οικοδομικά τετράγωνα όχι βέβαια κατά το ιπποδάμειο σύστημα που είναι μεταγενέστερο, αλλά πάντως ενταγμένη σε χάραξη γεωμετρική και όχι τυχαία γεγονός άλλωστε που συνδέεται απόλυτα με την ελληνική νοοτροπία και τη μαθηματική ερμηνεία των φαινομένων όχι μόνο των υλικών αλλά και των κοινωνικών, πολιτικών και θρησκευτικών. Αυτό είναι ήδη αρκετά φανερό στην περίπτωση της Μεσημβρίας όπου η ανασκαφή αποκαλύπτει σταθερά τη χρήση και την εξέλιξη αυτού του μοντέλου.

Εκείνο που δεν είναι σαφές είναι η έκταση της «χώρας» σαν περιοχής επιρροής της κάθε αποικίας και ο προσδιορισμός της φυσιογνωμίας τους από την άποψη των δραστηριοτήτων και της εκμετάλλευσης των πόρων. Δεν είναι δηλαδή σαφές αν οι αποικίες είχαν εμπορικό ή αγροτικό χαρακτήρα ή αν είχαν διπλή υπόσταση και σ' αυτή την τελευταία περίπτωση ποια από τις δύο λειτουργίες κυριαρχούσε και σε ποια εποχή. Μπορούμε όμως να υποθέσουμε με βάση τις ιστορικές μαρτυρίες κάποια στάδια της εξελικτικής πορείας. Με δεδομένη την ανεπάρκεια αγροτικών πόρων της μητρόπολης φαίνεται λογικό ότι αυτός ήταν ο πρωταρχικός λόγος της αναζήτησης νέων εδαφών. Έτσι οι αποικίες πρέπει να είχαν στην αρχή τουλάχιστον της ιστορίας τους αμιγή αγροτικό χαρακτήρα. Οι πρώτες αναφορές αφορούν στις τέσσερις από τις πόλεις της περσικής, Μεσημβρία, Δρυ, Ζώνη και Σάλη. Ο Ηρόδοτος τις χαρακτηρίζει *τείχεα* και ο Εκαταίος *πόλεις* που σημαίνει ότι στις αρχές του 5ου π.Χ. αιώνα είχαν ήδη την οριστική τους μορφή.

Αν τις εξετάσουμε από πλευράς γεωγραφικής κατανομής και δυνατότητας εκμετάλλευσης αγροτικών περιοχών παρατηρούμε ότι η Σάλη είναι καθαρά πεδινή αποικία στο κέντρο της εύφορης πεδιάδας της Αλεξανδρούπολης. Η Ζώνη τοποθετημένη στο δυτικό άκρο της ίδιας πεδιάδας ήταν δυνατόν να μοιράζεται με τη Σάλη ένα μέρος των εδαφών, ενώ παράλληλα ο ορεινός όγκος των Ζωναίων που υψώνεται πίσω της στα βόρεια, θα επέτρεπε κάποια ανάπτυξη της κτηνοτροφίας. Η Δρυς θα μπορούσε να εκμεταλλεύεται τη μικρή πεδιάδα των Δικέλλων όπως ακριβώς και ο σύγχρονος οικισμός. Η Μεσημβρία τέλος φαίνεται να έχει το μικρότερο μερίδιο αγροτικής γης και η αγροτική της οικονομία θα ήταν περισσότερο προσανατολισμένη στην κτηνοτροφία.

Βλέπουμε δηλαδή ότι οι τέσσερις πρώτες αποικίες καλύπτουν το φάσμα της αγροτικής παραγωγής που θα επέτρεπε επάρκεια αγαθών για τις ίδιες και για τη μητρόπολη Σαμοθράκη. Σε καμιά περίπτωση όμως δεν μπορεί να συγκριθεί η περιοχή επιρροής τους με τις αντίστοιχες της Μαρώνειας και των Αβδήρων στα δυτικά, του Ελλήσποντου και της Προποντίδας στα ανατολικά και των παραλίων του Ευξείνου στα βόρεια. Οι εκτεταμένες πεδιάδες της Κομοτηνής, της σημερινής ανατολικής Θράκης και της ανατολικής Βουλγαρίας προσέφεραν ασύγκριτα μεγαλύτερες καλλιεργήσιμες εκτάσεις με δυνατότητες παραγωγής τέτοιες που θα επέτρεπαν όχι απλώς επάρκεια αλλά και σημαντικούς πόρους από την εκμετάλλευση των αγροτικών προϊόντων. Οι μικρές σχετικά παραγωγικές δυνατότητες των αποικιών της περαιάς θα έπρεπε σιγά-σιγά να στρέψουν τον οικονομικό προσανατολισμό και σε άλλες δραστηριότητες.

Προς το τέλος του 5ου π.Χ. αιώνα η υψηλή φορολογία τους όπως φαίνεται στους φορολογικούς καταλόγους μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι έχουν φθάσει σε υψηλό βαθμό ανάπτυξης και ευημερίας. Καθώς όμως η περιοχή αυτή της περαιάς δεν διαθέτει όπως αναφέρθηκε τις εκτάσεις εκείνες που θα δικαιολογούσαν πλούτο από αγροτικές περιοχές, φαίνεται πιθανότερο η ακμή των πόλεων να οφειλόταν κατά πρώτο λόγο σε εμπορική δραστηριότητα και το τεράστιο πεδίο συναλλαγών με τη θρακική ενδοχώρα και η ζήτηση που πρέπει να είχαν τα εκλεπτισμένα ελληνικά προϊόντα ανάμεσα στους Θράκες δικαιολογεί αυτή την υπόθεση. Ο γεωγράφος Σκύλαξ εξάλλου, στα μέσα του 4ου π.Χ. αιώνα ονομάζει τη Δρυ και τη Ζώνη *ἐμπόρια*. Σ' αυτή την εποχή ανήκουν και τα ελάχιστα μέχρι πρό τινος αλλά πολυάριθμα σήμερα νομίσματα Ζώνης που δηλώνουν κάποιο βαθμό ανεξαρτητοποίησης ήδη από τη μητρόπολη Σαμοθράκη και βέβαια οικονομική ευρωστία. Στους φορολογικούς καταλόγους εξάλλου φορολογείται με το μεγαλύτερο ποσό των δύο ταλάντων. Ακόμη ο «είσπλους» που προνομιακά δίνεται στον Αριστόμαχο Ζωναίο από τη Σαμοθράκη στον 3ο π.Χ. αιώνα σημαίνει πως η Ζώνη δεν της ανήκει πια. Η Σάλη αντίθετα έχει τη μικρότερη φορολογία παρά το γεγονός ότι βρίσκεται σε πεδινή περιοχή αρκετά εκτεταμένη και εύφορη, οπότε είναι φυσικό να είχε περισσότερο από τους άλλους ανεπτυγμένο τον αγροτικό χαρακτήρα. Και βέβαια η αγροτική παραγωγή αποτελούσε πάντα το θεμέλιο της επιβίωσης, ο πλούτος όμως προερχόταν ανέκαθεν από το εμπόριο. Αυτό όμως είναι ίσως και το κλειδί για την ερμηνεία της συνεχούς παρουσίας της όταν οι πολιτικές συνθήκες, που μετατόπισαν το κέντρο βάρους στην ενδοχώρα, οδήγησαν σε παρακμή όλες τις υπόλοιπες.

Αξίζει εδώ ν' αναφέρουμε την τέλεια απουσία της Μεσημβρίας απ' όλες αυτές τις αναφορές, γεγονός που έρχεται σε απόλυτη αντίφαση με την

εικόνα ακμής που εμφανίζει η ανασκαφική έρευνα σ' αυτή ακριβώς την περίοδο. Αυτό είναι ένα πρόβλημα που μπορεί να σχετίζεται με την ταύτισή της και που μόνο η εξέλιξη της έρευνας θα μπορούσε ίσως να λύσει.

Σ' αυτούς τους τέσσερις πρώτους αιώνες τα ιστορικά γεγονότα που διαδραματίστηκαν στον ευρύτερο ελληνικό χώρο επηρεάζουν οπωσδήποτε τις πόλεις αυτές αλλά όχι σε σημείο να ανατρέψουν την υπόστασή τους.

Μετά το τέλος της περσικής κυριαρχίας και την ίδρυση της Αθηναϊκής Συμμαχίας το 477 π.Χ. μπαίνει σ' αυτή και η Σαμοθράκη και γίνεται μέλος της. Η επιρροή της Αθήνας συνετέλεσε στο να χάσει τον απόλυτο έλεγχο της περσίας. Στα γεγονότα που ακολουθούν —Πελοποννησιακός πόλεμος, β' Αθηναϊκή Συμμαχία— δεν έχουμε καμιά ιστορική μαρτυρία για την ενεργό συμμετοχή των αποικιών. Παράλληλα την εποχή αυτή βρίσκεται σε άνθηση το βασίλειο των Οδρυσών και ένας από τους στόχους του είναι οι καλές διπλωματικές σχέσεις με τις ελληνικές αποικίες του ΒΑ. Αιγαίου και τα μεγάλα κέντρα της εποχής και ανάμεσά τους και την Αθήνα. Είναι λοιπόν μια εποχή ακμής για τις κτήσεις της περσίας.

Το σκηνικό αρχίζει ν' αλλάζει δραστικά —όπως εύστοχα παρατηρεί και ο G. Seure— με την εμφάνιση στο ιστορικό προσκήνιο των Μακεδόνων βασιλέων. Μέχρι τότε οι ελληνικές πόλεις-αποικίες περιορίζονταν στα παράλια της Θράκης στο Β. Αιγαίο και στον Εύξεινο Πόντο ενώ η εκτεταμένη ενδοχώρα ανήκε σχεδόν ολοκληρωτικά στους Θράκες. Με την επιβολή της μακεδονικής κυριαρχίας μεταβάλλεται ριζικά η αποικιακή πολιτική και ιδρύονται αποικίες στο εσωτερικό της χώρας. Αυτές έχουν πια πολιτικό-στρατιωτικό χαρακτήρα σε αντίθεση με τις παραλιακές που δεν έπαψαν ποτέ να έχουν οικονομικό προσανατολισμό.

Για την ιστορία της Θράκης και την πορεία του εξελληνισμού της οι μακεδονικές αποικίες έπαιξαν ασφαλώς τον πρωτεύοντα ρόλο. Γιατί τότε ήταν που ήρθαν μαζικά σε επαφή με τον ελληνικό πολιτισμό μέσα στον ίδιο τους το χώρο. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα τη βαθμιαία μετατόπιση προς το εσωτερικό δραστηριοτήτων που ασκούσαν μέχρι τότε οι παραλιακές αποικίες. Είχε επίσης σαν αποτέλεσμα τη δημιουργία νέων χερσέων οδικών αρτηριών που διέσχιζαν τις μεγάλες ηπειρωτικές εκτάσεις. Η ρωμαϊκή κυριαρχία που διαδέχθηκε το τέλος της ελληνιστικής εποχής ήταν απ' αυτή την άποψη μια προέκταση της αντίστοιχης μακεδονικής. Και το γεγονός ότι δεν επέβαλε εκρωμαϊσμό στις ήδη υπάρχουσες αποικίες, που οφείλεται σε συνειδητή πολιτική απόφαση των Ρωμαίων αυτοκρατόρων, βοήθησε στη διατήρηση και εδραίωση του εξελληνισμού της Θράκης.

Μέσα σ' αυτό το πολιτικό κλίμα οι παλιές αποικίες της Σαμοθράκης υποχρεώνονται βαθμιαία να ακολουθήσουν μια εξελικτική πορεία εντελώς διαφορετική απ' ότι μέχρι τότε. Το εμπόριο δεν είναι πια αποκλειστικά στα

χέρια τους και οι θαλάσσιοι δρόμοι που αποτελούσαν το βασικό τους πλεονέκτημα στη διακίνηση των αγαθών ατονούν σε όφελος των χερσέων. Η σημαντικότερη αρτηρία που διασχίζει από δυσμάς προς ανατολάς τη Ν. Θράκη είναι η Εγνατία οδός. Η ύπαρξη της Εγνατίας πρέπει να είχε καταλυτική επίδραση στη διαμόρφωση της οικιστικής φυσιογνωμίας καθώς ευνόησε τη δημιουργία οικισμών κατά μήκος της και οδήγησε σε μαρασμό εκείνους που βρέθηκαν μακριά της.

Η μετατόπιση της περαιάς προς ανατολάς στα χρόνια αυτά φαίνεται να εξαρτάται άμεσα από την πορεία της Εγνατίας. Οι δύο οροθετικές επιγραφές του Ιου μ.Χ. αιώνα που βρέθηκαν η μία στην περιοχή της Αλεξανδρούπολης (Σάλης) και η άλλη στην περιοχή της Τραϊνούπολης οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο χώρος επιρροής της παλιάς μητρόπολης Σαμοθράκης περιορίζεται τώρα εκεί. Πρόκειται βέβαια για μια θρησκευτική και όχι πολιτική πλέον επιρροή καθώς ο σεβασμός των Ρωμαίων όπως και παλιότερα των Πτολεμαίων προς τους μεγάλους θεούς επέβαλε αυτή την εδαφική παραχώρηση.

Είναι γεγονός ότι σε καμιά αναφορά των ρωμαϊκών χρόνων ή και μεταγενέστερη δεν αναφέρονται οι δυτικές αποικίες Μεσημβρία και Ζώνη. Αυτό όμως δεν σημαίνει κατ' ανάγκη ότι έπαψαν να υφίστανται. Όπως δεν έπαψε να υφίσταται και η Δρυς που μνημονεύεται σε επιγραφή των χρόνων του Σεπτήμιου Σεβήρου πέντε αιώνες μετά την τελευταία αναφορά της από τον Δημοσθένη. Το πιθανότερο είναι ότι είχαν υποβιβαστεί σε κώμες χωρίς την παλιά σημασία και αίγλη ή είχαν προσαρτηθεί σε κάποια ισχυρότερη πόλη, ίσως στη Μαρώνεια, αν μπορεί να γενικευθεί το «vicus Maronitatum» του Λίβιου στο 2ο π.Χ. αιώνα που αναφέρεται στη Σάλη. Εξάλλου η αναφορά του Στράβωνα τον 1ο μ.Χ. αιώνα ... *μετά δὲ τὴν Μαρώνειαν Ὀρθαγόρεια πόλις καὶ τὰ περὶ τὸ Σέρρειον παράπλους τραχύς, καὶ τὸ τῶν Σαμοθρακῶν πολίχνιον Τέμπυρα καὶ ἄλλο Χαράκωμα* ..., αφήνει να διαφανεί περὶ τὸ Σέρρειον κάποια οικιστική δραστηριότητα, ἄσχετη ὅμως με τὰ τῶν Σαμοθρακῶν πολίχνια Τέμπυρα καὶ Χαράκωμα. Τέλος ο χαρακτηρισμός πολίχνια πιστεύουμε ότι εκφράζει αφενός τον αληθινό χαρακτήρα αὐτῶν των τελευταίων δύο αποικιών της Σαμοθράκης και παράλληλα προϋποθέτει για τη μορφή της αστικής οργάνωσης της κοινωνίας των ρωμαϊκῶν και αργότερα των βυζαντινῶν χρόνων. Η Τέμπυρα και το Χαράκωμα είναι δύο μικρές αγροτικές πόλεις προορισμένες να εκμεταλλεύονται μια καθορισμένη περιοχή, προκειμένου να εξασφαλίσουν τους πόρους στους Μεγάλους Θεούς, και εξαρτημένες από το μεγάλο αστικό κέντρο της περιοχής, την Τραϊανούπολη.

Οι αποικίες της σαμοθρακικής περαιάς στη διάρκεια της χιλιόχρονης ζωής τους πέρασαν όλα εκείνα τα στάδια που διαμόρφωσαν τη φυσιογνωμία

του τότε γνωστού κόσμου. Συμμετείχαν στους ιστορικούς μετασχηματισμούς από τις κοινωνίες των πόλεων-κρατών σε αχανείς αυτοκρατορίες και χωρίς να μπορεί κανείς να ισχυριστεί ότι η παρουσία τους ήταν καθοριστική στη διαδικασία αυτού του μετασχηματισμού, υπήρξαν ένας από τους κρίκους της αλυσίδας των γεγονότων και αποτέλεσαν ένα καλό δείγμα του δυναμισμού της ελληνικής παρουσίας στην περιοχή.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Robert L.*, Une ville de Thrace dans une inscription de Delphes, *Hellenica* 1 (1940), *Hellenica* 2 (1946).
- Seure G.*, Inscriptions de Thrace, *BCH* 24 (1900).
- Λαζαρίδη Δ.*, Η Σαμοθράκη και η περαία της, Αθήνα 1971.
- Μαρώνεια και Ορθαγορεία, Αθήνα 1972.
 - Η ενδοχώρα της αιγαιακής Θράκης, Αθήνα 1973.
- Σαμσάρη Δ.*, Ο εξελληνισμός της Θράκης κατά την Ελληνική και Ρωμαϊκή αρχαιότητα, Θεσσαλονίκη 1980.
- Έρευνες στην ιστορία, την τοπογραφία και τις λατρείες των ρωμαϊκών επαρχιών Μακεδονίας και Θράκης, Θεσσαλονίκη 1984.
- Μπακαλάκη Γ.*, Ανασκαφή Στρώμης, Θεσσαλονίκη 1967.
- Προανασκαφικές έρευνες στη Θράκη, Θεσσαλονίκη 1958.
 - Αρχαιολογικές έρευνες στη Θράκη 1959-60, Θεσσαλονίκη 1961.
- Papoulia B.*, Altthrakien als historische Einheit, (*Balkan Studies* 18, 2), Thessaloniki 1977.
- Karavow G.*, Zur Archäologie Thrakiens, AA 1918.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΧΟΥΡΜΟΥΖΙΑΔΗΣ

ΩΣ ΞΕΝΑΓΟΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΤΟΠΙΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΖΩΗΣ!

Όταν ήμουν φοιτητής, η Φιλοσοφική Σχολή είχε δυο τμήματα: το Κλασικό, όπως το λέγαμε εμείς οι φοιτητές, και το Ιστορικό. Δε θυμούνται καλά ποια ήταν η επίσημη άποψη που κυκλοφορούσε στους επιστημονικούς κύκλους ή στην αγορά της εργασίας, εκείνο όμως που θυμούνται πολύ καλά είναι ότι οι φοιτητές θεωρούσαν το Κλασικό τμήμα πιο «αξιοπρεπές» και πιο σοβαρό. Και όχι μόνο αυτό. Το θεωρούσαν και το πιο δύσκολο. Το «αντίστροφο» των αρχαίων ελληνικών και λατινικών που μας βασάνιζε στις εξετάσεις και η αυστηρότητα των φιολόγων, ιδιαίτερα του Ι. Θ. Κακριδή, μας τρόμαζαν. Παρ' όλ' αυτά οι πιο πολλοί φοιτητές διάλεγαν σαν κατεύθυνση εξειδίκευσης το Κλασικό. Έτσι ήτανε τότε. Πιστεύαμε πως στο Πανεπιστήμιο πήγαμε, για να γίνουμε φιλόλογοι και όχι καθηγητές. Ήτανε όμως και ένας άλλος λόγος, η χαμηλή διδακτική ποιότητα των καθηγητών του Ιστορικού τμήματος. Δε θέλω να μπω σε λεπτομέρειες και ούτε μ' αυτό που λέω υπονοώ αρνητικές επιστημονικές κρίσεις για τους παλιούς μας πανεπιστημιακούς δασκάλους, θυμούνται πολύ καλά όμως ότι στα πιο πολλά μαθήματα του Ιστορικού και ιδιαίτερα της Αρχαιολογίας πηγαίναμε, για να «σπάσουμε πλάκα». Βήχαμε, για να κάνουμε τον άρρωστο, σέρναμε τα πόδια μας στο πάτωμα, για να δείξουμε πως πέρασε η ώρα και πολλές φορές αυτοί που δεν είχανε θέση, για να καθήσουν στα θρανία, κάθονταν στο πάτωμα και το έριχναν στο παιχνίδι: δεκαεξάρα, τρίλιζα, μέχρι ξερή και πρέφα! Μια μέρα όμως ξαφνικά κόπηκαν όλες αυτές οι φοιτητικές... κατακτήσεις. Στην αίθουσα μπήκε ένας καινούργιος καθηγητής που άρχισε να μιλάει από την πόρτα, πριν ν' ανεβεί στην έδρα, λες και ήθελε να συνεχίσει το προηγούμενο μάθημα από το σημείο εκείνο που είχε σταματήσει την προηγούμενη ώρα. Ήτανε ο Μπακαλάκης. Το ακροατήριο σώπασε. Οι τράπουλες μπήκανε στην τσέπη και κανένας δεν ήθελε πια να καθήσει στο πάτωμα. Ακόμα και το δεινό χαρτοπαικτικό δίδυμο Αντωνόπουλος-Απιδιανάκης διέκοψε, για κείνο το μάθημα τουλάχιστο, τις δραστηριότητές του...

Τα χρόνια περνάνε όμως. Ήρθε η στιγμή που πήραμε τους δρόμους με ένα τσαλακωμένο πτυχίο στην τσέπη. Ανεργία και των γονέων. Για να διοριστούμε περιμέναμε τέσσερα με πέντε χρόνια. Οι πιο πολλοί πέφταμε στα δίχτυα των ιδιωτικών, χωρίς να έχουμε τη δυνατότητα να παζαρέψουμε

την τιμή που πλήρωναν, για να μας νοικιάσουν. Μαζευόμασταν πότε πότε οι παλιοί συμφοιτητές, όσοι μέναμε στη Θεσσαλονίκη, και θυμόμασταν το Πανεπιστήμιο. Κατά σύμπτωση όλοι της παρέας είχαμε το πτυχίο του Κλασικού τμήματος. Κι' όμως, κάθε φορά που πιάναμε να διηγηθούμε τα καμώματα των πανεπιστημιακών μας δασκάλων ο Μπακαλάκης κυριαρχούσε. Πιο συχνά διηγόμασταν εκείνο το περιστατικό με τον πρωτοετή φοιτητή που όλος αγωνία έψαχνε να βρει τη Γραμματεία της Φιλοσοφικής. Κάποια στιγμή βλέπει ξαφνικά τον Μπακαλάκη να βγαίνει από την πόρτα της γραμματείας κρατώντας τον ξύλινο δείκτη των προβολών. Όπως ήτανε πανικόβλητος ο φοιτητής, αναφέρεται στο ανέκδοτο, και άμαθος, ως πρωτοετής, τρέχει και βιαστικά τον ρωτάει:

— Συγγνώμη, μήπως είστε ο αρμόδιος;

— Όχι απαντάει, χωρίς να σταματήσει, ο Μπακαλάκης, εγώ είμαι ο Αριστογείτων!

Μόλις τελείωνε αυτό το ανέκδοτο βιαζότανε ένας άλλος άνεργος πτυχιούχος να θυμηθεί την ιστορική στιχομυθία Μπακαλάκη-Κόλια. Ο Μπακαλάκης, λέει το ανέκδοτο, κάθεται στο γραφείο του και ετοιμάζει τις εικόνες που θα έδειχνε στο επόμενο μάθημά του. Ξαφνικά μπαίνει ο Κόλιας, καθηγητής της βυζαντινής ιστορίας, αδιόρθωτος καθαρευουσιάνος, και με τη βαριά του φωνή ρωτάει:

— Δύναμαι, κύριε συνάδελφε, να χρησιμοποιώ άπαξ της εβδομάδος το μηχάνημα προβολών σας.

Ο Μπακαλάκης σηκώνει τους ώμους του και χωρίς να σταματήσει τη δουλειά του απαντάει χαρούμενος.

— Εμ και άπαξ και δίπαξ και τρίπαξ, καϋμένε! Ρωτάς;

Ήρθε όμως το πλήρωμα του χρόνου, διοριστήκαμε και σκορπίσαμε στους πέντε δρόμους. Εγώ βρέθηκα σε ένα χωριό της Ηπείρου, τα Δολιανά. Εκεί δεν είχα κανένα, για να διηγούμαι ανέκδοτα από το Πανεπιστήμιο. Μόνο τα βράδια που κλεινόμουνα μόνος στο νοικιασμένο δωμάτιο και καταπιανόμουνα με το μάθημα της άλλης μέρας, θυμόμουνα. Αυτές οι μνήμες όμως δεν ήτανε οι μνήμες των αστείων στιγμών, ήτανε μνήμες των χαμένων ονείρων και των στραπατσarisμένων προοπτικών. Ίσως μέσα από αυτές τις θλιβερές διαδρομές να έφτασα στην απόφαση να πάρω μέρος στις εξετάσεις για τον κλάδο της αρχαιολογικής υπηρεσίας. Έτσι, εγώ, ο πτυχιούχος του κλασικού τμήματος, ο δαμαστής του αντίστροφου και ο ταλαιπωρημένος μαθητής του Ι. Θ. Κακριδή βρέθηκα σε λίγο καιρό, Νοέμβριο του 1964, Επιμελητής Αρχαιοτήτων στο Βόλο, όπου τότε υπηρετούσε ως Έφορος Αρχαιοτήτων ο Δ. Ρ. Θεοχάρης.

Από εκείνη την εποχή θα διαλέξω ένα άλλο περιστατικό που αναφέρεται στον καθηγητή Μπακαλάκη και δείχνει μια από τις πιο χαρακτηριστικές

πλευρές του ανθρώπινου χαρακτήρα που επηρέαζε και την επιστημονική του αμεσότητα και ευρύτητα.

Είναι φθινόπωρο. Στο Βόλο βρίσκεται ο V. Milojević, καθηγητής της προϊστορικής αρχαιολογίας τότε στη Heidelberg, επικεφαλής των ανασκαφών που μόλις είχαν αρχίσει στα Πευκάκια του Βόλου. Ο Milojević, αν και ερχόταν στην Ελλάδα κάθε καλοκαίρι τα τελευταία είκοσι χρόνια, για να πραγματοποιεί τις σημαντικές του ανασκαφικές έρευνες, δε γνώριζε την Ελλάδα. Γνώριζε τη Θεσσαλία βήμα το βήμα, δεν είχε όμως ταξιδέψει αλλού. Τις μέρες εκείνες ερχόταν σχεδόν κάθε μέρα στο Μουσείο του Βόλου και κουβεντιάζαμε για την Ελλάδα, τις προϊστορικές έρευνες. Ο Milojević αναφερόταν πολύ συχνά στην επιθυμία του να ταξιδέψει στην Ανατολική Μακεδονία και στη Θράκη. Μου έλεγε πως ήθελε να γνωρίσει από κοντά προϊστορικές θέσεις που τις είχε ακούσει ή τις είχε διαβάσει. Τις πιο πολλές, όπως έλεγε, από το βιβλίο του Γ. Μπακαλάκη για την Παραδημή. Εγώ βέβαια δεν είχα καταλάβει αν ο Milojević έκανε εκείνες τις αναφορές, γιατί ήθελε να ταξιδέψει στη Β. Ελλάδα απλώς, για να δει το χώρο και τις προϊστορικές θέσεις ή γιατί σχεδίαζε μια νέα ανασκαφή, μια και η ανασκαφή στα Πευκάκια δε θα κρατούσε παραπάνω από τρία χρόνια, όπως έδειχναν τα πρώτα ευρήματα. Όποια και να ήτανε η αλήθεια αποφάσισα να του κάνω την πρόταση για ένα ταξίδι στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη. Ενθουσιάστηκε. Και ο ενθουσιασμός του μεγάλωσε ακόμα πιο πολύ, όταν του πρότεινα να παρακαλέσουμε τον καθηγητή Μπακαλάκη, για να μας ακολουθήσει σαν ξεναγός. Δεν το συζητήσαμε πολύ. Τηλεφώνησα στον Μπακαλάκη, εκείνος δέχτηκε με χαρά και ένα πρωί περάσαμε ο Milojević και γω από το σπίτι του, για να τον πάρουμε.

Ο καιρός ήταν καλός. Είχε ήλιο και δεν έκανε κρύο. Εγώ οδηγούσα. Δίπλα μου καθότανε ο Milojević και στο πίσω κάθισμα ο Μπακαλάκης. Είπαμε τις πρώτες τυπικές κουβέντες και μετά το λόγο τον πήρε ο Μπακαλάκης. Τον πήρε, για να τον αφήσει, όταν επιστρέψαμε στη Θεσσαλονίκη και τον αφήσαμε στο κατώφλι του σπιτιού του. Αυτό βέβαια δε σημαίνει ότι φλυαρούσε. Δε σημαίνει ότι μιλούσε, γιατί φοβότανε τη σιωπή. Μιλούσε, γιατί ήθελε να εξηγήσει, να διηγηθεί, να αποκαλύψει. Μιλούσε για τους ανθρώπους που βλέπαμε, για τα αρχαία που βλέπαμε, για τα χωριά. Έλεγε μικρές ιστορίες για τη φύση, τα ζώα, τα τοπωνύμια, την υγρασία, τους βράχους, τους ψαράδες, τα καράβια, τη Θάσο, την Καβάλα, τους Πομάκους, τους καφέδες της Ξάνθης, το γιαουρτλού, τα λεμπλεμπιά (μαλακά στραγάλια). Ήτανε ένας χείμαρρος σοφίας, τρυφερού και ανθρώπινου λόγου, ήτανε μια διδασκαλία ανεπανάληπτη. Ο Milojević τον άκουγε, χωρίς να τον διακόπτει. Εγώ οδηγούσα και είχα την εντύπωση ότι δε βρισκόμουνα μέσα στο αυτοκίνητο, αλλά εκεί που με πήγαιναν οι ιστορίες του ξεναγού

Καθηγητή. Εκεί που ο Δάσκαλος εύρισκε το υλικό του, για να μιλήσει για τα σημαντικά και τα ταπεινά. Όπως ακριβώς οι μεγάλοι πρωταγωνιστές, που ποτέ δε σκέφτονται να αρνηθούν να παίξουν ένα μικρό ρόλο. Ο Μπακαλάκης δε διάλεξε για τον εαυτό του τα βαρύγδουπα και τα εντυπωσιακά. Μάζευε και εκτιμούσε τα πάντα, μιλούσε για τα πάντα. Ήτανε πάντα μέσα στη ζωή και από αυτήν αντλούσε τον επιστημονικό και τον καθημερινό του λόγο. Μακάρι να ζήσει πολλά χρόνια. Μπορεί να μη βρίσκεται συχνά ανάμεσά μας, μα ακόμα δουλεύει κι' αυτό το χρειαζόμαστε. Όπως εγώ χρειάζομαι να ξανακάνω εκείνο το ταξίδι στη Θράκη. Θέλω να ξανακούσω ακόμα μια φορά το συντριπτικό μάθημα της ζωής και της επιστήμης από το στόμα του. Ο Milošević βέβαια δε ζει, για να είναι μαζί μας. Το ελληνικό τοπίο όμως παραμένει το ίδιο και χρειάζεται τους άξιους ξεναγούς του!

ΕΚΤΥΠΩΣΗ
ΛΘ. ΛΙΤΙΝΤΖΗ, ΕΘΝ. ΑΜΥΝΗΣ 38
ΤΗΛ. 222.965, 221.529
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
1990